НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ

ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ АРХЕОГРАФІЇ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА ім.М.С. ГРУШЕВСЬКОГО

ІНСТИТУТ УСНОЇ ІСТОРІЇ ЗАПОРІЗЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ

ЗАПОРІЗЬКЕ НАУКОВЕ ТОВАРИСТВО ім.Я.НОВИЦЬКОГО

ЗАПОРІЗЬКЕ ОБЛАСНЕ ТОВАРИСТВО ОХОРОНИ ПАМ’ЯТОК ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ

Усна історія Степової України

Том 4

Запоріжжя
АА Тандем
2008

Усна історія Степової України

Том 4

Запоріжжя
АА Тандем
2008

ББК 63.3(4 Укр) + 63.5(4 Укр), 019
УДК 94(477.64) + 39
У 75

**Усна історія Степової України. – Запоріжжя:
АА Тандем, 2008. – Т.4. – 472 с.**

Четвертий том Усної історії Степової України репрезентує матеріали експедиції Запорізького наукового товариства ім.Я.Новицького, Запорізького відділення Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України та Інституту усної історії Запорізького національного університету впродовж 1999 – 2007 років.

Важливість і унікальність видання полягає в тому, що усна історія є вагомим чинником історичного буття, значущим елементом відносин – побутових, економічних, суспільних і, що головне, – визначальним механізмом передачі історичної пам'яті і, як наслідок, – елементом ідентичності тієї чи іншої суспільної, соціальної, етнічної групи.

Для істориків, філологів, фольклористів, краєзнавців, усіх, хто цікавиться історичною традицією, віруваннями, уявленнями населення степового краю.

Редакційна колегія тому:

Анатолій Бойко (головний редактор), Надія Швайба (науковий редактор), Валерій Козирев (відповідальний секретар), Надія Бєлік, Юлія Головко, Володимир Мільчев, Віктор Ткаченко

ISBN 978-966-488-005-0
ISBN 978-966-488-008-1 (Т.4)

ПЕРЕДМОВА

З 20 по 28 червня 2002 року в с. Біленьке Запорізького району Запорізької області працювала археографічна експедиція Запорізького наукового товариства ім. Я. Новицького та Запорізького відділення Інституту української археографії ім. М.С. Грушевського НАН України з метою запису усних розповідей. До її складу входили студенти, аспіранти та викладачі Запорізького, на той час, державного університету, зокрема: Анатолій Бойко, Надія Швайба, Тетяна Бобко, Ірина Гафарова, Віктор Філас, Роман Молдавський, Марія Бойко, Юлія Мелещук, Юлія Головко, Вікторія Циберт. До польових експедицій більш - менш усі були підготовлені. Вдалося закупити непогану, як на той час, техніку і відтепер кожна група мала у своєму розпорядженні пристойний диктофон з комплектом акумуляторів. Це стосувалось і побутового приладдя. Були здійснені перемовини із місцевим керівництвом про надання інформації стосовно старих мешканців, розташування та оселення експедиції.

Вибір місця проведення експедиції не був випадковим. Ще в попередню експедицію в с. Скельки усіх просто вразив специфічний світ Великого Лугу, який, попри його затоплення, продовжував існувати в історичній пам'яті населення і багато в чому визначав соціокультурну ситуацію цього унікального краю. Водночас пологий лівий берег Дніпра був сильно затоплений водами Каховського водосховища і виключна більшість старих Скельок опинилася під водою. Натомість високий правий берег Дніпра виявився менше затопленим, а тому селища переважно зберегли свої старі оселі, а відтак і віками сформовану вуличну традицію. Саме таким було с. Біленьке – яскравий представник традиційної культури запорозьких плавнів.

Чи не відразу після зруйнування Запорізької Січі у 1775 році 15000 десятин землі по правому березі Дніпра, навпроти островів Канівського, Крутоярського та Рибальського, отримав генерал Михайло Каменський. Людина досить амбіційна та гонорова він не дуже намагався ладити із запорожцями, які зі своїми зимівниками раптом опинилися тепер уже на його землях. Водночас зацікавлений у заселенні слободи Біленької він пропонував пільги запорожцям за умови їхнього переселення із зимівників. Частина запорожців пристала до такої пропозиції, але незабаром, не уживши́сь з новим власником, значна частина пішла до Чорноморського війська, а інша повернулася до зимівників.

Наприкінці XVIII ст. М.Каменський розпродав значну частину свого майна, і новим власником Біленького став Міклашевський. Представник старовинного українського козацького роду знайшов спільну

мову із колишніми запорожцями, які у великій кількості переселилися із зимівників і запросили своїх рідних із Гетьманщини. Основу слободи склали козацькі роди Пазюків, Білих, Козиряцьких, Хижняків, Паталахів та інших. Міклашевський сприяв розвою селища. Будував хати, надавав реманент і худобу, будував школи та церкву.

Відтак, у Біленькому зберігалось унікальне середовище запорозької традиції Великого Лугу. Старі роди користувалися беззаперечним авторитетом, а отже, випрацьовувався механізм захисту козацької традиції. Він був настільки дієвий та стійкий, що жодні соціальні та політичні події XIX - XX століття не могли докорінним чином їх змінити. Може тому Біленьке полюбляв відвідувати Я.П. Новицький, який записував козацькі оповідання та пісні в старих родинах слободи.

Цю атмосферу відразу відчули і члени експедиції. Уже в перший день роботи увечері велися захоплюючі розмови про «старих білян», «заплав» та «заброд». Відразу згадали і записи Я.П. Новицького 70-х років XIX століття про ієрархію, яка існувала в козацьких слободах і розподіл мешканців на «своїх» і «чужих», де останніх називали «заплавами» та «забродами». Фактично небагато змінилось і на початок XXI століття, хіба що дещо ускладнилось. І зараз градація населення відбувається не за соціальними, господарськими, етнічними ознаками, а через давність життя в цьому селищі. Маємо "старих білян", "білян", "зайд", "заблуд", "забродів", "заплавів", "приплавів", "чужих". Саме належність до однієї з цих груп багато в чому визначала і навіть зараз визначає соціальну та господарську ієрархію. А відтак, слухаючи розповіді представників різних груп, проходячи по старих вулицях Біленького, будинки яких було збудовано за козацькою традицією «на сохах» ще на початку XIX століття, члени експедиції не переставали дивуватися силі традиційної плавневої культури, яка продовжувала зберігатися навіть за 50 років після затоплення плавнів Великого Лугу.

Основу наступних двох томів саме і складають матеріали експедицій селищ колишнього Великого Лугу – Біленького, Скельок та Балок.

Редколегія та упорядники висловлюють щиру подяку усім, хто допомагав у підготовці текстів до видання. Зокрема: Г.Олененко, О.Пашненку, О.Панкєєву, А.Криловій, В.Ликовій, Д.Аванесян, Т.Лещенко.

Звірку транскриптів та підготовку текстів науково-популярним методом здійснили Н.Бєлік (Рогожкіна) та Н.Швайба. Тематичний покажчик впорядкований Ю.Головко; іменний та географічний – В.Ликовою. Програмне забезпечення І.Кулика. Упорядкування дисків з аудіо файлами та транскриптом А. Бойка та П.Бойка.

Редакційна колегія тому

Василенко Федір Федотович, 1918 року народження, с. Біленьке Запорізького району Запорізької області[1]

Зовуть мене Федір Федотович Василенко. Я 1918-го року народження. Сам білянський, і батьки тоже білянські. Звали батька Федот Лукович. І дєд білянський, і прадід білянський. Корінні біляни. Я не знаю, як, коли воно оце село... Но тут вони з давніх-давен. Ще, мабуть, як Запорізьку Січ розігнали, то тоді вони сюди перебралися.

Батько родився тут. Це його вже прадід, мабуть, переїздив сюди. А може й раніше покоління. Покоління Василенків давнє, тому шо ще дідів двоюрідний брат був старшиной села (тоді оце – Мар'євка, Розумовка, Біленька). Василенко Овер'ян, по-моєму, так його звали. До революції у діда було своє господарство. Було чотири дочки і восім синів. Дід хазяйнував до сорока год. А потом сини начали хазяйнувать, а він вже так тіки, по-домашньому... Да, хазяйнували, як у них дванадцять одних дітей було! Коні були, земля. Купляли землю, аж за Мар'євкою. Там, потому шо в Біленькій, тут близько, дуже не було. Но і білянська була земля. Я не скажу скіки землі, потому шо воно в десятинах було. Но факт, шо сім'ю надо було кормить. Купляли землю. Земля дорога була, казали, от. Ну а стягувалися і хазяйнували.

Жили тут, на Партізанській (це січас вона так називається), Рюхівка колись була. То був двор іще мого діда і батька. А потім батько перейшов на Миколаїв. Оце, де ви були, у Коваля, – Комунарівська зараз. Тепер вулиці переіменували, так я по-старому все село знаю, де яка вулиця, а по-новому...

Батько розказував, шо тут був такий пан Маклашевський. Багатий пан. Ото, де наша школа зараз, – там нижче, – він построїв двохетажне зданіє. От. В нього була економія багата. Сам він був холостяк. Він так: зімой жив то в Парижі, то в Петербургє, а на літо приїжав сюди, отдихать. Пан був хороший. Построїв церкву. Хароша в нас була церква, потім розібрали її. Потом двохкласне училище, школу построїв, больницю построїв. Ну і дядькам землі продавав не дуже дорого. А землі у нього було дуже багато. Сам він був генерал. А потом, коли вже помер, став новий пан, – такий, не дуже багатий, – Мазарака. Він сам був інвалід, паралізований. В нього управляючі були. Земля у нього була тут, понад Дніпром, до Лисой Гори. Но він умер ще до революції, а жінка його утекла вже відсіль. Як революція стала, начали розбирать його хазяйство. Один дом остався, а то все порозбирали. Хто там ближче був, ото потягли...

[1] Опитування провели Р.Л. Молдавський та Ю.Д. Мелещук (червень 2002 р.).

За революцію батько нічого такого не розказував... Махно був, наскакував, розказував дядько. Всі тікали, всі коней ховали. Якось до дядька прискочили, свіжі коні забрали, а свої отдали. Другі, – так просто забирали. От. А революції тут собирались такі: дід мій тож був революціонер. Який революціонер? Хотіли, значить, у панів землю одібрать. Це в 905-м году ще, в перву революцію. А потом їх узнали, посадили. Ну вони продали пару коней і откупилися. Випустили їх. І більше революціонерами вони не були, в революціях не вчастували. А в 14-м году – война. Дід помер в началє первой міровой войни. От.

А після революції, – це я помню вже трошки. У 21-м году голод був. Була у нас пара коней. Тоді ж давали на каждого чоловіка, сім'ю, дві десятини землі. А в нас сєм чоловік. То в послідніє врем'я, значить, було чотирнадцять десятин землі. Тіки голод пережили, 21-й год, і в 22-м году украли коні ті. Та батько купив одну коняку, пока, значить, через три года вивела вона лоша. Начали двоє коней буть.

Ну, прімєрно, як хазяйнували? Врожаї були невеликі, потому шо землю, шо там її обробляли? Погано обробляли ті пара коней... Плугами-то мало. Коли орали на зіму, ото – пукарь. Весной – вспашка. Весной воно ж врожаї не дає такі, як з осені. От. Ну, шістдесят пудов (це десять центнер по цьому времені) – це середній урожай. Як сто пудов, – це вже дуже хороший урожай. Робили літом, ото в жнива, і молотьба. Це дуже робили. Тоді почти не спали. А зіму, осінь, весну, – то люди вже не дуже робили. Ну свободно було. Каждий чим хотів, тим і занімався, тим хазяйнував. За землю платили налог – сім рублів за десятину. Даже не сім, а шість, мабуть, було. То заплатив, а там шо хоч, куди хоч, і більше ніяких налогів не було, нічого не було! Не так як тепер, шо ось самі налоги. Ну, електрики ж не було до колхозів. А потом уже 28-й – началась ото продразвьорстка. Або вона й не продразвьорстка, то вона зразу була в революції, а вона, була, по-другому називалась. Ну, накладали там. Значить, почти та ж продразвьорстка. Накладали, значить, налоги, – хліб шоб вивозили. Бєсплатно, щитай, копійки там платили. Ну на багатих в основном накладали. Зразу. Вивіз дядько, оно обратно накладають, другий раз. Пока він попродав все хазяйство! Його розкулачили. І зразу вивозили за село. Тіки це – самих багатих. А потом дійшло вже до бідних, до середняків таких. Цих уже брали і отправляли в Сибір, на Соловки туди. Ну білян теж багатенько там. Вони як уїхали, і не вернулися. Ну і начали в колхоз зганять. Як? Значить – налоги, налоги й налоги... І грошима, а то – хлібом. Хліба нема? Ну шо ж? Звозять коні, інвентар. Позвозили на базу. На каждій вулиці – по дві бази було. У багатих дядьків позабирали ці двори і там конюшні були, коні. От. Вийшов указ Сталіна "Головокруженіє от успєхов", де

він роз’ясняв, значить, шо колективізація – це добровольне діло, не маєте право заганять всіх насильно. І дядьки пішли і позабирали свої коні, плуги там, брички, да. Ну їм виділили землю. Це я їздив ще сам. Батько дома був, каже: “Поїдь, получи, шо там це...” Вже посіяно, вже готово було. Ще тіки начало колоситься кой-де. От, значить, повбирали дядьки цей хліб. Приносять: здать Вам хліб стіки-то пудов, стіки-то пудов. Та, якби всього не забрали, в мене ж сім’я! Годувать треба! Це ж не так, як тепер, пішов в магазин і купив хліба. А в магазині ж не було. Те, шо в тебе приробив, тобі, значить, це... Понакладали! Ну, шо робить? Подають обратно в колхоз заявлєніє. Подав батько. “Ні! Подавай, шо ти, твоя жінка і діти – всі в колхоз”. Написав батько. “Ні! Ще не все! Напиши, шо “буду виполнять всі розпоряженія управлєнія колхоза”. Написав третє заявлєніє, – тоді прийняли. Ну, і так багато ж тоді. Зразу ж, канєшно, в колхозі робили даром. Паличку поставлять. Год пройшов, пішов дядько по гроші. Кажуть: “Ти должен”. – “Та, як же должен?! Я от скіки робив, і діти робили?” – “А Ви ж, –каже, – їли?” – “Їли.” – “От, за те, шо ви їли, ми вищитуємо. На облігацію підписувались? Підписувалися. Оце ж тоже вищитали. Ви должні ще, там, тридцять, чи сорок...” Ну, небагато, но на те врем’я ті гроші були дуже великі! І це до 36-го года робили, почти-шо безплатно. В 36-му году урожай був силенний. Дали харашо людям. І з тих пор стали добре жить люди.

Ну, а я пішов сам у город тоді. Зразу у ФЗО був 29-й (це щас “Мотор-Січ”). Відтіль пішов в армію.

Голод 33-го помню! Та чо ж я не помню? Я помню. Я ще був тоді дома. Ото нас плавня тіки і спасла. Їздили туда весной – там пацюки, або ті, водяні криси. Знаєте? А вони тоді приймалися, дуже дорого цінилися. Ото поїдемо, наб’ємо, здамо. Мати поїде в город, купе хліба там (мішаного такого) і щавель. Якби не плавня, так половина б білян вимерла. То страшний голод був. А ізнизу, отамо, по Дніпру, – Білозірка, Лєпєтіха, Маячка, – то там вобще, голод був такий, шо відтіль люди приїзжали! А у нас тут совхоз організувався “Ворошилова”, був тоді. Щас “Лисогірський”. Так воно йде дядько, падає і помирає. А один дядько при мнє, ну, такий вже, здоровий, на площі схватив гусеня одне і прямо живьйом їсть його – голодний був! Ну білян небагато померло. А пухлих дуже багато було. Я знаю, шо і мій батько тоже чуть не вмер. Я був такий і брати тоже. Но брати – ті менше, бо начали уже один у школу, другий у дєтський садік ходить. Там трошки годували. Пока вже начали черешні. Як черешні появилися, то ми вже начали жить. Жили 33-й, 34-й – хліб то був по карточках. По карточках давали хоть 400 грам. Но нам тоді не давали. А в городах, – там давали. Тим, мета-

лургам, там по кілу, мать, давали. А такі, оце судоремонтний завод, ну такі невеликі, – по 500 грам, 500-400 грам. На іждівєнца – по 200-300 грам давали. І все. Ну, в городі, там хоч кой як крупи давали. А в селі нічого не давали. Ото шо на огороді виросло... Тоді ж поливу не було. Оброблялась земля погано, погано родило. Картошка не така, як тепер роде. Тоді дуже важка була жизнь, дуже важка. А тоді, в яком? У 35-м отмінили карточки. В Біленьке ж хліб не возили, нада було в город їхати. А тоді автобусів не було. Параход тіки один раз в день ходив. Ну вобщем такий страшний год був. А 47-й не такий страшний був, як 33-й.

А у 38-м я пішов в армію, в морфлот. Попав я в Кронштадт. Або як? Мені хотілося в танкісти, я ж від 29-го ("Мотор-Січ"), з моторами знакомий був, або флот. От, значить, мої документи попутали. В мої документи попало чиєсь свідєтєльство, шо він вище образованіє має. А ми там з другом, однім сусідом, разом призивалися, і так хотілося, шоб нас разом забрали. Я разів шість їздив. Кажуть, той: "Ви із авіації". Тоді молодьож була настроєна не так, як тепер, шо в армію не хочуть, тоді всі хотіли в армію іти. Агітіровали ж. Реклама була така. Це тепер не хотять. Ну щас, може, жить лучше на гражданкє, як тоді. Пішов до того, до комісара, кажу: "Скіки ж я буду їздить?" Він подививсь та каже: "Та в тебе ж вище образованіє, і ми тебе десь пошлемо учиться". Та кажу: "У мене сім класів". А тоді дивиться: "О, – каже, – так це – не Ваша фамілія". Та тоді уже мене отправили. Попав я сначала в Лєнінград, потом в Кронштадт. Проучився там півгода. Набирають на кораблі. І мене, і ще там трьох, послали на тральщик. Ну я занімався харашо. Нам присвоїли званіє старшини вже. Прийшли ми на той корабль, тральщик, – нове все, нічого не знакоме. Шо ми в школі вчили, то воно зовсім не те. Тут практіка нада. А там же на кораблі так: оце стол – на столі сплять, отак – підвісна койка, на цій койкє – сплять, потом отак, висить гамак, на гамаку – сплять. Бо це особєнности на наших кораблях, там дуже для людей помєщєнія малі були. Ну нас зразу на ці койки – це самі лучші для старшин тоді. Положили. На гамаку – сама хужа койка. Ну побули ми там з тиждень, походили. Нічого ми не знаємо... Кажуть, ми вам присвоїм звання старших краснофлотців, а з старшин ви пока не виросли. Переселяють нас з цієї кроваті на нижню. Но ми там побули, мабуть, до половини іюня. І кораблі переганяють на Дальній Восток. Оці кораблі, якраз було Халхін-Гол, Хасан, бої там, значить. На укрєплєніє Дальнього Востока нас переганяють. Чотири корабля. Командір дівізіона один був, коли присилають другого командира дивізіона – Михайлова такого. А він уже один раз перевозив тоже з Чорного моря чотири корабля, тіки тим, южним путьом, туди.

Прийшов, значить, все зразу по-новому. Посуду, чашки такі поздавали, все це – забракуйте. Давайте алюмінієві, ці желєзні, бо, значить, все закріпить по-штормовому, бо буде й таке, шо ми будемо йти вокруг свєту. Ну і пішли ми. Дійшли, значить, до Англії, Плімут город. Ходили ми по тій Англії, по городу. Нам він не понравився. Зданія сірі, дерев мало, англічани нєпривєтливі. Ну отремонтірувались там, кой шо позаміняли, набрали продукції. Пішли через Атлантіку. І як вийшли ми, на другий чи на третій день, як начав шторм! Чотирнадцять балів! Волна йде така, шо ззаду корабль йде й не побачиш! Дванадцять метрів волна йшла, висота волни. Ну, ми там попомучились, позакачувались всі. Уже ми, мабуть, йшли дві неділі через Атлантіческий океан. Прийшли в город Нордфольк – це на восточном березі Америки, США. А там їх кораблі стоять тоже. А тут якраз, у Нью-Йоркі, була міжнародна виставка. Наш самольот був там – Осипенкова, оце перелітала, Раскова, Гризодубова. Ну ми туди їздили поїздом, подивилися. Піднялися до нашого посольства, а воно було, мабуть, на 82-м етажу. І дом шатається. Побули там. Відтіля пішли на юг. Пройшли Карибське море і в Панаму, – це республіка Панама, город – Коломбо. Тут панамські шлюзи, гатуйські шлюзи називались. Там жара... І ото цілий день ллємо на палубу воду, бо кораблі желєзні, і не можемо той... Походили по городу. Встрів одну руську женщіну з Одеси. Тиждень побули, пройшли панамським каналом, спустилися в Тихий океан. Пішли у город Сан-Франциско. Там 100 тисяч тіки руських – Руська горка називалась... Вони як узнали, шо прийшли туди з Росії люди, ми ще спимо, а їх на пірсі уже повно. Женщіни, старухи, мужики... Вечором так не пройдеш...

Волкова Ніна Іванівна, 1928 року народження, с. Біленьке Запорізького району Запорізької області[1]

Зовуть мене Волкова Ніна Івановна. 1928-го года народження. Сімдесят п’ять год мені. Я сама білянська. Народилась тут, у цій хаті. Батьки ж тут були. Папа – Кравець Ніколай Іванович, – 1904-го, а мама – Кравець Євгенія Іванівна, – 1907-го.

Бабу і діда дуже пам’ятаю, тіки маминих рідних. Їх звали – Козиряцький Іван Федорович – дєдушка мій рідний, а бабушку – Козиряцька Анастасія Самсоновна. Білянські, коренні. До революції вони хазяйнували самостійно. А це ж в якім році? Германська війна – в якім році? Це ж революція в сімнадцятому році?

[1] Опитування провели Р.Л. Молдавський та Ю.Д. Мелещук (червень 2002 р.).

Про революцію дід дуже мало розповідав. Я і не помню. Оце ж після революції заставили здавать свої хазяйства у колхоз, організовувались тоді колгоспи. Чи велике було хазяйство, я цього не знаю. Я знаю, шо були коні (це вони розказували вже). Коні були в їх, була своя земля. Це дєд оций, Іван Федорович, розказував, як вони хазяйнували на степу. Шо дуже рано вставали, в три часа. Шо хліба були дуже хороші, врожаї. Зіми, наче були не такі, як тепер. Шо молотили ціпом, в оцім дворі. Уїзжали дуже рано, брали своїх дітей. Оце ж маму мою, сина, і ще одна дочка була в їх, Настя. І це вони, якісь восьмилєтні, девятілєтні помагали ж у чотири-п'ять утра. Дід там косе, а діти – собирають... Це і я пригадую, під час войни, це був мені чотирнадцятий год. То після войни яка техніка була? Нічого не було. Косілку тягала корова, на коровах працювали. З косілки скидав якийсь пацан, а я тринадцятилітня, в'язала снопи отакі завбільшки! Так це я представляю, як воно було і в 17-м році. Воно похоже було. Шо тоді, після революції, воно ж біднота була, шо оце після оцієї войни, Великої Отєчествєнной, то воно похоже було. Так те, шо дід розповідав, я і сама побачила, на своєму опиті, як убирався хліб...

Їжу з собою на степ брали. Шо було, те і брали. В основном, не так як тепер. Раньше ж кабана різали раз у год. Бо був піст, він длився шість неділь, сорок два дні, – півтора місяця. У піст їли тільки на постном маслі усе, на олії. Кабана різали після посту, там десь під Новий год, один раз. І оце на весну те сало держали у мішку, чи де. Тоді кусок хліба, сало, корова ж була, – у каждого молоко. От і вся їда. Блини пекли, галушки варили, тоді простіше все було...

Про голод 33-го батьки кой-шо розповідали. Розповідали, шо витрусювали комсомольці, де яка торбиночка квасолі була там на печі. Молоді ж хлопці, ті шо поступили в цю організацію, собирали. Куди вони там казали, чи для армії, чи куда там? Одбирали у людей хліб. Це так казали, шо може, де яка квасоля, захована... Бо тоді були ж і багаті, ховали десь хліба у клунях там. Так розкопували і знаходили там. А бабуся розказувала, шо трусили... Іменно в їх, я не знаю, но по людях ходили, трусили. Це після революції було. 1918-й, 19-й, 21-й...

Коли война почалася, це я пам'ятаю добре. Я ж у селі була. Ну шо? 22-го іюня война началася, а 23-го мама мені каже: “Война”. Ну ми ж не представляли, шо це таке. Десь там Київ бомблять. Німці ж бистро продвигались, вони ж до Харкова зразу дійшли. А наше село... Тут же Дніпро, плотіна ж. Не так просто їм сюда пробратися. По-моєму, в 43-м году заходять німці. Як заходять? Тихо, спокойно, бою не було. Бої були вище. Розумовка, там село єсть, і нижче, там Тарасівка. Отам, де переправлялись вони на плотах, чи як? Не всі встигли і переправитися.

Бо ми пацанами побігли, це ж мені тринадцять год було... "Ой, – кажуть, – там коло Дніпра наші солдати стоять, і коні в бричках запряжені". А плотіну вже зірвано. І вони не вспіли переправитися на ту сторону. І стоять, не знають, шо їм робить. Наші селяни передівали їх в гражданське. І вони, хто не вспів, йшли хто-куди попало. А по ту сторону Дніпра уже такий вал іде: і бочки, і доски якісь пливуть. По ту сторону, де плавні були, Дніпро ж був вузький, а тепер же Каховська ГЕС. Дніпро підняли, плавні ці затопило. А там раньше в плавнях, напроті нашого села, і люди жили, і посьолки були. Так дерева були вже затоплені до половини. Нам же видно. І кричали солдати, які на деревах були: "Спасайте!" і "Мама!" Ну, вобщем воплі такі були, шо... Оце я харашо помню. А тих солдат, їх небагато осталося тут проті нашого села. То люди приглашали, переодівали в гражданське, хто як мог. Це ж сьогодні кажуть, шо зірвали плотіну, ми ж побігли подивиться. А к вєчору вже мотоцикли заїхали з Мар'євки (тут село, сім кілометрів од нас). Чую, ми якраз у дворі бігали, чую нємєцька рєчь. Вийшли, а це німці. Заїжжяють! Ой, такі бідові! Як вспомню, який це ужас був! І вони страшні, в очках! Вооружоні всі, як звєрі. Налітають. Сначала не трогали, а потом стали ходить по дворах: "Курка, яйка єсть?" Бере, заходе. На маму каже: "Курка єсть?" А вона каже: "Та немає". Він пішов в сарай, баче шо є, бере подушку і на неї. Це було, примєрно, через неділю, шо вони почали вже шастать.

А в 43-м году німці начали евакуіровать наше село. Ходять із ногайками і виганяють всіх в етап. Не то шо з ногайками, а і з автоматами. "Іди на улицю!". І там переводчик з ними єсть який-небудь і він розказує шо: "Виходьте всі, бросайте все..." І от туда, на Мар'євку. Ми запрягли конячку, дощ іде, осінь... Посадили двох моїх братів двоюрідних (а мені було вже, навєрно, годів п'ятнадцять). Німці на конях сидять з автоматами і гонять, а куда? Хто не схотів, заховався. Я не знаю, чи вони шукали? Но ми боялися. Даже дід з ціпком, но ми пішли. Дішли сім кілометрів, далі – ніч. Переночували на дворі, канєшно, де попало, сиділи. І охрана – німці стоять з автоматами. А тоді мамі повезло: попросилася у одного німця, дала йому бутилку самогона і він нас випустив. І ми пішли в другий двір. Поїхали тихенько ноччю. І той етап погнали, а ми осталися. Це було в Томаківці, кілометрів відсіля, мабуть, п'ятнадцять. І ото ми так вернулися назад дньом. А той етап погнали. Тоже так, хто знав, утік, а хто не знав... Це осінню. А через півгода, навєрно, це весною уже було, опять виганяють. Опять догнали нас до Новокиївки вже. А там уже (це було в 44-м году), там уже догнали наші солдати. Я ноччю встаю. Бачу, шо замазані чорні коні, такі масівні. Не такі стройні, як у нас. Чую, – матюки руські... Коли – наші! За-

ходять солдати замучені, медсестричка вся в грязі, коротенька юпочка, і каже: "Дайте, пожалуста, десь перегріться, перебуться нам, бо нам дальше, і дальше йти..." Ну, ми ж тоже, нас пустили люди... І ми там – дєдушка, бабушка, пацани, і всі в одній хаті...

Німці були і хароші. Він стоїть, охраняє... Йому жалко, но він виполняє свою солдатську роботу. І ночами багато людей поверталося. І ото всі розлізлися, хто куда. А потом в 44-м году, март місяць, помоєму, був, зайшли солдати, в [Новокиївку], село. І ми в той же день, на той же самий возик, ту же саму кобилицю запрягли і їхали назад. Потом вона заболіла дорогою, прийшлось оставить. І тягнули той возик, із дітьми, по грязі. Єлі дотягли до села. Йшли полуголодні... Ото так. А дома остались у ямі двоє поросят і одна куриця на горищі. Німці не найшли у ямі. Як вже зайшли наші, поросят – кобанчика і свинку, попросили в колхоз здать для розводу...

Були партизани у плавнях. Я не знаю, чим вони займалися, но якась связь тут була цих партизан із нашими, білянськими. Бабушка розказувала, шо їх піймали. Хтось їх продав і німці їх половили. Їм там відрізали вуха, живлом різали. Жінка нашого предсєдатєля була там з ним, і все це розказувала.

Були у нас в селі і такі, шо прєдатєлі! З хлібом-соллю встрічали німців. Фамілію я не помню. По-моєму, Чумаченко... Йосип... Такі були: "Оце хазяйни прийшли..." А тоді ці хазяйни як начали давать, так і не радий був той дід. Йому попрікали: "Подивись тепер на своїх хазяїнів, іди тепер до них, під дуб, куди він тебе гоне..."

Поліцаї були. Були такі мужики, шо і наші, в поліцаї йшли. А потом, як прийшли красні, їх судили, по десять год сиділи вони тут, у Запоріжжі. У нас тут один, він вмер уже давно. З однієї вулиці були, знала я його. Він пішов у поліцаї, і нельзя ж було нічого... Ну, може прєдложили, а він боявся отказаться, може з якоїсь вигоди... Дєло в том, шо я вже на заводі робила після війни, і так знаю, шо дядька Грицька засудили на десять год. І він сидів у Запорізькій тюрмі десять год, поки отсидів.

Після войни у школу я ходила, аякже. Ходила у Білянську середню школу. Так вона і січас єсть, на місті старой і стара, і нову школу построїли. Сім класів кончила у 1946-м году. Тоді сім класів – це було среднє образованіє. Ви не можете собі представить, в чому ми ходили у ту школу! Стидно розказувать. Із резини, із камер (де це бралося?) клеїлись такі великі калоші, як кораблі такі, закритого тіпа. І валянки. Мама сама шила, та і я в неї научилась. Вони на базарі продаються, бурки тепер називаються. Оце зімою в ті калоші взували ці бурки, а літом – чуть не босі.

Хотіла поступить в тєхнікум, так не набрала балів. Тоді з своєю подружкою ми рішили на слєдущій год піти на подготовітєльні. І поступила на завод "29" ("Мотор-Січ" тепер) учеником токаря. Там я поп-рацювала? Техмінімум здала харашо і стала на станок робить. Ну, я харашо работала, завоювала авторитет. Потом мене на шліфовку перевели. Потом я наладчицею стала по шліфувальному дєлу, п'ятий розряд в мене був. Зарабатувала харашо, так нашо учиться тоді? Я кажу мамі: "Врач получає меньше, чим я!" Я получала харашо! І так робила на заводі, поки вийшла заміж, аж у Крим. І там жили. А потом не схотіла я там. Там квартири дорого... Дитина в мене там пішла... А тут дєдушка каже: "Якшо хочеш, ось у мене землі п'ятдесят соток (півгектара). Бери стройся". І оце ми з моїм чоловіком приїзжали в отпуск і строїлися. Три годи строїлися, а потом переїхали сюда жить. А раньше сільсовєт більше п'ятнадцяти сотих не давав, не положено. А тридцять п'ять осталися. Так тут вже хата десять раз продавалася, і навіть запорозькі купляли, з Бородинського...

Після войни тут у нас із Румунії багато переселенців було. Це ж до війни якійсь конфлікт з Румунією був. Тут же історію нада знать! А я історію не знаю. Дуже було багато. Там ціла вулиця була в кінці села. Вони і січас там живуть... вже пожилі конєшно. У воєнні, чи повоєнні годи... Чогось вони, чи тікали? Оце казали, шо наїхали, румини...

Карманова Ніна Іванівна, 1926 року народження, с. Біленьке Запорізького району Запорізької області[1]

Зовут меня Нина Ивановна, а фамилия – Карманова.

Родителей звали Иван Павлович и Ольга Ивановна. Бабу, деда не помню. Во тут уже, к этому нас не приучали, мы никого не знаем. Я еще отцовых родителей и то, одного деда знаю. А уж по маме по своей я ни деда, ни бабу не знаю. Хозяйство у них до революции было, конечно, небольшое. Они жили бедно. У богатого работали. Ну а обеспечивал этот дедушка. Семья была большая, а дедушка обеспечивал всех! А какое хозяйство? Ну, корова, овечки... Я сама с Рязанской области.

Я помню голод 33-го. Это я хорошо помню. Это я уже жила не в Рязани, а на Урале, в Челябинской области. Но в 29-м году мы выехали из Челябинска.

С 59-го года мы в Беленьком. У меня муж охотник-рыбак. Мы вообще-то хотели в Мелитополе остаться. У меня в Мелитополе тетя

[1] Опитування провели Р.Л. Молдавський та Ю.Д. Мелещук (червень 2002 р.).

жила и сейчас два двоюродных брата. А в Хортицах у меня третий двоюродный брат. Ему понравилось. И с 59-го года мы тут остались.

Русских тут не хотели, вот эти украинцы. Мы как приехали, мы на квартире жили, и вот эта хозяйка, она была очень недовольна, что приехали русские сюда. И нас называли, этих русских, "заплава". Вроде нас водой приплыло, водой пригнало сюда [сміється].

Кліпак Олена Григорівна, 1927 року народження, с. Біленьке Запорізького району Запорізької області[1]

Алена Григоровна Клипак, 27-го года рождения. Родились в Мелитополе, город. Это было Днепропетровская область, сейчас Запорожская.

В Беленькое переехали в 63-м. Так мы путешествовали кругом, не только, шо от сюда переехали. Мы жили, где приходилось. Он работал в ..., с заключенными, переводился. Ездили и там, и там. В Беленькое забрались из-за того, што школа. Детям ходить нужно было. Там, где мы жили, школ не было.

Как относилось местное население? Люди разные, по-разному относились. Когда будешь хорошо с людями относиться, и с тобой будут относиться хорошо. Ну вообще, про белян говорят, что они нехорошие, я их всех не перепробовала.

Мы, как запряглись здесь работать на от этой земле, и света белого не видели. И робыли, робыли, и от копейку заробыли, на городе тяжелым трудом. Положила на книжку и все пропало! Ото така жизнь была!

Дочь: Дом здесь купили. Папка тут был в командировке и услышал, что дом продают, и ему понравилось.

Елена Григорьевна: Я глухая, работать не могла на легкой работе. И тут греблась и огреблась. На черный день хотела копеечку собрать, а она пропала. Писали: "Ложите на книжку! Выгодно, удобно, надежно." И все... Ото такая надежность! Остались на бобах...

---

[1] Опитування провели Р.Л. Молдавський та Ю.Д. Мелещук (червень 2002 р.).

Книш Микола Григорович, 1928 року народження, с. Біленьке Запорізького району Запорізької області[1]

Я – Ніколай Григорович Книш, 28-го года рождєнія.

Родітєлєй своїх помню, конєшно! Батька було звать Григорій Філімонович Книш, а мати – Оксана Порфіровна. Маміна дєвіччя фамілія була Бєсєда. Одного дєдушку я дуже добре помню, потому шо мій батько в сім'ї був самий менший, а всього їх було шестеро. [Звертається до інтерв'юєра]: Я буду по-українські розмовляти. Значить, Хведір, Антоніна, Іван, Микола, Варька і батько. Оце в їх шесть було дітей. Жили вони в цьому селі. Ми мєсні, не приєзжі, і батьки мої. Де батьки жили, хата і щас ця єсть, залишилася на сусідній вулиці. Батьки небагаті були.

Моя бабушка, маміна мама (то довга історія!), жила коли-то давно в Києві. Мама заміж вийшла у 27-м, навєрно, году. Це їй було вже восімнадцять год. Мати моя родилася у Бєлєнькій, тут. А получілось воно так. Може я не по порядку розказую, конєшно? Її батьки жили в Києві і була в них фабрика обувна, обув шили вони. І до їх прийшов наніматься на роботу молодий сапожник. І полюбив мою бабушку. Вони були, як би сказать, зажиточні, фабрика в їх була. А цей сапожник прийшов, – козак. В нього одні вуса були [сміється]. І вони за його не отдавали мою бабушку, бо він дуже бідний був і в нього дома не було нічого. А спеціаліст він був хороший! Вони ото там пожили, заміж не віддають бабушку за нього... І вони рішили вдрать оттуда. Бросили цю фабрику, і все чисто, взяли і поселились тут в Бєлєнькій. І тут в Бєлєнькій нажили дітей. Тоже в їх сім'я здорова була, семеро дітей: Анюта, Пашка, Марія, Іван, Явмен, Наташка і Санька.

До революції материні батьки, дєд (оцей усатий козак), – він був спеціаліст. Він сапожнічав дома, в нього вдома була мастєрська. А батьків батько, Філімон Карпович, у його була мельніця. Тоді був вітряк, може Ви знаєте? За селом була така мельниця. Це в їх багатства такого і не було.

Шо було до революції, не пам'ятаю, я ж у 28-м году родився. А був у нас пан, звали Маклошевський. Мені мати розказувала, що її сестра Анюта (вона живе в Запорожьє, скіки я знаю, це і до войни ще) до революції служила у цього пана, ухажувала за цвєточками. Поливала цвіти, полола. Там у пана культурно було, сад, клумби там були. Не сад, а парк можна сказать був. Вже там нема нічого. Там нєкоторі дерева старі остались. А після революції пана не стало, пан де-то втік. І совєтська власть там здєлала парк отдиха. Лєтній кінотеатр построїли.

[1] Опитування провели Р.Л. Молдавський та Ю.Д. Мелещук (червень 2002 р.).

Оце шо за пана мені мати розказувала. У мене мати і батько самі младші були в сім'ях. А Анюта і Пашка самі старші. І ото Анюта служила у пана, а мені мати розказувала.

Ще мати мені розказувала, що було дуже багато банд. У Бєлєнькій було - оце сьогодні Махно заїде, післязавтра Махно виїхав – а за ним заїзжа Маруся (була така банда). Заїзжають на тачанках, коні добрі! Через нєкотороє врем'я опять друга якась банда, пока Красна Армія остаточно не вибила, не унічтожила ці банди. Потом уже установилась совєтська власть. А то год чи два власті тут ніякої і не було. Банди каждий год, місяць чи два: одна банда виїзжає, друга – приїзжає. Оце мені мати так розказувала.

А після революції, колхози як начиналися, дід пішов у колхоз. Ну а як? Хочеш не хочеш, а треба. Тоді ж совєтська власть, тоді ж собствєнності не було. Тоді ж коні, корови, які були, все пішло в государство. Корову, свиней тоді міг тримать любий хазяїн. А коней всіх здавали у колхоз. Ну, це ж колектівізація була – 29-й, 30-й год.

Розказували мені батьки, що як тіки організувався колхоз у Бєлєнькій, то тут їх було одинадцять малєньких колхозів. А вже перед войною, як я помню, у нас було тут два колхози – один "Кірова", один "Ілліча". І ще тут за восім кілометрів є село нашого сільсовєта Червонодніпровка. Там тоже був колхоз – "Куйбишева". Прєдсєдатєлєм колхоза до войни у нас був, у "Кірово", Корній Овсійович Хижняк. А в "Ілліча" даже не хочу Вам неправду сказать, не знаю.

До войни в нас була така церква! Ви в Мар'євкє не були? Там же сохранилась церква. Но у нас була до чого красіва церква! І була вона оце тут, де остановка, в самом центрі села. Її, по-моєму, в 36-м году поскидали дзвони. Вобщем, здєлали зєрнохраніліще. А потом совсєм розібрали. При німцях обратно була, і після них теж була, і сьогодні є. Ну, такої, конєшно, як була зроблена наподобіє кремля, з такими куполами гострими, січас нема. Січас обнаковенна, зданіє кірпічне, одноетажне. Куполов було, по-моєму, як не три. Один був високий, а два – нижчі. У нас церква красіва була. Огорожа кам'яна була в церкві. Все розламали...

Я дуже добре помню 41-й год, коли война почалась, мені ж було тринадцять год. Тоді я кончив якраз п'ятий клас і тут война почалась. Це я добре помню. Тоді школ багато в нас було. Щас у нас одна здорова, трьохетажна школа. А раньше було у Бєлєнькій школ багато, село ж здорове. Но центральна була там, де січас построїли школу. Там і січас двохетажний дом стоїть, де пан жив. Та школа називалась "стара". І ото в тій школі, центральній, були старші класи от п'яти і до десяти (в нас десятілєтка була). А всі младші класи – от первого до п'ятого – тут бу-

ли. І тут було три школи, які підряд стояли: біла, красна і розова. Так назвались школи.

Окупацію я добре помню. В 41-м году це було, як я не ошибаюсь, 22-го іюня, по-моєму, воскрєсеньє. Утро. Сообщєнія ніякого по радіо утром ми не знали. Як кажуть: “Київ бомбили в чотири часа утра”. У нас тут про це не знав ніхто, шо началась война. Пішли ми з хлопцями гулять до Дніпра, коли чуємо, шо-то музика. А у нас тут, де остановка, була площадь (тепер тут здєлали базарь), а тоді була площа, і була там трибуна, усякі торжества на Перве Мая, на Октябрьську собирали... Ну, люди всі з села сходились, духовий оркестр, прєдсєдатєль сєльсовєта – рєчь, прєдсєдатєль колхоза, парторги поздравляли людей з Первим Мая, з Дньом солідарності і так далі... А то чуєм, – грає музика. Ми ж як діти, музику почули, бігом прибігли. Тут сходяться люди. А було це в одинадцять утра. Радіо, трансляція тоді мало в кого була. А начальство знало, в їх прийомніки були, їм сообщали звише. Вони вже знали, шо в чотири часа утра началась война, і вони ото об’явили. Оце так, первий день войни... Помню, батька брали на фронт. Це було 11-го іюля, через місяць. Всього двадцять днів пройшло і його забрали на войну.

А потом 19-го августа єсть такий празник рєлігіозний, може Ви чули, Спас ? На Спаса до нас зайшли німці. Оце пройшло от 22-го іюня до 19-го августа. За це врем’я нємці прийшли в Бєлєньку. А до цього, ще нємці не прийшли, де-то за неділю в нас Бєлєнька була повна війська. Отступали наші і сюди прийшли, а тут Дніпро. Переправи ніякої немає. І повна Бєлєнька солдатів! Солдати... Тєхніки тоді основної такої в Бєлєнькій не було, а були на лошадях повозки поприїзжали на побережжя. А я жив недалеко од Дніпра, хата там наша була. Солдатів повно, отступать їм нема куда. А тут ще в Запорожьє зірвали плотіну “Дніпрогес” і вся вода пішла сюди, затопила даже отам перві улиці, які от Дніпра були. А ці солдати, є ж такі люди, шо жили в степах, вони ж і не бачили води. Які жили возлє Дніпра, як і я, і мій батько, і, хто живе в Бєлєнькій, і купались і плавать могли. А є ж такі в степах, шо може не бачили і річки великої. В їх яке може маленьке озеро й було, но плавать не вміють. А там у нас біля Дніпра було государственне “Заготзерно”. Оці солдати начали знімать на вімбарях двері (а ворота здорові були) і ото два-три чоловіка на воду кидали двері, лягали і тікали. Німці уже ось-ось-ось. Хто находив колоду таку – бревно, і на бревно лягали, ото тікали туди. Но потікало не дуже багато солдатів, а основних німці захватили тут у нас, у Бєлєнькій.

Німці 19-го августа де-то після обіду прийшли. Вистрела, значить, ні одного не було. Солдати тут які були і не сопротівлялись, бо у них і

оружия ніякого не було. Німці заїхали на мотоциклах. Це в їх механізірована піхота – вся на мотоциклах, а нє – так машинами везли. Заїхали вони і по вулицях начали гасать мотоциклами. По три чоловіка в касках, на каждій каляскє – ручний пулємьот. І по вулицях начали... А там по окраїнах села солдатів не було, солдати всі були на побережжі. Вони всі сюди приїхали і солдат в плєн позабирали. І це я лічно бачив на нашій вулиці, а вона широка така була... І ото там в парку, коло Дніпра... лісок був, там тоже війська багато було наших. І ото всіх вони забрали в плєн. Привели на нашу вулицю, а вона коло Дніпра й була, і їх тут вистроїли у дві шеренги, оцих плєнних... А німці ж уже пройшли од границі багато, їх же гнали. Єслі у нас був в армії рядовий состав – весь отак пострижений [коротко], як оце я. А командірські состави носили на два пальці чуб. Ага, ходять, дивляться. Значить, із чубом стоїть: "Ком". Виходе. "Ком". Виходе. Всіх, хто з чубом, визвали, із строю забрали. Ходять дивляться, у кого чуб покручений і чорний волос: "Юда" – євреї. І ото євреїв може три-чотири і командірський состав десятка два одібрали і повели. Кажуть, шо їх всіх постріляли. Я лічно цього не бачив, я бачив як вибирали із строя. А тих остальних плєнних, тих вони забрали в плєн, де-то лагєря були. У Бєлєнькому лагєря плєних не було. Куда-то одправили. А це, шо одбирали, я бачив.

А потом далі шо? Далі пішло життя. Німці почали хазяйнувать. Колхози ж були. У колхозах були коні. Вони начали людям, у кого був мущина дома, значить, давали стару коняку. У нас лічно мати була і я старший (мені було тринадцять год), і два брати були ще менші. Мужика не було в нас, хазяїна, – нам дали молоде лоша. А в кого був мущина, тому стару коняку давали. Поділили на десятки – десятихатки називали. Десять дворів, оце хазяйнуйте. У вас на десять дворів там три-чотири коняки є. Дали бричку чи дві, дали "полінку"(як тепер культиватори називають, трактор тягає по полю кукурудзу, подсолнух, а тоді конями, коняку запрягають, з двома ручками така). Ото дали інвентар там який. І люди хазяйнували. Дали землю каждому. Начали люди сіять у степу. Я вже не помню, по скіки дали землі. Каждий сіяв, шо хотів. Хто бахчові культури сіяв, хто ячмінь, хто кукурудзу.

Ще шо я добре запомнив, тут у нас при німцях збили самольот красний. Це було в 43-м году. Піднялась стрілянина, з пулємьотів стріляють, з вінтовок, по Дніпру рьов сумашедший. Тоді були істрєбітєлі у нас із фанери сдєлані, вони маньоврені були. У німців були бронірувані самольоти, а у нас були з фанери. І він прилетів на розвєдку. Він тіки по Дніпру літав, бо понад селом полетить, його ж зіб'ють зразу. І він пролетів, і відтіля, туда пролетів. Так кажуть, шо він фотографірував. Там єсть у нас Лиса Гора, не доїзжая шість кілометрів до Бє-

лєнької, долетів туди, оп'ять третій раз розвернувся. А по йому з пулемьотів, з автоматів. Хто з чого може, стріляли, зеніток не було у нас тоді. І в нього попали. А упав самольот недалеко од нас. І раз, – тихо... І люди біжать, біжать, біжать... Ну і ми ж, хлопці. Упав самольот у садочок і метра три біля самольоту лежав льотчик. Він був одітий у сірий світер, у тьомно-синє галіфе, одна нога була в сапогу, одна нога боса. Русий парінь. Йому пуля пішла в підбородок, а в лоб вийшла, і то він лежав вже мертвий. Люди ж пообступали, а потім прибігли німці. Не проганяли німці людей! Люди стояли. А потом поліція прибігла (наші мєсниє були мужики в поліції), і поліція зразу людей розігнала. А фамілія льотчика говорили, ілі Соловйов, ілі Солонцов. Оце шо я бачив.

У плавнях були і воєнопленні, і які тікали жили. Там зарослі такі були, шо німці туди боялись і заходить. Один случай такий був. Там озьора були, влажні міста, і колхози одправляли туди скот. І біля скота був Пастернак. І якось до його там обратілись партизани, по якомусь вопросу. Він пообіщав виполніть якусь їх просьбу. Пішов до німців і навів німців на цих партизан. І йому награду німці дали за це – два гектара пшениці і шось із скотини. А більше не знаю. Сюди, на Бєлєньке, нальоти партизани не дєлали.

У нас в літнє время німці по хатах не жили. Вони ставили палатки і в палатках жили. А зімою, конєшно, по хатах жили. Як фронт далеко був од нас, де-то в Сталінграді, то в нас тут німців не було ніяких. Фронт став, як їх начали гнать. Німці під'їжджали до нас, стояли. У нас на кватирі лічно стояли два калмики (єсть така нація – калмики). Вся калмицька армія у то врем'я перейшла добровольно до німців і вони служили в німців. І у нас два парня стояло на кватирі. А німців лічно в нас на квартирі не було.

Були поліцаї, наші мєсні мужики. В нас два сосєда були в поліції і обидва вони живі. Одного зустріли на дорозі, перехватили, одправили чи в штрафний... І він потом, ще йшла война, а він вернувся хромий. А другий, ну як? Ми в дєтстві росли разом, одних годів, а його батько був у поліції. І він, не знаю, де його піймали наші, його судили і дали чи двадцять год, чи шось таке. Не знаю я отсидів він чи ні, но він живий довго був. Він поїхав у Пєнзєнську область, у Росію. А його син (мій друг) попав у тюрму і якось звідси з ним списався. Після того, як освободився, то поїхав до батька. А во время войни староста був у селі, конєшно. Староста німець був, хромий на одну ногу. Знаю, шо його Йоська було звать, Іосіф, а фамілію його я, конєшно, не знаю. Я його харашо знаю чим? Він же молодий був і женився на дєвочкє, що жила на моїй вулиці. А тоді, як отступали німці, то, навєрно, ж з ними і отступив.

Молодьож у Германію брали не тоді, як німці одступали, а раньше. Тоді була управа, і в управі були всі списки насєлєнія і года рождєнія. Хлопці, в основному, в таких годах були всі забрані на фронт. А особєнно дівчата ж, були всі дома. От їм присилали повєстку і, пожалуста, – в Германію. Тоді самі молодші – 27-й – мало були, а – 26-й, 25-й, 24-й – оце самі такі года, які забирали в Германію. 27-й год мало, кого забирали. А вже як німці отступали, так вони тоді тоже гнали. Но тоді гнали, це називалось в етап. Етапом гнали – забирали всю молодьож, в основному, мужчин. Як я вже розказував, нас, як вигнали за цю запрєтну зону, так ми жили там у знакомих. А мені вже було чотирнадцять год у 42-м. Як німці йдуть, то я одіваю материне пальто, платок, і сидю, чистю картошку. Німці прийдуть подивляться... А вони брали рослих, таких – чотирнадцять-шіснадцять год. Рослих молодих забирали і гнали в Германію.

Потом уже, як німці начали одступать. Це було в 43-м на 44-й. Нас відтіля, од Дніпра, виселили. Оце від Дніпра і по цю дорогу, людей вигнали туда, у село. Тут здєлали запрєтну зону біля Дніпра, потому шо у нас там, за Дніпром, була плавня – ліс. Там були партизани. І німці, шоб не було связі із мєсним насєлєнієм, людей вигнали всіх у село. Хто до родичів, у кого родичів не було, ті до знакомих поїхали. А тут насєлєнія нікого не було. Ми виїхали на другу вулицю. У тих людей ми пожили до зіми. І зімою сніг випав, а зіма була сурова-сурова в кінці 43-го года. І ми нєсколько сімей рішили тікать з Бєлєнької. І отож я казав, шо у нас була молода коняка, вона ще возик не тягала, а корова у нас була. Тоді коровами вобще і пахали, і дєлали тачку, і возили корм із степу, коровою. Здєлали корові ярмо. Знаєте, шо таке ярмо? От може бачили в кіно, з дерева такі волам надівали? А на корову одинарне таке дєлали. І ото ми корову запрягли. Повозка у нас така була. І зімою, не по дорогі, бо по дорогі німці їздили, а по степу. Мужика не було ні одного, а діти і жінки були, і нас, по-моєму, повозок шість було, і мєжду нами був один дід, старий мужик. Він дуже добре знав дорогу. І ото навпростець ми виїхали дванадцять кілометрів, там єсть така Новопавловка. І ми ноччю, вже перед утром, приїхали туди, в Новопавловку. Той дядько знав, де там була у них база. База – це, короче говоря, бригада, там коні стояли при колхозі. А там повно німців. Ну такі – тиловики, пожилі мужики. А мороз на дворі страшений. А там була на другу половину зданія солома наслана, і там уже були люди. І німці нас пустили на солому, у цю хату. Воно не топлено, ну, все ж таки затишок, не те шо на вулиці. І серед нас були ж малі діти. Моєму брату меншому було тіки півтора года і ще такі були малі діти. І німці, ці пожилі мужики, приносили гарячого кофе чорного, вгощали дітей: “Кіндер, кранк

кляйн”. На Новий год (на 44-й год) сюди в Бєлєньку зайшли уже наші війська.

Форсірованія тут ніякого не було. У нас форсірували в Розумовкє. Причом совєтські войська сюда зімою прийшли, так шо Дніпро було замерзло.

А послє войни, я расказував, були ми на посьолку туда, кілометрів за двадцять. Ми прийшли в Новопавловку, де німці стояли, а потом поїхали до материної сестри. І жили у них зіму і до марта місяця. А у Бєлєньку на Новий год зайшли наші, совєтські війська. От Бєлєнької одійшли кілометрів чотири-п'ять і далі не пішли, окопалися і ото держали там лінію фронта до начала весни. А в марту місяці потом оп'ять погнали німців, зібрались з силою, навєрно, і оп'ять погнали німців. І нас, коли освободили на посьолку, ми йшли обратно, коровою їхали. По степу лежали і німці побиті, а озимка була... Їдем по дорозі, а воно вже тепло – солдати вже порозпухали, лежать... І наші лежали, і німці лежали. І от ми прийшли в Бєлєньку. Додому не дойшли, на дорогі у нас зразу забрали коняку, бо уже три чи чотири місяці, як село освободили і організовувався колхоз. Після войни предсєдатєлєм колхозу був Філоненко Іван Платонович, а послє Платоновича (це ж восім год я не був дома), і при мені вже був – Бєлий.

У 45-м году мені було сімнадцять год. Якби у 45-м году война не кончілась, то вже у 46-м, у слєдующем році, я б пішов на фронт. А так война кончилась, на фронт я не пішов і мене через воєнкомат направили у школу ФЗО – фабрічно-заводскоє обучєніє. Це такі ускорені школи спеціалістів, тепер ПТУ називаються. А тоді ускорено... Все ж було розбито: і плотіна, і “Запоріжсталь”. Спеціалісти ж нужні були і ото курси. Шість місяців я провчився і тоді робив п'ять год на заводі, од 45-го до 50-го. Спеціальность слюсаря-ремонтника, а потім чотири годи – токар-нарєзчік. Три годи з лишнім я був в армії. Оце восім год я не був в Бєлєнькому. А після прийшов в Бєлєньке і свадьбу тут зіграв.

Одружився у 54-м. Свадьбу у батьків гуляли. Ми тоді гуляли свадьби скромно, бо тоді люди жили бідно. Сватання було, но нарядів не було. Гуляли так: у їх дома – її сосєді та родичі, а у нас – мої родичі, сосєді. Баян був, грали. Я і сам на баяні граю. При чом іще одну могу штуку розказать. Батько мій був баяніст і мене вивчив. Батька забрали на фронт, я тоді не грав. А коли німці начали отступать, начали нас виганять. Ми в хаті, у сараї, вирили яму. А раньше були, назывались сундуки. Сєйчас шифанєри, а тоді скрині, сундуки, розкрашені... Туда поставили посуду, баян туди положили, закрили кришкой, у яму поставили. Зверху накидали одіяла (ми виїжжали, всього ж не могли забрати, а брали шо нєобходіме там), і перекрили досками, зверху земльой

загорнули, затоптали там. А у другу яму закопали зерно. Коли вернулись додому: дверей у хаті нема, а сидить поліцейський і вчиться грати на баяні. Но його не судили. Він був зв'язаний з партизанами. А потім женився і все время жив десь тут недалеко, може в Канкриновкє...

Потом ми начали строїть дом глинобитний, з вальків. А для того робили круг із землі, поливали водою, лошадями місили. Лошаді ходили, солому трусили. А потом обратно з соломою катали такі вальки. І ото з вальок клали стіни.

Я з армії прийшов, батько мій работав у мельниці, і я з ним на пару работав. Потом недовго на фермі – фуражиром – зерно перерабатували на фураж. А потом теж небагато, з 56-го до 58-го, – їздовим, на лошадях. Потом пішов у кузню. Работав чотири года у кузні. А потом, у 58-м, укрупнєніє колхоза відбулося (у нас три було колхози, як я казав – один ще на посьолку) і оце сдєлали один колхоз. Було – "Куйбишева", "Кірова" і "Ілліча". А сдєлали один – "Ілліча". І кузню сдєлали одну, і перевели її в "Ілліча". Там поробив трохи, місяця два, а потом пішов знов у бригаду їздовим. Соломи привезти – нада лошаді, землі навезти – нада лошаді, води привезти з Дніпра – бочки (барило називалось) були дерев'яні, тоже нада лошаді. І я работав їздовим з 59-го по 72-й год. А тоді як пішов обратно в кузню, і робив аж до пенсії. Усього двадцять год я робив у кузні. Сначала молотобойцем, а потом кузнєцом до самої пенсії. В колхозі нормально платили. Особєнно, в послєднє время, коли я вже робив в кузні, в послєдні года (це при Брежнєві). За часів Хрущова, Брежнєва хто робив, зарабатував, той і жив отак! А хто не робив, то так... Ми обоє робили, і в нас такої сильної ніщети не було. Та й після Брежнєва давали непогано. Так ще й дома садили багато чого (під пльонку).

Коваль Іван Онуфрійович, 1925 року народження, с. Біленьке Запорізького району Запорізької області[1]

Мене називали Іван, Ванько, Іван Онуфрієвич. Прізвище – Коваль. Фактіческі я 25-го года, а надо було робить 27-го. Чого? Шоб у Германію не брали, щоб в армію не попасти. А батьків моїх звали Онуфрій Ємільянович і Маріна Лаврьоновна.

Діда і бабу батьківських пам'ятаю, аякже. Бабу звали – Оришка, діда – Омелько. А якого вони були року народження, цього вже я не скажу. За батьків, то я знаю: один – [1]892-ий, і другий – [1]891-го. До революції батьки в Біленькому жили. В основном, заняття їхнє було –

[1] Опитування провели Р.Л. Молдавський та Ю.Д. Мелещук (червень 2002 р.).

степ. Ну, хазяйство у них було невелике. Ну як? У дєда була одна конячка. А в батька й тієї не було. А в сім'ї – одинадцять чоловік. Хата тут стояла раніше. Ото ззаду – стара хата.

Батьки розповідали, шо до революції у нас в селі були пани – Мазарака і Маклашевський.

У 30-ті роки я не могу сказать, що це воно – репресія чи не репресія, но арестовували. Та от було таке, що тут їдуть тачанкою, тягнуть коровку, а ззаді біжать одинадцять-дванадцять діток та плачуть... Ото вже репресії.

За голод 33-го то я не дуже помню, а вже після 33-го багато було приєзжих, з Білорусії...

Із школи мене вигнали [сміється]. Трошки провинився... Виколов глаза Гітлерові на портреті (це як німці прийшли). І за це вигнали. Трошки спасіба, благодаря, шо знакомий був батьковий директор школи, і так ото... Це мені було шістнадцять год.

Були раньше плавні, були. Було діло, і ми туди ходили. Рибалили волошней... Вирвеш у коня три-чотири волосини із хвоста, сплетеш, і удочка. Ще ятєря були. Це вроді лопушки: отсюда вона заходить, а відтіля не вийде. Ну тоже плели з ниток. Капронових ниток не було, но з крєпких ниток таких. Старші товариші снасті робили, приміняли. Нєводи большиє, метрів по п'ятдесят. Невід називали, його затягували. З лодки закинуть, перекинуть, а потім давай – вручну витягують. В плавнях ще займались охотою. На діч, на качки охотились. Люди занімались. В кого і самопали були та різні причандали.

Це вже опосля, так дійшло до мене, що у плавнях були партизани. І у них був такий у нас дядько – він був предсєдатєль колхозу. Звали – Корній Євсєйович Моісєєнко. Той занімався. Та піймали його. Такі варвари були, продали німцям. Він погиб.

Як німці заходили чо ж не пам'ятаю? Пам'ятаю. День був хароший. Но не для нас... Ну, ми все позабували...

У Германію забірали почті оптом. Год такий підійшов і забирали. Бачив, як забирали, і сам проводжав...

Жили німці по хатах. В основном у нас були такі помєщенія: школа хароша була, в школі, в сєльском совєтє...

Мєжду прочім, у нас не було дуже такого нахальства ілі убійства со сторони німців. Ну ми то при селі, нам робить нада було в колхозі. Заставляють та і робим. Я коня в "полінкі" водив... А тоді вигнали все село. Мужчин забрали, погнали етапами. А жінок – то на гарби, то на токи... І потікали по посьолках тут по ближніх.

Я пішов не в армію зразу, а мене забрали німці на Нікополь, або – в Томаківку (до Нікополя не догнали). У Томаківці лагєрь зробили та-

кий, там держали суток троє. А потом прийшли вагони і везуть. А куда везуть? Отправляють в Германію... А зі мною був старший дядько. Так ми стрибнули у вікно з вагона і втекли...

Коваль Іван Трохимович, 1924 року народження, с. Біленьке Запорізького району Запорізької області[1]

Зовуть мене Іван Трохимович Коваль. Я народився 25-го квітня 1924-го року. Батьків звали – Коваль Трохим Лаврович, мама була Коваль Дар'я Петрівна. Єслі, шоб не збрехать, мати – [18]94-го року, а батько – ілі [18]86-го, ілі [18]76-го року народження, я не помню точно. Діда я не помню, а мамину (Євдокія звать було) бабушку, мамину маму, помню. Дунька по-нашому. Якого року вона – оце я Вам не скажу, бо старенька була. Як мені було годів шість-сім, то вона старенька вже була.

Батько мій мєсний, а мама – ні, з Дніпропетровської області, Перещепинський район, село Ульяновка. Відтіля. Батько був солдатом і там познакомився, привіз сюди і жили тут в землянкє. Було ділов багато! Жили тута, на цій усадьбі. Усадьбу получили вони. Це ж була революція. Получили, ну пока в землянці жили, а потом хатку там... Он то хатка – моя. Маненька хатка. Вистроїли ту хатку і жили там. А це вже я сам будував, робив.

До революції батько призивався на дєйствітєльну службу. А тоді пішла война. І вони воювали там десь. Він був єфрейтором, це видно на карточкє. Ну це все в німецьку войну, в 14-м годі, як тоді з німцями воювали. Він був тоді солдатом, а на якому фронті я не знаю. Він умер молодим, п'ятдесят год йому було.

Мама розказувала, як австрійці приходили в Біленьку, займали Біленьку. Я точно не помню, казала, забирали там якихось виновних. Ну це було чи в 14-му, чи в 15-му годі.

Про пана не знаю, но я помню економія була тут. Тут два пани було. Я помню як конюшні були, помню забора була красива, оце де школа построєна. Оце ж дом красний, там була алєя здорова така, метрів триста алєя, ворота були. Біля воріт були тумбочки, ото як паска, круглі такі. І рози обсіяно так, рози. Басейн був, сад був хороший, красивий, я помню. Груші були, виноград був, вобще парк був біля хати. Оце я помню. Пана одного, вродє я чув, Мазарака, хвамілія була, а другий – Маклашевський, вроді. Ну не знаю, точно.

---

[1] Опитування провели Р.Л. Молдавський та Ю.Д. Мелещук (20 червня 2002 р.).

У школу я на восьмий год пішов. Ось двадцять чотири і восім. Десь, навєрно, у 32-м, у ті года. Я занімавсь первий клас у школі, де щас у нас церква. Це була земська школа.

Колхоз був, по-моєму, "Третій Інтернаціонал", што-лі. Батько у колхозі робив і мати робила у колхозі. Ну а тоді після цього тут совхоз став уже. Забрав ту економію панську совхоз. Мати перейшла – тут близько було свинарники були, робила свинаркою. Тут була мельниця, по-моєму, був мотор. Я боявся, був малий, ходив, боявся. Ніхтянка була: "пу-пу-пу-пу-пу-пу...". Я ходив до матері, боявся.

У 33-й год, помню, голодовка була. Страдали люди. Ну тут, де мати робили, варили їсти у столовій, і давали їсти. Мати получала талони і нас годувала. В мене ще сестра була (померла вже).

Я жив у плавні! Розкажу, як оце воно було. Я в школу не схотів ходить, і ходив в совхоз на роботу, був грузчиком. Я був молодий, но здоровий ростом. І ото підводами возили, і огірки в ящики грузили, і в корзини, і буряки. Це овощний був совхоз. Ми там робили. А тоді мама каже: "Я тебе встроїла, попросила там завєдующого у плавні, у мєбельний цех, стула робить, учеником. Іди, вчись. Шо ти грузщиком будеш?" Ну я, значить, і вчився. Вивчився стула дєлать із лози, плести стула, кресла. Були мастєра там хароші. Ну ми були як ученики, дєлали ободовку: паяльна лампа, вилка отака, красиві дєлали видєлки такі на стулах. У плавнях і общежитіє було, і додому їздили, і хати стояли там, і було хазяйство, були корови, і люди жили як і у селі.

Я знаю всі річки в плавні. Це – Вовча була, Грузька була, потом – Шундер був, річка Шундер, потом Мар'євський Прогній був, потом – Кулакунки, Велика й Мала, потом Лопушина Велика й Мала були річки, потом Яшник – озеро було, Яшникове озеро, Окишине було, Марачки. Там було красиво. Ето було золоте дно! Там росло сіна багато. Там овець було, скота повно! Повно скота! Молдавани даже приганяли тисячі з Молдавії. Була засуха колись і вони приганяли з Молдавії аж сюди, до нас, у плавню, у Бєлєньке приганяли. Лісничество було. Оце на Вовчому лісничество стояло. Садили дерева, вербу, осокор садили. Городами занімалися. Уже після войни було там велике подсобне хазяйство "Алюміньпродснаба", – від алюмінієвого завода. Ну там багато хазяйств було. Дніпрогеса було хазяйство. А потом випиряли, вигнали нас усіх [з сумом]. Да...

Байки про плавні не розповідали, такого не було. Ну там так усе родило! Там родили гарбузи – отакі убільшки, шо не піднімеш (це – кабачки, гарбузи). Кавуни там отакі! Ніж тіки отак-о настромеш і він уже попалам лопнув. Там така земля була родюча! А картошка – п'ять кущів викопаєш, отака як кулаки родила! І оце як хочеш зварить кар-

тошку у мундірах, то ти її не звариш. Вона отак-о вариться і заразом розсипається, останеться один стєрженьок. А у нас картошка – це ріпа, у нас негодна картошка. Я її і картошкою не називаю.

Я Вам і за войну можу розказать, як хочете. Мені якраз у 41-м году ісполнілось шістнадцять год в апрелі і пішов мені 17-й. А тоді було таке положеніє страшне... Ну вобщим нас через Дніпро возили лодкою і я спізнивсь на роботу. Я ж працював у мєбельном цеху. Спізнивсь на роботу і мені п'ятнадцять процентів "присмалили". Ну я не один був, були ще ж такі як я. А потом ще раз спізнився і мені, по-моєму, тоді вже двадцять п'ять [процентів]. А тоді судили мене і дали мені тюрми дев'яносто три дні. Но я був чесний хлопець. Ніяких документів не требували тоді, я казав правду, коли я родився. А зо мною там ще було таких, як я, ті сказали, шо вони 25-го году рождєнія. Їх отпустили, яким нема по шістнадцять год, а мені – дев'яносто три дні тюремного заключенія. Зразу під конвойчик і, – тю-тю, у тюрму. Посадили у тюрму, я сідєл в городі Запорожьї, 225-та камера. І перед тим, як осьо німці прийдуть сюди, випустили нас із тюрми. А сестра моя, вона тоді робила у 29-м заводі, авіаціонний завод Баранова. Вона кончила ФЗО, на токаря вивчилася, і там робила токарєм. А ми з мамою жили вдвох. Батько давно вже вмер, у 37-м годі, а я, значить, з мамой жив. А мама клопотали за мене, шоб мене з тюрми виклопотать, касацію подавали, шось таке... А вони випустили з тюрми. Ну я, як би сказать, молодий, дурний був. На мені там і костюмчик був, і картузик був, і рубашечка була, як я на суд їздив. А зо мною як обвінітєль, був наш мастєр із цеха. А мені казали, що в тюрмі все забирають. Я кажу мастєру: "На, забери, одвезеш мамі, здаси". Я в одних штанях, і босий, і майка. Ну літо було, десь іюнь місяць, чи іюль. І ото мене голяком у тюрму забрали, ото там я посидів. Вийшов з тюрми, – ні грошей, нічого ж нема! Ну а я дорогу знав (ноги були добрі) – ото через Дніпро переплив і пішки. Була така історія, шо в нас урожай зерна пшениці возили в Хортицю, на елеватор. А дороги ж тоді не було, була профіліровка дороги. Ну машина йшла, а я переплив Дніпро і за машину вчепився, приїхав додому. А мама мене там встрічала, біля тюрми. І от, коли мама приїхала, а я спав, вона мене розбудила, плаче... Ну вже прийшла повєстка на пєрєсуждєніє мені. То мене в Хортиці судили, а тоді судили мене отут, біля плотіни десь був суд, я не знаю. Но я знаю, шо я, як приїхав на суд, то начали бомбить плотіну. І суддя сказала (була женщіна суддя): "Ідіть по домам. Ваші діла в нас. Ми самі розбірьомся." І ото я як прийшов додому і, мать, дня через два плотіну зірвали, плавню затопило. Значить, плотіну зірвали, пошла вода. Я ж пішов до Дніпра, як хлопець же, був молодий, і плигав із кручі, вода ж іде. І там купалися. Прийшов додо-

му, коли мама каже: “Синочок, прийшли німці”. Я не помню, вроді світ мені перевернувся отак-о. Якось рачки виліз з двору. Підліз до ліси. Лісою було загорожено (сєйчас забори, а тоді лісою загорожено було). Підліз до забори, дивлюсь, а вони на мотоциклах – фур-фур-фур, – їздять. Ну а шо? Куди ти дінешся? Прийшли. Оце було у 41-м годі.

Зразу у нас тут, у біженців, найшлися і управітєлі там, і бригадіри, і начальство, і поліцаї. І зразу ж начали ганять на роботу. Зараз колхози розігнали. А я б їх не розганяв ніколи! А ті колхози не розігнали. Молотили там і пшеницю, і ячмінь. Ганяли нас на роботу, віздє ганяли. Да. А тоді ж і зима була. Це ж 42-й год, і в Германію... А сестра моя, як воно получилося? Їх десь евакувіровали і німці їх одрізали десь коло Донбаса. Перерізали їх німці. І вона прийшла з Донбаса пішки. А куда ти прийдеш? Додому. І в 42-м году мене в Германію забирають, а її не трогали. Вона каже: “Ма, я поїду за Ваню в Германію. Хай він дома з Вами, а я поїду”. Ну мама пішли в управу, сказали, шо вона соглашається за мене їхати в Германію, а я шоб дома остався. Так воно і получилося. А де-то, я не знаю, пройшло місяців два-три, і вона з Германії приїхала. Приїхала, документа якогось привезла. У неї получилося там (десь вони були в лагері) спайка кишок. І там отправили десь у больницю. Ну це вона розказувала так. І у больниці був врач, наш врач, руський. То він спитав: “Відкіля ж ти?” А вона: “Я, – каже, – з Біленької” [плаче]. Каже: “А ти Стрюківку знаєш?” (тут Стрюківка є за Біленькою). “Я, – каже, – із Стрюківки”. Був помєщік там, Стрюків. Він сам руський, там і зараз руські живуть. Ну тоді, як їх розкулачували, вони у Германію виїхали і він ото на врача виучився. Зробили їй операцію: отак кожу розпороли, кишки там були зрослися... І він зробив документ, шо отправили її додому. Приїхала вона у Біленьку.

І тоді оце ж був первий набор, потом другий набор, і мене не тонули, в Германію не отправляли. А тоді, значить, повезли в Германію мене. Спочатку у Хортицю повезли, і тут був (його вже нема того чоловіка) Грицько Аврамович Книш. Він був тут замєстітєль предсєдатєля у колхозі, при німцях. І він повіз нас здавать. А йому надо було вибрать скіки-то, я не знаю, не помню вже скіки таких хлопців, на роботу у совхоз, у “Штатсгут” (назививався). Ну шо таке “гут” я знаю, – це добре, а “Штатс”? Ну Бог з ним. І ото я попросився, і вони не отправили в Германію. Робили там, у “Штатсгут”. Ну шо ми робили? Та всяку роботу. Я був в хімотряді, сад оприскували. Такий ето на плечі одівали оприскуватєль, і ото йдеш, і сад оприскували там. Поливали, всяке робили. Це до 43-го года. А тоді уже война сюда повернула, і уже в 43-м нас погнали на окопи. Моторкою возили у плавні. Там вони образовали лагерь якийсь, колючою проволокою обтой, і ганяли окопи копать. А по-

том стали ж у Германію отправлять, забирать. А мені плавня знакома була, я й ушився потихеньку. А тоді ж я там шлявся по плавні. Там знакомі були (їх уже нема, конєшно, померли), то там жив, то там жив, їсти давали.

А тоді ж 14-го октября освободили Запорожьє, а тут уже й наші прийшли, заняли ту сторону. Ну я попав в польовий воєнкомат, і забрали вже мене в солдати. Не могли обстригти, патлі в мене були такі, волос жосткий. Я попав у 82-ую Запорозькую краснознамьонную дівізію, 246-й полк. Нас там трошки підстрополили, і на фронт.

А в плавнях були партизани, десантники були. А тут, значить, багато було поліцаїв. Вони їздили ловить... Піймали одного. Я забув, як його, Пастарнак? Піймали одного парашутіста і привели його, розстріляли. Піймали парашутіста, десь отам аж на насипі був. Це я так чув. Піймали, бо йому [Пастарнаку] німці дали корову і два гектари землі (пшениці). Но де він дівся послє войни, я не знаю, десь утік. Навєрно в Канаді.

Німці білян не трогали, шоб так ото, знаєте, тероризіровали. Ну забирали в Германію. Но біляни багато їхали в Германію, думали, шо там щастя буде велике. А тут й насильно брали. Ну я б не сказав, шоб той... Ну я "підробився", канєшно, от поліцаїв. Мене бив поліцай. За шо? Я Вам розкажу, за шо бив. Значить, робила ця машина – ХТЗ трактор, крутив молотілку, а я на полки кидав. Гарби під'їжджають. Знаєте, шо таке гарба? Під'їжджає гарба ячмінь молотить. Вони скидають додолу з гарби, а я беру, значить, на полки кидаю, подаю у машину. Ми удвох з товаришем, такий як я, подавали. І тут приходе цей (був етот – Туманов), він був біля молотілки і над лагерьом старшим. А бригадір був отдєльно. Приходе і, значить, каже: "Іван, іди бери Грицькові коні і йди запрягай. Грицько не вийшов на роботу". Грицько Хижняк – тут сусіда наш. Я не хотів іти на коні запрягать, заартачився. Кажу: "Я не піду, я вже тут привик". А дід конюх, Кирило Махтейович Білий, приходе і каже мені, шепче на ухо: "Іван, іди запрягай коні, щас не те врем'я. Іди вези, потому шо, – каже, – ти можеш підробиться". Ну я пішов, запряг коні, накидав гарбу ячменю... Коли під'їжджає на тачанкє старший поліцай з собакою, іще там з ним прихвості. Прийшли, встали, отак машину обійшли... А я, як моя душа чуствовала, шо я уже підробився. Бачу, оцей же Туманов одізвав старшого поліцая і шось розказує йому. А в мене... Я вже чуствував, душа моя, шо це за мене. Коли бачу, – да. От цього Туманова отділився цей поліцай. У його куцка така-о, іде, собака біжить (овчарка) попереді, а він іде отак-о, у чоботах по халяви, і ото так куцкою по голянищі. Іде і ото так, по голянищі. Підходе, а собака підбігає, тож нюха кавун той, а шо ти скажеш?

Собаку на “Ви” називать? Питає (а він, по-моєму, був із руських німців), питає: “А де тут Коваль?”– Кажу: “Я буду”. – “Ну, пашли, я тобі шось розкажу”, – каже. Поняв? І ото іде, я іду з ним. А жінки там скирдували полову із машини: полова вилітає, конякою тягають, а вони там скирдували. Він мене за цю скирду завів і ото мене через плече два рази отією куцкою як одірвав, і сорочка лопнула. Каже: “Оце тобі на первий раз. А на другий раз ми тобі десь другу роботу найдем”. Це він мені так сказав. Ну а шо ти зробиш? І кожа так попругі двічі..., і сорочка лопнула. А шо? Поплакав, посидів та й прийшов на роботу. Ото така справа була із німцями.

Німці уже опосля тут, у Біленькому, убили чоловік тридцять, ілі даже більше. Чого? Тут партизани винуваті. Ну дураки, зібрались, хотіли партизанить і вбили німця. А як вбили? Тут же фронт був біля Дніпра. Тоді наші ще на тій стороні були, а німці – тут. І от ці партизани зібралися чи на сходку, чи на зборища у хаті (хата була так, далеко од улиці). А німець зайшов, вони ж голодні були, як солдати. І вони його з автомата вкокошили, а самі потікали. А другі йшли німці із-заді ж. Чують вистріл. Сюди, а німець убитий лежить. І вони тоді все село зігнали туди, кого піймали. Жандармерія чи як, не знаю. Це так, по розказам. Тоді всіх зганяли підряд і щитали. Ну я не знаю це точно, ну мені так казали: “Раз, два, три, чотири, п’ятий – пішов у колону”. Опять: “Раз, два, три, чотири, п’ятий – пішов“. Ну так я чув, чи п’ятий, чи дев’ятий, я вже не помню.

Були німці у нас, у хаті, жили. І, значить, ну, як би сказать. Один німець балакав по-руські, Герберт, було, звали, а фаміліє – Міге. Нє, хороший. Він казав тоді, шо Гітлер нехарош, і Сталін нехарош. Шевченко харош, і Лєнін харош. От. Ну, вони такого врєда, значить...Наші уже бомбили тоді, а німці отступали... Я сестру тоді одвів, шоб не ночувала тут. То він казав на мене: “Хитрий ти!” А так... Шо я могу сказать за них? Вижили ми, вижили... Ну, ходили, такі, побиралися: “Матка, яйка, матка, молока, курку...”. Було, шо він сам уб’є, й піймає сам. Ну, мародьорствували. Нам то запріщали. Ми не мародьорили в армії. Хтось шось узяв би – біда... І ото така справа.

Помню, як плавню затоплювали. Випиляли її.

Я коли з армії прийшов, з армії... Я воював, я був на Японії, їздив воювать. Я був в дєйствующій армії, но я уже не стріляв у японців. Нас уже, як привезли, приїхали ми туди, то вже война кончилась. Ну, я був у дєйствующій армії, був на бронєтранспортьорє. Американський бронєтранспортьор – М-3-1. Я командір машини був. Но уже не воювали. А були ми у Маньжурії, у Харбіні були, у Монодзьяні були. Нас, як подкрєплєніє привели, а вже война кончилася. У нас був сєдьмой гва-

рдєйський мєхполк. У нас були танки англійські, – шермана були. На їх можна було траки надівать, і такі, і резинові надівали. Вони скороходні були. Траки мінялись. Єслі нада по городу, там, – замінили. Ми з Маньчжурії прийшли в Хароль. Ето Уссурійський край, тоді город Ворошилов назививався. Він щас Уссурійськ називається, а тоді – Ворошилов назививався. Відтіля я демобілізувався.

А воював я? Перший раз мене ранили під Нікополем, а другий раз на обороні, на Дністрі. Днєстр, чули такий? Молдавія. Но там льогко ранили мене. І я при санбаті був. Ну а тоді у нас, у солдатів, був закон, не хотіли свій полк, свою роту, свій взвод бросать. Такий ілі закон, ілі така тяга була, шо як привик там, то і всьо. Ну а потом поєхало... То Ясько-Кишиньовська групіровка, Молдавія, под Яссами, потом – Ізмаїл. Із Ізмаїла – у Румунію, в Тульчу. Но там ми уже йшли без сопротівлєнія. Був приказ такий, шоб румини не сопротівлялися. І в Болгарію, а з Болгарії тоді вже у Венгрію попали. Ну так ото і до кінця войни. Аж у Австрію попали, у город Градс, на рєкє Мур. Демобілізувався це вже я відтіля.

А попав у плавню як? Тоже судьба занесла обратно. Прийшов, ще на роботу не встроївся, а топить нічим було. А знакомі були. Брав там лодку, возив дрова. Курив я (я щас не курю, а тоді курив), і один чоловік приїхав, начальник участка був, попросив у мене закурить. Я його вгостив. Питає в мене: "А де Ви робите?" – "Та ніде не роблю?" – "А яка у Вас спеціальність?" – "Та яка ж в мене спеціальність? Можу на тракторі їздить, робить. Шофером можу". – "Ну, – каже, – в нас такої спеціальності немає. А буде возможность, то може і на трактор поставимо." – "А шо ж Ви будете платить?" "Те, шо заробиш?" Да, і на іждєвєнця давали. А це ж 47-й год був, голодовка. Приїхав я додому, а сестра робила в МТСі токарьом, вона хороший токар була. І директор каждий тиждень давав відро кукурудзяної дерті. Вони кашу варили кукурудзяну з дерті, і то тим жили. Ну а я був командир машини. То я получав тоді гроші – 520 рублів. У мене гроші були, як я демобілізувався. З Дальнього Востоку їхав я місяць. 18-го березня виїхав, а 18-го квітня приїхав в Біленьку. На продпункті нас годували, талони на пітаніє давали. Два рази годували там. 96 талонів я получив. Ну скіки талонів я отоварив, а скіки осталося ще. І я на продпункті аж у Сінєльниково поїхав, там отоварився, привіз додому. Там і свинна тушонка, і рис, і сахар, і хліб був. А вони, казали мама, шо вони вже два года хліб не їли і не бачили, який він хліб є.

Ну і пішов я в плавню робить, туди. Оце ж "Алюміньпродснаб" – подсобне хазяйство, туди я пішов. Прийшов, яка робота? Маркер тягав. Дівчата і жінки садять капусту, ну рядки. Я там не один був, такі

там ще один чи два були хлопці. Тягали маркери, отак по коліна в грязі грузнем, а в дівчат така штричка. Ото дірку в грязі зробив, капустину туди раз, і придавив отак-о, раз, і придавив. Я там днів три поробив чи чотири, і думаю, буду тікать. Ноги попробивав (ноги нєжні були), попробивав, понаривало, понапухали. Думаю: "Бог з ними! Піду в село. Якось проживу, не пропаду". Коли начальник участка шука мене. Каже: "Поїдеш, отам наша лодка є казьонна, будеш перевозчиком через Дніпро". Машини із города привозять продукти, а я перевозю на ту сторону. Волами приїжжають, беруть продукти там, розсаду, матеріали там разні, і волами возять, а я перевозю. Ну там я, навєрно, з місяць проробив, а може більше. Тоді вже утягся, привик. І то на волах був, то корови пас, то коней пас, то на тракторі робив. А потом уже із річки воду качав на городи. Поливали городи. Та все було. І сіно косили. Разні роботи. А тоді уже начали ліс пилять, і там я уже і хатину построїв собі і в плавні жив. Уже я з плавні приїхав як переселенець. Мені за хату виплатили там шось тищу з чимось, – компенсацію. І оце я приїхав, і уже начали тут строїть цю хатинку, бо там сестра осталася.

А я тоді зразу пішов, хотів у колхоз поступить шофьором. А предсєдатель заявлєніє почитав у мене, а я написав: "Прошу принять ..." А я з завгаражом договорився, шо отак і отак, прийме мене шофьором. А предсєдатєль не прийняв: "У нас, – каже, – і таких спеціальностей нема – шофьор, у нас є спеціальность – колхозник. Сьогодні ми Вас пошлем робить на цегельню, кирпич, тачки тягать. А завтра пошлем у Мурманськ ліс пилять. А як понадобиться шофер, – возьмем шофером". А я тоді кажу: "Давайте я заявлєніє перепишу". А я, як розщитувався, мені директор сказав: "Я тобі оставляю фінський домік, оце як ти ніде не встроїшся, приїзжай, оце тобі фінський домік буде". Ну я женився з жінкою, вже дєвочка в мене була. А жінка вже встроїлася на роботу, у совхоз лисогорський, у сад. Ну кажу: "Я вже більше не піду туди". Жінка робе, а я на рибалку їздив. У нас лодка була своя, ще з плавні. І ото поїду, рибки піймаю. Жінка робе, а я сімулірую... А тоді пострічав одного хорошого чоловіка. Каже: "Де ти робиш?" Кажу: "Ніде..." [плаче]. "А як це так, ти такий здоровий, і не робиш?" Кажу – отак і отак, розказую. "Приходь завтра. Пиши заявлєніє. Я буду отам і отам. Я тебе виберу". Я прийшов додому, кажу так і отак. Приходю утром, або велосопедом поїхав. Він уже жде мене. Забрав заявлєніє. Ось так: "Захарченко! (хвамілія, тоже нема, помер). Захарченко! Ось Коваля візьми в подсобники! І Олійник (тоже, – камєнщики були), і Горобченко Боря (тоже вмер), у подсобники. Ну і бригада дружна була! Робили! Шо ми не переробили?! Я там два годи робив. Я навчився і класти (оце гараж я сам робив), навчився класти всьо. І строїли доміки пере-

селенцям. Там водокачка, здорову башню строїли. І у нас не було вже, шо, як би сказать, там, шо я – підсобник, а я – камєнщик. У нас все було обще: я ложу, вони кирпич носять. І ми получали гроші. У нас було обще, така дружна бригада. Но було по розрядам. Вони більше на разряд получали, як ми. Вони, допустім, йшли по п'ятому розряду, а ми по четвертому. Ну ми такі були дружні, шо це він, допустім, угол заложив у хаті, а я вже кирпич кладу. І у нас отака зарплата була! Мастєрську там построїли, гараж. Як пошту строїли, прийшов прораб із совхозу і запитав: "Де мені Коваля знайти?" І каже: "Прийшли нові машини і ти получиш машину нову". А я, – всьо время фотографія висіла на дошкє почота. Ну, поїхав я в Горький, получив нову машину. І лєт двадцять, навєрно, із-за руля не вилазив. І на пенсію пішов шофьором. У мене благодарностєй повно. І оце дожився до таких пір...

Коваль Лідія Іванівна, 1928 року народження, с. Біленьке Запорізького району Запорізької області[1]

Моя фамілія Коваль. Я [1]928-го року народження. Народилася я в Біленькому. Мої батьки і всі ми родилися тут, в Біленькому. Ще самі хазяйнували, як кажуть.

Батько у мене був Іван Архипович, мама – Євдокія Пахомовна. Вони [1]905-го року були обоє. Діда і бабу пам'ятаю маминих, а батькові рано померли. Батькових – бабушку ми вообще не знаємо, папашину маму, а дєда звали Архип. А от якого він року народження, це я не знаю. Це мені два года було, як умер дєдушка. І то він вмер такою смертю... Мама осталася сиротою – п'ять років було. Мамину маму коні вбили. Як строїлися, перевозили кірпич (раньше кірпич топтали, шоб топить), і то вони отділяли другого брата, і вона посунулася і впала. І мама сиротою осталася. А дєдушка Пахом – мамин батько.

В наших батьків великого не було господарства. Ми з бідної сім'ї, і діди наші, і баби наші, і батькові і мамини тоже були із бідної сім'ї. Чим займалися? Просто тоді ж ділили землі на десятини. На їдока на каждого давали землі, чи по п'ять чи по сім гектар. І ото обробляли самі. Наймитів не було у них.

Батька забрали в армію, а нас троє осталось у мами. Мені було два роки, сестрі – чотири, а брату шість років і дєдушка з нами жив, а папашу вже в армію забрали (це ще у 26-му році папашу забрали в армію). Ну і на папашу землю давали. Так мама на степу, мене візьме, ото там триноги поставе. Такі дерев'яні колиски раньше були, ізбиті з до-

[1] Опитування провели Р.Л. Молдавський та Ю.Д. Мелещук (червень 2002 р.).

сок, мішковина... І то мене положать там маленькою, а сама обробляли ту землю. Ну а потім почалися тут колхози, совхози організовуватися.

Папаша у Криму служив і написав: “Їдь, бери дітей і їдь сюди, до мене. А я, значить, тут остаюся після армії”. Ну от. А потім папаша у нас там умер і ми переїхали опять сюди. Уже мені було шість років. Це щитайте, у 35-му році, перед школою. Так ми вернулися сюди.

Мама розповідала, оце де школа, у нас пан був, і були в нього наймити. Його, казали, Маклашевський звали, мабуть, це його фамілія була. Ну я так не дуже інтересувалася. Розказували, шо добрий був цей пан. Він наймав наймитів і платив харашо. У цього пана була служанка, сказать, як горнічна. Котів доглядала його, там ще... І був там у них парень, що за кіньми слідив, доглядав, – конюх вроді. Вони як поженилися, він їм хату построїв, цей пан. Чи шо харашо вони служили? Построїв хату і все. І ото тепер ту хату (вона на нашій же вулиці) ми купили своїм дітям, і сєйчас вони там живуть. Здорова така хата. У нас хатки такі невеликі, по два вікна на причілку, а там три вікна, із ставнями. Хороша хата була така, висока. Це пан поставив їм, як подарок на свадьбу. Ото казали, що він був чоловік добрий, і що він людям платив, хто служив у його, шо даже в долг давав бідним. Хто хоче там шось купить, або шо-небудь, а грошей нема, він давав в долг. Отаке я чула. А шо там іше шо-небудь таке розказували, я просто не вникала в це, в ці розмови. Так мама розказувала.

Про Махна я нічого не могу сказати, ніхто нічого не розповідав мені. Ми ж цього не застали.

Колективізація –це... Розказували, шо були тут такі, шо заходили, хто в колхоз не хотіли ідти. Ноччю заходили, в хату стучали. Тоді вирізали сім’ї. У нас тут дві сім’ї, казали мама, вирізали. Це ті, хто не хотів іти в колхоз. Казали даже, шо були і наші люди в цій банді, із села. Ну це чи банда, чи як їх назвать, я не можу сказать. Раз вирізали сім’ї, так, навєрно, то не люди були, а банда. Ну а в колективі цієї банди, то були наші люди, білянські. Так воно ж, знаєте, іще і скривалося, бо оно-то в колхоз надо було йти, а ті не йшли. А потом все ж таки колхози стали. І одне одного боялися, щоб сказать, ага: “Це ти був!” Хоч і впізнавали, знали, шо це дєйствітєльно отой був, сусід, чи хто це, от. І таке було.

Багато репресірували наших людей. Є – поверталися, а є – нізащо посадили, мало вернулися. Як репресірували, я ж мала була. Якось у нас там був сусід такий. Він щось там зерна взяв в карман чи в сумку. І прийшли ноччю і одправили. Тільки і бачили! На сєвєр одправили, на лєсоразработки. Це ще перед колективізацією. Ну ми всі боялися раньше. Тепер уже, конєшно, каждий знає, шо там то дідів, то бабів відряджали. Погрузять і везуть хтозна й куди, на сєвєр. Насильно. І дітей

кидали туди. А кого? Хто не хотів у колхоз ідти. Хто десь, якась причина невелика, а їх уже забирають. Ніхто не знає куди. Забрали і все. Повкидали в машини і вивезли. Тут, у нас, на тій вулиці жили з Мар'євки, так тоже батьків забрали, репресіровали, вивезли в місто і вони не повернулися.

33-й не пам'ятаю, це ж мені п'ять років було. Ми були у Криму, де папаша служив. І там великого голоду не було. Це тут, на Україні більше. Чи то шо я маненька була, не помню цього? Но люди казали, шо іскуствєний, вроді, сказать би, голод. От так, як 46-й, 47-й год. Воно ж після війни, мені було п'ятнадцять років. А такі хліба вродили, шо ми і коровами косили, і в'язали, і все. І всьо равно голод був. Де він дівся той хліб?! Урожай був страшний – 46-й, 47-й рік. А голод іскуствєнний! А оце 33-й – це я не пам'ятаю. Люди тут, конєшно, голодували, багато пухли, говорили мама. Оце, казали, вимирали сім'ями. Ото так: скидають на бричку, везуть, в яму кидають, і хто хороне, той тоже ходить пухлий. Дуже голодували люди, дуже. А ми були у Криму, сказать, щоб ми голодували, такого не було. Як там батьки доставали на стол, но нас кормили, не помирали, пухлі не були.

В школу я пішла у 36-му. Це ми якраз перед школою вернулися. У нас щас вулиця Краснознамьонная, там була школа старинна. Старинна, тоже якогось... І мені так кажеться, шо то багач був. А він який багатий був? Кажуть не багатий, а горбатий! У його один син – колеса робив, другий син кузнєцом був, другий син іще... І вони так сім'єю, вже були такі, шо сказать, вроді багатші. Комусь іще наймали. У їх там коні були, якась там сівалка була, у них якийсь там коток був, шо молотить. Уже комусь здавали, бо в їх свої були спеціалісти, своя сім'я, свої діти, у каждого була спеціальність. То оце там раньше була Німецька вулиця. Ми там жили на кватирі. І там школа була, щас її розібрали. Тоже розкуркулили вроді. Мого дядька (тут дядько був у мене), так у нього тоже така сім'я була і хатка. Щас там олійниця, де його хата була, обикновенна хата, і досі вона стоїть. Тільки він як спеціаліст був, то у нього і олійниця була, і все. А його зганяли, розкуркулювали, гоняли і туда і сюда, цього дядька. Хижняк його була фамілія. Іван Автономович звали. Або він мені не дядько, а дід уже був? Це мамин дядько, материної матері рідний брат. Це рід такий трудолюбивий, всі спеціалісти були! І раз хазяйнували, значить, не наймали нікого.

Я сім класів кончила. Сумку мама мені сама пошили із мішковіни. Пошили сумку, ручки пришили і то ми з тим ходили. А ні, так поки менша була, через плече у мене була сумка. Бо я ж не могла донести у руках. В те врем'я в школі не кормили. Ми з дому щось брали. Коли хліба кусочок возьмеш, коли чимсь намажеш. Повидлом або смальцем

намажеш хліба і пішов у школу... Тепер же ж то пакетики, шоб не замазався, а раньше не було. А сумки були ж із тряпок, так засаляні торби такі були! Воно ж як потече! У бумагу завернеш, а воно протече, книжки замажеш і як хочеш. То більше не брали. То сухарів мама насуше, так ото сухарика кинеш. Таке діло.

Були комсомольці. Но я не знаю, ми і не стремилися до цього! Брат був комсомолець, а я піонеркою була, октябрьонком. Не знаю, чи ніхто не приглашав, чи не було врем'я, не знаю... Це треба було ж взноси там платить, а ми жили бєдно і у нас не було і копійки за душою. А як бєдно? Ми приїхали сюди, а в нашого дєдушки (оце, де ми жили, де ми родилися), бабушки вже не було, а дітей багато. І ото він хазяйнував. Но дуже бєдний він був. Коней дуже любив. У кориті і ночував, у конюшні. А потом мамі він сказав: "Дуня, у мене єсть тридцятки золоті. Всім дітям по тридцяткє, а хто мене догодує, – моя тридцятка буде". А вона така була молода та ще й забита, сиротою виросла, то по наймах, то по тітках, по дядьках. Каже: "Я ніколи у нього не інтересувалася, є у нього, чи нема". І він не казав нічого. А потім, коли ми вже уїхали у Крим, а дєдушка цей каже: "Та їдь, Дуня, бо він ще там жениться та бросе тебе, у тебе троє діток. То якось приїдеш, посадем весной город, а осінню приїдеш убрать." А потом, значить, хтось із бєженців (були відкілясь чи з Руминії, чи шо, їх називали бєженцями), шо сюди приїжали... І може дєд пустив на квартиру, може сказав, шо у нього дєньгі є... Вообщем, там все було перерито, а його зарізано... А потім тітки-дядьки попродали ту хату, все. Дєда похоронили. Ми приїхали, – нам нема де жить. І ніхто нас на квартиру не пускає. Нас троє, батько остався там. Ми приїхали сюди, і то ж нас троє, і ніхто не пускає. А шо ж, якби мама була одна з одною дитиною. А як нас троє? Була у мами мачуха і батько там був. Так вони дуже молилися: "Твої діти мішають нам, кричать, мішають молитися". Оце тобі так тяжко з трьома дітьми. Ніхто не пускав, бо будуть мішать їм то молиться, то ще шось. Дєдушка і бабушка (мамина нерідна мати і дєдушка) таки пустили в хатку, у кухню за хатою. Так вони не разрєшали і виходить через карідор. Через вікно лазили. Поставили нам з кирпича плиточку таку і там готовили їжу собі у казаночках, за хатою.

Пустила одна бабушка на кватиру, тоже такі бє-є-дні були! Ми жили там у соломі. Сарай такий був і ото в сараї жили. А зіма була страшна. Таку кацанку желізную поставили і мама ото топе там, нас обігріває, а ми все время спимо, як поросята. А сніги раньше були, такі морози, сніги, – двері не відкривались, не можемо вийти. Ото брата висунемо, він двері обіб'є, откидає сніг. Ну бідно ми жили, бідували страшне. А батько приїхав у отпуск, подивився як ми горюєм, як ми

живем: ні їсти, ні жить нема де. І ото поїхав туди, заболів воспаленієм і був параліч серця, і вмер батько. А ми ото так і осталися. Потом так і проживали. Но мама у нас така була, нас ніде не оддавали, ні в інтернат, ніде не розігнали. Так нас мама виростила всіх. У нас всі хороші: і сестра, і брат хороший в мене, вся сім'я хороша.

Мама моя пішла у патронат (був такий раньше, де діти сироти жили, там тіки хлопці взрослі були), взяли її туди кухаркою. Ну це як приют був. А знаходився він там, де ми в школу ходили. Ранше Німецька називалась, а тепер вона Краснознамьонна вулиця, ото там. Так мама в мене п'ять класів закінчила, а оці діти, патронатці, вони як тільки шо: "Тьотя Дуня, покажи нам як задачу якусь рєшать ілі шо-нібудь". Мама ото робила кухаркой і їм помагала. Так вони полюбили нас, усіх дітей. І бува прийдуть: "Тьотя Дуня, насипте чи добавки, чи чогонебудь". А вони нас підуть, покормлять оці діти. Так шо ми так і виживали.

І так повиростали, а тоді построїлися, ногами місили ті валіки з глини. Хату ліпили, як та птічка гніздо... Потім вже, як уже построїлися, тоді мама у колхозі вже кухаркою робила, готовила людям. І вона всєгда нас із собою брала. То цибульку пололи... Вона кухарка, а ми ж як діти. То там возьме ще після роботи, після того як обід роздасть людям, то ше шось у поле, щоб більше заробить і нас прокормить. І нас все врем'я було з собою призивала, щоб ми вижили, трудолюбивими стали. Ото так і жили.

А тоді не було чим топить, раньше топили кураями, соломою. Курай – це у степу. Це солому як скосять, так накачують такий курай, бур'ян такий. Він висихає і їм топить харашо. І то назгрібаємо, в'язки принесемо, або привеземо, і ото тим топили. Ой, конєшно, строїться було дуже тяжело. Не було ні лісу, нічого. А мама захворіла на радікуліт, ходить не могла. А жили ми зкраю, де вода протікала (називали магістраль раньше) і рис сіяли тут. Вода протікала з Дніпра, так ми відтіля бочонком возили воду. Місили ногами. Нам же розказували як, і то ж ліпили ту хатинку собі. А лісу ж не було ніякого. І ото ящичкиназбираємо. Так з братом накрили половинку тільки горища, а криші нема чим накривать. А дощі, такі дощі! Накрили кришу соломою. А воно тече, цілу зиму дощі, воно і тече. У нас вже і кровать така була, так мама покладе нас, клійонкою укриє, щоб нас не намочило, а сама сидить, туже над нами, туже. Ну нічого викрутилися. І от мама прожила до дев'яносто одного году. Нема вже, похоронили тіки недавно.

У годи войни тоже гірко було... Нємци прийшли весною. Я знаю, шо у мене сестра робила на птіцефєрмі, і я біля неї була. Коли нємци! Заскочили на мотоциклах, гуркотять, на мотоциклах їздять тут по се-

лу. Шоб зразу вони іздівалися над людьми, не було такого, а проїзжали, як перва облава їхня. А тоді дальше ішли оці ж, – розвєдчики. Так вони, як заходили до нас, як нас зігнали усіх зі всієї вулиці. І, кажуть люди, це ж будуть усіх розстрілювати. Все село евакуіровали. А хто і остався. Була у мене сусідка Паша (а раньше брали бункера копать), ну ми з нею поховалися. А якось вишли із хати, а тут німці вскочили. Ми швиденько у погріб. А нємець, значить, побачив і кричить: "Ти партізане...!" І став на ступєньках погріба, а у погріб боїться заходить. І ото давай з автомата стрілять. Стріляв, стріляв, а потім пішов.

У селі всі боялися нємців. Я даже розговору такого не чула, щоб їх встрічали хлібом-соллю. Не встрічали. Староста в селі був нємець. Оренбург його фамілія була. Но нємець був такий, житель німецьких сіл. Тут же були німецькі села, вони ранше виїзжали відсіля, а потом кой-хто і вертався сюда. Звали його Йосип, ще кривенький трохи був. Ну так ніхто не жалувався на нього. Були й поліцаї. І білянські наші були поліцаї. От я знаю, шо один був – Сич фамілія. То був поліцай вредненький. Раньше було таке, шоб ноччю не ходили. Так я знаю, шо забрали раз, і дуже били наших хлопців. Вони ходили до дівчат. Там оце, де сейчас церква, так там подвали були. Позабирали їх, посадили у подвал, шоб вони не ходили ноччю. Так вони там двоє суток просиділи, а потом таки випустили їх.

І оце нємці, сюди як зайшли, таке гонєніє було, таке гонєніє було, страшне! Це, як будто евакуірують, називається евакуірують. Вони нас з вулиці вигонять або у друге село, або зовсім хтозна куди. І оце як пройде етап цих нємців, вигоняють усіх. Хто, де заховається, – останеться. А ми з мамою було вийдемо. У нас коровка була та два мішечка – по хлібині, по куску сала. Відро в руки, корову, вийдем у степ туда. Мама каже, може якусь з нас отділять, то хоч по тому мішечку буде їсти (там хлібина та кусок сала). А тоді вертаємося.

Був у мами брат і він тоже сидів у ямі, ховався. Зразу у нас викопали окоп та сиділи. Молодьож же забирали, на окопи ганяли таких, як оце я. Так ми сиділи в ямі. Яму викопали, і таке корито для корови на ту яму поставили, і ми лазили. А тут бомбили, стріляли. Так шо, як ото саме бомбьожка, ми ж в окопи ховалися. А відтіля мама нам їсти подавала. І то так висиділи пока. А потом люди взнали, шо у нас дядько ховається: "Та шо німці нас гоняють?! Хай гоняють тих, шо у ямах сидять!" І тоді дядя пішов до дєдушки з бабушкой і там у кухні викопав яму, сундуком потом ото накрили. І то там він сидів, довго сидів. А якось виліз побриться (він же такий обросший був!), а тут німці з города зайшли. Він в кладовку, а вони давай шукать: "Партізан, партизан!" І ото відкрили кладовку, а він там стоїть, не вспів заховаться. І

забрали його. Людей зігнали скільки було і, де сєйчас у нас почта, повісили його. І він просе (троє ж дєток осталося маленьких), просе жінку, бо всіх туди ж зігнали, всіх наших людей, односєльчан... Він просе: "Люба, проси, шоб мене не убивали, проси шоб мене не убивали!" А вони ще сміються, німці. Заставили його сапоги скинуть і ямку викопать (це за школою, помню і місце). І то маненька така. Руки йому зв'язали назад. І вєточка була тонюсінька така, обломилася, і він в ту яму, шо викопав, і впав. А тоді ще з автомату добили, а тоді трошки прикидали... Як вступили наші сюда, освободили нас, так тоді у братській могилі і хоронили його.

Як дядю Павла повісили, так мати уже плакали! Та давай знову, за корову, за ті мішечки з продуктами, і пішли за дванадцять кілометрів. До Новопавлівки дойшли. І ото рази два переночували у людей, а мама каже: "Давай назад іти, давай додому йти". А тут уже німці відступають. Так ми йшли відтіля, і корову ж ведем. Йдемо з мамою і так все степами. Німці ж обозами їдуть і кіньми тягнуть орудія. А ми з боку то кукурузой, то балочками з боку ідем. Ну так недалеко, може метрів сто от дороги ідем, напроти. А наші самольоти (бачим, що з зірками самольоти) і ото строчать у ці ж обози. Пулі свистять, а ми з мамою ідем, присядем і ідем. Ага, пролетів самольот. Пішли дальше. І ми прийшли додому. Таки дойшли. Не найшовся ні один німець, а він же в нас міг і стрілять, і все. І ми ж ідем проти фронту! Сказали б, шо партізани, і всьо! Но нас ніхто не тронув. І з наших є люди погані, і з їхніх теж є свої погані. То я знаю, один німець, як послєдній раз гнали, так він: "Матка, матка, в мене дома кіндер, дітки тоже. У мене дома много єсть. Ми будем вже отступать, сюда прийдуть скоро красні".

Були партизани в селі. Це я знаю, шо Ігор Паталах був тут, на Лисой Горі з партизанами. Переправлялися лодками туда, на плавні. Люди цінили їх, шо це ж вони воювали, защіщали нас. Були ж красні, як ми називали їх. На тій стороні Дніпра наша армія була, а тут німці були. І ото стріляли і міномьотами і пулємьотами. І туди, і сюди, от. Стріляли по селу, по селу бомбили дуже самольотами. Так чуєш, реве і реве. То німецькі сначала бомбили, а потом уже наші стали бомбить. Цивільні люди страдали дуже, і багато ж осталося обломків разних. А ще тут, за селом, покопані бункера осталися, це здорові окопи такі. Там орудія стояли у німців. Вже як освободили, то по тим бункерам дітей багато порозривало, шо ходили туди...

А ще ж в годи войни уганяли в Германію. Вони трьома наборами брали. Забрали і наших обох дітей – брата і сестру. Були обидва в концлагєрє. Сестра ще в штрафной групє. Страдали у Германії тоже.... Сєйчас брат у Дніпропетровськє получає помощь – марки. Брат казав,

шо їх там було коло трьох тисяч. В оцих концлагєрях там же оці проволочні загражденія! І проволока була колюча та ще й під током. Так каже, такі голодні були! Як послiднє письмо нам прислав, шо вмирали там! І їли там..., но йому не приходилось. Як товариш вмирав, так [їли і людей]. Потім їх освободили... Казав, шо їх осталося сто чоловік. Які виповзали, які виходили з того, а много осталось валяться у проволочених загражденій... Тоді, значить, як їх освободили, так їх считали, як вроді вони прєступники. І стали їх гнать на Урал. А на Уралі були тоді такі морози, сніги... Страшні були. І їх гнали туда...

А у мами моєї машинка була, так мама нам з різних клаптів шила плаття, з нєскольких платтів одне, одівала нас тією машинкою. Ну горювали ж, не було нічого. А брат було нам кукли строчив то з бумаги, то з тряпок. А як там його пригнали вже на Урал, так він після школи ж, яка у нього спеціальність? Тіки у ремеслене училище поступив. Так сказав, шо він портний. Сказав, шо спеціальність – портний, строчить вмів трошки на машинкі. І так він там попав у мастєрську. А там серед тих, шо репресіровані, були і українські, з Кривого Рогу. Так дядько такий старий був і ото він його вчив. І так він вивчився, шо закройшиком став. А потім він уже оженився і тоже гірко йому було. Жінка вмерла (воспаленіє льогких було) і дітки – хлопчики у нього осталися. І то він став закройщиком. А потім, після того, він хороший спеціаліст був. Поступив у Лєнінградський текстільний інститут, закончив його, став інженер-конструктор, моделі конструірував...

Після войни був голод. Люди, конєшно, виживали як могли... Було пішки йдемо на степ далеко, за дванадцять кілометрів. І тоже ж, не було ні коней, нічого. А врожаї ж хароші були. І ото ж колосочків натрем там, у карман. А було хто кілограм возьме, забирали і не вертались. Так було ото там колосочків пожуєш, так і жили... І косили. Корова ж у нас була, запрягали корову, косили коровами і снопи в'язали. Все, все було!

Після войни із Руминії багато сюди переселялося. А чого їх звідтіля, з Румунії, переселяли сюди? Тут, он уже і батьки їхні, і діти народилися вже тут. А чого їх сюда виселяли? Відношення до цих переселенців було в людей нормальне. Не знаю, я напрімєр, не замічала чогось поганого. Вони тут жили непогано. І є багато, шо і в начальство тут повиходили, в партію вступили. Шоб хто з ними скандалив, чи там шо-небудь, та цього не було ніколи! Ми не розлічали, чи ти білянський, а це чужий, руминський.

Наша сім'я, в дитинстві ми і не гралися, ми все врем'я оце у труді й у труді. Так як на вулицю вийдеш було, то у нас там такі стовпи були електричні. А тіки посеред вулиці (тепер же під одною стороною), а електричні стовпи дерев'яні були. Так там, зімою особенно (у нас тепер

таких снігів нема, тоді сніги були), прив'язуєм таку проволку здорову і санки до краю туди. І ото сідає двоє на санки, а ті ходять розкручують ото кругом стовпа. І ото як літаєш, як у воздусі. Ну гуляли там, називалося в "кльока". Це палки кидали (не було ж ні кіна, нічого). Ставили такий кльок, такий брусочок, клоцик, і всі кидали. Хто зіб'є, хто попаде палкой, значить, той виграв. А так іще... То у "Панаса" грали. Всі одне одного шукають. Оце у нас такі ігри були.

Брат нам кукли шив. Строчив то з бумаги, то з тряпок. А головку робили – тряпок напхаємо, вшиємо. Він карандашом хімічним понамальовує очі, ніс. І це ж ми ходили, такі довільні були! Уже ж кукли є! І оце я, січас помню, як ще ми жили на тій вулиці, так там тоже одна дєвочка жила, сирота. Колись вона мене оце встріла (вона вже щас плохо ходить)... В одном селі, а коли ми бачимося? Так вона мені каже: "Ліда!" Побачила мене на базарі та і каже: "Ліда, а я, ти знаєш, дивлюсь, ти так похожа на тьотю Дуню! – на мою маму, значить, я дуже похожа – А я тебе вже і не узнала!" Та хіба нас можна узнать, нам вже по сємдесят п'ять. "А я, як вздумаю, як у кукли гуляли! Ваш Коля шив вам кукли, а в мене ж кукли не було. А у вас з сєстрой кукли були, нарисовані глаза і роти!" Так вона, це ж скільки років пройшло, а вона згадувала ці кукли, шо нам Коля шив!

Ой, сказать би взуття яке було? У мене мама, у неї була машинка, і вона шила валянки. Валянки це– бурки, сказать. Да, на машинкє вона шила. І оце тобі...А так, то було ботинки десь старі, або сапоги одріжуть, і у ті, валєнки (це ж з тряпок, із вати), то обували, шоб подошва була з ботинок, або з сапогів. А, бувало, один колоша, а один, називали ранше чуні – клеїли із резини, з камери, із колес. Клеяли люди на колодку чуні такі. Валянки обуваються, а тоді чуні, щоб не намочить їх. І дівувать ще ходила в чунях і у валянках! А одягу у нас і не було. То фуфайка, то з плаща шо-небудь зробимо. Не дуже одівалися, ми бідно жили. Так, шось, з старого. Хто, коли, десь там, на "тучі" продає старе, шо-нібудь. Ходили ж на базар ото зразу, після війни. В город носили, в кого шо було. У нас було подвал такий викопаний. Нас ото той, як евакуіровали (так у нас мама всєгда солила помідори, і все у бочках). І коли німці ото ж вигоняли, ми ховали – то зерничка трошки, чи ще там шо... Закопували, шоб німці не забрали. І ми в подвал того зерна поклали, і ці дві бочки – одна бочка огірків, одна помідорів. І ми, ви знаєте, закидали земльою так (була, називали лядою, кришка така була), а тоді наверх землі накидали. І так, скільки ж це воно? Осєнью ж зробили, а весною аж одкрили. То ви знаєте, як узялося воно плєсєнью – кружок такий. І воно, як законсєрвіровано. Ми як відкрили її, воно, як вино було. Одкопали, зняли оцю шкуру, а помідори отакі були! Так ми

їх носили, нема ж грошей! І ото ходили у Запорожжя торгувать! Ото возьмемо то огірки, то помідори, то, там, бурячків, то моркви, і, ото пішов до Запоріжжя, пішком. Це було часа і три, і чотири ідеш. Ми до Розумовки доходили, а в Розумовкє переправа була через Дніпро на лодках. І тоді в плавні. На Южном, там уже посьолок. Там був маленький базарчик. А шо ми продамо, шо ж ми там уторгуєм? То огурчік, то помідорчик, то там шо-небудь. Но ми всьо равно ходили, носили, і на плечах. Тепер в магазін поїхати, і то – на велисопеді надо, а тоді ходили.

Моя мама нас і не лікувала. Мамі ніколи було на нас дивиться. Виживали, як могли! Ми вроді і не хворіли. Ви знаєте, хто може у розкоші жив, вони може і ніжніше були, дужче боліли. А ми? Не помню, щоб ми боліли. Ми, навєрно, закальонні були, такі, шо ми і не боліли.

Раньше консервації не було, а оце в бочку ми солили. Ну, тільки знаєте, як? Оце відро висипе помідорів мама, і жменю солі гарно засипе, і оп'ять. А тоді вони свій сок пускали, і клали гніт (називали гніт – значить, кружки такі дерев'яні), клали і кам'янець. І вони тоді з себе пускали сок, і так воно і було. Іменно шо у войну вони нас і спасли. Шо ми, якраз, і вторговували там на якусь одежину. Ну, шо ти візьмеш? Через плечі дві сумки, і в руки дві сумки, та ідеш. Це не те, шо з вулиці на вулицю. Це ідеш... Де там Розумовка та? Відсіля вісімнадцять кілометрів. А тоді стали корову запрягать. У нас коровка була, і таке пристосування, що запрягать (ярмо називалося). І ото возик був. І людей возьмем, наскладаємо вєщей, а самі уже ж пішком. Хоч ото вєщі до Розумовки довезем. Там коровку оставим, перейдем через Дніпро, чи перевезуть нас там лодкою. І так ми були і викручувались з усього.

Раньше з фрукти сушку сушили. Ну, напрімєр, я і сєйчас сушу. У нас ото груша, і ще груша. В мене піч руська єсть. І то ми на листи насипаємо, припікаємо в печі. А тоді – теплиця у нас є, під стеклом. То ми оце припечем його на листах, висипем відра два-три на один лист, і на другий лист (здорові отакі, як оце стол). І вони так, на триноги ставали (де листи було ставить). Натопим піч, а тоді туди висипем груші на листи. Не в золу, а оце на лист. Припечем. А тоді витягаю я їх, і розрізаю пополам, і в теплицю. А там же ні муха не сяде, нічого. А вони ж там припечені. Та такі ж добрі ті груші! І ми так сушили, і мама так сушила. Всігда і ягоди посушим. Нічого не пропадало. Тіки ягоди на сонці. Було так – кип'ятком обдала. Вони тоді швидше сохнуть, сказать. Так вони тоже можуть сохнуть, а так, – обдала кип'ятком, воно швидше. Абрикоси розліплювали, тоже ж сушили. І то у нас був зімою компот. Так ми і виживали гірко. Проте ніколи ми не падали духом, морально не хникали, шо ми бєдні, чи у нас чогось немає. Я знаю, шо розказую вам, як ми каталися на тій карусєлі, називали карусєль. А

одні жили у нас. У них двоє дітей були, батько і мати. Вони жили хорошо. А ми сідали з сестрою на ті санки. А ото нас розкрутили. Та як одірвалися ті санки, полетіли ми, ноги позадірали, і аж до двору. Так ті дівчата з нас сміялися, бо ми ж попадали, ноги позадирали. У нас фамілія – Восьмерик. "У Восьмериківських дівчат штани латані!" Як нам було обідно, шо у нас були штани тоді латані!

Це мене, значить, по-вуличному Восьмериками називали. А папаша де жив, так Куріпками називали. В дєдушкі на хатє жили птічки, куріпки назививалися. Так їх ото Куріпки назвали, а нас – Восьмериками.

У церков мама ходила. Ну, бачите, тоді, коли мама у дитинстві була, вони ж ходили у церкву. А потім уже, як стала, можна сказать би, власть наша совєтська, то в нас церков не було. І церкву в нас все врем'я ж отодвигали. Комсомольці були... Ми не були комсомольці, ну всьо равно церква – це було, як каже, як тепер, вроді дьявол. Так нас сємдесят год пошти учили, шо церкви нема, Бога нема, і ніхто нікуди не ходив, і нічого... А потім, то після войни стало, в церкви стали ходить.

Як заміж ішла, так і вінчалися ми, на тачанках каталися. Тепер же ж пригласитєльні пишуть, роздали откритками. А раньше шишки пекли. Це – печуть, ну, таку, ну, як булочки, тіки красиві. Вирізають, ріжуть, розкачують. А тоді почикають і скручують. І ото скрутили, поясочками... А тоді вона підходить, і така красива. Раз шишка, – це значить на свадьбу приглашають. Тепер шишки продають, а раньше тіки на свадьби пекли. То і у нас була свадьба, на тачанкє катаються. Нєвєста собі на тачанкє, на конях їзде. Коні вквітчані цвітами, лєнтами. І скликає. Називається – нєвєста приїхала, скликає. Значить, до каждого, хто должен бить приглашонний, під'їджає ж тачанкою, і іде ж з дружкою, вручає шишку цю і, значить, кланяється: "Вас приглашає папаша, і мама. І я приглашаю на свадьбу". Це вже якраз на весілля. Воно в суботу. Вже весілля, і ото дньом уже катаються. Нєвєста, вже вона в цвітах, у фаті... Большинство, біле плаття у нєвєсти. Квіти раньше робили з воску, дрібненькі такі. У мене є фотографія моя, ще я заміж ішла. Так тоже ж, так фату одівали, тоже ж красиво так. І ото скликаєш, їздиш по вулицях. Співають дружки, весільні пісні співають. Було большинство так: "Погонич кудрявий, білий, кучерявий..." – і то там дальше і дальше. І оце як нєвєста сидить за столом, тоже співають пісні весільні. Я багато дружкувала, багато знала пісень. Ну єсть так співають, шо:

"Пройшла осінь, пройшла зима,
настала весна.
Посіяла чорнобривці (це цвіти)
та й заміж пішла..."

Оце тільки начинається один куплет, і так вона дивна така шо, шо співають. А тоді, бувають, співають, як оце (особено, як нема батька або матері), так дружки це співають, сидять за столом і співають:

"Чому у тебе там, дівочка, порядку немає?", – а вона отвічає:

"Того в мене, подруженьки, порядку нема,

шо у мене, подруженьки, матусі нема..."

Це отакі пісні співали – нєвєста плаче, сирота.

Купувать плаття нізашо було. Самі шили. Матерії не було. Я віночок заказувала собі.

Страви, в основному, як і тепер готовили. Тепер шо? То ковбаси, то шо... Ну, гуляли свадьбу днів три, чотири – це, в кого бідніша. А є такі, – і тиждень ходять, похмеляються. То "мухи гоняють", то ще, як називають. Ага, ці одні прийшли, похмелились, а на другий день – ідуть, значить, похмеляться. А на третій день: "А чо йдем? А, йдем мухи гонять!" Значить, та ж сама п'янка, а, значить, шо "мухи ганять". І несуть, там, або віника, хто шо несе, вроді такий, як хазяїну, ідуть у двір махають там, шо вроді мухи ганяють. Там іще називають "курі". Це в понеділок уже "курі". Свадьба пройшла, зносять оці самі приглашонні по куриці, готовлять, і вечором уже "курі". Значить, – батькаматір наряжають у нєвєсту і жениха. Це вже, скажем, мого батькаматір наряжають, садовлять за стол. Тож батьки гостей вітають, а тоді гості цих батьків ото наряжають. Шутки такі от.

Мама всю жизнь прожила в бєдності, в неї і праздників ніколи не було. Мама не вишивала, а шила. Я, напрімер, вишивать не вишивала. А кружево в'язала. Раньше ж, як заміж ішли, – готовили (оце ж ще в моді в моє врем'я було), готовили рушники, щоб були. Полотно в'язали, кружева. У три, у четверо кружева в'язали. Вечором, тепер бачите ж під телевізором, а раньше ж ми, ото ж сходимося, дівчата. Ото берем нитки, в'яжем кружева, співаєм пісні з дівчатами. Ото у нас така гульня була. Така гульня була, шо досвітки називали. Так ми в'язали. Ну а заміж ішли, то у мене простині, потом, наволочки з прошвою, в'язані з кружевами, білі наволочки на подушках. Должно буть чотири подушки, дві маненьки зверху. Так шо собі той, приготовляли. Тепер купляють усе, а тоді отак той.

А вже як дівували, так шо ж? І чоловік мій, білянський, небагатий був, і я ж тоже не багата. У нас даже двадцяти копійок не було, шоб у кіно сходить. Підем, біля клубу постоємо, і пішли десь по вулицях ходить, шоб довше показувалось врем'я. У його немає двадцяти копійок, щоб дівчину в кіно повести, і в мене самої нема. Ото така наша гульня була, а тепер під телевізорами сидять.

Рождєство придержувались, щоб усе ж приготовить там. Шоб приготовить страви разні, все. Ну, ми дуже, я ж кажу, не празднували, бо дуже все врем'я була бєдность... Шоб празднічні столи великі були у нас, не було цього. На Паску так всєгда паски пекли.

Паски пекли... З ізюмом не пекли, а пекли такі паски, як ото здобне тісто. У мене і сєйчас непогані получаються паски. Раньше не прикрашали. А от сєйчас, бачу, що примазуємо, оце ж тим, і збиваємо. Тіки тепер так ото, духовочки невеликі. А раньше ми пекли в печі. У нас форми були здорові! І виходили вони, як хлібина. Хорошо так вийде, так красіво! Здорові паски пекли. А тепер здорових ми не печем, маненьку там, – у літровій чи півлітровій кружкє, чи там в банкє літровій...

Ото таке діло. Ну шо могла, те розказала.

Козиряцька Марія Кузьмівна, 1929 року народження, с. Біленьке Запорізького району Запорізької області[1]

Звуть мене Марія Кузьмівна. Я [19]29-го року народження. Батьків моїх звали Куліш Мотря Павловна і Куліш Кузьма Григорович. Мама була [190]3-го року народження. Діда і бабу пам'ятаю, конєшно. Два діди були. Одного Григорій було звуть, а другого – Павло. А якого вони року народження не знаю.

Дід Куліш він був бідненький. Він дуже рано вмер. А бабуся... Вона дев'яносто два годи прожила! Мій батько погиб – сорок год йому було. В Ніколаєві похований, сім кілометрів від Ніколаєва – у Терновкє, біля сєльського совєта, і пам'ятник є.

Бабушка розповідала, шо тут були й пани і все. Та воно вже ж позабувано. Був тут один пан, чи Мазарака? Чи якось... Це де в нас школа стара (тепер же нова школа в Бєлєньком). Ото його там дом був. Сад був такий гарний. Це ж ми там в школу ходили. Там у нас клуб був літній. Уже колхоз був. Ходили в кіно, танці, там музика грала.

Про банди я не знаю. Як би це я помнила! Я ж була тоді дитина. Це ж 29-й год. Я знаю, як в нас колхози уже установлювались, колективізація. А як воно проходило? Забірали коней і коров, і все. Мій батько, напрімєр, був бідний. Поїхав в Мар'євку, купив там собі конячку, і з жінкою вернувся. Ще плужок, борона була. А мама в мене була... Ну харашо дєдушка Павло жив! Були у нього і коні, були три корови. Я знаю, як я вже родилася (а жили ми бідненько та ще п'ятеро нас дітей було у батька), так дєдушка нас було забере до себе. Як дочка виходила заміж, мама, дєдушка дав коня, дав корову. І папаша ж купив коня. Па-

[1] Опитування провели Р.Л. Молдавський та Ю.Д. Мелещук (червень 2002 р.).

паша зразу оце в Запорожьї од Малого базарю і аж до Анголенка, де центральна дорога і зараз трамваї ходять, строїв дома глинобитні. І мама з ним їздила, строїла. А ми ж були малі. Оце ж в нас були дві конячки, два приплоди. Заберуть дітей на бричку і їдуть у город робить. Папаша вмів хати такі глинобитні строїть, мастєр був на це. А тоді началась колективізація. Начали забирать коней. Прийшли до папаші, шоб коней забрать і весь інвентар. Він не отдав. А вже два приплоди було. Кінь – Буян і кобилиця – Зоря, вже такі були величенькі. Вже на другий год запрягать можна було б. А тоді папаша приїхав відтіля і забрали їх. Кажуть: "Іди в колхоз!" А папаша не хотів ідти. Каже: "Ось, був на стройкє, в мене п'ятеро дітей! А шо я, – каже, – зразу в колхоз!?" Палочку писали і все!!! [підвищеним голосом]. Не було ні грошей, ні до грошей! Шо там було? Палочка і то, шо поїдеш у степ... наварять там галушок, шо ганяєш миску таку і не доженеш ту галушку! Да... А тоді... Це ж таки забрали ті дві коняки. А тоді папаша ще поїхав у город, докладать там свої хати. Приїзжає, а вони прийшли й забрали цей його молодняк. Без ніякого, не питали! Чи тобі вгодно, чи не вгодно! Колективізація – і коняку взяли, і коровку ту, шо мамі дали, тоже забрали! А тоді папаша поїхав у город, ще й корову привіз – заробив! Це ж нада було! Заробив! Взяв корову в городі рябу (це ж я дуже гарно помню, мені де-то года три-чотири було). Це ж папаша прийшов. Корова була у Розумовке, вона там отелилася. Він там ждав, поки воно всохне трошки, ніс на плечах, гнав, но прийшов додому з коровою. Ну шо тоді, куди діваться? Пішов в колхоз і робив. І мама в колхозі. Усі ми в колхозі були...

Пам'ятаю 33-й, аякже! Голодовка була. Тоді вобще нічого їсти було! Вобще нічого! Мама ото було піде... У нас тут було два колхози у селі і совхоз. Тут совхоз (оце Лиса), а в нас колхоз. Ото піде, даже зімою ходила, нариє в ямках картошки. Це нада було цілий день ходить, шоб нарить отам картошки. Кожду ямку це ж нада прокопать! А вона вже не картошка там, а самий крохмал і шкурка. Ото було назбирають, принесуть, і печуть млинці. А які млинці? Розколоте водичкою, ні жиру, ні до жиру! Ото тим спасалися. Очерет їли. Да. Була ж у нас плавня. Не така була, як січас оце море. Ото плавня була, там були дерева, очерет був високий. Та він і тепер єсть. І ото нарвуть, натруть. Оце такі були, робили спеціально таку стояночку і деревинку. На деревинку набивали жерсть з дірочками. Ну як оце крохмаль на тьорочку треш. І пекли, колотили млинці. Це 47-й год. А з лободи... І лободи не було! Так як ось цей год нема травички. Із лободи борщ варили.

Вобщем було дуже трудно. Це в нас началося з 46-го года. Я пішла в ФЗО "Комунар". Пішла із-за голоду. 47-й – вобще ніде нічого, ніде

нічого, ну вобще нічого! У ФЗО, в городі, вивчилася і робила токарєм на двох станках. Всігда була в почотє, всігда була в газеткі. А тіки дуже мене малярія забивала. І я ото поробила – 47-48-й, а в началє 49-го розщиталася, бо дуже тяжола була. Малярія така була, шо вже доходила... П'єш оту хіну... було таке лікарство. А тоді додому прийшла, обратно ж пішла в доярки. Підчинилася...

Пам'ятаю репресії на селі були. Чи в 31-му, чи [3]2-му, шось так. Я чого помню, оце ж, як папаша не хотів йти в колхоз, а в нас була хатка. Построїли з мамою невеличку хатку. Вже у бабусі, напрімєр, не було, де жить – там четверо і нас куча. Як год так і дитина! Тоді ж не робили ні аборти, нічого ж, як січас! А в нас була хатка, построїли невеличку таку з самого краю. А тоді як папаша не схотів іти в колхоз, вони прийшли: "Іди в колхоз, бо позбудися і хатки!" Ну а в нас папаша був трошки такий дерзкий, хотів шось доказати тим комуністам. Він узяв нас на руки і поніс, і оставив їм хату. Пішов на квартиру, недалечко, за углом, хатка скромненька. А тоді, як уже папаша пішов у колхоз... А тіки як ми пішли з хати, так де і взявся дядько Йосиф (поляк він сам, ну а жінка в його українка, тьотка Полька, вже у положенії була...). А тоді як папаша пішов у колхоз, так і каже дядькові Йосипові: "Ти думаєш виходити з моєї хати? Я буду перебираться в свою хату!" А він сказав, що з нього гроші взяли – дві тисячі. Це так розказували вже і папаша, і мама, бо тоді й страшно було казать! Бо вони ще б і посадили батька. Він пішов тоді до їх, до прєдсєдатєля, тоді в нас був Гавриленко прєдсєдатєль. Каже: "Шо ж ви зробили? За мою хату гроші взяли!" А вони прийшли до цього дядька Йосипа, ноччу приїхали і забрали. Це ж, мабуть, шоб воно не розійшлося по селу, шо він заплатив гроші. І репресували цього дядька Йосипа. Як забрали і з кінцями!

Коли війна началась, я в селі була...

Були і такі в селі, шо зустрічали німців, і даже комуніст. Я помню, ще ж була мала, а німці їхали з Мар'євки мотоциклами! Хто плакав та боявся... А в нас був Павло Логович Чиженок – комуніст. Так батько його вийшов із хлібиною. Його, конєшно, люди лаяли тишко-нишком, а хто і боявся лаять, бо щоб не продать. Так він їх стрічав – це хліб і сіль на рушнику виносив до угла. А він тут жив – якраз друга хата от краю була. Це я сама бачила! Тоді ж зібралися на углу усі, а він з хлібом і сіллю їх зустрів. То ж казали: "Як це так? Син в армії, комуніст, а він встрічав німців з хлібом і сіллю?". А німці, шо вони там гуркотіли? Знаю, шо як уїхали, так і курей гребли, і поросят гребли. І люди трусилися, а шо ти їм скажеш? Дасть кулю у голову і всьо.

Були й поліцаї в селі. У нас був [Худяков] Микола поліцай, у нас був Михайло [Грицина] поліцаєм. Ну їх уже немає. Вони обращались

до людей непогано, до наших людей. Не так, шо ото як в кіні показують, – видавали там.

Німці у селі, у Біленькому, по хатах жили. В нас теж жили. Нас у кладовку, ну чулан такий, вигнали всіх чисто. А було, значить, у нас так, – залка невелика, передня і сіни. А сюди, збоку, був чулан. Ну ми все туди ложем. Так вони нас туди вигнали, а самі, значить, там. Повна хата німців була. Німецькі орудія стояли просто попід хатами. Як начинали стрілять... І самольот наш як летів, чи розвєдчик чи шо, оцей, шо двохкрильний такий, як істрєбітель? Так замітили, шо німці в хаті були, так наші так стріляли по хаті нашій! Із самольота строчили, а гільзи отакенні падали. Мабуть, це з пулімьота, це не з вінтовки, шо так хату обстрочили. Ну нікого не вбили і нічого. І німці сиділи, сиділи ж трусилися. Построчив та й... А так же німці б'ють по плавні, а наші – по Біленькій. Отам, шо били, це снаряди летіли. Окопи у нас були, все в нас було.

Були шо і в Германію поїхали, шоб чи не піти в армію, чи шо... Такі були люди, шо їхали в Германію з-за того, шоб в армію не іти. Були чутки, шо: "Та він же пішов добровольно, шоб в армію не йти!".

Багато в нас порозстрєлювали. Даже мого однокласника Сашу Шавлія. Взяли ж тоже як партизана. Він даже менше був, 29-го году. Оце тут могила братська в нас, всі тут чисто лежать. Дядько троюрідний мій був – Трохим. Тоже його забрали, розстрелили. І багато тоді... Тут була жила мого чоловіка тьотка, була у неї земляночка. А вона така, ну в відє "не всі вдома", помішана була. А ховала трьох тих солдатів. Де вони вже узялися, шо вона їх ховала? Яму вони вирили. І вона їх кормила. І хтось чи доказав може, чи може побачили... А вони попередівались, не в красноармєйському, а може і тікали та попередівались, – не хотіли вже воювать, хоч і наші. А хто такі? Ну, факт той, шо чужинці були люди. І цю тітку Уляну хотіли розстрілять. Та якийся німець знав цю бабу Уляну і сказав, шо у неї "не всі дома", і її не розстрелили. А так, конєшно, шукали...

Ми свого батька, як він попав у плєн, і прийшов до нас додому, так ми його ховали. Ховали, а він же молодий. Заведе бороду, а в його чорна... Ну видно, шо людина молода, но тіки шо з бородою. Так ми отак: оце облава ходе по Гарбузові, пройшла, ми його огородами скоренько туди, переселяєм, щоб як облава начинається, а він там уже десь. Приховається, тоді вийде. Ну а тоді наші прийшли. Забрали зразу в армію його. Хотіли зробить у Хортиці, шоб він як врачом був по конях, бо дуже любив коней. Сказали, шо якшо хоч трохи був в евакуації, то зразу його забрали, і зразу він там і погиб на фронті. Там він і захований. Там болгари, люди хороші такі. Мамі прислали пісьмо, ми туди їздили. Фотографія така невеличка. Ну а шо там? Одна тьотя Поля (це тєхніч-

ка по школі) каже: “Ми найшли ногу і документи, ногу з ботинком”. То казали, шо погиб батько як герой, по-геройські наш батько погиб. Він похований, якраз біля сєльського совєта. Там голова – предсєдатєль (не вспів евакуіроваться) і папаша. Це вдвох на могилі, можна прочитать, мраморна доска. У мене десь і фотографія єсть, но надо шукать.

У нас і батько мій погиб, і за один тиждень зразу два ізвєщєнія. Брат мій похований, я ж кажу, тоді польський город Ковєль, на краю лісу. Це прислали його друзья. В дев’ятнадцять год він вже був старшим офіцером над танком. І там бомба попала, як він їхав в часть свою. Якраз він 30-го апреля ранетий, а первого мая вмер. Писали, шо в голову і в груди... Ну вообщем, покалічило його. Писали, шо три пісьма получив од нас. Ми получаєм, а він не получає! А тоді вже він там безпокоїться, чи є ми живі, чи нема. Так вислав один товариш його вірний, шо три пісьма получив. Вже Іван Кузьміч міг прочитать, і каже мамі, шо він заштрахувався на маму на сто рублів. То прислали ті сто рублів. І мама купила нам з сестрою такі черевички, бо знаєте, як ходили? І босі, і голі, і голодні! Оце саме важче, шо було. Перенесли тяжолі голода. Дуже тяжолі.

У 44-му десь нас вигнали з села. Виганяли – хто-куди. А гнали нас через Томаківку, Новоівановку, ше якісь села, я вже позабувала, як називаються. Як гнали, так остановили у якімся здоровім сараї ночувать, і поставили охрану не з німців, а з камликів. Не німці, а камлики. Страшні! І тут Антон Тюпа. Він маленький, його забрали як партизана виходе, він з 27-го году, і брата його двоюрідного. Забрали їх і заперли у Мар’євській церкві. Там же церква Мар’євська – така забора була височенька. А тоді, як гнали нас, а вони стояли. Ми як побачили цього Антона (він живий, він може і сам розказати, а Вітька – не знаю) і Вітьку, двоюрідного брата. Вони так ховались в окопі, шо німці впіймали і сказали що це партізани. І мама пішла до тієї забори (це ж нас гнали) і каже: “Це мій син!” А вони: “Партізан! Партізан!” А мама каже: “Ні, це мій син!” Мама сказала і ще одна тьотка. І якось так, шо вони отдали цих двох хлопців. Ми тоді вже на Антона цього наділи одежу женську. Була у нас конячка. А в Томаківкі у нас вже ту конячку забрали камлики та з’їли. Йшли і в грязі, і в дощ. Догнали нас із Томаківки до села Високого, а до Новоівановки ще було де-то кілометрів сім. Остановили нас у сараї, усих заперли туди, ще там жінки плакали: “Щас нас і підпалять тут!”. Ну не підпалили. Якось шо німець стояв, діжурив, а тоді сів та й заснув. І от нас сім’я, оце ж Антон оцей Тюпа, Вітька, усі мамини діти, і сім’я ще других людей, вобщем нас три сім’ї, – ми втекли. А воно було туман страшний і грязюка, шо од ніг не одліпає! Важко було йти. І шо? Нам було по дванадцять год. Втекли ми в цю Лукіївку, це

Томаківський район. То казали із цього села люди, шо дуже нас шукали. Ми чули, шо й коні іржали, но туман нас спас. А так би нас постріляли! І втекли ми в сторону села Лукіївка. Отако – один ряд хат і довге-довге село таке. Один ряд хат, тут степ і тут степ. Нас прийняла одна тьотя Мотя, усю нашу сім'ю. А в неї хатка і недостроїна, тіки горіще змазано. Дощ іде. Ну якось так, шо у відє землянки, з косиной, шо дощ ісходе. А не було ні криші, нічого. І там були німці. І вона нас усих тоже забрала. Були там сояхи, ячмінь скошений у копицях лежав вже по балкі. Ми зразу заходилися носить той ячмінь, ну в відє соломи. Поставили курінь зразу (цей Антон був такий юрковитий парінь), і ото ми там окошились. А тоді впустили нас у квартіру і ми там були до евакуації.

Був у нас в хаті один врач німецький. А в моїй мами такий кашель був, ну як ото "кашлюк". Мама як закашлялася, і він дав одну таблєтку мамі. Каже: "Мамка, завтра уже будуть "рус", "рус". Значить, ваші вже будуть. Дав мамі таблєтку і от цієї таблєтки у мами більше кашлю не було. І правда, тоді розвєдчики в чотири часа утра заскочили, от. Ну як матері, начали обнімать, плакать. Та страшне було...

Партизани в плавнях були. Я знаю, ми як поїхали у Лукіївку, так ховались у якогось дядька Костя. А у Лукіївці гонили етапи по селу, кудись наших женуть німці з собаками. Мама винесла сухарів і кинула ж (моя мама вєчно кудись лізла!). А шо ж наші плєнні? Начали збирать. А маму тоді [камнет] пльоткою вдарив і на окопи отправили. Ми думали, шо її вже і живої нема. Прийшла. Отак було.

А у Лукіївці, знаю, утік цей дядько Кость. І мама його, поки красні прийшли, ховали на горищі. А німці, як шукали, без кінця облави робили і строчили по всім горищам. Ну значить, не попали кулі. Думала, що дядька Костя немає, а він живий. І пісьмо присилав після війни нам. Всігда мама лізла, хотіла шось комусь помогти, така була. То насіння позав'язують у тряпочки, ото кинули... І цих б'ють, шо збирають, і цих, шо кидають б'ють.

А я всю жизнь в колхозі працювала – і дояркою, і кухаркою, і на птичні була. Я із Комунара як прийшла, то зразу в доярках, зразу ж пішла. Тринадцять год було мені вже я телят пасла. У нас тоді були [чеки], рис! А в [чеках] же води по коліно. П'явок було там багато [підсміюється]. Як перейшла я в третій клас, то я вже п'ятнадцять трудоднів заробила. А гроші тоді ж не давали в нас. Там шось хліба дали! Хто-зна скіки й дали? Уже, як трошки після голодовки, то начали давать. То з голодовки вмерти не можна було, конєшно. Ну а шо ж зробиш? Після войни, ану-ка! І ферми організовували, і колхози організовували, шоб воно шось було в колхозі.

Ми, я ж кажу, шо уже після оціх, після 47-го году, то ми жили не погано. Робили добре, добре робили! Ми не були ні одного дня дома, бо у нас було... Ага, не вийшов сьогодні, – ти день прогуляв! Значить, не хватає виходів за місяць. А нам надо було виходить, 20-25 виходів. Це – жінка, чи у тебе діти є, чи нема, – ти должен виходить, шоб воно йшло оце на пенсію. То ми старалися, шоб виходи були.

Як малі були нічого у нас такого не було. Які там ігри? В школу ходили та і всьо. Ми в степу були та на роботі. Зразу ж я була в телятницях, малою, то в нас не було ні виходних, нічого. Ми знали степ, оце хферма, на хфермі хата. Ми там днювали і ночували. Ми нічого не бачили. У дєтствє ми нічого не бачили хорошого. Ми ходили і босі... У нас, у мами, п'ятеро дітей. Я знаю, вони самому старшому – Вані, оце шо погиб, – купили пальто, і причом дівчаче! Якось так, шо він самий старший, 24-го году. Так те пальто ми всі п'ятеро переносили! Уже воно було не голубе, а латка на латкє. Уже Тася, сама менша сестра, вже латка на латкє! Воно вже не було ні голубе, ні чорне, ні синє, ні зелене [сміється], хтозна яке воно було! Оце таке дєтство. Яке ж у нас дєтство було?! Ми жили в горє та і все.

У мене батько умів шить черевики із шкіри. В постолах ходили, в калошах. Постоли – то такі із шкури. Оце утутовочки так зроблен той, затягнеш і ходиш. Після войни ми зразу чуні носили, купляли. Було, їх же лили. Були чуні красні, а обводка чорна, або, чорні ті, а обводка красна. І ходили. І хотілось нам піти і в кіно, і на танці. І скрізь ходили у тих чунях. Хоч не колоші, то галоші, а то чуні просто. З резини поклеють, було, і ходять. Ми так оце: в зімнє врем'я – ми на хфермі, у хаті. В літнє врем'я – нас вивозять у степ. А потім возять аж у плавні, на осоку. То ми нічого не бачили... Шо ми могли бачить, як ми день у день на роботі були?!

Ми робили так... Начали хліба родить, – ми в степу і ночували. Чи в тебе дитина, чи не дитина! Токи, робили на степу токи. Тоді у нас не було ще ні амбарів у колхозах, нічого. Отакі ящики завбільшки. Змазували кизяком з глиною. І ото зерно було у степу. І робили ми день і ніч, день і ніч. На ходу спали! Це не тільки там я, всі мої годки так, і люди всі чесні. Трактора були, комбайни. Це після війни. Мій чоловік механізатор широкого профілю, і на комбайні робив. Кругом робив, проробив з 30-го году, проробив сорок п'ять год. Чотирнадцять год було йому, а він уже був трактористом самостоятєльним, не то шо там дитина, а самостоятєльним! І вже він робив на тракторі. І сорок п'ять год проробить на одном місті, і оце ж нада?! Зараз у нас землю оце ділять. Я получила, а він умер в 93-м году, інвалід труда, і не дали пая йому... Я ходила і до предсідателя, кажу, подам і на суд. Сорок п'ять год проро-

бив! То, кажу, по місяцю пороблять... Знали, шо дєдушка був, і не дали. Пішла я до предсєдатєля, написала заявлєніє... Кажу, скільки робив!... [Запис перервано].

У Біленькому було багато переселенців. У нас було село дуже хароше. Поки Максименко предсєдатєлєм був, так у нас люди жили дуже харашо. Він помагав, особєнно нам лічно, білянам. Він знав у нас кажду людину, хто чим дихає. Ото ж люди і їхали. Вони зразу їдуть, зразу хати купляють. Приїджають, просто купляють хати. От у нас тут, посусідські, жінка поїхала до дочки, бо сили вже немає в неї... А раньше теж їхали люди, устраювались, робили, і досі роблять, і даже із Росії їхали. Як ставилися до них? Нічого. Я знаю ось, Павло Найдьон жив на нашій вулиці (на Садовій він живе), то вони приїхали, і ступу привезли, шо товкти пшоно [сміється]. А сєйчас вони ту ступу вже і забули. Вони вже вкоренилися, у їх є хата, усе в їх є, розжились...

У нас предсєдатєль був дуже хороший – Максименко. Він знав своїх людей і даже помагав! Помагав. Я, напрімєр, боліла. Так мені три путьовки давав колхоз. В Ялті була, в санаторії “Зоря” і “Славянськ”. Це безплатно мені давали. Ну може, то шо я робила дояркою.

В плавні кожен рік у літній сезон їздили на осоку. Ото вивозили, шоб там скотина... І телят туди вивозили. І ото в нас був паром. Скотину було женуть плавом, на другу сторону. Тоді Дніпро було у нас не широке, а так шо переплести можна корові. Ну то ж женуть плавом. Скотарі на каюки, а коров женуть. Корови самі пливли. Ото тіки головка виглядає, і пливе. Корови пливуть, а телят – на пором. У нас хферми були здорові! І доярки там, і строїли... Іще й сіно косили. Там же очерету багато. Пороблять балки і понакидають туди очерету. Ну літній лагер. Ловили рибу. Там було багато линів. Руками в калюжах ловили... Було оцей же предсєдатєль дуже часто приїжав туди. І в ці дні бува як наловлять! “Варіть Кузьмовна!”... І ото каструля восьмиведерна – там же і доярки всі, і скотарі всі. Ото більше, як сто душ! І ото восьмиведерна каструля. Як приїде... А засмажить нічим було. Ні галушки, пшоно і всьо! І так ми ото й жили. Другий раз молочних галушок навариш, а другий раз ото хочеться і супіку такого, шоб не молошне. І ото супіку звариш. Та ото Максименко, як приїде! Всігда їде було з салом. І уже як уїжжя додому... (в його тут був дядько Михайло, чи його друг, він його возив машиною, шофер його він був), то приїде у плавні, візьме кусок сала, крашанок набере. І ото наловлять, наловлять лини. Я наварю каструлю повну... Ото жили, нам було весело. А як варили? Закіпіла вода, голови поодривали, перемили та і... їх же не шкребуть. Вони як гадюка [сміється], і такі сладкі, отакені завбільшки!

Було й полювали. Ну там, то качки, може, то яка там така птиця. В нас тут був сезон, не так же, коли схотів. Чим полювали, не знаю. Напрімєр, у Чиженка Павла було ружжо таке. У нас і зайців тут полюють, у кого ружжо єсть, да.

Всьо пережили зразу, а сєйчас ще важче нам! От сєйчас врем'я таке, шо людям... через оці гроші... Вдівачка ось ця! Оця учоба дітям...

Коновалова Марія Андріївна, 1931 року народження, с. Біленьке Запорізького району Запорізької області[1]

Батьківська фамілія моя – Коновалова Марія Андрєєва, [19]31-го года рождєнія, 3-го дєкабря. Маму звали Фадєєва Анюта Івановна, а папа – Коновалов Андрєй Пананьович. Папа – [1]896-го, кажеться, – так, як не ошибаюся, а мама – [1]900-го.

Дідусів, бабусів я не знаю. Якраз, це у 33-м годі, це була голодовка, умірали. Я 31-го тіки. Родилася, нічого не помню. Дідусів, бабусів не застала. А родилась не в Біленькому. Ні! Я сама із Білорусії. А тоді жила у Кіровоградській області, Устіновський район, село Устіновка. Січас воно городського тіпа посьолок. Була я на бурячній плантації робила. Сестра, як побачила, і каже: "Слухай! Шо ж ти це робиш? Та це ж каторга, а не робота! Я тебе прошу – бросай всьо, зпродуйся, і давай, уїзжай!" І ото я послухала її і поїхала.

Сюди приїхала, потому шо тут сестра була одинока. Шо виїхала – не обіжалася! Врем'я було дуже хороше, природа красива, Дніпро рядом, воздух приятний! Спокойна жизня була, не то, шо у мене в колхозі! Це можна сказать, правильно, от. А зараз, бачите, як воно все перевернулось?! Так шо я виїхала звідтіль у 67-му, да, у 66-му даже, сюди, на Запоріжжя, в Запорізьку область. Жила у сестри на Лисій Горі два годи. А як сестра вмерла, в її дом невістка приїхала жить. Ну думаю, шо мені? Мені там немає, шо робить. А потом з чоловіком своїм познакомилась, купили собі домік у Біленькій. І тут і живу з 68-го году.

З білянами я не дуже общаюся. Робота в мене була, я робила продавцом. Мабуть..., не помню вже скіки років. А потом, бачите, воно мені вже так надоїло. Каждому надо вислужуватися. Особливо, як оце [Кольцовий] приїде, або ревізія нальотна. Все каждого надо угощать, каждому давать! Я це ліцемєрства не люблю, від откритої душі сказать.

А тоді розчиталась з роботи і пішла в Бєлєньку работать в больницю. У кухні робила. І в кухні проробили ми мабуть восім чи сім лєт. Ну

---

[1] Опитування провели Р.Л. Молдавський та Ю.Д. Мелещук (23 червня 2002 р.).

главне діло те, шо як почали больницю розформіровувать, бо в нас маленька була больниця, а людей дуже багато було. А вона була на сто койок. А принімав главврач, Павловський був. Так він принімав і сто двадцять, і сто десять. І було всяко, больних лежало. Ну а потом Хортиця, бо ми ж тут од Хортиці, приїхала і сказала: "Інфекціонне убрать, родове убрать, хірургію убрать, бо не позволяє помещеніє больниці". Зараз вимахали таку чотирьохетажну! А тоді прямо, щитай, як в сараї жили! І все – і інфекціонне, і родове, і хірургія, і все було! А зараз, пожалуста, рожать – їдь в город. Бо зараз тут ніхто не родить. Понятно? Шо ж це тепер зробили? То ж придавили людей так, пригнітили! Я ж кажу, той у сараї врач робив, і все – і операції проводив, і роди. Ну, всьо! А щас до чого ми доїхали? До чого ми доїхали? І потом ото нас сократили, і я, як пішла в пекарню. І доробила в пекарні до самої пєнсії. Оце моя така жизнь!

Должна сказать, – я на сусідів не обіжаюсь. Це отут, навколо. А так, як де підеш отам на ринок, або куди-небудь: "Ой, оце ше – "заплави"!" Називають нас "заплави". Понімаєте? Ну, я не обращала вніманія. Ну, хто вони мені? А то шо ти високого гонору, шо ти білянська, а я не білянська, для мені це ролі не грало. Я майже не обращала вніманія. Раньше було ж таке – як привезуть, яку-небудь обув, ілі матерію яку. Ну а я, як робила, продавці то мене знали. І я там, Олі чи Ліді, кажу: "Остав мені, там, п'ять-шість метрів матерії". Зараз – бери, їж, – не хочу, як той казав, да? А раньше воно ж було скрутненько, да? Так, надо казать, ну, не було! Ну, так тіки сказала – "А, приїхала! Хто вона така!!! Вона тут заімєла блат!". "О, це вже "позаплави" позалізали!" Ну люди вообще тут, я должна вам сказать, шо люди вредні! Вони тут самолюбиві [акцентує]. Вони: от тіки я должна жить! Більш ніхто. Тіки я! А то, шо ти страдаєш... Може тобі на сьогоднішній день нема хліба купить, да? Ніхто тобі може не подать, ніхто! Ну в мене, слава Богу, сусіди дуже хароші! Дуже хароші! Не можу обіжаться на сусідів. Шо на цю – вона вже вмерла, земля пухом їй, баба Зіна. Вова з Вальою... Оце зарізали кабанця вони, не знаю, мать, у цім місяці. Я була на базарі, а дєд каже: "Бабушка, нам гостинця дали". Я кажу: "Хто?" – "Вова". – "Ну, на шо він дає? Ми ж поросьонка не держемо, ми ж не можемо..." – "А він сказав, як у вас було, шо ви нас угощали, а тепер ми вас угощаєм". Сусіди у мене тут дуже хароші!

Крючкова Любов Федорівна, 1933 року народження, с. Біленьке Запорізького району Запорізької області[1]

Зовуть мене Любов Федорівна Крючкова, 33-го року народження. Я вчитель української мови і літератури. Живу в Запоріжжі, це я приїхала до мами, а мене тут фактично немає. Я жила тут поки кінчила школу. А тоді, як пішла учиться, тут не жила.

Пам'ятаю коли німці прийшли в село, я мала ж була ще, це вісім років мені було. Ми жили на тій вулиці, туди далі, в село, у центр. І вони заходили з того кінця, на мотоциклах їхали. В мене тіки одне враження було тоді, шо німці – це звірі. І я уявляла собі, шо вони не такі, як люди. А прийшли, – ну звичайні люди, в касках, з засученими рукавами. Було дуже страшно. Ми якраз у сусідки були, навпроти нашої хати. І оце було явище жахливе, жахливе!

Мама: За кого це ти кажеш?

Любов Федорівна: За німців, мамо, ти помниш, як німці прийшли в село? Ну, як вони могли ставитись до місцевого населення? Вони на нас дивилися, як на бур'ян. Я не скажу, шо вони, от, зайшли в наше село... Во всякому разі, на нашу вулицю, коли вони зайшли, вони нікого... То шо може я була мала, до мене ж так воно не доходило? Ну, ми діти, як діти. Шо ми ще могли розуміти? Взагалі-то, тут брали чоловіків, заарештовували. Тут було у нас, мені здається, підпілля. Отам братська могила. Там написано людей, які загинули не тільки на фронті, а і тут. Ну а так, шо я можу пам'ятать? Пам'ятаю, як ходили, вигоняли молодих жінок на окопи, копать окопи, от. А у нас був сарай за хатою, і корова там в сараї стояла. І батько викопав там яму, під коровою якраз. І ото там мама ховалася. А бабушка мене поклала, як вроді я хвора. Приходе німець, а вона йому сало тиче. Отаке товсте сало, шматок такий добрий. "Кіндер кранк!" – дитина хвора. "Кіндер кранк! Найн, найн! Мутер найн!" – немає значить матері. І ото таким чином ми її трошечки от окопів звільнили. А так людей гнали на окопи. А тоді, як наші, в 43-ім, здається, це році було, як шо не помиляюся, як наші уже, ось, ось підходили ото туди ж до Запоріжжя, до Дніпропетровська, то нас гнали німці всіх підряд, всіх. Тіки тьотю Аню не евакуіровали, бо вона хвора була. Гнали, корови запрягали у повозки, оці возики. Брали, шо могли взять в дорогу з їжі, прикриться одіялом, там чимся. А то – в ями закопували.

До приїжджих тут хороше відошення було. Нормально, нормально, абсолютно ніякого відчуження не було, шо ми з Росії, абсолютно.

---

[1] Опитування провели Р.Л. Молдавський та Ю.Д. Мелещук (червень 2002 р.).

Навпаки, і до сих пір вони вважають нас за своїх. Не можна сказати, шо там, якась різниця була, шо це росіяни, а це – українці. Боже упаси, нічого такого.

Куга Любов Степанівна, 1918 року народження, с. Біленьке Запорізького району Запорізької області[1]

Звуть мене Куга Любов Степанівна. Я [19]18-го року народження. У Біленькому тут я родилась, тут хрестилась. Батьки мої, мати – з Дніпропетровська, а батько з Нікополя був. Він плавав на баржі по Дніпру, шкіпером, чи чим він там. Оце мої батьки. Матір – [Фекла] звуть було, Олександрівна, а батько – Степан Сергійович.

Батько якого року народження, я не знаю. Мені було года два, як прийшли, забрали його і по цей день не знаю, де його діли, як він, шо він... Тоді ж був переворот совєтськой власті, чи у 18-м, чи у 20-м годі. І були так: одні заїзжають, а другі слідом тих виганяють. Ті хазяйнують. Тих вигонять, другі – зелені, білі, красні, яких там хочеш було... Якась там Маруся... Заїзжають і каждий свої порядки встановляє. І ноччю прийшли, постукали, де вони жили, я ж тоже не знаю, бо мені було чи год, чи півтора всього. Як забрали, і по цей день, де вони його діли, хто забрав? Вроді на підводи десь, шоб він їх сопровождав. Вобщем ніхто не знає, де їх діли.

Осталися ми сиротами. Нас тройко було: старша сестра була на год за мене і менший братік був – Стьопа. Но той умер в 21-м році. Голод був великий і він умер. І нас осталось дві сестри з матір'ю. А голод же великий був у 21-м році. Дєдушка, мамин батько, забрав мене (мені було два чи три годіка), а старшу забрала батькова мати. І матері сказали так: "А ти їдь, спасай себе, бо ми не в состоянії продержать і тебе". І так я і виросла з дєдушкою. Бабушка рідна моя: я родилася сьогодні, а завтра бабушка вмерла. Дєд женився на другій бабі, на чужій, з Польші вони були прогнатії. Тоді ж Польша виганяла українців, так як оце румини виганяли наших українців з Румунії. Так оце з Польші, у 15-м годі ще їх вигнали. І ото дєд женився на тій бабкє. І так я з тією бабкою і виросла. Бабушкє було дев'яносто сім год, як вона вмерла. А дєдушка в 60-му годі ще вмер. Так я і воспиталася. У совєтську власть родилась, і в совєтську власть виросла...

Дєдушка потомственний рибак був, по-том-ствен-ний! Все врем'я рибалив. Дєлав ятері (то сєтки, а були ятері такі). Сіяли прядіво, пря-

[1] Опитування провели Р.Л. Молдавський та Ю.Д. Мелещук (25 червня 2002 р.).

ли і в’язали ятері. Вистругували такі обручі, на обручі, і ставили на водойми, і риба заходила. Ловив дєд рибу ятерями. Лодка, конячка була своя у його. Було він каже: “Приїдеш до такого-то озера”. Він там. Ставляєм лодку (така невеличка). Помагаю дєдові. Складає на бричку свої ятері, переїжжяє на друге озеро. І так з озера на озеро і рибалив. Риби було дуже багато.

А зімою, це як льод стане, так він знав, коли буде “іти на духи” риба. Ото пробивали ополонки великі і піднімалася риба, бо вже їй там нічим було дихать. І тоді вони крючками викидають, викидають ту рибу. Навикидають кучу! Дєд і грамоти получав. Сам Сталін прислав йому почотну грамоту за рибу, бо дуже знамєнітий був рибак.

Це в плавнях, ми жили у плавні тоді. Там у плавні озера були, яка була красота! Стіки всього було! А потопили все і пользи ніякої з тієї Каховки.

До революції пани були. Я ще в школу ходила, у 28-м годі. Так у центрі, там січас школа, нас водила вчителька туди, у панський цей двір. Пана звали Матлашевський. То він церкву в нас построїв, красива церква в нас була. Розібрали, розбили. Хай би стояла для музея. Чоловік построїв для пам’яті! І ото ж там був похований він. Де оце базарь, автобуси стоять, і там вони були поховані. Порозкопували... Це вже, коли власть мінялася. Це вже я помню, як розоряли цю церкву. Не оставили для музея даже...

Ми ж, як пішли в цей двір, а там балкон такий на втором етажу. І вона вийшла, ця ж цариця Матлашевська, на балкон вийшла, а ми ж тут стояли. Вона нам ще канфети кидала. А тоді куда вона ділась? Де вона ділась, де той Матлашевський дівся?

Колективізація проходила, значить, так. Ходили, ото продразвєдка якась, вона так називалась тоді. Тут за Дніпром є Скелька. Відтіля – шайка їх. Вискрібали у людей, де шо не було, під чистую. Люди ховали у стоги сіна пшеницю, одежу... Забирали все, ходили й забирали. А оце мій чоловік, він тоже із Скельки, так у їх було дві пари коней і признали їх куркулями. А хата (у Скелькі там же кручі такі), так оця сторона обкопана, а тут пристроїна хата... Ото такий куркуль був! Пристроїв, щитай, шо землянку. І їх вигнали із тієї хати і не дали нічого. Ще старша сестра його була в кожушанку такому, так вони стягли із неї і той кожух. І дєд з бабою (батьки батьків мого чоловіка) в один день померли, не могли перенести цього. І брат і сестра умерли. Вигнали ж! Нічого, і буряка не дали! Нічого не дали, ні з погріба, нічого! І вони померли з голоду. І оце у 34-му році вони померли шість чоловік за один год: батько, мати, дід, баба, брат і сестра. А їх троє осталось: дві сестри і

мій чоловік (він 14-го году був). Но вже тоже, вже двадцять один год як вмер. Сама живу з дітьми.

У 30-ті роки у селі були репресії. Ноччю прийдуть, постукали, забрали і не вертали. Багато в нас в селі брали. За шо? Ніхто нічого не знав. І розкуркулювали, а хто це робив? Чогось Лєніна винуватять? Де той Лєнін? Лєнін коли вмер, а це ж хтось хазяйнував?

Голод у 33-му пам'ятаю, я ж уже взросла тоді була. Мені було уже чотирнадцять год, чи шістнадцять даже. Но ми не голодували. Дєдушка рибаком був, а за рибу багатії люди і муку приносили, і крупу, і жири, все приносили, шо нада.

Коли война почалась, ми жили в плавнях, ну а до Біленького були приписані. А ще раніше ліс у плавнях почали випилювати. Нас виселили і ми построїли собі усадьби. Война як началася, ми переїхали на цю сторону. Построїлись, п'ять кілометрів туда, нижче. Село називалось Портмаше, Портмашева, такий хуторок. А Червонодніпровка була туда дальше, шість кілометрів. Дочка ходила там у школу до 4-го класу. А тоді вже сюди переїхали в село, в центр, бо в 5-й клас уже нада було. Ну і купили тут у селі хатку, построїлися і осталися тут жить. А тоді Каховка зняла... Ми якраз де місток, коло бакая жили. Як строїли Каховку, так пощитали, де затопляться буде, і нас відтіль виселили. От і переїхали, так і по цей день живемо.

Коли німці прийшли, ми у плавні були. Скіки солдат було, всіх переправили. Тіки одна машина, четверо солдат, не вспіла вийти. І оце ж плотіну зірвали, пошла вода, і не можна було по плавні їхати. Як німці приїхали, два утекло, десь заховалися, а два – здалися в плєн, до німців пішли.

Як зірвали плотіну, то як пішла вода ноччю! Валом, валом йшла вода! І була моя дочка тоді маленька – десять місяців. Я її на кроваті оставила, а сама пішла. Переправляли солдатів відціля, з цієї сторони, туди в плавню. В нас білянський моторист був, моторка була і паром. Тягав він ото, переправляли машини, солдатів. І той пором вони сказали пустить за водою. Ну а він же свій чоловік, білянський, наш. В нього там якісь неполадки, ну вобщем, замешкався. І вони поїхали, бо тікали. А цей остався паром. Так ми ото там, шо коровки, птиця і свині, ми погнали скот. Так туди по сухому, а відтіля я вже отако брела. І чуть серце не лопнуло, думаю, дитина ж в хаті. Прибігаю в хату, вже по коліна води в хаті. Вже підійшла вода. А вона проснулася і лізе на край. Я схватила її, а в нас була лодочка прив'язана, і на ту лодку. До сарая під'їхала, на сарай вилізла (рибколхоз построїв сарай). І ото на сарай ноччю вилізла з дитиною, тіки взяла для дитини шось у торбу. Сиділа на тому сараї, поки дєдушка вернувся от порома, як погрузили

скот, і мене забрав з дитиною. Одвіз він мене на паром, бо вже лодкою їздили, не ходили, бо вже води було по шию. А утром, начало розвиднять, начала вода падать, сходить. А шум ноччю! Кури, люди, скотина! Собаки виють! Крик! Страшний суд! Дерева ж тріщать, ото ж валом іде вода, ломає, трощить! Люди кричать, бо хуторів багато було в плавні. І ото на високі бугри, де були, люди тікали і там спасалися. А тоді утром іде моторка по Дніпру – нємці їдуть... І всі думаєм, шо ж нам буде? Ще з скотина вся на паромі. Коли вони під'їхали: “Ви не бійтеся, ми вас не тронемо”. Побули коло нас, поцуркотіли і поїхали, не трогали нас. А як зайняли вже німці плавні, то тут по хуторах повибивали всіх собак, шоб не гавкали. І все партизанів шукали, місцевих і білянських. Отож ми спочатку у плавні жили, а потім нас виселили.

Німці по-разному ставилися до місцевого населення. Другий сочуствував, шо плохо. “Курка, яйка? Нема? До свіданія, хазяйка”. Пішов. А другий лазе, шось шукає. Ну разні люди, так як і в нас, так і там. А місцеві теж по-разному ставилися до німців. Конєшно, каждий боявся, шоб не вбили, шоб не підозріли, шо ти... А партізанам помагали. Оце дєдушка... Тут збили самольот, і два льотчика скривалося там, у балкі. Ми носили їм туди їсти. А тоді дєдушка організував їм лодку і вони переїхали. Після войни один озвався, був. Допитувався, хотів же взнать, чи живі, вобщем поблагодарить за те, шо їм помогли. Одного льотчика фамілія Петров була.

Наші поліцаї були у селі, ще противніші німців. І староста був (агроном). Він, канєшно, помагав партизанам. Но всьо равно дали йому потом п'ятнадцять год.

У Германію уганяли. 26-й год – то послєдніх уганяли. Насильно брали. Багато не повернулося наших сільських дітей, і взрослих, і молодих. Ховалися, тікали, а все одно їх одправили. Щас ще багато є таких, шо з Германії поверталися. Це вже їм по сімдесят, до восьмидесяти добирається. А в мене ж була мала дитина, мене не брали. У кого дітей не було, тих забирали. Оце цього старосту найбільше за дітей забрали. У його дочка тоже 26-го году була, так свою він не отдав, а чужих усіх отправляв. А після війни поверталися додому діти.

Ці мущіни, шо осталися, не вспіли їх мобілізувать, при німцях були тут. А тоді, як зайняли ту сторону наші, вони до них поїхали лодкою. І тут село Білозірка є, їх зразу кинули в бой, як предатєлєй, шо вони не воювали, були при німцях. Вони всі там і погибли. Багато там мужиків наших погибло під Білозіркою. Ізвєщенія поприсилали...

А в 47-му тоже голод був. Донці вже сім років було. Тоже голодували... Чоловіка як забрали 9-го Мая, ще перед войною, прийшов аж у 47-му році.

Прожили ми харашо з чоловіком, чоловік хароший в мене був. А жили ми [після війни] в плавнях. Він теж жив у плавні, робив у хазяйстві "Лісхоз", лісничество називалось. Садили посадки. Там ми познайомились, у 38-му поженилися і прожили. Ми свадьбу не гуляли. Він бідний, сирота, прийшов після армії. Те ото, шо на ньому було та і все. Так зійшлися та жили. А розписалися у 51-му годі. А так жили без розпісі, без нічого. Вмер він у 67-му. Дєвочка [дочка], з 40-го году, оце виросла. А ось у дочки тепер вже три дочки, а у каждої дочки свої діти. Є у мене і правнучка, і правнучка вже родила дочку...

Я і до войни у колхозі працювала і після войни, весь час працювала у колхозі. Я і доярка, і свинарка, і у саду, в садовій бригаді робила, і в огородній. Скрізь. Зразу ми робили за паличку, трудодень ставили. А гроші давали вже при отчьоті. Як уже все уберуть, то уже дадуть потрошку грошей. А так, платили – зерно ж давали. А грошей не давали. А потом стали давать щомісяця гроші.

Я сиротою росла, так в які там я ігри грала? У м'яча грали. У ковачка. Це – ховаєшся, а тебе шукають. Кого найдеш, той жмуриться. А то у м'яча більше, вже коли здорові були.

В дитинстві я дуже хворіла, в мене була малярія. Я в школу ходила, то вона як нападе, так я лежу на парті, сплю. А лікували? Хину носили, давали по підвір'ю. А тоді я вже така була больна, шо вже не могла встать. І оце лежу і чую, шо наче на мене шось насувається. І хочу, шоб крикнуть, або шоб хто мене штовхнув. І то у нас була одна бабка жила, із Золотополя. Вона шептуха була. Так вона поночувала зі мною кілька ночей. Раньше багато було комарів, так полога дєлали такі з марлі. І ото в полозі вона зо мной поночувала, і як рукою зняло, перестала я хворіть. А тоді дочка дуже хворіла малярією, так мені сказали: "Випиши сємдесят сєм бумажочок отак: "Ліди (це дочка моя) нема дома...", "Ліди нема дома...", "Ліди нема дома..." і розклєй, де найбільше люди ходять. Розклєй їх і все". І тоже, чи те помогло, чи шо, перестала боліть. Я розклєяла і на бригаді, і... Так шо воно і вірим ми тим бабкам, і вродє не вірим, а воно шось таке єсть. Або ще зерно якесь, чи там кукуруза, чи пшениця. Дев'ять раз по дев'ять насщитай, і піди на озеро до схід сонця, шоб тебе ніхто не бачив, через голову кидай. "Вас сімдесят сім, нате Вам харч усім". І ото покидаєш, тоже харашо помогало. Оці бабки нас і научували. От ця бабка, шо у нас жила, каже: "Ось, Люба, ти возьми перепиши оці молитви. Вони тобі згодяться." Та ти шо? Я ж уже дівка! Шоб сміялися з мене, шо я молитви пишу? І не одної не написала... Та баба, шо шептала прожила більше ста год. А як її звали, забула вже.

А в церкву пошти не ходила. Я совєтський чєловєк, в совєтах родилася, в совєтах виросла. А свята справляли регулярно, бо я жила ж з дідом, з бабою. Вони ж пожилі люди. А тепер уже ніхто їх не справляє. Різдво по-старинному справляли. Узвари варили. Дєдушка хрест святий понаписує ото кругом. У церков ходив і приносив звідти свічку. Приносе і викапчує хрест на потолку. Я не знаю, для чого воно робилося. Я в церкву пошти не ходила, поки менша була. А тоді ми в плавнях жили. З плавні не підеш у церкву. А як сюди переїхали, тоже. Як паски там святить, це вже ми йдемо в церкву. А так, коли здумаєш говіться (говіли раньше), ото дівчата-подруги: “Давайте підемо, поговіємо!” Ото так підем. А то пошти не ходили. А тепер дуже ноги болять. Церква в центрі, і я не ходю зовсім.

На Різдво колядували, вечерю носили, скрізь по хуторах у плавнях бігали. Співали колядки, було їх скіки хочеш. Яку Вам заспівать? Ну оце як ходили, посипали хлопці перед утром, шоб ноччю. Посипали – пшениця, кукурудза, жито, брали ж в карман. І ото заходе в хату: “Дозвольте посипать?” – “Пожалуста”. І ото:

“А в полє, полє сам Господь ходив.
Сам Господь ходив і благословив.
А матір Божа ризи носила,
Ризи носила, Бога просила.
Зароди, Боже, жито, пшеницю, всяку пашницю.
Он туда махньот, і кида зерно.
Он туда махньот, жито растьот.
Он туда махньот, пшениця растьот.
Сєю, вєю, повиваю. З Новим годом поздравляю!”
Оце така.

А дівчата щедрували:
“Щедрівочка щедрувала,
До віконця припадала.
Шо ти, тітко, напекла,
Шо ти, тітко, наварила,
Неси нам до вікна.
Поки тітка донесла,
Ручки, ножки попекла.
С праздничком, будьте здорові!”

А хлопці ходили колядувать, це на Рожество:
“Колядин, колядин,
А я в батька один.

Мене не питайте,
Ковбасу давайте!
Як не дасте ковбасу,
Я Вам хату рознесу”.
І всьо, давай ковбасу!

А на Меланку, ото меланкували. Ходили дівчата взрослі й хлопці. Парубки ходили, Меланку водили. Продукти соберуть, а тоді гуляють. І ото:

“Меланчина мати пішла щедрувати.
Меленка ходила, Бога просила...”

Співали і на весілля, я ще й багато дружкувала, багато співали. Ну от:

“Ой мамо моя,
Тепер я не твоя.
Тепер того пана,
Що під вінцем стояла.
Під вінцем стояла,
Рука руку жала.
Рука руку жала
І хрест цілувала”.
Оце весільна пісня. Дівчата співали, дружки.

А як до молодого їдуть, співають:
“Вай, лю-лє, вай, лю-лє...” – співають:
“У молодого (як його там звуть) стояв столик дубовой...
А на том же столі, сидить голуб сизой,
То ж не голуб не сизой, то там (Ваня, чи Коля) молодой...”
Оце такі, до молодого, як їдуть, співають.

А от, напрімєр, нєвєста проїжжяє проз двір жениха, по вулиці, і співає:

“Прибирайся, свєкрушино, прибирайтеся.
До себе невістушки сподівайтеся.
Шоб була рибка жарена,
Шоб була юшка варена...”
Вобщем, це співають свекрусі.

І дід співав, і мати, і я співала, у хорі була. Оце ноччю лежу, як не спиться, так я всі пісні переспіваю в умі [сміється].

За дєда, тоже, і в голову не було розпитаться, як вони там свадьбу гуляли. Вобщем багато кой-чого я не знаю про свою історію, бо чи ніколи було нам балакать за це? Чи просто не находилось нужним нам про це побалакать.

А от старинна пісня:

"Ой, вербо, вербо,
Де ти зросла?
Твоє листячко
Вода знесла".

Оце тоже пісня.

А тоді ще (оце сама любима моя пісня), співали, що:

"...До тебе, люба річечко, ще вернеться весна,
А молодість не вернеться, не вернеться вона..."

Це любима пісня, вона длінна, а тіки забула я, як її начинать...

Колискові співали, я от своїй дочці співала:

"Коту, коту, не лізь на колоду,
Бо розіб'єш головку,
Буде боліти... нічим завертіти.
Одна була хустина,
Та й ту в воду упустила..."

Ото сидиш, та й колядуєш над ним.

Казок я дуже багато знала! А щас уже забула всі... Про колобка розказували, про лисицю, про козу-дерезу. І ото внучкам зараз уже шось придумую, придумую вже своє: "Жила там бабушка, дєдушка. В їх була внучка, Так вони її любили..." Ото видумую. Вони слухають, лежать....

Пісні всякі були, були і сумні:

"Зійди, зійди, місяченьку,
Хвилин, хоч, на п'ять.
Вийди, вийди, дівчинонько,
Щось маю сказать...
Вийди, вийди, дівчинонько,
Не бійся морозу.
Я ж твої ніженьки
В шапочку вложу.
Шапочка тая, не дорогая.
Сім пар волів, восьма – корова.
То все для тебе,
Дівко чорноброва".

А тоді ще пісня оце дуже хароша:
"Повій, вітре, на Вкраїну,
Де покинув я дівчину.
Де покинув карі очі,
Повій, вітре, у півночі.
Повій, вітре, тишком-нишком,
Над рум'яним білим личком,
Над тим личком прихилися,
Чи спить мила подивися.
Чи спить вона, чи збудилась.
Спитай її, з ким любилась.
З ким любилась, ще й кохалась.
І любити обіщалась.
А, якщо вона змінила,
І другого полюбила,
То розвійся край долини,
Не вертайся з України!"

Оце така жалісна пісня... Як раньше на заробітки ходили, бросали своїх любимих. І складалися їх пісні...

Вже як стала я взросла, то вечором ото балалайка, гитара, мандоліна. То з хуторів сходимся. І оце музика, танці, пєсні... Харашо время проводили. А тепер діскотєки оці, то страшне дивиться...

А раньше сім'ї були великі. Раньше п'ять синів і п'ять невісток у дворі, і діти, і все. І розпоряджається батько ними. Як підробився який син, він бере ремень, або віжки (шо ото правили конями), і дарма шо він уже жонатий, випоре... І ніхто не сердився...

Раніше холодильників не було. Харчі зберігали в бочках, засолювали. Корови ж свої були. І це ж пост, постили раньше. Тоді регулярно був пост. І оце, наприм́єр, у піст нєльзя скоромного їсти. Так оце сир, масло засолювали в бочки. Ото в марлячку кусок масла загортаєш, і сир, і засолюєш. А тоді вже, як кончиться піст, уже беруть з погребів, їдять це. І рибу так само засолювали, а тоді вимочували і жаришвариш. Сіль возили кругом, продавали попід дворами. І карасін возили, продавали. А то уже в селі, як навезуть у подвал (у магазин), то йдеш, купляєш сіль. І тепер уже ось, возять попід дворами сіль мішками. І тоді возили, но мало возили.

Раньше консервації не було, то все сушили у пічах. Шо на сонці присохне, а шо в пічі подсушиться. Раньше модно було піч дома. І хліб раньше самі дома пекли, і сушили все в пічі. Хліб не кожний день пекли, а раз на тиждень по шість хлібин. А потім у кладовій на полочкі він стояв. Нічого не загортали. Ставляли так.

А тепер все не так, даже місяць не так виходить, не в тій стороні. Оце вийду, подивлюсь, не так. Все перемінилось. Зіма, було ранше, сніг як випаде, у метр. Прочищають дорожки, ходиш як у тунелях. А тепер? Цей год, так зовсім пошти не було снігу. Все перемінилось. Все. Клімат помінявся. А шо воно буде дальше?

Лосєва Тетяна Данилівна, 1926 року народження, с. Червонодніпровка Запорізького району Запорізької області[1]

Ім'я моє – Татьяна Даніловна Лосєва [сміється], я 26-го года [рождєнія], п'ятнадцятого іюня. Батьки мої – Лосєв Данило Владимирович і Парасков'я Алєксєєвна, її дєвіча фамілія Рогач.

Мама сама була із Попелястої, а папаша родився у Вітєбской губернії, в Білорусії. А у 18-м году, як революція була, вони приїхали в Бєлєньку, і жили в Бєлєнькій. А тоді... У 26-м году... Тут населявся посьолок, воно ж голод був ото всьо... У папаші осталися ще три сестри, і папаша їх воспитував і заміж поотдавав [плаче]... Ну а в мами сестра осталася тоже, мама і свою сестру взяла. Ото така сім'я була, усі вмісті вони...

Ну а тоді ж повиростали, тоді... Сюди ми приїхали, оце тут нарізали ж землю нам. Багато в нас землі було. Хазяйнували самі. Самі хазяйнували! Велике було хазяйство! А потом колективізація: коней забрали, сівалки і косарки – все позабирали. У нас і у плавні... там у нас була організація. Брали ми людей із плавні, із города, брали із Скельки. Люди робили усі у нас, сіно косили. Прес був, пресували сіно у город. Тоді ж коні були, не машини. Батьки багато жили... Прес був, все... З худоби дві корови, свині були. Четверо коней було... І багато землі, тіки я знаю скіки? Тоді я цього не касалась... [сміється]. Оце вся земля наша...

Дід, баба мої померли в 21-м году. А я ж 26-го родилася. Батьки за них розказували. Ну у мами батько був ліснік, у плавні вони жили. Лісничій був. А у папаші, ще як у старе время, так він був... економії держав. Наш дєд багатий був. Ну економія така була... [сміється]. Люди работали в його, у діда... У Вітєбской губернії вони жили. А тоді в революцію, у 18-м году вони приїхали сюда, в Бєлєньку. Там сильній голод був...

Дєда Владімір звали. Папаша у нас Данило Владимирович. У нас жив іщє папашин брат, [Демидор] Іванович... [Запис перервано].

Дід мій був дуже скупий [сміється], не кормив людей. Як баба дома, а діда нема, то баба кормила людей. А так сало, казав брат його, шо

---

[1] Опитування провели В.М. Філас та Ю.Д. Мелещук (25 червня 2002 р.).

позакопує сало і не давав людям. Жадний був. А як на зажарку сало, так на вірьовочке спускав в борщ... Отакий був жадний [сміється]. А як масло кончиться, так каже: "Лєйся кудишка, поливай кубишку. Сім раз махні, а раз капні". Отакий був скупий. Так шо, він хазяїн добрий був. О-о-ой!

У революцію... Ну це ж, бачите, тоді білі, красні були. Вони й у плавні заходили. А мама, як дівкою була, в плавнях жила з батьком (це моїм дідом). Якось пішли мамін батько і брат у город, а красні їх вбили. А тоді ж бабушка пошла шукать. Їй кажуть, отут тіки вчора ховали. Вернулася вона додому і вони переїхали в Бєлєнькоє, до Тьоплухи. Тьоплуха – мамина сестра, жила тут, де базар. Батьки померли, як мамі шістнадцять год було.

У Бєлєнькій, оце де зданіє большоє, жив помєщік Мазарака. Землі ж багато. Вся земля Мазаракина була. Но він до людей відносився непогано. Люди усі работали у нього. Сад у нього був. Хороший хазяїн був. Платив людям харашо, грошима. І мама, як шістнадцять год їй було, в його хліб пекла. А тоді папаша женився на мамі. І всіх позводили в кучу. А голод же був страшний! Це ж був 21-й год. Голод був страшний. Так папаша рибу ловив і всіх кормив. Сім'я ж велика.

Батько наш тіки на хазяйство все... Не дуже він нас одівав, наряжав. Є по платті і харашо. Обуваться? Батько вовни набере, поїде в Мар'євку, валянків наб'є. Висипав – вибирайте, кому які підходять. І так і було. Отак нас обували і одівали. Кому шо купили, те і всьо. Не дуже наряжали. Як молода була, я не вишивала. Я любила в'язати. У нас було овечок багато і було багато дітей. То мама і сестра пряли нитки, а я тіки і вспівала їх обв'язувать: і носки в'язала, і платки, і рукавички, і перчатки, все в'язала.

Школи у нас зразу не було. Ми ходили в школу у Бєлєньку, пішком, за восім кілометрів. В школу ходили босяком – ні за шо було куплять. Пагано жили. Сім'я велика. Старший брат за мене був, 24-го году. Я друга була – 26-го. А там уже менші і менші. А я з дівчат старша, то пасла скотину шість год. Так шо харашо зазнала...

З 26-го года ми тут жили [у Червонодніпровці]. Село називається Червонодніпровка, бо тут страшні бої були і кров лилася у 18-м году, в революцію. З ким бої я не знаю. Білі, красні були, всякі були. Оце скіки ми і живем, так вона Краснодніпровка у нас була.

А у 30-м году колективізація ж стала. Кохози стали. Голод... Все полетіло, нічого немає. Осталися голі й босі! Все підбиралось під "красну метлу". Все, де і хліб, де й шо було, все ж позабирали!

Забрали все в колхоз! Це конюшня у нас була, а тут хата построєна. Тіки стєни вигнали, а лєс забрав колхоз! Хата і розвалилася. Отут

клуня була на двадцять гарб сіна, – вони розібрали, построіли амбарі. Коней забрали і в колхоз здали, і все. Одну красавицю забрали нашу – ето була Ароновна, їздила на їй, врач і її сестра, шо агрономом була, а три – в колхоз...

В голод їли, шо хоч. В плавні рогозу викопували, витруювали красну муку. Там рачки були у озері, так отако на кожух почіпляються, а тоді пекли і їли. Ховрашки пошти шо всі повиловили. Багато людей померло...

А папаша (у нас ще ж коні тоді були) шинкаря у Тарасівку возив. Двадцять п'ять ящиків водки поставе на бричку і везе. А мені шість год, і він бере з собою. Тоді вони випили з шинкарьом, батько ліг у бричку, спить. Каже: "Доця, ти берись за вожжі і батіжок і їдь додому". І їду я додому. Отак [сміється]. Приїзжаєм, коні заіржали. Ага, мама вийшла, розпрягла, діти тягнуть батька у хату... [сміється]. Отак жили...

Багато людей жило у плавні. Там люди теж занімалися, як у селі. Лєс виращивали і посадку садили. Робили так як і нада. Раньше ж і колхозам землю наділяли, шоб посадки садить, так же і в плавні. А вже в 53-м году, як Хрущов став, так усю ж плавню вирізали. Затопили всьо, оце все золото затопили! Потопилися і люди, і плили і свині, і корови, і сіно, і хати, і все на світі плило. Погибло багато людей. Люди не вспіли вибраться. Ну, то ще у нас, як була война, так плотіну ж зірвали. А тоді ж оце в 53-м годі уже все пішло, як Каховка стала. Все затопило.

Помню, як німці зайшли, папаша мій у кладовій робив. А мама хліб пекла в колхоз. Як тіки наші зайшли в село, їх покормили. Вони забрали хліб. А тут на вечір вже приїхали, гуркочуть німці! А в батька дванадцять бочок меду стоїть в колхозній кладовій, і яйців повен склад! Він тоді бігом до Кокаря, каже: "Гришка! Ану, розпреділи мед людям на трудодні, роздам, бо німці мед, мед..." А папаша ж розказав йому, він начислив. Так він і ноччю роздав людям. Німці на утро як приїхали, як глянули – пусті бочки! Вони як схватили батька... Думали, шо й уб'ють. А брат – Петя – трошки по-німецькі балакав, так вже сам за батька розпоряджався. Каже: "Ось документи. Начислили людям на трудодні, всьо! Нема нічого!" Так брата били, а батько вобще втік. Може його б і убили, но він втік і ховався по заломах. Оце де балки, де кручі ховався батько. Отаке було.

Партизани були в плавнях, ну ми їх і не бачили. Вони сюда не приходили. Тіки німці були і наші.

Нас з села вигнали. Ми не тут жили, а у Мар'євкє. От Дніпра вигнали всіх, аж отуда в степ. У селі були німці, а в плавні – наші. І ото стріляли. Якось пішла я до берега по воду. Тіки води набрала, а пуля "тюк" у відро! Я тоді відра кинула і тікать. Побігла, а тоді балкою, бал-

кою, у рівчак. Тоді вилізла, аж тут де уже хати построєні, і сиділа там до вечора у бункері, у людей. Аж поки папаша прийшов і мене узяв. І сказав, шоб більше по воду не ходила. Каже: “Більше не ходи!” У нас колодязь коло хати був, а я ж думала на стірку піду принесу води з Дніпра. А так би мене вбило там.

А в 42-м году угнали мене в Германію на принудітєльні роботи [плаче]. Три года була там...

А тоді уже в 43-м годі брата і папашу тоже в Германію угнали. Вигнали їх у Мар’євку. Зігнали там всіх мужиків у церкву. І пішки на Германію погнали. Петя йшов, а тоді заболів. І його десь оставили, а папаша йшов. А тоді Петя виздоровів і його обратно отправили в Германію. Був він у бауера, і там встрілись з батьком. Той десь робив на заводі, і десь тікав по трубах (де він тіки не був!). І по адресу Петю найшов. І там уже освободили їх. У 45-м году Петя пішов санінструктором при госпіталі, і ще п’ять год був в армії, аж у 50-м году прийшов. Я в 45-м в іюні прийшла із армії, а папаша – осінню.

У дитинстві в кукли грали, у шаматая (у м’яча), у цурки, хто в класика гуляв. У цурки – це така палка, а палка летить. Палка підлітає, а ти б’єш по другому кінці. І глаз можна вибить (Сєня так і остався без глаза...). Хлопці у м’яча грали, а дівчата кукли крутили та іграли. Кукли, там, з тряпок робили – мамини юбки та кохти. Кукли ми самі шили. Мамі там шить було, як нас девять дітей було? Няньки були у нас. Вони поїдуть. Сусідських дітей принесуть і ми. Так повкидаємо курчат свиням, поки вони прийдуть. А шо ж робить? Тоді було так. Кому було дивитись за нами? Тоді ніколи було.

Мати нас ніяк не лікувала, бо ми і не боліли. Всі були здорові, ніхто з нас не болів. Я знаю тіки коли малярія на мене, була, напала, і брата. Тоді в больницю їздили у Бєлєньке. А то якась циганка ходила по селу, лічила. Мені якусь траву отаку найшла вона і каже: “Оце трава і яїчко. І оце носи на шиї, поки малярія. А тоді як піч горить, брось у піч і не буде малярії”. Отак я носила і пройшло. Є і зараз у нас один знахар – [Брик]. Це вони приїхали сюди ще до войни. Він там шепче, ліче людей. Я не знаю як він ліче, шо він шепче, но єсть такий і люди їздять до нього. Чи помагає там він чи ні, це я не знаю.

Церкви тут не було, тільки у Бєлєнськом. Дітей хрестить у Біленьке возили. Релігійні свята хто як празнував. Хто міг ходить у церкву, ходив. Хто не міг, не ходив.

На свята чогось такого особливого не готую. Готуємо усе, шо хоч. Ну, от, на провода у нас пиріжки з щавлем. Люблю з щавлем. Я і борщ люблю з щавлем. А пиріжки люблю і з картошкою, і з вишнею, з усим люблю.

Я, як заміж вийшла, переїхала в город. І з 58-го году живу в Запоріжжі. Я і січас живу в городі, в мене є квартіра на Бабуркє, на 15-том мікрорайоні. А січас я сама. Доця вмерла, внучка в ясєльках убилася [плаче]. А це маміна хата, вона мені отписала в 75-м году. Я тепер тут, на літо приїжджаю сюда. Сім місяців побула і уїжджаю в город. Ну це вже я з костилями, буду їхати зовсім жити в городі. Хату продам, всьо. В мене тепер тіки осталося два брата і дві сестри [плаче]. А то всі вже повмирали.

Миронова Таїсія Михеївна, 1915 [1919] року народження, с. Біленьке Запорізького району Запорізької області[1]

Зовуть мене Таїсія Міхєєвна. А фамілія – Миронова. [19]15-го году народження. Батьки мої, мамка –Дуня Петровна, Євдокія Петровна, а батько – Міхєй Мітрофанович. Якого вони року народження даже не помню. Не помню ні діда, ні баби. Я народилася в Бєлєнькій. А батько і мати – вони зійшлися, батько був білянський, а мамка – мар'євська була. Нас двох вони нажили: сестра в мене менша – 24-го году, а я – 19-го.

До революції у батька господарство невелике було. Корова, коняка одна і все. Це я помню. А так не було ніякого багатства. Спрягалися з другим ото по конячке та так убирали.

Батьки казали, шо були пани у селі. Казали, шо наймалися до них, робили. Магазіни у їх були, казали, великі. Розказували, там, там, там стояв магазін. Так я це мала була, не помню, от. А помню шо, мама і тато ходили на роботу в колхоз обоє, а ми були малі з сестрою.

Колективізацію в селі пам'ятаю. Початок колективізації це... Ну, який? Це, мабуть, 37-й уже, 38-й, 36-й... У цих годах колективізація починалася? [сумнівається]. Це ще я помню, це помню ще. Знаю, шо мама і тато на роботу ходили, а ми з сестрою... Нам наряди давали: шоб оце зробили, щоб управились, шоб це зробили. І ми, ото, там посусідські, такі, як ми були подружки, от. Підем до їх, поробим все у них, шо їм мама казала, тоді до нас.

В дитинстві мама і тато ж на роботі. А там – подружка, нас двоє, і там двоє. Ага, пішли поробили, шо їм мама казала. Прийдуть до нас, поробимо у нас. А грали? Ну, напрімєр, у "молодої" гуляли. На возику катаємся, одіваєм молоду, хвату надіваємо. Оце наша була гульня в дєтствє.

---

[1] Опитування провели Р.Л. Молдавський та Ю.Д. Мелещук (червень 2002 р.).

Мама шила наша, обшивала нас, да. А тоді стала мама старіша, стали куплять, вже все готове купляли. І вишивала мама. Красний, зелений був колір. Багато рушників у нас було вишитих. Букети вишивали: квіти, такі квіти, от. Красні, і зелені, і жовтогарячі. Були красиві такі нитки, муліне називалось. Муліне разне було, красиве було, а счас нема ніде нічого вже. Вже молодяж, по-моєму позабула, як вишивать, і вообще не вишивають. [Запис перервано].

Ходила у школу. Дев'ять класів ходила і 10-й (то я сміюся), – "калідор". Книги купили батьки у 10-й, от. А я почала бігать на танці трошки, познакомилася з одним і не зхотіла в 10-й клас. Була дурна, уже посля і каялась, поспішила заміж вийти. Познакомилась з одним моряком, побрались з ним. І так школа моя... Все! На роботу виходила я, в колхоз. Вже стала дєвочка, бігала за маму... Та все баби сміялися: "Тася, а де твої книги?"

До війни репресій я не помню. Це вже не помню, а були. Розкуркулювали ж людей, вивозили (це нам казали, ми це не помним). А при нємцах же були. При нємцах же я вже була замужем, уже дитина у мене була.

Помню, як входили нємці, стояли тут. Нємці, знаєте, разні були тоже. При отході, як вже вони отходили, то страшне було, конєшно, Находили людей, які поховалися, і розстрілювали. Ну нєльзя сказать, шо всі нємці були такіє. Були і добродушні люди: не нравилась їм война ця тоже. Казали: "Гітлер задєлав войну, хай він і воює". У нас у хаті не жили. У нас тут була стара хата (то вже ми з чоловіком построїли цю хату). А ми жили там ото ззаду (дочка построїлась уже). Там нємці у нас не жили. Жили на нашій вулиці. Тут у них була комендатура. Місцеві тоже разні. Ну, тут поблизу не було таких, шоб це, як-то кажуть, продавали людей.

Партизани в Бєлєнькім були. Ну як би сказать, я їх не знаю, ну а були партизани. Разні ж і партизани були, разне отношеніє до їх було. Ну я це так понімаю: є такий, шо як улетить! Всьо! Не даєш, – уб'ю! Заріжу! А були такі, шо ввійде, побалака по-хорошому, побалакає. Двері ж у нас не закривались тут ні в кого. Входять, виходять. Не закривалось, не замикалось. Не вбиралося у войну ж нічого, не мазалося. Ото узли одні в'язані напоготові, щоб евакуіроваться та і всьо! Під'їжджали підводи, під'їхали підводи – сідай, всьо, везуть. А куди везуть? Які хоч були. Все переживали, тепер уже не годні. Дай Боже, шоб не верталася война!

Після войни я в колхозі робила. Голод пам'ятаю 33-го, 47-го. Аякже? Я це вже знаю, я помню. Ой, шо там пам'ятать?! Не дай Бог! Був голод, був. Помню, зайшов до нас один, це я вже в бригаду вибігала на

роботу. І побачили ми, шо наші ж сумочки стояли де-то в холодочку, під деревом, а самі ж ми на рядки пішли. Побачили, шо якийся дядько вийшов відтіля, і це ж він наші пайки забрав! Ті, шо нам по пайочку вже хліба давали, а ми ж його не їли, – дітям! Додому! Та до того плакали! До того плакали! Коли воно, – оглянулись, як ближче підійшли, а то наш бригадір. Ото такий бригадір був! Ніщий, обірваний. А ми посчитали, шо це чуже якесь забрало в нас усе! Ой, не дай Бог! Не можна й згадувати, хай воно не вертається.

У 50-х годах тут у село переїзжало багато. Ну хтозна звідки? Ось, напрімєр, напротів, переїхали тоже. Хороші люди, нормальні.

...Були в нас плавні здорові, були. Багато людей жило. Сінокосом займалися, і городи, і сіно. Там гектари сіна було! Там косили, люди жили там, там організації були, такі шо работали. Там плавня була дуже, дуже багата, дуже багата! І промисли були разні. І рибу ловили, рибколхоз був. Ловили як? Сєтками – це в рибколхозі, а самі на удочку, так як і сєйчас. Пішли до берега там... То вже надо рибаків питать, це спеціалісти, да. Разно ловили. Пасік було багато. Там і скотина вся була: і колхозна, і не колхозна. Багато скотини було, випаси великі. А як взнали, шо затопляти будуть, ну шо ж населення? Шо ми? Конєшно, я думаю, шо були, хто не хотів, бо люди ж хати построїли. Там посьолки були цілі! Там хазяйства вже всі були і все. Я думаю, шо відмовлялися переїзжать. А тоді повиїзжали сюда, в Бєлєньку, повиїзжали, тут стали жить. Построїли хати собі і тут живуть. А плавня дуже велика була, огромна!

Моторна Ганна Антонівна, 1929 року народження, с. Біленьке Запорізького району Запорізької області[1]

Зовуть мене Ганна Антоновна, фамілія Моторна. Дівоча фамілія – Орленко. Я [19]29-го року народження. Народилась я нє в Біленькому, мене сюди привезли у 34-м годі. Це мої батьки переїхали сюди. А я родилась в Дніпропетровській області, там є Лихівський район, тепер я не знаю, який він. Там Верхньодніпровськ, а тоді було районне село Лихівка. І батько був відтіля, і мати. А батька, в 33-м годі, як засудили... Він робив предсєдатєлєм колхоза. Ну а люди голодували. Батько взяв та роздав хліб посівний. Ну і засудили його. Який колхоз був я не скажу. Батька забрали, забрали все у нас, очистили. Вобщем, нікуда не годні. Подохли б з голоду. Мене, брата і сестру мама одвезли в Дніпропетровськ, у дєтдом.

[1] Опитування провели Р.Л. Молдавський та Ю.Д. Мелещук (червень 2002 р.).

А тут в Бєлєнькій сестра сама старша була. Вона поїхала на заробітки, приїхала сюди в Бєлєньку, взяла хату і робила. І то маму забрали сюди. А вони, мама, як приїхали в 34-м сюди, і мене забрали із дєтдому. Мама і виїхала, потому шо ця сестра вишле гроші, а вони прийдуть, за налоги заберуть, прийдуть – заберуть. Налогами обклали, все забрали, зерно, все. У сестри, казали мама, шо корову держали, свині. Ото, як батька посадили, то позабирали все. Батька, як врагом считали. Роздав колхозний хліб та ще і посівний матеріал людям, шоб з голоду не повмирали старики, ото ж.

Знущаться з нас не знущались. Ні, ні, ні, ніхто. Ну так, знаєте, словами упрікали шо... І в школу я ходила, так все було кажуть: “О, батько твій сидів, батько твій сидів!” Ну так це... Я щитаю, шо це просто дєтство. А вчителі нє, нікода.

У школу я тут у центральну ходила. Із першого класу і по дев’ятий, дев’ять класів кончила. Кончила школу, і заміж вийшла, і дітей... Чоловіка вже поховала, свекра поховала і свекруху поховала...

А було, шо арештовували в селі. Ну хто за шо там, за шо ж може впіймали, чи хтось шось сказав на когось... Так тоді ж я була мала ще. Скільки ж мені було? П’ять, шостий. А нас у селі вобще считали, шо ми негодна сім’я, раз батько сидів. Люди ж узнали, шо приїхали, а там хату бросили, все бросили...

А коли война почалася, я в селі була. Пам’ятаю, добре пам’ятаю, як німці приходили... Бо ми жили... Ну як? Як уже батько в 38-м годі прийшов із ОПРА, то ні за що у нас було купить хати. І ми так, над берегом (берег, півтора чи два метри глубини), а тут вони стіни підклали... Вони тоді назывались землянки. І ми жили над самим Дніпром. І як німці прийшли, так берегом як ішли, так страшне! Це я добре помню. На роботу як гоняли пльотками. Но мене не били ні разу, а сестру саму старшу били. Вона не хотіла іти на роботу і заховалася у землянку. Скочила в хату. А плита стоїть, і в плиті – духовка. Так вона голову сунула у духовку, думала, шо вони не побачуть. А задниця ж то вся видно. Вони у вікно глянули, і, пожалуста, осьочки! [сміється]. І заставили одкрити хату. А що ж я? Я не можу не открить. “Откривай!”. Так вони пльотками її спороли і погнали на роботу. Я кажу, будеш знать, як у духовку ховаться, да.

Ставлення німців до населення? Ну яке... Ну вони приїхали, вони прийшли тіки, шоб нажиться, щоб награбиться. Побачив, понравилась там корова, – забрав. Кому будеш іти жаліться? Староста у селі був. Ну так шо староста? А шо староста? Був староста, і ходили до старости. Ну і тепер, шо предсєдатєль зробе? Аж нічого! Хоч іди з жалобою до нього, хоч не іди. Поліцаї були в селі. Були з місцевих, а були і з во-

єнноплєнних. Місцеві йшли у поліцаї, бо, навєрно, свої вигоди, щоб в Германію не забрали. Поліцаїв же в Германію ніколи не забирали, а таки трошки отстаювали.

Німців всі боялися. Ну ми були до села менше, бо ми в совхозі жили.

Біля Дніпра був совхоз "Ворошилова". Там і корови були, і пшеницю сіяли, і огородництво було, і свинарство. Там все, все, все було. Полностью хазяйство. Так як оце колхози, так то був совхоз. І коли німці прийшли, нас не переселяли отсюда. Колхоз був само собой, а ми так і були само собой.

У нас був комендант совхозу. Тепер директор, а тоді був комендант. То у нас тіки один був, шо дуже бив людей, – німець, Бриль його фамілія була. Натуральний німець, звідтіля присланий. Той дуже паганий. А два було після його, ті хароші були, багато людей від того Бриля, шо він багато зробив, як бронь наклали. Тут багато осталось бєлянських людей 23-го, 24-го, 25-го годів. Дуже багато осталося білян, шо не поїхали в Германію, не вивезли. А 26-й, 27-й года вивезли, а на тих наклав бронь...

Паталах Віра Лук'янівна, 1922 року народження, с. Біленьке Запорізького району Запорізької області[1]

Зовуть мене Паталах Вєра Лукінішна. Народилась я [19]22-го года, 6-го апрєля.

Папашу мого звали Паталах Лука Семенович; а маму, це вже як заміж вийшла – Паталах Марія Івановна. Папаша – 1888-го года, а мама – 1892-го. На п'ять год він старший.

Бабушку, мамину маму, знаю. Мамин батько – Жолтік Іван Іванович, а мати – Жолтік Єфросінія Мироновна. Бабушку пам'ятаю, а дєда нє. Дєд мамин умер [19]21-го году, а папашини тоже померли рано батьки. Як їх звали, оце я вже не знаю. Ну ті діди мені нічого не розповідали. А мама розповідали, як вони жили. Бєдно жили. Дітей багато було. Діти всі воспитані, пішли в музику (це мамини брати і сестри). Мама була найстарша, Марія, тоді Василь, тоді Микола, тоді Петро, тоді Павло, тоді Сашко, і Анна. Мамине дівоче прізвище було Жолтік.

З восьми год мама пішла у найми. Тут у нас був поміщик (чи багатий чєловєк?), жив у Біленькій. Правда, фамілію не скажу. І в нього мама в наймах була. Зразу дітей гляділа, потом кухаркою була, поки і заміж вийшла. Ну шо вона нам могла розповісти? Неплохо було, хазяйни були хароші, подарки їм давали кажного празника. Дарували

[1] Опитування провели Р.Л. Молдавський та Ю.Д. Мелещук (червень 2002 р.).

костюми, плаття, чи отрєз. Оце таке – мануфактуру дарували, не гроші, а мануфактуру. А шо платили, скіки, я не знаю, но за роботу грішми платили. А які гроші? Чи карбованці, чи кєрєнські, чи совєтські, оце я вам вже не скажу.

А в папаші тоже велика сім'я була. Ті не пішли нікуди учиться. Робили тут, коло батьків. Тоді колхозів не було. А потом війна, позабирали, вернулись, у плєну були. Построїлись тут, у Біленькій. І вже всі померли. Нема нікого. Ні в мами, ні в папаші.

Колись, мама розповідала... Оце в якому воно году? Ото Петлюра, Кольчак, Нестор... Як фамілія, забула... Махно. Потом якась женщіна на село нападала... Ті оббирали, ті тіки пройшли, нічого, вреда не робили... От мама тіки таке мені могла сказать, а я не інтересувалась, бо ще мала була. А підросла – в школу ходила. Сєм класів кончила. У восьмий не перейшла по своїй дурості... В мене руський був... Я плутала контрольні. А в нас була та, керівниця – Катерина Лукінічна. Ну і вона була по руській. А її чоловік був завуч, а директор – [Пазюк] Іван Самійлович. І контрольні у мене всігда "два". Я взяла і порвала контрольну. Ех, вона книжки забрала, маму визивала. А потом взяла, і мене оставила на другий год. От я тоді школу і бросила, і поїхала в Запорожьє, поступила у ФЗО. Там вже у мене брат був старший. Нас було четверо, як папаша вмерли. Ми дуже бідно жили, дуже бідно!!! В школу ми ходили полуголодні, полубосі. Папаша хоч робив, тоді ж був рибколхоз, там пайок давали, хліба там по-скіки. А потом це отпало, і дома, мама казали: "Шо мені робить? Я повісюся... А вас заберуть..." [плаче]. Ну таки були добрі люди, помогли. І ото ми остались живі усі.

В дитинстві грались, як обично діти. У нас же тоді ні ігрушок не було, нічого. У кукли грали, – построїмось там. А хлопці бігали по улиці: то у м'яча, то у шпаката (ще цурка називалася). Ямку робили, а тоді м'яч забивали у ту ямку. Мама на роботі, нам роботу дають: то квасолю вибирать, то пасльон рвать, то ягод назбирать, то те... Бува на Дніпро побіжимо, покупаємося, з парахода пострибаємо. І ото таким ми занімалися, поки підросли. А мама на роботі каждий день в колхозі.

А лікувались так: чай гріли з малини, з клубніки. Ну, свої були приспособлєнія. А як в колхозі мама робила, то може й приносила якісь трави.

А тоді брат старший у 38-м пішов у завод, тоді "29-й", імені Баранова. Я не знаю, як він щас називається. Ото ми у ФЗО. Зразу він поступив на токаря, а тоді дійшов аж до начальника. А у войну, як завод евакуіровали в Омськ, він женився. А я поїхала додому, бо дома брат і мама. Кажу: "Не поїду я туди! Я додому поїду!" Тут німці схватили Запорожьє. Сюди-туди, я ото прийшла додому, побула зіму, а на весну –

мене в Германію забрали. І другого брата забрали, а одного вбили. А той, шо в Омське, живий був (ну, вже вмер тоже, в 96-м году).

У Германію нас забирали насильницьки, конєшно! Нас було троє у сім'ї. А начальники були вже білянські. І у кого підходящі... Я була найстарша 22-го, той – 24-го, а той – 26-го году, брати мої. Ну і мене перву намітили. Вивезли, як котів, насильно у ту Германію, дуже багато везли. У вагонах телячих закрили, одвезли на станцію, і сказали: "Якшо не будете їхати, ми вас тут ще порозстрілюємо!" І всьо. Ну шо робить було нам? А ми ж тоже, телята, ще дурні були. Як з нас там іздєвалися на заводє! Правда, були там хазяйни. Нас там було багато – тридцять сім дівчат – наші біляни. Всіх у завод, назився "Мала польта", город Магдебург. І ото ми у лагєрі однім жили, в баракє, всі наші біляни. А то на дорозі розбирали. Вивезуть нас на дорозі там. Но де, куди, шо? Ага, прийшли покупатєлі. Вибрали, хто їм понаравився. Куди? Чи до хазяїна? Чи на фабрику? Чи куди вони вибирали їх? А ото уже нас послєдніх дівчат повезли на послєдню остановку, і повезли нас на завод, в Магдебург. І там на заводі, ми три годи ішачили, мучились. Кормили плохо, іздєвались, робили по двєнадцять часов, в ночну і денну смєну. Дві смєни в нас було. Плакали, тужили за батьками, за родіною. А потом уже начали, вроді так нас, по-харошому, в третім годі. Коли, кажуть: "Русіш комараде, комараде. Ви уже поїдете на хауз, додому. Гітлеру – капут". Ми ж не вірили, чи це правда, чи вони тіки так з нас іздєваються... Ну нас не руські освободили. Руські – до Ельби. А нас вже американці освободили, до нас дньом прийшли американці. Ще, правда, ганяли на роботу, бомбили город, дуже бомбили, і наші бомбили. Зразу нас не пускали нікуди, а потом в посліднє врем'я откривали: "Тікайте із лагєря". А зразу у нас був такий перед порогом бункерець маленький, і як ото тривога, ноччю, дньом – ото туди ховались. Одну нашу білянську вбило там, дві в больниці вмерло. І ганяли нас ще одкопувать, бо там може попридушувані німці, город убирать. А потом, видно, приказ прийшов, шоб забирать нас. Помню все, а от назву забула! Вивозили нас усіх... на пункт. І там нас ще держали. То нас привезли, і вже руські тут були. Прийшов солдат один і каже: "Хто хоче швидше попасти на родіну, ідьомте скот гнать". Ми согласились, там нас нєсколько, і гнали скот. Доїли в дорогі, харчувались, і кочували. А потом в нас забрали тих коров... І ми в августі попали додому. А ще... Писали пісьма, писали ми, шо: "Мамо, не пускайте хлопців! Хай там постріляють, ну тут іздіваються!" Два ж брати дома осталися. Коли мені там отвічають, – Ганновер, Дрезден, Лейпціг (там наші були всі, кой-які біляни). Ну, вобщем, руські у цих городах, кажуть: "Скажите Вєрє, шо Андрушу з 26-го года тоже в Германію забрали". Ну, я знаю,

шо він сім год служив в армії. Нас додому зразу, дівчат, а хлопців отбирали у армію, усих. Ну і він чотири годи... Дуже іздівались в армії: "Шо ви поїхали, як предатєлі!? Із України поїхали в Германію робить?! На німців?" І він чотири годи плохо, був там у коней, убирав, плохо було. А потом три годи, – вже забрали його в настоящу армію. І він дослужився до сєржанта. Приїхав додому у 52-м годі, і розказував, що [у Німеччині, у войну] він був у сольоних шахтах, робив. Каже: "Вєра, город ми не знаємо, нас забрали (біляни тоже були хлопці), у шахту пустили, і ото ми там..." Як у нас уголь, так вони тоже, ваганєтки якісь нагружали, на переробку..." То він так розказував мені.

У шістом місяці началась война, да? А у восьмом місяці скіки сил було у нас у селі! Вони йшли, йшли, йшли... Ці – бідні (наші) тікали, тікали, бо вони ж всі були у розпачі. Вони ж не готові були, наші. І одступали, і одступали... Я була тоді ще у городі, не успіла у село прийти. Брат поїхав посліднім ешелоном. Казав, це вже опісля, казав: "До того нас бомбили, до того бомбили..." Місяць їхали у Омськ. "Ото, станемо, – каже, – тікаємо у степи, поки перебомбять...". Опять, хто живий, вертається сюди. Станки везли з завода, і вони їхали там. І вони дуже бистро, це наші, перемичку зірвали. І пішло... Мама казали, що тіки не пливло Дніпром! І скотина, і свіні, і коні, і бочки, шо тіки не пливло, як зірвали! Ну, ото зірвали дуже бистро, я ще не прийшла додому. Вони не знали, шо Міша поїхав у Омськ, а я ще жива у городі. Тоді я вже приїхала осінню додому. Привезли. Там каюк возив через Дніпро. І то ми були втрьох. Трудно було, ну, знаєте, укупці дома уже всі.

Коли німці в село прийшли, місцеві наші до них по-різному відносилися. Ну шо ж? Були й прєдателі, встрічали з хлібом-соллю за селом. А так, у каждого, то чоловік, то син, то брат на войні. Каждий плаче. Ну, шо? Поб'ють, та й всьо. Так шо, не дуже весело встрічали. А кой-які були предатєлі. Тоді поприписувалися! Такі хароші стали. Це ж мама розказувала, я ж не знала. Повезли ж мене в Германію, то я ж нічого не знала. А як приїхала з Германії, вони мені розказували: отак і отак.

А тут тоді, як Андрушу забрали, а Ваня остався, у нас були. Маму вигнали у кухню і брата, а у нас німці занімали хату. І кроваті, і подушки, все. А тут був склад у сусідів. І до нас попала переводчиця руська, із матір'ю. Так вона Ваню ще трошки оберігала, брата мого, шо тут жив. А потом, як вони вже чуствовали, одступали, і вона одступила. Уже Ваня був із мамою тут. Жили. Уже німці вийшли з хати. Понаробляли... Шо хоч тут робили. І корову у нас забрали, убили. Курей стріляють... "Яйко, мати давай..." Свиня була – і ту зарізали! Вобщем, робили "гарно"... А німці ж не всі одступили. Так вони, бідні, по ямах. Викопу-

вали бункери, в ямах сиділи... Кірпічом (коров'ячий ми робили кірпіч – топили), і дровами замаскірують. І ото їм там, коли одкриють, їсти подадуть. А тоді на нашій вулиці убили німця, і сказали, що партизани появилися. І шо ж вони думали? Усіх, усіх, вплоть до того, шо не з пєльонок мужиків зібрали в селі, і заперли в сараї, там, на краю. А тоді вже, скіки там днів пройшло, я не можу сказать. А тоді вивели, вистроїли, і п'ятий чоловік – одбирали: "П'ятий, п'ятий". Ці живі осталися, а тих – ями викопали і побили. За того одного партизана... А мій брат, якраз, тоже, пронира, ну, такий ушлий у мене! Там, коло того, де вбили, у сусіда у печі сидів (пєчь руська, знаєте?) Прийшов, мама кажуть, весь чорний, у сажі. "Ой! Синок, де ж ти сидів?" "Ну, оце, мама, ховався". І в колодязі сидів, і там опускали брата. І там сидів, ховався од німців. Бо вони стали забирать мужиків. Тих побили. Одного хлопця – чотирнадцять год, один у батьків, і попав хлопець, вбили паразіти! А тепер такі хароші, такі хароші брати та сестри! Цілуються, обнімаються. Хай вони, паразіти! (плаче) Німці ті! Конєшно, там тоже були й люди, а були собаки.

Вже після войни работали, городи копали лопатами, пшеницю сіяли в городах. Було в нас по п'ятдесят сотих. (Тепер вже построїлися густо хати. А то в мене сусіди построїлися у нашім городі). І то я іду у колхоз робить, а мама копає. Дитина у возику, коло мами. Дитина в мене 46-го году, син єсть, родився вже у августі, після войни. І ноччю, при місяці копали город (мабуть, год п'ять, а тоді кіньми копали). З дитиною мені трудно. Нас троє. В колхозі зразу мало давали. Ставлять трудодень, палочку, шо я була на роботі. Ні грошей, нічого. А потом стали харашо давать. І так я в колхозі ото і робила.

А потом, в 53-м, захворіла. Був у мене порок серця. Дуже, дуже я простудилась – ну, ми у полі голі ходили на роботу! Шо там було? Чуні, валюшки. Тут не було, як січас, і штани і шо хоч. Я застудилася. І в мене признали порок серця. І то год я дома була. А тоді вже у саду робила год. А тоді мене поставили у кантору, у бібліотєку. А тоді касіром – у нас каса взаімопомощі була. Тоді в клубі була касіром.

А син мій закончив у 65-му годі одинадцять класів, тоді якраз перший год, шо одинадцять. А тут у нас приїжжали з Ленінграда, з Москви отдихать, наші, отдихающіє. Тоді, було, знаєте, село – на базарах куплять там, подішовкє харчів. Ну, і тут приїхали одні, у сусідки були, дєвочка в їх була. Ну, і познакомились з моїм сином. Як вхватились за його! Хароша дитина в мене була. Вхватилися! "Ми заберем в город, в Москву, учитися устроємо". Та, якби я знала, шо останусь одна, сліпа, я б ніколи не пустила! А то копаюсь у мусорі. Може дитина, хоч трошки поживе?! І іспити здав, і получив атестат, і получив пашпорт, і поі-

хав. Ну, там баба була бідова, устроїла його в унівєрсітєт. Ну шо з села в унівєрсітєті робить?! Ну, конєшно, він не був отлічником, но тройок не було, – чотири, п'ять. Ну, перший іспит здав, а на другому – провалився. Всьо! А вони: "Ні, ти додому не поїдеш! Ми тебе встроїмо на завод". Та встроїли на воєнний завод учеником. Та поженили їх з цією дєвочкою. І оце він з шістедят п'ятого году живе у Москві. Тепер границя! За границею! Шо не можна поїхать: ні я, яка у мене пєнсія? Ні вони – теж на копійках. І оце приїздять весною або осінню, помагають з городом. І осталась я сама...

У 50-х годах у наше село румин присилали більше. Може десятка два. І то вони йшли в колхоз, їм давали тут хати, вони строїлись, румини. Вони тікали, іскали луччу жизнь. Було й в бригаді були у нас румини, но ми не питали: "Чого ви до нас приїхали?" А таких більше ніяких не було переселенців. Як до них відносилися? Ну а шо населенню? Вони приїхали, роблять люди, в колхоз поступили. У нас січас більше тих, чужих. Отак, хто зна, відкіль вони поприїжжали? Не корінні біляни. І, ой! "Біляни такі жадні, такі ненависні". Ну, а чо ви їхали? Ну, біляни. Мало уже нас корінних білян осталось. А наша молодьож – всі тікали в город. Уже з колхозів.

Ну а коли уже син поїхав у 65-м, мама вмерли у 61-м. Осталась одна. Ну нашо мені п'ятдесят соток? (Після войни у нас було по п'ятдесят соток города.) – А робить же нада в колхозі, і дома? Раньше не розрішали продавать. Ну оцей сусід, шо против – старики, і син у їх, і невістка. От бабка... Вони приїхали з низу, руськіє. Чого вони..? Розкуркулювали, бач... (шепоче). Розкуркулювали і вони сюди приїхали з сімйою, оцей дід Широбок. "Бабка, от продай, Вітя буде строїться. Продай нам землю". Тоді тіки п'ятнадцять сотих на робочій був. Ну, продавать не розрішали, а даром же ж тоже... Ну шо це мені стоїло? Сорок рублів – п'ятнадцять сотих. А тоді п'ятнадцять сотих одрізали, а ще осталось в мене п'ять сотих, шоб рівно, до межі. А в їх там дуже мало. Вони коло Дніпра жили, а кручі обвалилися, і хата їх завалилася. І оце Люба тут построїлася. На п'ятдесят сотих три хазяїна. І ще на виноград попросили. Ну беріть. Оце у мене осталося тридцять сотих...

Паталах Ігор Олексійович,1921 року народження, с. Біленьке Запорізького району Запорізької області[1]

Зовуть мене Ігор Олєксєйович Паталах. [19]21-го года народження. Народився тут, і батьки теж. Батько – Паталах Олєксєй Павлович. Якого году точно не помню, з [18]88-го може... Мати звали Анастасія Автономовна. Тут єсть моя рідна сестра, їй девяносто три годи. Вона все харашо знає. Зовуть – Олександра Олєксєєвна. Вона тут недалеко живе, в домі на углу.

Діда я не бачив ні одного. Знаю, шо був дід Хижняк, і дід Паталах. А бабів бачив, потому шо я в сім'ї був самий менший. У сім'ї було п'ять дітей. Одна ото сестра і чотири хлопці. Діди і батьки до революції займалися сільським хазяйством. Хазяйство було невелике. Ну, правда, у нас лічно, невелике було хазяйство, в батька мого.

А материні брати були багатші. Їх повиганяли, порозкуркулювали в 33-му, коли ото колективізація організовувалась. Повиганяли їх з хат. Повтікали, шоб не позабирали. Ілля Автономович, був дядько, Семен Автономович – це материни брати. Їх повиганяли. А нашу хату не тронули. Вона і досі там єсть. Вона була під соломою, як кажуть, не похожа на заможну. Позабирали ті хати у государство, другі там живуть. Ну от, напрімєр, олійниця бєлєньська. Це тут дєдушка мій жив. Дєдушку я не знаю, бабушку тіки помню, і дядько був, Ілля Автономович. Всьо. Вигнали! І та усадьба під колхоз пішла, і там олійницю построїли.

Батьки розповідали, шо де щас стара школа, тут був пан Мазарака. А тоді ж, як революція, панів повиганяли. Начали колхози строїть, совєтська власть організовуватися. Махно вроді був, банда. Махновщина. Заїжжали, людей грабили. Батьки за Махна казали, шо він бідних не трогав, а грабив панів, хто багаті. Оце я чув, шо батьки розказували. А бідних не трогав.

У дитинстві у м'яча гуляли, "цурка" називається. Це так, палочка така застругана, ударив, і б'єш, хто куди доб'є. Потом, у м'яча, як воно? "Гилка"? Та уже позабував, знаєте. Отакого гуляли... Тоді якось моди не було у футбола, а ото в м'яча гуляли.

У школу я тут ходив, кончив сім класів. Як щитать, то мабуть, штук п'ять було тих школ. А тепер же воно одна, щитай, построєна. І там, і друга стара школа, – це ж там пан жив (ось тут в саду).

Колективізація розпочалася, це ж 32-й год. Голод був. Ілі трошки раньше, мабуть? Може, в 28-мом? Оце тако. Я помню, що 32-й, 33-й – це такий голод був сильний! Владимір Ілліч Ленін – він же був руководітєль. Ото ж і голод так називали – при Леніні. Да, так і казали, шо

---

[1] Опитування провели Р.Л. Молдавський та Ю.Д. Мелещук (червень 2002 р.).

– при Леніні, конєшно. Багато людей померло. І багато репресірували людей, вивозили на сєвєр. Особєнно оце таких, шо щитали куркулями. Ну вони люди були чесні, вони ж работали! Може у кого і були работники. А їх щітали, шо вони такі вороги народа чи шо. Ну шо вони у колхози не хочуть іти. А ще ж було таке врем'я, – ага, наказав хтось на когось. Воно може і не так, а наказав, і без ніякого розбіратєльства убирають і всьо! Приїжжали, ноччу забирали, і везли хтозна куди. Місцеві ж тут організовували все, може хто із района ж, конєшно, був. Оце наказали на такого, о. А після виявляється, шо він і не винуватий. Шо він протів совєтськой власті... І без розбора, раз, і вже немає тієї людини. Отак було! Це ж мені розказував батько. Я ж був тоді пацаном.

Ще розказував, як строїлась совєтська власть. Наш батько пішов у колхоз без усяких прєпятствій. А ті люди, хто не хотіли іти, їх на сєвєр повиганяли. Батько тоже мій здав усе хазяйство. Ну його не щитали за куркуля. Як середняк, то не виганяли з хати. А тих, хто болєє заможно жив, куркулі, враги народа...

Жінка: Я помню, це ж ще і сестра розказувала, шо було в нашого батька пара коней, двоє волів, дом. Ну земля була, землю ж купляли. Ну і шо? Батько насилу втік, а все розібрали, і забрали і корову, і коней, все позабирали, а дом уже був проданий. Це я на Казахстані була.

Ігор Олексійович: У 41-м году я був у армії. А потом вже розповідали, як німці в село прийшли. Зайняли та й все. Вроді, я не чув, шоб вони тут обіжали когось... Ну чув од людей, шо у нєкотових було забирали чи свиней, чи гусей. Ну це ж розговори. Я не могу точно знать.

Зразу ж, як вернувся я в 46-м году, демобілізувався. А служив у військах НКВД. Зразу нас не пустили, а пізніше. Правда, я демобілізувався по язві. Хотілося ж додому бистріше і язва приключилась у Польщі. Так мені там робили рентген, на комісію... І я ото трошки раньше приїхав. А то не пустили, може б, іще годів два-три, того шо там же на Западі було таке, шо багато надо було військ держать. Я, напрімєр, в Літвє бил. Після войни зразу в рибколхозі работав.

Я-то мєсний, а от у Біленькому дуже багато, може половина, а то й більше, приєжжих: то з Росії, то з разних... А чого вони переїзжали? Ну хто його знає? Вроді тут мєстность їм наравиться: над Дніпром, природа тут така. Може через це... Ну багато. Та тут як поінтересуєшся, так через кажду хату приєзжі. Раньше були усадьби по півгектара у каждого, там двір. А тепер розділяють на пополам. При колективізації, ото робочому класу, напрімєр, можна п'ятнадцять соток, потому шо більш не імєєш права держать, оце таке. Я за шо кажу? Раньше двори, було, по півгектара. А тепер приєзжих багато поприїзжали. Тож каждий продає, чи як отдає, чи як там договарюються. Ото півгорода і строє

хату приєзжий із Росії, чи... та тут разних хватає. В основном, з Росії. А ми нічого абсолютно, аби чоловік був гарний. Устроївся, приїхав, ілі купив, ну шо ж? Такой же человєк як і ми. От у нас сусіди, через одну хату, Новикови, приїхали і живуть. Молоді, правда. Нам всьо равно, ми – страна многонаціональная!

Я ж виріс у сім'ї рибака, так ми рибалили багато. Ми ж над Дніпром! Рибалили і тут на Дніпрі, і в плавнях... Од рибколхоза сітями ловили. А для себе... Ну тоді якось свободніше було, ні інспекції, нічого. Ловиш, тіки ходиш. Ловили на удочки, а потом – гребнями (волок воно називається). А раньше ж, як плавня в нас тут була, озьор було багато! Природа хароша! При Хрущові вже все унічтожили. Плавні! Стіки території... Дуже було харашо. Поїдеш... Ну, волок, по нашому, українському, – волок, – сєтка так, метров до дєсяті, а може й більше. Ото де озеро є, закинув, і тянеш... Там куль єсть – це от сєтка рівна, а тут таке пришивається..., вона ж туди збігається, витяг і все... Рибка туди заходе. На корзини якось моди не було. А, було, люди ловили, накривали корзинами. Но ми не ловили. А в плавнях озер було багато. Коє-які здорові були – Кузурман, було таке озеро, Грузьке – озеро, залив такий. А так позабував, пам'ять шось така, шо часто забуваю те, шо і нужно...

Були люди й полювали. Там же були і звєрі: і лисиця, і заєць, і вовки, все було. Це ще в дитинстві, так вовки були. А зараз вже не стало тих вовків. Там же були великі хазяйства, колхозні даже. Полювали ружжями. Оселки може хто й ставив, я не занімався цим. Це як петлі вродє, да? Я не в курсі дєла. Я занімався тим, шо мені наравилось. На удочку піймав, або волоком. Візьмемо з хлопцями лодку (у нас же сім'я з рибальством зв'язана, батько ж в рибколхозє усю жизнь і хазяйнував же ж, земля ж була там). Так шо ми з водой були зв'язані. Риби було багато в озьорах! А тепер, як затопили, то совсєм друге діло. Трудніш піймать рибу.

Це затоплення дуже погано ми сприйняли, потому шо і риби стало в нас тут менше, і землі багато унічтожили, а лісу скіки вирізали? Там був і сінокос, і огороди, там таке блаженство було, природа хароша!!! Тепер і люди кажуть: "Шо та перемичка? Вона нічого не дає, тіки залили цю територію..." Воно збиточно даже для государства. Людям було удобство. Сіна багато косили і сюда переправляли, і колхози косили. Якось і риби було більше.

Вулиці раньше були, наприклад, оце Миколаївка була, а щас переіменована – Комунаровська. А там, де я жив, січас Запорозька, а раньше – Козача. А чого вона Козача? Може там козаки колись жили?

Про те, чого село наше так назвали, це я чув. Тут ось є залів такий у Бєлєньку, од Дніпра, там мостік єсть... І назвали оцей залів Бєлоє, чи шо... І ото пішло, Біленьке, Біленьке...

Паталах Олександра Олексіївна, 1909 року народження, с. Біленьке Запорізького району Запорізької області[1]

Звуть мене Алєксандра Алєксєєвна Паталах. Це по батькові, а так в мене фамілія Хижняк. Я [190]9-го року народження. Народилась в Бєлєньком. Батька звуть Олексій Павловіч, мама – Надєжда Автономовна. Рік народження – оце я не пам'ятаю.

А діда по-батькові звали Павєл Сєргєйович. А от бабушку – Анастасія, тіки не знаю по-батькові, бо я з дєдом виросла. Фамілія – Хижняк. Я була маленька, то дєд мене за ручку всєгда водив. Так я ото знаю, як його звали. А за бабушку нє скажу, як її по-батькові...

Дєд тут був у нас, ще коли я була маненька, то я знаю, шо він торгував разним товаром. Магазин у його був. А потом ото ж виїхали на сєвер. Ми у Саратовське заїжджали на землю... Виїжджали тут не тіки наша сім'я. Мене малєнькую туди забрали, там я вже підросла. Батьки мої виїхали, як тіки поженилися, і моя мати мене манесеньку брали туди, на руках. Чи два місяця мені було, чи три? Це вже мати мені розказувала. А як відтіль приїхали, то мені вже було восім год. Я пішла вже у школу...

Тоді не тільки дід переїжжав. Там хазяйнували, купили дом. Тут продали, як їхали туда, а там купили. Сєм'я була велика у нас, я помню, умісті. А потом там всі порозділялися. Сини були жонаті в дєда. Дєд Кузьма, Микита був іще там. Микита там і остався, там оженився і з нами не уїхав сюда. А ще ж дві сестри, дві тьотки там було. Дев'ять душ було у бабушки дітей. А у моїх батьків – п'ять. Я одна тільки женщіна, а то у мене було чотири брати.

Як вернулися, ще були вмісті вся сім'я. А потом тут, оце навскоси, по оцій дорозі мій батько вже построїв хату. Ми вже тоді от дєда одійшли, тут жили. Ну дєд мало уже жив в Бєлєньком, умер.

Переїхали відтіль без нічого. Там усе залишили. Попродали батьки все. А за шо вони там продавали, то я вам не докажу. А як я вже підросла, так я вже знаю, шо у нас там був дом двухетажний. Оце була річка, спуск був туди. Там пан був, жив, за тою річкою. І ми її літом перебродили (ми ж невеликі були), перебродили і крали там смородину. Там, там, на севере ще.

---

[1] Опитування провели Р.Л. Молдавський та Ю.Д. Мелещук (26 червня 2002 р.).

Був у нас ще тут пан Мазарака. Я знаю, шо мій батько у нього зачасту робив. Окороки йому, бува, коптив. Отаке, – по хазяйству мій батько робив у пана.

Революцію пам'ятаю. Я в Бєлєнькім була. Знаю, шо ми ще ж були малими... як летить конниця! Заїжжає кругом, із дворів... Помню, як у нас витягли кабана, потягли. Та оті ж їздили тоді, і Маруся якась, і як тільки не називали це в революцію. Махновці тоді були, а оце найдужче помню Марусю. Це, казали, "Отряд Марусін їде". Яка вона була, ми ж її не бачили. Женщіна, да. Їхала з якоюсь армією, шо на її казали "Маруся", а це – "Марусін отряд". Так шо їх тоді не одна була організація оця, воєнних. Ті їдуть, те тягнуть... Всі тягли із дворів! От оце помню я, шо виїжжяли, а потом піднялася революція.

Тоді хазяйнували: самі ж сіяли на степу, батьки. Земля ж їм була поділена на їдока. Тоді ж земля була на їдака поділена. Батько сіяв і пшеницю, і ячмінь, і даже, і картошку садили ми на степу. І пололи, і все... І баштани були у нас на степах, все було, коні свої були. Все самі робили, людей не наймали. Батько вивезе на степ мене (я сама старша і два хлопці менших) і бросив. Курінь нам сдєлав, щоб у холодку поховалися, і ми полем до вечора. Батько приїде – забрав, бо батько десь іще шось друге робив в степу, ото так.

Господарство було в батьків, конєшно. В нас були лошаді і корови, було у нас усе хазяйство. Наша сім'я счіталася середняками, не багаті. Того нашого батька не розкулачували, і дєда не розкулачували. А вже материний род – розкулачували. Вивозить їх не вивозили, ну хазяйство забирали. Виганяли з хати хтозна куди. А потом, як то, шо їх завернули, дядьків моїх (це вже роду маминого, Шизняки вони були). Потому шо вони були дуже мастєрові хлопці. А з хати їх таки вигнали. Там вчителі жили (не знаю, чи тепер живуть?) Хата їхня, де січас у нас олійниця, – ото їхнє дворище Шизняківське. Зразу, як їх вигнали, був у них такий дуже здоровий сарай. Там у них була і кузня, і майстерня. Работали у колхозі, і їх оставили.

А ще, напрімєр, у мене був дядько Шизняк (хрещений мій батько). Він жив вже на Ніколаївці, був отділений от дєда Шизняка. Село зразу вроді почали оббирать. То, без брехні, вони і до мене шось привозили, щоб зосталося барахло яке б небудь, бо їх намітили, щоб вигнать. А потом цього дядька оставили. І він в хаті зостався, потому шо він вєдав у колхозі самим старшим мастєром. Більш людей не найдеться таких!

Як голод був у 21-му, тоді ж жили хто як, так і перебивався...

У школу я ходила два роки, а потом же ж тут колхоз. І мати пішла в степ, і батько в степ, а три хлопця малих дома. "А, хай Сашка дома, хай вона дітей гледить". І так і до цих пор, я не довільна на своїх бать-

ків, понятно? Я занімалася хорошо, в мене була пам'ять. А була невчена, дітей же глядiла. Так я і зосталася неграмотна! Та так то розпишуся, но так всігда було. Батько каже: "Ти Сашку вивчила на матір". А як я вже підросла, то поняла, шо в мене нема ніякого ремесла в руці, і неграмотна. Кажу: "Віддайте мене хоть у портні". То я вивчилася шить, і то я строкотала все врем'я, до самої старості. Шила, зарабатувала для себе. І для сім'ї хватало, і для мене. У нас тут була така тьотка, дуже велика модистка, і я там у неї вчилася. А в городі, тоже в женщіни одної ще й кройку мод проходила.

Я всєгда в селі була. Помню, як німці заходили. Так воно не так німці, як добровольці нас грабили. Ті, хто добровольно ішов до німців в армію: і наші руські, і українці грабили. Да, і наші селяни були там. А я ж кажу, що не розбереш. З хати ми самі пішли, бо тут уже бомбили так, шо не можна було. Бомбили з аеропланів і хіба ми знаємо хто? А тут, на причілку, закопані були міни у нас. Так така яма була сильна, як взорвали наші (це вже, як німці ушли), шо навіть повилітали і вікна з хати! Над дорогою моя хата була, там я жила.

Німці у нашій хаті жили, жили! Но вони нічого нам такого не дєлали плохого. Даже наоборот, – стояла кухня у нас у дворі, то вони дітям і канхвети давали, і шо там у їх. Німці не обіжали нас дуже. Ну а в Германію угоняли ж. У нас не було таких ще дітей, малі були. А от у сусіда, тут були в Германії. І січас дві женщини тут у нас ще живі, шо у Германії були (на нашім краї) – Смолянінова і Болотіха. Вони получають сєйчас гроші, їм висилають. Хто живий остався, вони поприїжджали.

Були й партизани у нас. Во врем'я засади німецької (отут стояла засада німців) мій брат і його товариш перебралися з того берега. Вже ми не жили тут. Ми жили отам, на Гарбузовкє, у тому дворі, шо я ото вам розказую, де олійниця. А вже було холодно. Уже заморозки були. Так я їх обмазувала наголо, тіло я їм вимазувала гусиним жиром. А оцю одежу, которую вони свалили там, як перепливуть, та щоб на плавні (там плавня ж була, тепер її нема). І шапки вони надівали, і в тій одежі, шо вони йшли. То ту одежу вони поскидали, а перепливали вони голі, і тамочки вже вдівалися. То мій брат, аж тамички, з Розумовки, кажеться, чи з посьолку, перебіг сюди, а за ним развєдчики, і фронт прийшов, бо я ж знаю...

Дочка: На другій стороні були ж наші війська, а на цій стороні – нємці.

Олександра Олексіівна: Да, сюди переплив, їх же забрали ще туда, провірили хто вони такі ті хлопці. Друга звали Смірнов Павло, кажеться. Павло, да, Павло Смірнов. Ну, його зразу вбито, а брат мій досі

живий. А потом його ранили, нашого. Забрали в Запорожжя, в больницу. А сюда ідуть уже наші і кричать: “Де живе тут Алєксєй Павлович?” А я вже ж була замужом. Я вже жила у свекрів, і хату ми бросили. Чоловіка мого забрали тоже в армію. Я з дітьми там тіки була. А кричить мені невістка старша: “Сашка, Сашка!”. Кажу: “Шо?” “Ось, біжать армєйці чи красні (я не знаю), кричать: “Де тут Алєксєй Павлович живе?” Це мій батько. І записку несуть. Ось, де батько ваш. А батько жив отут, де олійниця, а я в свекрів, трошки дальше (ну, на одній улиці). Я ж тоді бігом до батька з цією запискою і з фотокарточкою. Це ж мій брат їм дав записку і дав і фотокарточку свою, що він значить перевів сюди. Потом він, як поправився, ще служив у армії. А сєйчас він аж у Херсоні живе. А старший мій брат, Пєтька, погиб на фронті.

Мабуть, в девятнадцять год я заміж вийшла. Свадьби і тепер гуляють так, як тоді гуляли. Розписалися у сільсовєтє, а потом, як свадьба вже, тоді ж вінчалися в церкві. Свадьбу гуляли, мать, дня три-чотири. А страви? Та хіба не було чого готовить? І корови свої ж були, і птиці повен двір! Батько свиню зарізав. Та... І шишки були, і жаркої були, і катлєти, – так, як і тепер, так і тоді. Нєвєста я була хароша [сміється]. Де я плаття взяла? А я ж ходила, тут недалеко жила моя тітка, дуже хороша модіска. Вона мені сама його зшила. Матерії ж не було, так мій Іван – жених, робив у городі. І його хазяйка, де він работав столяром, на книжку набрала матерії (шо на простині). Плаття пошили розове, іще й вишили шовком, і по ньому отак атласні полоси йшли. Ото таке плаття у мене було. Надо було його держать, так я його зносила [сміється].

На Різдво всігда старалися, щоб поросьонка зарізати невеличкого. Зажарить його, посвятить. Жарили в пєчках руських. І святили, і все було тоді ж. А на Паску паски пекли, у п’єсках. Та хіба такі паски, як тепер?! Отакі були, отакі паски великі! Да. Тісто хороше було. А як? Яічки свої були, скільки хочеш, стільки бери в тісто. А масло своє, і молоко своє. Хто прикрашав, хто не прикрашав. Січас ви бачите, як обливають сахаром, обтрусюють крашеним пшоном. Так і тоді, так і тепер. І яйця красили. Тоді більше красили порошками, а січас цибулинням. Бо тепер порошки такі, шо вони беруться за руки, а ранше не бралися. Порошки ті купляли. Робили і писанки. А малювали, ну, там, за Ісуса Хреста, хто шо захоче напише. А пишуть же воском, а потом красять. А там, де воск написано, воно ж там не пристане.

Продукти зберігали більше в погрібах, холодильників не було. А як оце чи свинку заріжуть, чи бичка, чи шо, большинство, засолювали м’ясо разно: розсолом заливали крепким, а хто так засолював. Тих бутилів ми ж не знали, тоді ж не було.

Це батько наш всігда такий був каптільник! Як зробе окорок, то не такий, як січас. Такий він і м'який, і добрий, і пахне... Була спеціально у нього каптілка. Коптіли чим попало, аби, шоб куріло. У нас дерево було, яке хоч. У плавнях – ліс. Дуби були хороші. Тоді обшивали чистими тряпками. А потом, щоб хранить, щоб вони лежали, батько замотував їх ще в чувал. А тоді ж груби були у нас. Вона гріє хорошо в хату. Но тіки стєнки гріють, плит оцих не ложать. І ото у грубу цю закривали окороки, і там хранили.

В плавнях людей багато жило. Займалися скотиною, мнясо було в них. Боже мой! Тут тоді ходив, як у нас називався, пором. Великий такий, шо переїжджали гарбами на йому, що дві підводи стає, й відтіль сіна возили люди. І скотину туди переправляли, на плавню. Ну, пором той не на веслах ходив. А зроблена проволока така товста. Тут прикрєплєна, з цього, і з того боку. І ото на блочках, і руками, і на той бік. Стадо не перевозили. А так, – по два десятка, по десятку, так перевозили. Ну, там, большинство, випаси були такі: колхоз, – то був отдєльно випас, а для таких людей, сюди ближче отдєльно був.

Риби було страшне. Сєтками ловили. Мій батько рибалка ж був. Він і в рибколхозі робив все врем'я, і для себе ловив. Та, як поїдуть, було, з братом. Повну лодку привезуть риби! А потом тут перевезуть додому. Батько наш нагружає бричку, везе у Мар'євку, бо там немає риби. І ото і продає, і міняє. І яічки привозе, і своїх повно! І масло привезе, шо у кого є.

Як ще ловили не знаю, а наші тіки сєтками ловили тоді. В плавнях, там, ще по озерах уже інача риба була. Там була риба лин і карась. Так оцю рибу вони не продавали, того, шо вони її сушили на зіму. Пєчки ж були руські. Даже на дворі в нас, і я робила, і в мене була пєчка на дворі. Протоплять печку, на листи так соломки положать, а потом рибу ложать. Ставляють у пєчку. Протопили пєчку, ставляють у п'єску раза два-три, вона висихає. Потом складають її чи в корзини, чи у такі ті каструлі, великі, чи в кадушки. І воно у нас цілу зиму. І борщ із рибкою, і хто схотів, так поїв сушку, сушену. Трошки присолювали, не дуже. А ще була риба ранше (тепер її немає), називалася єльчик. Вона невелика росла. І така вона товста, товстенька. Вони засолювали її в діжку. І вона всю зиму. І за сельодку, і продавали. Люди ходили, брали. Батько продавав. А тепер нема її, я її не бачу, єльчика. А то, бува, поїдуть та цілу лодку привезуть, це з тим же братом.

Огірки тоже солили в кадушках. Тепер немає кадушок, тепер каструлі. Солили обикновенно, розсолом, як сійчас. Кружки настилали. Тряпочкою чистенькою застилали.

Хліба ми тепер такого не їмо, як тодішній був. Як здумаю за той хліб, як ми їли... Батько змеле жито і вальцує білий житній хліб. Мама, як пече хліб, вона, значить, наливає оце чи в казани, чи в каструлі води тепленької. І виделує із кадушки. Замісила, зійшло. Ага, вона його бере. І вона його не викачує ото у муку. Вона бере водою. Виліпила хлібину, виліпила. Укинула у цю воду. І так вона разом пече штук п'ять в пєчке. Накидала в ту воду. Коли хліб зійшов, вона його саде в пєчку. Уже розтопила, і саде в пєчку. А як витягне з пєчки, так його не наїстися! Це я ніколи не забуду. А нас було у батька п'ятеро. Усі хватають, розрізають, в подсолнушне масло вмачають... І наїлись, отак! Нічого нам не надо більше! Та такого хліба більш нема.

Я малою не хворіла дуже. Ну, коли, там, кашель напав, чи шо, то мати керосином витерла, замотала. "Лягай!" Пропотієш, і на утро вже стаєш... От, мені вже дев'яносто три года! Понятно вам? А я ще ходю!

Вулиці тепер вже перейменували. Більшість, в основном, я знаю постарому: то Гарбузова, то Рюхівка, то Павловка. Оце старі наші імена. На Ніколаївській, з краю, це я вже знаю, жив Ніколай М'ягченко, і назвали ту вулицю Ніколаївкою. Ото так було в нас. Була вулиця Ревнива тепер, її вже не називають Ревнива. Тепер вже вона Партизанська...

Ракельська Марія Михайлівна, 1927 року народження, с. Біленьке Запорізького району Запорізької області[1]

Ракельська Марія Михайлівна, 1927-го року народження. Народилася по вулиці, вона називалась тоді Миколаївка. Тут мій дом. Мої родітєлі були прості колхозники, колгоспники. Мама – Василіса Митрофанівна, а батько – Михайло Михайлович. Батько народження 1898-го году, а мама – 1890-го. Нє – батько з [18]87-го года, а мама – [18]90-го года народження. Діда я уже не застала. В батька була велика сім'я. І то ж уже мій дід одділив їх сюди. Колгосп виділив усадьбу і вони тут построїлися, і так жили. В моєї мами було дев'ятеро дітей. Це я дев'ята у мами. Усі виросли, всі здорові, заміжні, виучені.

Звичайно, батьки розказували про революцію: як відбувалася, як тут махновщина дєйствувала у селі, як вони тут все викрадали, унічтожали по-страшному. Боялися, як бува, Махно заходить зі своїм військом, то усі не знали, куди діться із села. Це найбільше мама. А батько був тоді в армії, був ранений. У нього після Гражданської войни права рука була каліка – не дєйствовала, тому в колхозі мог робить тіки сторожом.

---

[1] Опитування провели Р.Л. Молдавський, Ю.Мелещук Ю. (20 червня 2002 р.)

Мама проробили в колгоспі все життя. Нас усіх поставила на ноги, дала освіту. У нас у сім'ї три вчителі: я – математик, моя сестра (зараз в Горловці живе), українську мову та літературу читає (читала, вона ж уже давно пенсіонерка). А сестра, шо оце моя рідна хата, сестра це була – учитель молодших класів.

Хазяйство у батьків було, як в усіх селян: корова, там, свиня, кури, отаке, гуси були, таке хазяйство було. Нас не розкулачували, нє. Раді Бога, таку бідняцьку, як наша сім'я? Наша сім'я називалась бідняцька, бо дев'ятеро дітей і батько і мати. Одинадцять чєловєк у домі жило.

Хазяйством батьки тут займались, а в плавнях тіки сіно косили, там дуже хороше сіно було. Худобу снабжали сіном із плавнів. Там посьолки були і люди жили. І даже начальна школа була у плавнях. Насєлєніє сєнокосом займалось.

Чоловік: Сєнокосом, і коз пасли, і сіно косили... Присилали і відправляли кругом в окружаючі сьола.

Марія Михайлівна: Ще заготовкою лєса занімалися. Тут же в плавні хороші дерева були, і ото ж заготовкою дров занімались. І рибу ловили. Ну, як ловили? Удочками і сєточками, флажками, чи як Сашка? (звертається до чоловіка). Флажки такі робили і ловили рибу. А моєї плємянніци муж, так він був такий рибак, шо він у любий момент, єсли вам надо, він руками рибу злове! У плавнях знали ями, а по ямах – риба. І він ото, вам нада на уху, він (Микола) пішов, принесе риби. Наша сім'я не охотилася. Ні в кого з нашої сім'ї не було желанія охотиться. Тільки трудилися на полях та дома на усадьбі.

А в кінці 30-х репресії були в селі. Не тіки в 30-х, ну, й після 30-х, даже 36-й, 37-й года – і то ще арестовували. Були репресії. Хто там якесь слово не так сказав, уже забрали.

Чоловік: Хтось на когось наклепав, не розбирали! Зразу забирали і всьо. Вони тільки підривали совєтську власть, а считались комуністами!

Марія Михайлівна: Кому шось не понравилось і всьо – приписали, шо він уже троцькіст. Вони приписували всім троцькізм найбільше, бо отож Троцький був організовував групу свою. Так от – троцькізм. Єслі де шось таке не те сказав, шо надо, так арештовували. Арештовували багато. Ну я по фамиліям зараз не можу сказать. Ну не так, шоб повально, ну десь ізрєдко декого і арештували.

Під час війни я була дома, у селі. Ну тоді ж шо? Перед тим, як німці заступили у село, так увесь скот, усі коні, все яка там машина була поганенька, всьо удалили отсюда. Правда, пара там коней оставалася. І то ж німці, як назначили забирать у Германію. Це вже було два набори. Я ж 27-го року, то мені тільки було чотирнадцять років, як началася війна. І потом вони постєпєнно зробили один набор у Германію, дру-

гий набор, а я ж аж у третій набор попала. Ну у нас їздовий такий хороший дядько попав. Везе нас гарбою, уже довозе, аж туди, до Хортиці, і каже нам: "Чому сидите ви отутово у гарбі? Чого сидите? Оставляйте свої сундучки – ото, шо поналагоджували вам батьки і мотайте, хто куди може!". І ми розбіглися всі. Потому я у Германію не попала. Я переховувалася у другому селі. Там у мене двоюрідна сестра є на Новопавловці, і я у неї проживала, як за дочку. Її дочку забрали в Германію, а вона представила німцям, шо це я її друга дочка. Ото так. А потом переїхали, евакуїровали нас із села уже, як близько наші наступали. То освободили Запорожжя, а нас послє Запорожжя освободили 14-го ноября (як це – листопада, да?). А нас – аж 30-го дєкабря село освободили. Тут у нас переправа була, понтонні мости ставили. Дуже було тяжело їм перебратися. На тій стороні наші, а тут – нємці. З плавні наші війська форсіровали Дніпро, шоб тут витіснить нємців.

В плавнях були партизани, конєшно. І в нас в селі були партизани, група партизан. У нас тут – Коваль Іван Трофимович живе. Наша хата – 7-й номер, у Ольги – 9-й, у Ірини – 11-й, а в його 13-й номер. Він і воював, дійшов і до Германії, ранений тяжело. Він вам про партизанський наш отряд міг би більше розказать, бо я не то, не в курсі дєла. Я знаю, шо як тіки німців витіснили із села, і тут зайшли самі перші група тих партизан. Їх хорошо зустрічали, із сльозами, і прямо куди там! Вони місцеві, парашутістов тут не було.

Тіки оці ж партизани таке "велике" дєло зробили – нємця якогось піймали і вбили, і в колодязь укинули. А нємці обнаружили і за того нємця двадцять восім человік розстріляли сєльських. Яких мужиків піймали – малолєтка ілі старик, ілі хто, – вони вистроїли в ряд: раз, два, три, а четвертого стріляли. Ото у нас є могила, братська могила, там вони тоже лежать. Там і солдати лежать, шо погибли во время освобождєнія.

У селі німці були розприділені, в основном, по хатах. По хатах жили. У нас один обер-лейтенант жив. Но він, навєрно, був такий – чи демократ, чи шо. Він, було, каже: "Мамка, не плач! Гітлеру капут буде, Гітлеру буде капут. Не плач, скоро Гітлеру капут." І ото розказував про своїх синів, показував фотографії, шо у нього було двоє дітей: мальчик і хлопець, той, і – дєвочка. І то він з женою зфотографіровані. То він був против войни оцієї, шо Гітлер організував.

Яке може буть отношеніє населення до німців? Ага, приходе, шо баче, шо понравилось йому в хаті те і хватає: "Мамка курка, мамка яйке, млеко давай!" Все йому отдавай. Яке буде настроєніє у населення? Звичайно противилися, а шо сдєлаєш? Ніякої землі нємці не давали. Колхози оставляли. В колгоспі робили бригадою. Робили на степу і

все. Тоді ж були дойчмарки, чи чорт його зна, німецькі такіє. Як у нас оце зараз дві копійки, одна копійка, п'ять копійок, – отакого фасону дєньги їхні були. Які вони? Алюмінієві? Ото, шось там, якісь копєйки платили, конечно. І, мєжду прочим, і зерном давали. Ото у колхозі ж було посіяно багато сояха. І сємочки, – потрошку, ну, давали. Там, кукурудзи, отих сємочок давали. Пшениці, конечно, не давали.

Ну, бачите, того, 33-го году голоду я пошти не помню, бо мала була. Ну, батьки розповідали. Голод єсть голод. Це дуже страшна штука – голод. Я знаю голод 46-го года, 47-го шо він собою представляє, вот. А голод 33-го я помню дуже смутно. Ну, знаю, – нема, шо їсти! Ми ето, як зимою, так у плавні, через Дніпро по льоду переходили, і знали, ото, де такіє ями були. А там рогоза ото росла. Та ото з рогози коріння довбали, щоб якусь ліпьошку ізліпить. І от єсть такіє чорні оріхи, ото колючі такі, не трьохграні, а мабуть п'ятигранні вони. І то кидали там шонебудь, якусь тряпку, і вони на тряпку начипляються. І в середині у них, як мука. І ото ж тоже роздовблювали і тоже употрєбляли в піщу. Тяжола це справа голод! Багато, хоч оце і 46-й, 47-й год, багато людей з голоду погибли. Ми самі ходили пухлі всі. Я якраз закінчувала школу у 47-м году. Як можна було учиться, коли ти голодний цілий день, опухший увесь! Не обуться, не одіться, а учиться надо було. Голод – це дуже страшна штука! Як ходиш, нема ніде нічого, нема ніде нічого! А потом, як сестра оця, шо я кажу, шо тут із мамою жила (померла вона, немає її), так у них у школі собирали гроші, і отправили в Росію за покупкою картошки. І їм привезли. Всім учителям давали по п'ятдесят кілограм картошки. То це був такий празнік, шо, мабуть, ні одного празніка не було такого, як мама по картошині зварила. Бо нєльзя ж голодному чєловеку, нєльзя много їсти. Вона зварила в "мундирах" по одной картошині і все, більше нєльзя, потому шо можна і померти, як наїстися зразу. Це дуже страшна справа голод. Люди, хоч оце і 46-й, 47-й год, прямо попід дворами, дивишся – лежить у рівчаку, уже готовий! Ну, шо ж, як воно випалило все, вигоріло все, шо було у людей. Якшо б воно вродило у людей, було шо-нібудь, то такого голоду не було, конєшно! А як воно абсолютно не вродило, не вродило нічого! Ні на огородах, ні в степу, шо ти будеш їсти?

Чоловік: Колоски ходили ножніцами зрізали, не косили, як комбайни зараз косять, а ножніцями. Да.

Ну а влада, чим вона могла помогти, як у власті в самої нічого було, нічого не було! Ну, та зараз, конечно, кричать, що це було спеціально зроблено. Це природа зробила голод, а не власть! Не власть зробила голод. Природа! Вона висушила все. Нічого не вродило, абсолютно. Так шо, ото голодомор... 33-й я не знаю, а я знаю за 46-й, 47-й год. Шо

нічого на городі не вродило, абсолютно! Ні буряк , ні морква, ні картошка, ні капустина! Ну, висохло все, все висохло. І все ото, як у пустелі, висохло. Бідні корови, у нас же коровка була, так і то з голоду припала, наша кормилица. Нічим було і корову прикармлівать.

Одружилися ми в 57-му. Свадьби як такої не було. Я робила після інституту. Наш увесь випуск послали в Западну. Ніхто ж туда не хотів їхати, на "Бандерівщину". Так вони нам даже діпломи не видали. Нам діпломи уже там видали. Я у Тернопільській області робила, нам уже аж в районо видали наші дипломи, щоб не розбіглись! Вивезли наш увесь випуск, як ото в Германію випроважали, так і нас. У вагони погрузили і гайда. Поетому мій чоловік приїхав туда, у Западну.

Чоловік: Не отпускали. Так надо було їхать розписаться, щоб отпустили.

Марія Михайлівна: Да, я там сім років проробила із 50-го году. Я закінчила фізико-математичний Запорозький інститут, і ото ж направили туда, в Тернопольську область. А тоді він туда приїхав, і яка там може буть свадьба? Ну, я, напрімєр, поки ж дома була, то тут то голодовки, то шо... То свадьби такі – пішли в сельський совєт, розписали, уто і вся свадьба! Понімаєте? Потому шо там не було ще людям за шо іграть свадьбів. А от у Западній, як я уже жила, оце ж у Тернопільській області, там свадьби справляли уже, от. Ну, це, в основном, було у церкву ідуть, у церкву вінчаться.

Сєйчас у селі ходять у церкву, я не хожу. Я не ходила ніколи і не хожу. Чого я не хожу? Просто змальства мені цього не прищепили, вєри такої, а зараз уже пізно. Ну просто, я так-то не протів етого, но в церков не хожу ніколи.

Церква у нас була дуже красива, висока така. І все. Таку глупость зробили, шо розібрали її, ту церкву, ще до войни.

Свята всігда хорошо в селах отмічають. Це – Рождєство, це ж рождєніє Христа. Рождєство – це ж всігда усі явства, шоб було по дванадцять блюд.

Шо на стіл ставили? От надо, шоб на столі на Рождєство було дванадцять різних блюд, начіная от солі. І соль, там, хлєб, там, капусту тушили із м'ясом, там, пирожки, кутя – обізатєльно, узвар, риба жарена. Ну, от. Понімаєте? От, така піща уся на святий вечір. А на другий день уже ж там дозволено і колбаси їсти. І всігда ж до праздників, деде, а в селі ріжуть кабана. Значить, є свіжина, єсть і колбаси, і м'ясо єсть, є шо приготовить.

Кутю із рису робили, і, в основному, із пшениці. І раньше, і зараз я варю із пшениці кутю. В кутю добавляли оріхи всігда. Товкли, жарили зьорнушка, і ото потовчеш і ото сипиш у кутю сахар і зварений рис.

Чоловік: Узвар – ето компот, як компот.

Марія Михайлівна: Воно як компот. Ну, там, ето, обізатєльно должні буть груші сушені цілі. Ми от сушимо груші кусочками, бо вони червиві. Вирізаєш, кусочками сушиш. А мама всігда тіки на узвар, тіки, шоб були цілі груші. Так вони привчали нас, шо на узвар той абрикос, слива сушена. Абрикос сушений, вишні сушені. Ну, тоді ж, знаєте, до войни консервації не було. Тіки сушили фрукту всю, а не консервірували. На сонці сушили, от зірвеш абрикос...

Чоловік: А груші – у печі сначала.

Марія Михайлівна: Ну, груші спочатку у печі, а абрикос – розлускаєш, на доски наложемо. І зараз сушимо, і абрикоси і вишні. А груші у печі печуть сначала. Ну поставили у піч, вони пропіклися, а тоді вони бистро сохнуть. А так, положиш таку грушу, вона тобі на сонці не висохне, а тож на піч. У піч мама поставили на листи, груші препиклися хорошо і тоді вже можна і на сонці вже сушить вони всушуються і такі дуже вкусні. А от інші продукти у подвалі зберігали, і м'ясо (тоді ж холодильників не було). А м'ясо, як хочеш, шоб довго свіжим держалося, прямо в колодязь опускали, у відро положеш і все.

Чоловік: А так пережарювали.

Марія Михайлівна: А так пережарювали, вижарки дєлали із м'яса, шоб довго сохранялося. А те, шо надо свіже м'ясо, ото у відро, і в колодязь. А колодязі у нас тут були дуже глибокі. Зараз нема колодязів, нема, пропали, завалилися. Счас скважини у нас кругом.

Як у дитинстві хворіли, мама, було, напаре води, нагріє. Така була кадушка здорова, забула, як називається. І ото туди багато води. А на плиті, ще ж плита горить (дровами там топлять), на плиті ложать отакі камні-дикарі, щоб вони добре нагрілися. І ото туди, у ту кадушку, кинуть. Вода гаряча становиться, і усе. І тоді туди, в ту кадушку посадили, напарили добре, і вся болєзнь пройшла! І на піч! У каждій хаті була піч. І ото піч натопили, і на піч, і все. Ми там і виросли на печі. У нас, у мами, нас дев'ятеро було дітей. І ніхто нас ніколи не бачив, бо ми на печі і виросли. Ніколи не вилазили до людей, коли люди приходили в хату. Так було заведено в сім'ї, шоб не показувалися при людях. Ну, така була традиція. Не тіки в нашій сім'ї, так було заведено у сільських сім'ях, шоб ето...

Чоловік: Діти не должни присутсвовать. І там в розговори ...

Марія Михайлівна: Не повинні діти... Да.

У нас ігри були наші, просто сєльські – "гилки". Шо це таке? Бачиш. Один стає, м'яч кидає, а я б'ю по тому м'ячу, а там у полі стоять "солдати" – ловлять. А друга група тікає. А ті, значить, як піймали м'яч

і б'ють по тобі, значить, уже "убили". Із нашої команди одного "воїна" вже убили. Оце така ігра була. А то... Дівчата, в основному,...

Чоловік: Діскотєк не було, конєшно [сміється].

Марія Михайлівна: ...у крем'яшки. Із дикого камня навибиваєм отаких во, повитєсуєм п'ять штук. І ото підкидуєш, а ці надо хватать, ловить, підкидуєш... У крем'яшок гуляли дівчата. Оце ж такі ігри були, от.

Оця хата у нас з 21-го года. Це моя рідна хата, де я родилася. Колхоз батькам тоді нарізав землю. Де дали усадьбу, там вони і построїлись. І ця груша, шо стоїть, вона теж 21-го года. Хати раньше будували із глини, соломи. Дєлали вальки, місили вальки. Ото так. Вистроять десь отакий завбільшки, ето, шар. Положили. Він должен висохнуть хорошо. Потом на його слідующий такий же шар метрової висоти, і так це. У нас тоже хата із глини построєна. А тоді ми в 72-м году обложили кірпічом, шоб не мазалося. Дощ, як піде, то попід вікнами глина отстає, ото таке.

Розказати, як борщ мама варили? Дуже просто ця страва вариться. Конєшно, не всім удається. Усі варять одну і ту ж страву, і в кожного получається свій вкус. Понімаете, да? Мама моя кухарила в колгоспі в бригаді, біля трактористів. А як мама варили борщ? А так. Ага. Єслі єсть там кусок м'яса, чи може курочку зарізала, чи шо, то вкинули. Нада, шоб зварилося, шоб бульйончик був. Обізатєльно сирий бурячок кидають (і я так борщ варю). Ну, покришила ж так соломкою, покришила. Ложу бурячок. Хай бурячок википить, шоб він аж білий був, от. Потом ложуть картошку. Тоже ж покришену, почишену. Хто любить, єсть люди крупно люблять різать картошечку, єсть мєлко ріжуть, от. Картошка чуть пом'якла, вот, тоді вже дєлаєш зажарку. Там цибулька на салі, чи на смальці, чи на чому там (хто на чому дєлає)... І туди томат ллєш, пережарюєш ето всьо. Морковку обязательно разом із буряком. Пережарюєш, і всьо. Картошка, як уже пом'якла, виливай цей же томат з зажаркою. А потом уже капусту, шоб капуста не була дуже м'ягка. Любили варить. Сало затовкували до борща обізатєльно. Я каждий раз тоже затовкувала борщ. Яку б зажарку не давала, шо там, яке там м'ясо, чи без м'яса, чи шо, ну, я всєгда борщ затовкую. Так от привикла я, од мами навчилась. Старе сало шоб, таке пахуче. Я з цибулею товчю. Ну, а можна і з часником, да. Тоді приобретає свій вкус. А от якось раз зварила я борщ, і не затовкла, бо куриця дуже жирна була, так чоловік сказав, шо борщ не такий. Зразу поняв, шо там чогось немає.

У дитинстві бачила, як мама для себе то юпочку, то кофточку пошиють собі. Раньше руками все робили. Вишивали собі ото сорочки такі ночні. Ото ще в них було полотно самоткане. Вони ж раніше занімались. Ну матерію було дорого покупать, та самі виращували коноп-

лю, і пряли. Пряли на прядкє, ткали тонке полотно, вибілювали його тоді. Варили луг із попілу. Нада було древесний попіл, або соняшниковий попіл. І ото одварюєш, а тоді одціжують, і у той луг (у щолок). І ото вибілювали. Ну, як вистірали, його вистірали, а тоді ж намочили, намочили, і тоді на травичку це полотно. Куски полотна ложать, шоб сонце його вибілювало. Воно, як би вигорало. Ото зєлєнь ота, шо конопля, вона ж не біла. Коноплю надо вирвать. Потом мочили її, у Дніпро возили. Откисала, аж потом уже сікли спеціально. Не помниш, як називається, чим? (Звертається до чоловіка).

Чоловік: Ну просто козьол такий і канавка, і отак палка, шо ручки ломає. Палка ломається, а корка остається, понімаєте? А потом витрушують еті палки, і получається тоді вже...

Марія Михайлівна: А потом уже пряли із нього, уже пряжу дєлали. А з пряжі уже ж хто шо. Так мама, ото так: то рушнички вишивала ж собі, раньше ж було модно в хаті на образах вішать рушники. Раньше на узорах було тільки два кольори – чорний і красний. От старинні рушники, – всьо ж довкола вишиті чорним і красним. А чого, по якій причині? Даже не могу вам сказать.

Чоловік: Ну, червоний – то любов, співається в пісні, а чорний – то журба.

Марія Михайлівна:Ну да, отож. А візерунки, в основному, то цвєточки, то пєтушки на полотєнцах, на рушниках, шо на образи, шо на фотографію. Ми ото вішали. То там то розочки вишивали, то пєтушки там всякі, оце такий від. Вони вишивали тіки хрестиком. Тоді я не можу припомнить, тоді, мабуть, ото гладь, або ще якісь другі візерунки і не знали. Вишивали, в основном, хрестиком, да.

Чоботи не купляли, нє, шили нам сапожники. Такі були еті, – сапожники. Спеціально у нас був отдєл, де робила сапожня. І туди несли ремонтірувать і ботінки, і чоботи, і черевики, в яких ходили. Раніше ж держали і овець, і свиней. Свинячі шкури видовблювали. Ну, як? Обробляли їх так, шо із матеріалу, із нього можна було шить. І черевики, і сапоги шили, хоч воно, конешно, дуже жидкий матеріал, а все-таки шили. В чомусь ходить же надо? А то хто бика виморме. Та шкуру тоже видєлували самі, обрабатували і ото шили. Там уже шкура така – плотнєй, получається хороший матеріал.

Як шкуру видєлували я не бачила ніколи, це спеціалісти держали в сєкреті. Спеціально були люди, які занімалися виділкою шкур, чинили шкури. А тепер я не чула, шоб такі люди були. Просто немає потреби в цьому. Тепер навалом усього, аби тільки гроші мали та купить. Шо хоч купиш: і чоботи, і черевики, і сандалі, і шльопани, і всьо шо хочеш, і туфлі, все. Потому шо така спеціальность просто сама по собі відмерла.

Федосенко Лідія Іванівна, 1927 року народження, с. Біленьке Запорізького району Запорізької області[1]

Звуть мене Лідія Івановна Федосенко. Я 27-го року, сємдєсят п'ять от ісполнілось, сємдєсят шестой... Народилася я у селі Бєлєнькому.

Батьки мої обикновені були. Звали їх, папку – Іван Денисович, а маму – Мар'я Івановна. А папиного дєда, пам'ятаю, звали Денис. Мамини свекри були Ревенки, оце тут жив дід Денис, ото стара хата була. А ми, ізвєнітє, такі не розумні, взяли одірвали та по стелі коридора тепер он, шо тече. Вообщєм, він був дєд – хазяїн! Великий хазяїн був! Дуже великий. Тут такий двор був, все, і робочі були, но... дуже хороший хазяїн був. Невістки були дві, жили дружно.

Дід хазяйнував, імів землю. Не могу вам сказать, скіки землі у його було. Робочі були в його, мама, було, розказує, робочих двір... Правда, оце ж тут построіли двір і ото там іщє хату построіли. Тут великий був двір. А робочі... Багато й тепер, даже нєкоториє встрєчають і кажуть: "Ой! У вас такий дєд був, ето – Денис! Такий був благородний! Нікода нас не одсажував". Вони, своя сім'я і робочі, всі сідали за стол кушать. Харашо, каже, він нам оплачував, і относилися дуже харашо. Оте-то щє єсть там та жінка (може вона вже і померла). А так багато було раньше, коли йду і розказують, шо мол: "Хороші були хазяїни і дуже...". Ото таке от. А скіки робочіх, я не можу вам сказать, скіки робочих було... І нажили состояніє. Тут двір у нас був здоровий. І вже й колхози началися, от. І звозили... Там кукурузи було! В тот двір здоровий! Сараяка там такий був здоровий! Ото привозили із колхоза кукурудзу, чистили люди...

Він здав, потому шо колхози ж началися. Е-е, як це вже... я це вам... я не можу довершить... Сам все здав. І коні колхозу (оце на нашій вулиці база) поотдавав, де шо не є, все – і брички і коні, все поотдавав. Пішов сказав: "Забирайте. Мені воно нічого не надо". Це вже мій папка так сказав, потому шо батько його вмер. Йому й не дуже багато років було – п'ятдесят чотири годи. От ікотки вмер, ікотка началася і він умер у той день, папкин батько. Ну факт той, шо і мій папка ще пішов і сказав: "Забирайте! Мені не нужно. Я уже не буду хазяйнувать". І ото де шо не було... Працював потім у колхозі простим таким работніком. Робив, куда пошлють ото... Знаєте, на волах, воли раньшє були. Ото бричку дали, і ото він на волах возив то воду на степ, там старикам. Пололи...

А я тут жила в цій хаті. Нас не вигоняли, а чого вони мене виженуть? Мамка... Нас було п'ятеро у мами. От. Голод же ж був який у 33-

[1] Опитування провели Р.Л. Молдавський, Ю.Д.Мелещук (26 червня 2002 р.).

м году! Мамина сестра попросила, каже: “Давай мені одну, Тонєчку. Я її, – каже, – може, спасу”. Ну, вона й не хотіла отдавать, вот. Мамі казали: “Одвези на вокзал. Так там розберуть їх. Хай, – каже, – люди виховують”. А вона не оддавала [плаче], жалко було. А Тонєчку, як ось оддала, а вона не виховала, і вона там померла в Дніпропетровську. А ми тут осталися жить. А так, я ж кажу, оце коли кукурузу тут чистили, і його мама ще була жива... І вона узяла там три чи чотири качана. І хтось на ето сказав, шо, мол, узяла там бабушка... качани. А у неї раньше скриня була в цій хаті отут. Прийшли, обнаружили, а в неї у скрині було там качанів чи нехай п’ять чи скіки, но не більше. Мама оце розказувала мені, нам. Ну а папка взяв і на себе вину взяв. Його посадили за ті качани. І він отсидів. Ми малі були... Ми його й не знали, а тоді, коли прийшов уже з тюрми, мама плаче, каже: “Це ваш батько”! [плаче] А ми...

А ми... Ну шо? Малі були. Голод був, це 33-го. Мама пухла лежала. Така пухла! Брат мій старший (25-го году, я – 27-го), ходив просить та каже: “Мамо, вона малєнька, хай піде попросе. Їй дадуть хлєбчика”. Я було, оце помню й сєйчас, – мені шість год... Там, де м’ясо було на Дніпрове, шо прямо... Я підійшла, маненька ж. Скіки там мені? Шість... Вона говорить, воспітатєльніца: “Я б дала дєточка... (порізані тонюсінькі, тонше як оце палець, кусочки пошти) ... не могу, – каже, – я тобі дам, а тим не хвате хлєба. Мене із роботи виженуть”. Ну я і пішла собі. І так ото ходила. Виживали ми. Гриби їла, росли там такі маненькі. Тепер тоже ростуть. Я вспоминаю, що, ой, скіки я їла їх, і не отравилася. А тепер, бачте, люди купляють, де зберуть гриби і травляться, а я тоді й не отравилася! Їла шо попало, аби як кажуть... Желудок хоче ж їсти?

У нас, напрімєр, я вам хочу сказать, до войни було, кажуть, ноччю приїзжяли, забирали мужиків на машину, і увозили. І так по сей день... Це ж був, знаєте, період... Ще Сталін був, а коло Сталіна той – Берія! Він може поводив... І багато мужиків, кажуть, забирали ноччю. А куда вони увозили? Бог його!... Так і не вертали людей.

А мамин папа, Іван Іванович був... Чубатенко, на Шалабалівкє жив (вона щас Кооперативна улиця). До сіх пор дом стоїть цегловий. Батько її був інспектором (яким саме, не знаю), грамотний, хароший був. Іще во дворі поставив там літню кухню, оце на тому, де щас цегловий дом стоїть... Ну видно багатий був, дітей було в їх ... четверо. Його обстрілювали, мама казала. Ну шо як банда, так як тепер оце... обстрілювали. А чого?.. Хотіли залазить там у хату. Він взяв, бросив хату, і поїхав в Дніпропетровськ. Там работав.

І оце мама ж тоже – остався дом – хотіла забрать, хоть би сплатили їй трошки. Ніхто не сплатив. І свідки, до сіх пор єсть свідки, що це її

рідний дом. А сєйчас там зробили кафе, розстроілися. У дворі там була лєтня кухня. Дали прєдсєдатєлю (у нас був прєдсєдатєль колхоза Козиряцький, на нашій улиці). Дали йому там хату. Він там построїв свою хату, а стару розламав. Там золота [дідового] багато найшов, продавав. А коли я взнала, шо... Тут знакома каже... (а я хотіла зуби вставить, у нас жив врач). Вона каже: "Ой! Ліда, піди, – оце ж, каже, ваш дєд же ш, там жив, і построїв..., і каже найшли багато золота". Я пішла, мені не продали, каже: "Нема вже. Я розпродав усе". Чи правда, чи нє? А сєйчас там дом молітвєний. А той цегловий стоїть, стіни стоять, тіки зробили ж кафе.

Прєдсєдатєль золото собі присвоїв та і всьо... А потом поїхав, виїхав, построїв хату (ото ж там був, де молітовний дом). От... І він виїхав в Харків. Ну, це вже послє войни. Це вже послє войни. Він прєдсєдатєлєм колхоза був, той Козиряцький. Брат його до сих пор живий, на Шалабалівкє живе.

До революції був у нас пан Маклашевський. Мама, було, пана хвалила. Казала, що такий хороший. Дуже хроший був цей пан Маклашевський. Може ще був який? Я не можу сказать. Де оце щас больниця у нас нова, а там старе зданіє осталося, до сіх пор його не розламали.

Де оце на площаді щас каса автобусна, там був похоронений Маклашевський, шо оце строїв больницю, школу, церкву... Школа, кажуть, до сіх пор та стоїть. І вони там похоронені були у якійсь пещері. І кажуть, шо взяли і разрушили ту пещеру, повикидали ті гробниці... Ну це ненормальний якийсь чоловік. І каміння такі здорові трактором, лопатой вигортали...

У нас церква була, я вам не можу передать, яка красіва! Огорожена була кірпічом. Там полісаднікі були. Ото ж гробниця там стояла в середині церкви. Це не можна передать, яка красота була посеред нашого села Біленького!!! Якби вона щас була, то це вся б красота була нашого села! А церкву розрушив якийсь комуніст. Називали Білий якийсь, чи шо? Знімали і дзвони, і все. А дзвонили як... Це ж вобше, як красіво слухать було, як які празники! Ну розгребли ті камні, хотіли шось строїть, чи магазіни, чи шо. І так нічо не построїли, а камні ті всі порозтаскували лопатою з тракторами. Ну уже нічого не осталося, дороги заасфальтіровали. А так, коли тіки вспоминаєш... У церкву ми ходили: мама і я ходила. Хто був живий, всі ходили. І вобще, церква була, це не можу вам сказать!

До войни, ще в 37-м году, приїжжали з Кієва кіносйомщики. А в нас двір здоровий. Автобусов було стіки! Боже мой! Фотографірували. Мені тоді було десять год у 37-м году. На степ я з ними їздила, фотографірувались. Казали, шо називатиметься фільм "Сталінський вро-

жай”. І ото я з ними роз’їзжала. Де вони тіки не роз’їзжали. Одівались в українські костюми, бандуристи приїжджали із Запорожья. У нас тоже вони жили, у клубі виступали. Ось січас, там де сільсовєт, був дом приєжжих, а тоді не було. У нас жили, бо у нас хата здорова. Тоді приїжджали із області, з района. Все начальство тут було. Покотом спали, не було ж кроватєй. Деякі подушечки були, ми їм отдавали, а ми вже якось кулак положемо під голову і спимо... Приїзжало саме високе начальство. Чого вони приїжжяли?.. Хто харашо работав, у нас в хаті даже награждали, медалі давали. Да, да. Коли фільм знімали. І маму хотіли наградить, а вона відмовилась. Каже: “Та нашо мені ця медаль? Я без медалі якось проживу”. Така була совістна.

І в мене у совбезі питають: “Вам медаль давали? Ви ж робили в колхозі во время...?” Кажу: “Робила! Ще й як робила! І на волах робила з сусідкою. День і ніч!” Господи! Щас на машинах, в два часа вже їдуть додому. А ми, чуть світ встаєм, потому шо їхать на степ нада було кілометрів... Степ був дуже далеко. Пока туда та відтіля, то вже приїжжяєм ноччю. Я не знаю, чого вони не дали медаль. Тепер хотя би за колхоз... І тоже, пішла в колхоз, шоб справку мені дали, шо я работала. Вони кажуть: “Не сохранились документи”. Це шоб я дополнітєльно шо там получала... Погоріли ті вєдомості, чи Бог його зна!

У фільмі, шо знімали, не було ніяких акторів. Самі знімались, місцеві. А це вже, як бандуристи приїжжяли, це вже – артісти. Грали у нас у хаті. Мамка це любила, бандуру. І ото вони було мамі заспівають. Де оце школа щас построєна, там такий парк був! І ото машини нагрузили пшеницею, і ото танцювали в українських костюмах. Музика тоді духова була. Парк був дуже хороший. Молодьож там всігда. Сільський парк. Там школа построєна. Вона і щас там, красна школа.

А война началась ... Ми тут всі в школу ходили. Сестра (сама старша, 22-го году, щас в Одесі), вона всю жизь воювала з армією. Кончила технікум в Запорожжі на площі Свободи [помиляється], на площаді Пушкіна, там був технікум мєдицинський. І война началася, її забрали, а ми тут осталися. Сестричка Вєра (щас тоже жива – больна сильно), братик Толік. Ми його скіки ховали. Ой! Де він тіки не ховався! У нас корова була, кирпич зробили у сараї, там клєтку. І він ото, сидів двєнадцять суток скорчившись. А тоді сказали, що усіх виганять будуть, потому шо німці будуть облаву робить. Єслі в кого побачать мужика – постріляють. І все! Ну ми рєшили, шо витягти його відтіля. Воші було повно. І тіки витягли, покупали його, полягали, тут німці як зайшли! Е-е-е! І доброволець обнаружив всих нас. А ми лежали понамазувані, вродє ми – баби. І сестра, мамина двоюрідна у нас жила, вот, і сестра ще друга – у єї дочка на костилях. У неї була справка, шо вона, вродє,

туберкульозна. А вони ж бояться, німці, туберкульоза! А він лежав під краваттю, уздовж кроваті, оце в тій хаті. Як вони його не побачили? Прожекторами водили і німці, і той доброволець. Якби обнаружив нас, там би всіх би вклали, постріляли. Ну вони вийшли. Мамі там вони: "Сало, масло...". Яке там сало?.. Ну сало було трошки, винесла дала їм. Вони забрали і вийшли. А тоді шо ж? На другу ніч, якось уже перебули ми. Я оділася – пошила юбку дліну, намазалася. І давай же в нас, на Новопавловкі, оце Мар'ївка – сім кілометрів, а то – Новопавловка. Там жив дядя Терентій, папин брат. Давай його ж вести ноччю. А воно голольод саме в дікабрі місяці, такий голольод! Ідемо, а він трішить, через кладбіще, і степом [нерозбірливо] туман... Ідем, хтозна, чи ми туда ідем, чи нє. А воно... тоді трошки начало вже світать. Уже бачимо, шо вродє, ага, десь далеко собаки гавкають. Ідем, коли машина іде назустріч нам. Німці. Вони питають, ну я розібрала, що "де Біленька". Я сказала: "Отуда!" А брату кажу: "Ти йди, не оглядайся, ти йди поманеньку степочком, а я їм буду отвєчать, шо вони мене будуть спрашивать". Ну так вони нас не тронули, німці. Вони поїхали у Біленьке. Ну а я доходю, бачу вже село недалеко – Новопавловка. Окопи копають багато наших мужиків. Вони побачили і даже мене взнали. А німці ж тоже ж ходять коло їх, патрулі, шоб вони не розгаварювали, навєрно. Толік трошки вперед, а я за... Питають: "Шо там в Біленькій, як люди? Як там, живі, шо до чого..". Ну шо я могу... на ходу там шось отвітю їм. Кажу: "Виганяють усіх, потому шо запрєтна зона..." А вродє ж, вони, навєрно, вже ждали красних, бо от ось-ось прийдуть. І я должна одводить його до дяді Терентія. Дійшла до хати, дядя Терентій встрів, тьотя Маруся. Там уже мій брат був двоюрідний (папиної сестри син, Шурік). Така кладовочка без вікон, без нічого, ото він там ховався. І ми Толіка туди ото... Він пішов і вони ото ухажували за ним, потому шо ми вже не знали, куда мого брата дівать... Тут окопи поробили некоториє сусіди, у хаті. Уже поналажували, кажуть, уже нема де, уже ми задихаємося. Ну і вообщєм факт тот, шо одвела я його, а тоді ж попрощалася та й пішла собі. Іду назад... Коли женщіна (вже доходю до Бєлєнької) каже: "Не йдіть, у вас, – каже, – хотіли коняку забрать, і мене забрать". Вона каже: "Якось добирайся, дєточка, шоб тебе не забрали". А заберуть, значить, десь чи на окопи, чи на роботу, чи де. Ну я, вообщєм, через кладбіщє проповзла на колінах, городами, городами... І мама мене вже встрічала. Побачила, шо я одна іду, – плаче. Кажу: "Здала, здала, – кажу, – Толіка дяді Терентію". Вона тоді каже: "Ну слава Богу, шо хоть у дяді там уже". – "І Шурік, – кажу, – там".

Це було все в понеділок, а в четвер... Ніколи не забуду!... А ми жили на Павловкє, вулиці, тоже нас вигнали відсіля. Кажуть: "Красні,

красні ідуть!" – кричать... Ми встали. Правда, ноччю були вибухи. Оцей міст зірвали, там ще на Німецькій [вулиці] міст був. Деякі мости позривали. То всєгда німці їдуть бричками і коні такі здорові, у їх копита! І чуть цокот, німці кричать. А то – тішина, ніхто ніде, нічого... Шо ж таке? Повиходили. Кажуть: "Красні, красні ... ось ідуть. Шас скоро ми будем встрічать їх!". Коли той... А сестра на костилях. Давай поманеньку йти додому, через бакай, перелізли, прийшли ... У хатах, де у нас там цвіти були, – все поперекидане, поперерито. А хто це робив: чи наші, чи німці?... Чи Бог його... В скорості кричать: "Ура, ура, [сміється]... наші йдуть!" Я до угла біжу, стрічаю, а сестричка ж на костилях до воріт. "Ну, іди, – каже, – стрічай!" Я іду, встрічаю, обнімаю, цілуємся. А вони... Бінокль взяв капітан, каже: "Ідіть, дєточкі, всі, потому шо на горі там німці". Ну ми всі ж позаходили, послухали капітана. А тут, як начали йти! Воєнні наші, солдати, до того багато! До того багато! Всі в зелених... І женщіни. Вони зайшли в хату, подивились, шо хата у нас здорова отут була. І там хата і тут. Зразу ж тут солдатів багато помістили. "Де можна соломи взять?" Бо тут та – база коло. "Там, навєрно, є солома". Пішли соломи набрали. І вони в нас ото тут стояли місяць! Місяць! А то й більше фронт стояв! Потому шо у нас балки, от. А там же ш... І солдати даже не приходили на ніч. Мама їм і кушать готовила, в їх і воєнна була та столова, кушать тоже давали. А мама, шо було, все тоже помагала, давала кушать їм. І оце фронт тут місяць чи більше, навєрно, стояв. Кажу, не дай Бог би обстрілювали! Якби не ті балки! Ото ж балки. Залізе там танк і вони... Ну, вообщєм, факт тот, шо одбили.

А німці стояли в нас, довго... У нас штаб німецький був. І оце ж я хочу сказать, шо коли я, то, побула на Новопавловку, і коли глянула, – німці ті самі, шо у нас тут у хаті штаб був... А ми ховалися у погрібі. Так не тіки я жила в ньому, а тут багато. Снаряд упав у дворі в нас недалеко, таку яму вирив, шо ми єлє-єлє повскакували у погріб. І погріб до сих пор тріснутий. Я ото боюся лазить одна, а коли нєт та і думаю: "Чорт з нею! Приб'є, так приб'є! Шо буде, то й буде!" І тоже ш, коли обстрєлювали наші, літали самольоти, а вони до нас ідуть з чемойданами. А ми ж соломи отако понаслали. І люди ж тут, каганці. А як просвітили прожектором, і-і-і! А нас там багато женщін, всі на соломі. Так один витяг пістолет, а другий отако ударив по руці, мол: "Не надо!". Понімаєте, разні ж тоже німці, так як у нас! "Шо ж ти, будеш убивать?!" І вони вилізли, пішли в хату.

Довго стояли. І ото перед тим вони вже одступили, вони видно знали, шо красні вот-вот будуть. І вони вже отступили і ото на Ново-

паловку, коло якраз нашого дяді Терентія, там тоже стояв штаб. А скіки вони там стояли ? Я сюда прийшла... Не знаю.

У нас, коли вони жили, то був і доброволець. Ну наш... руський чи український работав у їх. Називався доброволець. Усе те, шо німці заставляли його, він робив усе.... Я не знаю, як його фамілія... Так, знала чи Льошка, чи чорті... Так він хуже до нас относився, чим німці. Такий був противний, до того противний! Я ще молода була, я даже ховалася, шоб менше на глаза було. А то думаю, ще десь затягне. Знаєте, скіки мені тоді було год? П'ятнадцять год. А в 41-м чи чотирнадцять?

А німці так, ми з ними мало общалися, мало показувалися. Ну а потом ще в Германію начали ж брать сестру оцю, шо в армії, назначили, Вєру назначили, Толіка. А мене ще не назначали. У клубі (де оце сєйчас клуб) там було собраніє. Всі посходилися, молодьожі багато... І зачитують, кого в Германію. Ну, Вєру забрали в Германію. Мама, конєшно, дуже переживала, плакала, ще в больниці лежала. Думали, що і не виживе. Ну вона приїхала, уже дома була. В Магдебургє, в заводі робили там снаряди. Казала: "Ой! Страшне! Приїхала, не дай Бог!" А та сестра отеж... Так на нас казали – "сім'я партізанів", шо сестра у армію пішла. "Поїхали... – каже (тут вчилась на нашій вулиці Катерина Фєнячиха), – поїхала з бандітами (на наших!)". Отак. На мою сестру казала! "Поїхала..." А вона ховалася, і комсомолка була. А моїй сестрі тоже, вона хорошо занімалася, – бюст Сталіна дали. Великий бюст. Ми його закопали в землю, шоб не бачили німці, а то хтозна шо було б. А вона до сіх пор жива. І от ця Катерина Фєнячиха казала: "З бандітами поїхала!". Сестра було приїде, каже: "Ну що ж? Хай з бандітами. А я, – каже, – знаю, шо я була чесно в армії, работала".

У нас партизани були. Оце я хочу, шо сказать. Коли оце ж перед тим, як уже ось-ось красні прийдуть, у нас був на Дніпровкє вєтврач. Я забула, як його звать імя, отчество? І все хочу спросить, ну вже нема людей тих. Старики уже померли. Такий симпатічний, здоровий. Приходе до нас і каже: "Дєточка, дитино, сєйчас же іди по всих улицях, по всих, і об'яви, де є мужики (ти ж знаєш, де є мужики), шоб вони ховалися і тікали, шоб вони дождалися наших". Ну я ходила. По цій, перейшла тоді такий міст широкий, на Кислівку, на Міра, на Шалабалівку, на Дніпровку ходила. Так тоже ж ходила, остєрєгалась, думала ось може, де німці там вийдуть, чорт його зна. Господи! Ну їх так не чуть уже було. І я ото ходила, об'являла. Хто довольний був, а єсть і недовольні: "Шо? Хто-то тебе там підкупив, шо ти ходиш, об'являєш, шоб ми ховалися. Шо буде, те й буде!" Отак було кажуть. І правда, вскорості через днів скіки вже красні подступили. Мені так би хотілося знать,

хто це такий вєтврач! Та нєкоторі може й єсть люди, й знають того вєтврача, а я забула його імя-отчєство. Лічность так до сіх я пор помню.

А наших... Ото де жив дядя Терентій, тоді вже ми получіли ізвєщеніє, шо брат наш погиб у Будапешті. Ну а як получилося? Уже коли сестра поїхала, нам дали визов, шоб на могилу поїхати, у Вєнгрію. Ізвєщєніє дали. Вона поїхала і там написано, шо він узятий в Болгарії, кажється, чи де? Ото, представляєте, скільки вони тікали? І там ото красні уже забрали їх. І він ото воював партизаном і молодий (восємнадцять год) погиб. Я так і не поїхала на могилу, а сестра їздила. І визов дали, шо можна було поїхать.

Батько мій погиб тоже во врємя войни. Взяли його, він уже і больний був, і не можна було. А после войни брали всих, і стариків. На Донбас... і там ото.

А сестра (оце ж сама старша) в армії була... Вона робила у больниці на площі Свободи. І там ото красні коли ввійшли, багато солдат було забрали. І ото вони все время отступали, отступали. Вона ото була всю жизнь, все время з 41-го в армії. І робила в больніці. У Одесі ото п'ятдесят п'ять год проработала в больниці медсестрой. А в армії була, ой, як розказувала! Боже мой, з поля боя, скіки вона витаскувала солдатів! І кров давала, і спасали, і ранена була, і все. Ой, не дай Бог! П'ятдесят п'ять год ... І ето – "Вєтеран труда". Чи то "труда" само собою? – "Боєвиє дєйствія"! А пєнсію получала дев'яносто два. І не інвалідку... Я кажу: "Як ти не добиваєшся? Шо ти ж, – кажу, – стіки, – кажу, – в армії була! Спасала солдатів, робила на операціоннім столі..." Все це розказано. Це багато фотографій єсть. І сейчас оце ж вона там одна живе. Ну ходять з роботи, провідують, операцію зробили їй таку, потому шо скіки тягала тих солдатів... Ну а я тут з мамкой жила. Потом заміж вийшла. Ото таке.

Після війни, вже папки не було, казали: "У клубі собраніє, собраніє!" Мама пішла. Не платили нічого нам абсолютно. Мама скіки год работала, нічого не платили. Собрали. А собраніє чи провели, чи не провели. Замкнули всіх людей. Люди всі побоялися, до дверей, думали, може щось нам тут зроблять. А вони, значить, посередині клуба поставили столик: "Підходьте, підписуйтесь на облігації". Мама на три тисячі підписалася. А де ж вона візьме ті гроші, як ніде нічого не платили, і копійки не давали?! Мама в колхозі всю жизнь проработала, хорошо работала. Вона в нас ідеальний був мастєр-кухарка.

А я ж теж, вже послє войни, уступили ж красні до нас. Я у млині работала на шалоболілкє. Іще женщіна, вона вже померла. Ми грущиками робили день і ніч, мішки тягали. Ще цей начальник казав, капітан, чи хто він, казав: "Давайте ми вам справку дадім, що ви работали

для нас, для Красной армії”. “Та нашо?” Не хотіли ми справку. Ми даже не думали, що це нас, може, там, поощрять, чи там обратять вніманіє на це. Вони вже уїхали, я не помню, скільки ми ще работали у мельниці грущиками, а тоді, прийшли ноччю за мной. Боже мой! Куда? А мама плаче. Міст начали строїть через Дніпро дерев’яний. Наші прийшли, наші, якісь комуністи. Брали з нашої вулиці. І знов ми работали. А жили ми в розвалених хатах в Розумовкє, вошей годували. У такій там хаті разрушеній! Носили на носилках камні, пісок, строїли той мост через Дніпро. Ну ви, конєшно, може і не помните вже того моста. Він недовго стояв, потому шо він дерев’яний. Ішов поїзд і він рухнув, і все у Дніпро пішло. А стіки людей работало, ой! Больних скіки було, шо це вобще! Мерли люди, потому шо безсильні були, безсильні...

А як совєтська власть, так мені кажеться, шо не запріщали ходить у церкву. Потому шо церква була, і батюшка звідкісь приїхав і правив. Як звали його, я уже не помню. Но я ходила і паску святила, і даже з синочком, шість год, водила в церкву. І мамка. А тоді ж люди, видно, просили. Були праздники такі великі, і приїжжяв батюшка.

А тепер церква там щас, може ви бачили то зданіє – хароше (я там робила в шийпромє, більше тридцяти год). І вже, бачу, там огорожена церква, харашо – забора. Батюшка похоронений там, котирий работав. Ну, я не хожу, бо там такі високі сходні. А тепер, хто тіки... І п’ятидесятники, і свідєтєлі Ієгови. Вони до мене ходили. А я їм кажу: “Я така больна, ви сидите по два часа... Я сама лучше читатиму Біблію. В мене єсть Біблія, Євангеліє. Я саму буду потіхоньку. Я соблюдаю, знаю сама, шо це нада...”

Там недалеко от сєльсовєта больниця нова стоїть, а у дворі – старе зданіє. Ця больниця довго стояла, а тоді вже приїхав якийсь кореспондент, чи хто, і побачив, шо нада построїть нову больницю. А в нас ще був врач Павловський – це необикновенний врач! Такого врача щас не найдеш!!! Нема того двору, шоб він не зробив операцію. Він і мені робив операцію... Ой! Дуже хароша людина! А як лежала, він був в армії. І Надєжда Гавріловна, його жена, тоже була в його всігда помошник. А як заболів, – гангрена ноги... Боже мой! Я ходила тоже провідувать. Та Боже мой! В город поїхав, попрощався, сказав: “Я вже не вернуся”. І так його похоронили. І жену недавно хоронили, Надєжду Гавриловну, у городі вона вмерла. Там у неї сини, тоже Павловські. Так, казали, шо занесли у двір, у больницю, обід хороший справив, цей Коваленко. Висказувалися там нєкоторі... Ото так.

Раніше харашо свайби справляли! Нєвєста у цвітах. Її встрічали і проводжали, як заміж йшла. Я тоже заміж ішла. Но тоді не вінчали. До мене приходили свати, його мужа родствєнніки приходили. Я пе-

рев'язую їх рушниками, женщін платками. Ми приготовимось, мама, там, кушання всього. І, ото, сидять, розговарюють, і сватають, як нада. Научають, як нада жить у світі, і шоб називали "папа" (ну у мого мужа батька не було вже, осталась мама одна)...

На свята, як обично, всігда пирожки хароші нада готувать. Вижарки хароші тоді були. Свиней ріжуть – вижарки. Із вижарки – з картошкой пирожки. Кампоти, озвари, ковбаси. Ми самі свиней різали, самі робили ковбаси хароші, окороки засалювали, а тоді каптили. М'ясні блюда робили (сину на свадьбу готовили). М'ясо нашпиговували часником, перчиком. Нитками обв'язували. Робили тортів, а до тортів – ряжанку харошу. Дуже добру ряжанку! Молоко хароше і сметана – заправляли. Тепер таку ряжанку не роблять. Ото на базарі продають корічневу, я б її і даром не взяла! Не то, шоб куплять за сорок копійок! А в нас така була ряжанка! Шо це наробили дуже-дуже багато сметани – хароша, хоч ножем ріж! Ряжанку так робили: молоко запарюють в духовкє. А тоді молочко чуть остива, сметана вже єсть. Ото заправляють. Каструля велика була. Ото запарюють одну каструлю, другу каструлю. От. Шкурочка чуть покрасніє... А тоді... Раньше макітри були полив'яні, хароші такі, тепер нема вже їх, а тоді були.

В ігри в дитинстві грали... [посміхається]. У нас широка вулиця була, дороги не було. Такі бур'яни були, косили. Корови пасли. Даже свиней пасли, виводили. А тоді в шо гуляли? У футбола і кльока. Шо таке кльок? Ну, от. Ставляється палка така, товстенька, а хлопці тоді попадають – кидають, ага, і від палки, чи зіб'є? Отут, в Очередків, у їх було троє, у Хижняків тоже хлопці, в Бардінів (на їх казали – Бардіни Міша і Іван). У нас це багато тоже було. І ото гуляли. Ви знаєте, дружно було. Січас так не дружно...

Філоненко Анатолій Іванович, 1939 року народження, с. Біленьке Запорізького району Запорізької області [1]

Зовут меня Анатолій Іванович Філоненко. Я 39-го года, родился тут, в Бєленьком. І батьки мої теж, – Іван Платонович Філоненко і Ольга Павловна.

А бабу з дідом знаю, обізатєльно. Це – Платон Лаврентійович Філоненко і Настя... А по отчєству забил. Оні 1873-го. [Далі переходить на російську].

---

[1] Опитування провели Р.Л. Молдавський та Ю.Д. Мелещук (26 червня 2002 р.).

Книжку про наше село писали, это сильно давнее дело. Мы лет двадцать п'ять-тридцать назад это все делали. Один учитель был, он и сейчас живой, но очень плохой, и я. Ото вместе мы работали. Вы сейчас можете найти хороший материал, в библиотеке у нас есть, в Доме культуры, – "История городов и сел".

Беленькое старое село, ему больше двухсот лет. Ничего я вам сейчас, наверное, дополнительно не расскажу. Собирали мы материалы по архивам, ну и с местными жителями общались, конечно. Но мало, в основном с архивом. Были старики, которых уже нету... Ну что там дедушка-бабушка расскажут? Фотографии старые еще кой-какие-то были тут в музее.

Рассказывали про церковь. Уничтожена наша церковь где-то в 37-м году. А может и раньше. Хорошая церковь была, там где автостанция сейчас. Я ее, конечно, тоже не помню, потому что родился позже. Ничем я вам толковым не помогу...

Біла Валентина Сергіївна, 1928 року народження
с. Біленьке Запорізького району Запорізької області[1]

Біла Валентина Сергіївна, 28-го году народження. Батько і мати – Білий Іван Петрович і Біла Варвара Кузьмовна. Дівоча фамілія матері, не помню, Хижняк, по-моєму. Да, Хижняки, Хижняки... Ну дід – Петро, а баба – Домаха. Ну так тоже ш по-батькові Білі. А мати з другого села, із Марьєвки. Да, вона на Хижняках... Хижняки фамілія була у матері. А батько був мєсний – білянський.

Батьки були крєстьянє, колхозники. А до колхозів свої були участки землі і вони їх обрабатували. Іміли велику сім'ю, п'ять душ мужиків і одна дочка була – це вже шість. І їх двоє було – бабушка же і дєдушка. Це вони занімалися в степу, у них були наділи. А тоді як вже колективізація пройшла, – це все аннуліровалось. Тоді уже пішли у колхози всі. Хлопці ці поженилися. Хто виїхав у город, а хто тут осталися. Ті пішли в колхоз, а ті – на проізводство. Один десь там аж під Москвою був, як його, забула городок той. Ну це хай буде один. А другий в Запорожжі був. Це два сини. А ті були тут у Бєлєнькій.

Занімалися і бджьолами, держали і скотину, городи в їх були великі. Тоді давали по п'ятдесят соток наділи. Так шо сіяли і люцерну для скота і для всього того. Робили, трудилися. Багато худоби було. Заможні хазяї, да. Та й не ледачі. Такі, шо були старалися, ті й іміли: і скот і свині, і птиці. Дуже багато. Це наша вулиця, так це ми вже тут

[1] Опитування провели І.М. Гафарова та В.М. Філас (24 червня 2002 р.).

построїлися, а їхня вулиця була отак – через одну вулицю іще туда ... Широка називається, така вона в садах там сєйчас... І ото туди, до рівчака, до бакая, називається так, по-нашому, – бакай – затока ото від Дніпра, да. І ото туди їхні городи до низу. Так там левади були такі, шо куда там... Харашо, добре жили. У колхозі дарма получали, хотя не багато. Но трудилися на своїх земельних участках, то імілі все. Іміли все, і птицю, і м'ясо... Бабушка було піде собі собірать у конюшню крашанки. Так несе там у фартусі не двоє, троє, а несе піввідра, бо курей держали багато – і от тобі пожалуста. А що? Базарів мало було – поїдали його всі свої, своя сім'я. То, конєшно, було... Кабанів різали по два, по три на год. І бува теля заб'ють, потому шо сім'я здорова, всі взрослі. Онуків уже ростили... Так шо, добре було. Против того, що січас – не зрівнять! Дарма, шо ми мало й захватили, потому шо, ми ще ж малі були. Да? Ну а дуже хорошо помню, шо було всього.

Чоловік мій, тоже, із багачів вони були, січталися. Вообщєм, середняки називалися ... Ну хозяйство, як вам сказать, було гектар. При усадьбі було землі – гектар. Це там були амбари такі великі построєні, туди ссипали хліб. Це все було там, на Широкій, на другій, на третій вулиці... Ото там вони жили. Щас там тіки осталась хата одна, а те все ануліровалось. Уже нема нічого там такого. Старіки вимерли... І дід і баба, і дядьки, і там усі... вимерли, вже нема. А так, хазяйство держали-то, конєшно. Там і той, і город був, туди до балки, до рівчака, туди до низу той город. Здоровий такий. Сад був насажений. Там груш було, навєрно, десятка два. Та ще ж груші були такі, шо куда там, Боже мой! І сєйчас там дві груші осталося, "Панкратєля" називається. Це така крупна груша, сладка-сладка! Не нада сахар, як вариш варення. Дуже хороша! Ну тоді сорта були такі. А груша це сто лєт вона не пропадає абсолютно, держиться. Уже ми тут осьо переїхали. Тут, у свекрухи були тоже груші посажені. Ну це вже ми у них убрали... Вже насадили нових. Таке...

Чоловік мав шкільну освіту. Шофером робив. Кончив курси, і робив шофером. Тоді ніде не вчилися, тоді ж інститутів не було, як-то так, шо з села дуже трудно було. Може в городі там і легше було вступать... Ми старалися всі остаться на землі, потому що земля требувала робочих рук. А учиться... Це тоді шо? Це тут кончили сім-десять. Зразу ж і десятилєтки не було. А тоді вже десятилєтка появилася в цім селі, бо розширилося, розширилось село, уже построїли нову школу. Вже тут десятілєтка, вже пішли в дві зміни учиться. А до войни – сємь лєт і больше ні. А сємілєтка туда, куда? В город поїдуть: "А... сім класів?! Мало – надо десять". А десять надо їхать у когось там по-сусідськи. Чи там, де у городі, чи де там шо кончить десять. А тепер ось, пожалуста – тут уже, конє-

шно, десятилєтку кончають сєйчас наші онуки вже, правнуки. Ну, тоді добре, конєшно, потому шо... Но не всі, не всі. От, де такі слабенькі, невдачненькі – ті слабенько і жили. Ну а наше родство жили добре, добре. Потому шо всі трудяги, у каждого була пошти спеціальність.

Другий, це наш батько, Іван Петрович, так цей бухгалтером работав, вивчився, другий брат у його... Вчився він де-то... А ми просто самі з себе. А другий брат камєнщиком тоже пішов. Це вже ремесло таке, що можна научиться було. Сам робив ото там, приглядувався до старших. А третій робив тут у рибколхозі тоже, як бригадір, як хто-то шото такоє. І так всі на проізводствах, як то кажуть. На таких роботах, шо должності були не той ... Нічого, хотя тоді зарплата була мізерна така, но її хватало, потому шо своє домашнє було, все. Так шо, на покупку там їдуть на ярмарок. От, у сусідньому селі – Тарасовка – тут через Дніпро, туди вище, туди ярмарки були. І оце, як який праздник, так їдуть туди на ярмарку, везуть свій товар: там, гуси, кури, там яїчки, теля, чи шо грузять на гарби, такі великі були, і ото везуть туди на ярмарку. Попродають, тоді шось купляють – чоботи, там, куфайки чи там шапки, чи там костюми, пальта оце таке. Там може тоді за великі гроші купляють ето самоє. А так, нічого... Я не застала вже ярмарки. Нє, нє. Уже я не застала.

Діда харашо пам'ятаю. Худощавий такий був, о-о, завзятий такий... Ремеслом крестьянським таким займався. Коняку держав сам собі. Ото, сідав на бричку. В нього [нерозбірливо] така була на той... Поїхав, об'їхав свій степ, свої землі... Приїхав, баба Домаха, було, питає: "Ну, шо там, діду, нічого? Все в порядку?" – "Усе в порядку, земля стоїть! А сонце кругом неї ходе". Такий був дєд... Нічого, тоді жили...

Дід і баба дуже мало розповідали, дуже мало. Тіки того, шо помню, шо їхні предки, – Білий, – фамілія, це через те, шо Біленьке пішло. Це я так помню, шо як дід розказував, шо приїхав якийся із Полтавської області, Білай фамілія була. І поселився тут у Бєлєнькій. І де-то він построїв собі доміну таку. Не помню я цього нічого, де воно шо. Він то і казав, зараз не помню, де. І оце од його пішло село Біленьке. Так уже тоді не Біла, не Білий чи Білах, чи як його? А Білий. Сократили, там, ілі опустили букву, як там шо...

Ну, це ж, проісхождєніє села Біленького із того хазяїна, шо приїхав сюди. А вродє був із багачів. Ну це ще, як вам сказать, до революції ж, навєрно, таке було. Потому шо ж тоді поселялися, такі вибирали хутора. А тут було, може, де там дві-три хатки такі, тоже ш уже багачі.

Це тут, уже я помню, це вже мама, свекруха, розказувала, шо був тут Мазарака, багатий дядько, і Маклашевський. Так один построїв школу, а це тепер у Бєлєнькій є стара зданіє. В тій школі занімалися

ще й ходили, ми вже бігали в ту стару школу. А другий, Маклашевський, цей построїв, де больниця сейчас у нас тут, у Бєлєнькій на березі. Тоже там було зданіє його, кирпичне. І він занімався... По Дніпру це ж ходили самоходки ще, як вони називалися, не кораблі, не пароходи, а які-то там баржі. Ну а багачі связі імєлі з другими там де-то шо-то. Наїзжають по хуторах отаково. Собирали хліб, їм сюди привозили у ці магазини, а вони тут його розпродують. Но це до революції було. Це я так помню, шо розказували проісхождєніє цього села. А так, шоб конкретно вже...

Війну я харашо пам'ятаю. Я ж її там пережила, в себе. Було, шо німців встрічали хлібом-сіллю, було й таке! Як сказать? Допустім, у нас у селі, так було так... А це які люди встрічали їх? Багаті. От допустім, як сказати? Зажиточно жили, а тоді во врємя колективізації, шо після революції, їх розкуркулили, забрали їхнє імєніє. І вони осталися нєдовольні на цю власть. І німець, як уступив, дав волю. Значить шо? Зразу, як тіки уступив, допустім, в наш хутір, уступили німці, ага, собирають сходку. Людей ззивають. Приїхали бургомістри. Такі кокарди, такі плащі на їх, отакі "метелики" висять отуто во, шо-то такої вообщєм (ми ж тоді ще мало понімали – пацанами були). Там, скіки, за той? І ото [кашляє] кажуть, шо будем дєлить землю – на каждий двір, скіки... Вообщєм, общеє колічество землі підсчитали, скільки у нас дворів, і на каждий двір розділили порівну. Єслі десять гектарів, значить, – десять гектарів. У нас було, по-моєму, по чотири гектара, бо там у нас хуторок невеликий був, і землі небагато було. І ото на каждий двір розділили той.... Так, колхози, які були, телята, корови, коні, роздали все людям. Допустім, ми получіли коняку, другий получив корову, другий получив там е-е-е бузівка, чи там свині, чи там шо... Даже птицю роздавали. Яку частину забрали... е-е-е... німці, видно ж, на армію, а то даже птицю роздавали. Це в нашім хуторі так. Та воно і скрізь процвітало... З колхозів, да. Потому шо не успіли тоді наші нічого зруйнувать. Потому шо, як воно так бистро уступили, шо мігом перейшло все це... [нерозбірливо].

І ото так. А тоді вже, як приїзжають було сюди, до нас, із района... В районі там були оце ж ці – ті, як вони називалися? Бургомістри, да. Шо вєдали оцими хуторами, за ето самоє... Приїзжають. А тіки так – єслі ми убрали хліб, значить, яку-то частину здай туди, а частина – твоя. І ото держали ми коняку, дві корови. Сім'я здорова, конєшно, була. А так, занімалися тоже ш земльою. А вже, як дівчата повиходили заміж, а брат попав у Германію (забрали одного, і сестру одну забрали в Германію), то тоді нас менше, потому шо ми осталися ж менші, уже із нас який навар? Роботи мало було затой. А встрічали! Оце не знаю...

Помню, якось так, шо якийсь празник був, шо приїхали до нас оці ж, мотоциклами пригреміли. Зігнали сходку всю. Ну, і кому-то там чи премію давали, шо двум мужикам вішали крести. А за шо, уже я не припомню точно. Так ці мужики – отакі короваї попечені на рушнику лежать, підносе він до цього бургомістра (а ми ж так же ш наблюдали), уклоняється так за ето самоє разів три ... І не один. А їх мабуть брати були, брати. Так один був поліцаєм. Другий учительом був, директором школи. Оце брати. Нас учили вони. А у цього, шо вчителєм був, жінка вела німецький язик. І вона була переводчецею. Андрій Якович був, а то – Василь Якович. А її звали Лєна, ілі Андреєвна, ілі... Даже не помню, як її побатькові, забула. Швидкі, Швидкі, Швидкі. І оце ці... Вона переводчиком була. Як приїзжаїть оціві, вони міжду собою балакають вродє, як німці, затой. І ото вона все розказує за каждого. І ото тим підносили оці короваї, да. А вже, як начали в Гєрманію забірать наших дітей, уже братів, сестрів, затой, тоді вже й ці накорочилися, ці дядькі, бо й їхніх і дочку й сина забірають. Так ті вже там ходили і в район тоді до цих, до старших откупляли тих дітей. Уже тоді поставили там їм якусь болєзнь, шо нєльзя. Я помню, шо оцей Василь Якович так откупив свою дочку. У неї за вухом який-то був чиряк, і ото поповоду тому дали їй отсрочку. А у Андрія Яковича було двоє дітей – Лєнка і Льонька, – по-моєму, пацани. Тоже не взяли їх у Германію, бо коросту признали. Тоді процвітала короста, так написали, шо короста. Отут було таке, було, да. Но це ж тільки по нашій... А вєздє і всюду. А вже, як отступали, – шо творили хами! Так тоді вже не знаю! Попалили скільки всього, батюшки! Стіки вони захватили всякої всячини! Це... Обоз їде – нагружають, шо кому збреде. Бики тягали, корови затой. А вакуіровали нас – виганяли, хтозна-куда! Куди б вони гнали нас? Якби наші не одбили, так ми б може були хтозна-де! Бо ми доїхали вже це ж... Це тут, у Бєлєнькій, (а я сама із Харківської області, Краснокутський район), так нас догнали, аж до Києва! Там совхоз “Красний” був. Такий великий совхоз! І нас туди зігнали, так тьма була людей! Там і скот... З Харкова, да. І ото туди, як зігнали нас... А воно ж кругом совхоз. А отаке, пізніше трошки, – осінню (шо ще були соях не убраний на степу і кукуруза не убрана), так кругом цього совхоза – поля. І отож все стояло скрізь не той... Так ми тікали. Брат мій остався меншенький, а старший – в Германію забрали, затой. Папа і мама кажуть: “Ви, діти, ідіть...”. Не тільки ми були. Нас компанія зібралась із нашого хутора. І мені ото кажуть: “Ідіть отаково...”. А папа знав мєстность ту, як-то так, шо каже: “Ідіть оце так, полями, а там буде балка, спускайтесь у ту балку і сидіть там, ждіть нас, ми должні під’їхать”. Потому шо так нє ето самоє ... Ми навечірії так на той, часа, може, в

восємь, пішли через кукургузу. Дойшли до тієї балки, спустилися і сиділи там. А там!.. Началося стрілянина, крик, скот реве!! А воно шо: німці начали отступать, і, як залетіли туди тим... Так, хто вспів ускочити оце у цю бадель, то той утік. А хто не вспів (там же ш помєщєнія які були оці скотські ті, затой). Ото туди людей наповно нагнали. Так там і попалили їх, і побили, і шо там – горіло, тріщало... Но наші вспіли: бросили і корову, бросили і бричечку ту, шо везли своє барахличко. Ото самі, мама і папа, і ще там сусіди наші такі, затой, чоловік три... І ото насилу у ту ж балку таки спустилися. Тіки [нерозбірливо]. Ми підлізли під кущ, під дерево і сидимо. Гукаємо: "Ми тут, ми тут!". Вони прийшли до нас. Хоп – балка! І на другій стороні – два вершника стоїть у палатках. О, полякалися всі! От і нас тут уже постріляють. А не бачимо хто, чи то наші, чи то німці. Бо воно вже ж навечірії. А хоч, і місячно, а всьо равно не той... Ой-йо-йо! А тоді шо? Ми начали обзиваться, а вони гукають нас: "Люди добрі, ми красні, не бійтеся нас. Обізвіться! Ми свої!" І скинув мужик оту кобку із плаща таку... О! Пілотка і звьоздочка! Ну, значить, ми тоді рішілі, шо це – наші. Всьо! І ми ото тоді повилазили. І питаємо: "А як же це?". А він і каже: "Ми гонимо німців". Так тоді кажу: "А діди, значить, наші кажуть, шо бистріше, потому шо там мира осталося стільки! Там трощєвина!". І вони ото, значить, начали свістіть. І ще із степа конніца під'їхала до них, чоловік двадцять, навєрно, на конях. І ото туди прянули. А чим? Чуємо, – там тоді і танкі гарчять, і самольот летить... [нерозбірливо]. І ото там вибили німців відтіля. Так уже, як начали відсіля розвозить, скільки там людей погибло! Матір Божа! Не дай Бог! Страшне, страшне! Річка крові текла відтіля. Там же скотина, люди, нічого не можна було понять. Це – Київська область, село Красне.

Плавні тут були тоже, і німці були. І тут те... Чоловік мій уже розказував, шо, як уступили німці, і тут були партізани. А партізани связі іміли з нашими людьми. До однієї женщини ходили продукти брали. І хто-то з пацанів проболтався ... І давай же їх. Так тут устроїли тоже... Там братська могила єсть, отам, – коло автобусної остановки, якраз там ... І воєнних похоронили там і розтріляли багато білянських людей [нерозбірливо]. А у плавні тут тоже да ... конфлікти були такі, шо і німці гибли... А як воно получилося? Шо хтось із мєстних убили німця. А за шо? Чи брав скотину, хотів вивести із того, із сарая? І він його вбив. І ото тоді на почві того нєскольких чоловік зігнали і порозстрілювали тут, прямо на місці. Там братська могила єсть за ето самоє, да... Ой, творили тут страшне!... А в нас там тоже, вже як отступали, та це шо творили ужас! Палили все підряд. Їде на мотоциклі, факел метра три і горить. Шо він там палив на тому факелі? І ото під кажду хату. А

хаткі були невеличкі, солом'яні, вкриті, да. Ото під'їхав мотоциклом, підпалив, і поїхав до другої. І ото півслободи у нас вигоріло дотла, затой. На степу копи стояли повязані – хліб скошений був, а не вспіли, значить, убрать і змолотить, затой. Тоже – іде мотоциклом із таким факелом, і ото під кажду копичку... Попалили! Сам уголь остався, затой. Тварі! Шо творили! Це страшно! Страшно! Гребли все, шо де під ноги, під руки хваталося: скотина, молоде, старе, чи там корова, чи там то... Гуси... (У нас повен двір був гусей). Так ото зайшов, автоматом – тр-р-р... Наложив, накидали в каляску і поїхали... Кухня їде слідом (ото курить, уже їх варять ті гуси, там). Вообщем... Но есесовці у нас послідні йшли, бо на їх були такі якісь ті шляпи, чи кокарди, чи чортізна шо воно таке, затой... І оце тут оті "метелики". А-а-а! А протівні такі були! Шо-то між собою ... Есесовці... Да.

Це не було пощади нікому. Нас ізігнали (а ми ж пацанками були)... Зігнали... У школі вони остановилися. Нас ізігнали туди оце скубти гуси, картошку чистить, затой. Поразсажували нас так кругом. І ходе один такий здоровий, рижий, зубастий. Такий некрасивий мужик. І ото дивиться шо, ага, глянув на дітьо, шось йому не понравилось. Як устюже пльоткою! Боже, Боже! Ой, не знаю! Іздєвалися страшне. Ну, шо? Отакі були фашисти, натуральні фашисти. Ото есесовці були страшні люди. І оце палили все за собою не оставляли нічого. А у нас там три кілометри був ліс, і там зійшлися наші і їхні. І скосили ліс отак увишки, гектарів нєсколько. Скільки дивишся, стільки й покошено... Катюші били наші, а їх вибивали відтіля. Так там уже послє, тоді, як послали нас розрабатувать цей ліс, так ми там – де наших купа лежить, де німців, де танка, де машини, де снаряди, де там... Ой-йо-йо! Стільки всього там було, батюшки! Вигорнули їх, витаскали...

А сєйчас, як будто я колись по телевізору чула, що десь якийсь... І проходив Петро Первий. І десь там у їх був привал. І він посадив дуб, Петро Первий. І це до сих пор дуб там і досі єсть. Село Колонтаїв. Да. Харківської області, Краснокутського района. Там і досі єсть цей дуб. І ото тепер там і памятник стоїть. Вообщем, зробили так, як надо... І ото там битва була. Це страшно, страшно. Оце село згорнули були [нерозбірливо]. І кругом оце, як кругом лісу, де ховалися то партизани, то наші, тоді, так там страшне шо потворилося. Там змішане було все з земльою. Не розбереш ніде нічого. Шо горіле, шо [запис переривається].

Мого чоловіка звали Гриша. Нема його – він умер. Уже півгоду якраз, як умер. І він попав у Германію. Так вони попали з цим дядьком вдвох на шахту. І ото там спускалися в шахту ... Шо робили, уже я так точно не знаю, бо він не розказував нічого. А каже, шо у шахту спускалися на таку глибину. Но відать же робили для воєнщіни. Большинст-

во ж тоді дєлалі для война. Всякі снаряди і всяке дотой да... І дядько попав отож туди... (Ну, дядько давно вже вмер. Мабуть года чотири вже). А хазяїн оце вони той... І тоже отразилося! Казав: "Били страшенно... Не дай Бог, – каже, – повернишся не так, або опізнишся там на секунду, затой... Отака стоїть із пльоткою, так начне, так, – каже, – аж кожа репалася!". Не дай Бог! А він був заболів на тіф. Так його вже викинули із общєжитія. Каже, поставили там якусь – треножкі такі. Каже: "Лежав. А якби не цей дядько, то дуба дав би". А то каже: "Дядько дньом робе на роботі, а ноччю ідуть люди понад заборою, де вони огорожені, а він гукає, каже: "Хоть шо-небудь дайте, дитина больна лежить!". І то нємки таки кралися. Ото, каже: "Іде понад заборою, кине узєлок через забору". О! Діду впіймав. І ото, каже: "Ти вигодував його". Шо він спас його та додому приїхали вже тоді, як вступили наші. А 28-го году був він, каже, такий рослєнький був пацан і захватили і погнали. А дядька з ногою. Тягав ногу, не згиналася в нього нога, тоже ж погнали. А там дали роботу. Каже, посадили, в'язав віники, замітав двори, ото потому шо з ногою не влізеш у шахту. Каліка такий був. А, каже, було вже в нього не дай Бог! Ну, а так... Ото такі, діти, екзамени були... Не дай Бог, як-то кажуть!

Помню, ще бабусіни пісні. Тоді співали...
[Співає] "Сіла галка із крутого ярка.
Та й сіла на сосну.
На гілку розкошну.
Не хилися, гілку, не хилися в воду.
Тяжко сиротині жить самій без роду.
А у мене роду – два братіка зроду.
Та й ті прибувають, [двєнадцатим годі]
Прибуть, прибуть брати...
М-м-м... Забула... [Запис переривається].
Поставлю горілки, в графінє і в у чарці...
Ой! [Запис переривається].
Сестро...Горілка не п'ється.
Коло мого серця,
Як гадина в'ється..."

Значить, боліло серце вже. Сєйчас уже і ми забули вже, бо стільки год уже не співаємо. Перестройка пройшла – все замкнули. Тоді було, конєшно...

Пісні тут вообщє процвітали "от" і "до". Ну так вони і сєйчас у нас. Но тільки, шо сєйчас время таке, що ніхто не співає. Забилися біднотою, як то кажуть, злидні заїли. То це сєйчас...

Помню я, мама й свекруха, як сходилися, так це вони вип'ють той... Самогон в нас був із буряка, конєшно, гнали. Сахарю тоді не той... А може хто і з сахарю гнав, не знаю. І оце там ковтнуть по п'ятдесят грам. і це вони начинають. Так це у їх була сама перва: "Повечеряю й сама". Як вони співали [співає]:

"Повечеряю й сама,
Ой, повечеряю й сама.
Ой, коли милого нема..."

Це старинна пісня [співає]:

"А мій милий у Криму,
А мій милий у Криму,
Ой, продає сілі на вагу..."

Це ж тоді їздили оці, шо возили із Криму сіль, і скрізь по хуторах вони продавали її. І це таку пісню самі сложили, це як-то кажуть, чумаки їх тоді називали. Ну це така... А тоді ще... Да я вже не помню.... [співає]:

"А сіль біла тяжкая,
Ой, сіль біла тяжкая,
Ой, любов наша горькая..."

Бо це ж чумаки в дорозі. А сім'я дома і ото поки бувало ж так, шо і гіблі в дорозі чумаки, нападеніє на їх було. Це ж пірати теж процвітали в те время. Ну це про наших, про старичків це розказують тут. Ми запоминаємо все... [нерозбірливо].

У наше детство в ігри грали. Гелевий мяч називалося. Це грали від отакого і до призивника. Бо в нас вигони були такі здорові в селі. І ото собіраються в виходной день, або празник якийся. І ото так, два дука – один дук десь там, а другий – тут. Хлопці б'ють мяч, і ото, поки той м'яч летить, а должні остальні перебігать от дука до дука. Єслі там упіймали м'яч, і ударили нам, з цього дука, шо біжить хлопець чи дівчина. Значить, міняються тоді дуками. Ну, така ігра була, затой. А тоді шо? У "ножика"... Викопують такі луночки, і, ото, кидають якось ножик. Ну, то хлоп'яча ігра була. Кидають ножик нагостря. І якщо попаде у яку луночку там, вони шо-то світають, вони, вобщєм... Ну, це хлоп'яча ігра, це я не довершу точно. А ми грали шо? У то – у "платочка". Стаєм у кругу, і ото платочок, значить, біжить. Кого вдарить, тому передає платочок. Той стає на місто. І ото обратно такє от... У "класа". Це – малюєм "клас" ото там такий на дорозі, на квадрати такі, і ото там плигаємо. Попаде у чужу – значить "згорів". Ну, вообщєм... Такі ігри були простенькі. Не було... Ну, а це шо щас, конєшно, же... Тоді мандоліна процвітала, балалайка. Оце такі були музики, шо вечером собіраємося босіком, по пилякє. Наплясаємося такого – до дванадцяти, і, –

порозходились додому. Більше таке оце, як уже гурт, підлітки такі були зато... А менші, там, у – “пуговички” гуляли. Тоже якась така луночка копається і ту пуговичку стріляють туди. Такі були простенькі, затой. Я сєйчас даже нє знаю, чи занімається дітвора чи ні. А тоді ото так... Особєнно оце ми на пастбі: виганяємо коров – у кожного своя корова, або й двоє, й троє. І ото, ага, сідаємо, роздєлаємо ці ж ті, затой... А ні, – ті в “жмурка”, в “панаса”гуляли. Зав'язуємо очі, а тоді шукаємо один одного. Це в “панаса”, наче... Отакі були, а так... щоб детальне, таке шось, таке... Не знаю. А... Та було вродє би й нє скучно і весело... І хватало врем'я. Телевізорів не було [нерозбірливо]. Більше в труді були діти. Тоді, вже в десять год, тоді воно вже пасе корову, пасе гусей. Дома йому наряд дадуть якийсь, там. Ага, і те шось зробить, і те шось зробить. А сєйчас, ось, бовтаються по селу.

Отак було скрізь, да. І були сплош і рядом. Ми нє считалися, шо то – багатий, а то – бідний. Ми гуртом. Виганяєм череду в балки пасти, і там ото всі гуртом і гуляєм. Не ділилися на той... А старі, хазяїни, то ті вже, конєшно, придивлялися. А дітвора... не мала понятія цього.

Старинні рецепти тоді знаєте як процвітали? Потому шо тоді не було оцих духовок. Не було разних пліт. Тільки руська піч стояла. Так це так, єслі роблять жаркоє, так нарубають кусочками м'яса. А тоді картошки начіщають, но тоді картошка ж була отака во. Обчистили, напополам розрізали... І не в каструлях, а в казанах – чавун, назривались, чавун. І ото так перекладають – шар картошки, шар м'яса, шар картошки, шар м'яса. Цибулюю перетрусюють, перчиком гірким перетрушують отой. Накривають кришкою і заливають, єслі єсть смєтана – напополам сметана і молоко. Оце залили, усунули у піч. Там горіло, чи там дрова, чи там, шо... Сосна ілі шо-то такоє. Туди засунули, закрили лядою, стушилося... Витягають із печі – картопля ціла і м'ясо таке, кусками. А пахне! Це вообщє об'єдєніє! Тепер не можна того зробить, потому шо нема тієї печі. Руська печь, називається, да. В хаті ставили спеціально руські печі. Пекли там хліб, пироги. Блини – це єслі, то катають на тому – на рогачі. Сковорода, і, ото, на треножку поставили сковороду. Ага. Блин підпікся – перекинули обратно. Не так же, як сійчас – на плітці, на газі. Це ж щас культура “от” і “до”... А тоді – тіки в печі. Тіки в печі, бо не було більше ніде нічого. І це так – дрова, або робили кирпич. Отож скотини було багато – солома і кизяк. Замісюєм його. Оце сєйчас отакий період, як оце сєйчас. Сушиться воно. Такі [сторочки] подєлали, в відє, як квадрат, да. І ото намісюєм, натоптуєм, а тоді виворачуєм на сонце. Воно посохло, а тоді ним топимо в печі. Наклали трохи дров, перегоріли дрова, а тими кизяками заклали, і той жар держиться сутки. Із-за цього кизяка. І ото там тушиться все. Буря-

кі пекли сладкі. Це у нас, як процвітало. Це молодьож оце, дітвора, так це тільки цим жили. Робили холодний борщ, називали. Це сєйчас окрошку називають, а тоді ми називали холодний борщ. Це сладкий буряк, цибуля, сольоний огірок і яїчки. І оце накришуємо, заливаємо або сироваткою, або таку робим кисленьку, ту, квас тоді робили, хоч назвався сірівець. Сєйчас квас, а тоді сірівець. Запікають у печі житній хліб, із житної муки. Заколачують отак круто, да? А тоді капустяний листок, на лопату, і тоді ото нашльопали тіста цього, і – в піч. Спеклося. Воно витягаєш, воно таке, аж красне таке, із житньої муки. І ото в кип'ячону воду кришимо хлибину ту, ставимо на три дня на сонечко, затой... Специальні такі були діжки дерев'яні. І ото в деревяних діжках на тому квасові дєлалі оцей холодний борщ.

Мужики?.. Оце косовиця начинається, так це так... Дєлали солонину, у нас січас, як буженіна називається, а тоді солонина. Ребра, ріжуть кабана. Те все обрабатують. Трошечки його прокип'ятили. Чуть-чуть, аби тільки, щоб кип'ятком воно обдалося, да? Тоді в россол, засолюють його в россол, і оце воно храниться в россолі до косовиці. Тепер так. Поспіла зелена цибуля, отакаво вбільшки. Оце ребро це, солонина називали ми його затой, пирогів напечуть таких вбільшки, як долоня. Тоді не було такого мелочі, бо в печі – це лист такий квадратний метр, або й більше за метр. І ото ті пироги, бо сім'я здорова була. Як витягли лист уже й хлопці і розібрали по два по три вже з'їли, вже й нема. І ото ідуть на степ, беруть кошолку таку, затой, і що?.. Косять ці мужики. Ну тоді ж мужики були! Ого-го діди, фізічєска сила ой-ой-ой!!! Косою як потой... Ага, в обід сідають під гарбу. Кувшин молока стоїть кислого коло його, лежить такий кусень того м'яса, дві цибулини зелених таких. І ото він як умолотить ту солонину, а тоді той кувшин перекине молока. Полежав час-два під гарбою, отдихнув, і пішов косить. Так він устає, во сила! Сейчас мужчини, та... Пацани, хлопці [сміється], а тоді да!..

Действітєльно шукають, чого люди так довго жили, от і жили тому, що пітаніє було все вітамінне і все своє, що зроблене. Це ж тут уже ясно що... А щас все в бумажечках, у кульочках, тряпочках, Господи! Підеш у магазин – булочка в тряпочке, хлібина та... А єслі вона полежала час-два, вже засохла... А тоді, тоді хліб був. Випічуть – двєнадцять штук хлібин сідало у печі! Формочкі тоді желєзні були круглі, такі ввишки. Це витягають хліб, дали йому охолонуть. А тоді в мішок складають, і – в підвали. А підвали були тоже такі входні, як і сєйчас дєлають підвали. Ето самоє. І в підвалі лежить у мішку хліб, хоть би тобі хни... Він не черствіє, свіжий, як витягнеш. А пахучий!.. Дрожжі... От, сейчас дрожжі, а тоді ми дєлали самі. Запарювали висівку, оставляють тісто. Це, єслі в мене вже не хватило, я іду до сусідки. У сусідки пози-

чила жменьку тіста старого, да? І я висівки запарила, а туди тісто це положила. І ото скатала його по кусочку, так, просто, як галушки ото вродє пощипані. Вони висохли. Ага, мені надо хліб. Я оце запарила, мукою розвела, воно підходе. Та хліб був, куда! А сєйчас дрожжі, бачите ж які? Видєлують усе. Воно то може і хорошо, шо пішла така система. Все облєгченіє, все скороспєшне. Ну, тоді конєшно, шо жили – все на своєму, шо робили самі. Ото так. Хто придумає там шось таке зато....

Бджоли тоді держали. Багато бджьолів було. Так тоді меду, хіба так, як сєйчас розводять? Туди і водичку, і шо хочеш капають. Як почуєш, що як оті, шо ганяють, шо мед сєйчас качають: "Ой, я води добавляю, там який-то процент..." А тоді – ні! А тоді медогонка була в нашого дєда. Держали вулики, мабуть, до сорока штук. І ото, як привезуть, на городі як виставлять отако... Або весной повитягають із амбара. Такі були навєси, і ото виставлять навесну. Тоді відвозять у степ, де гречка... Особенно гречаний тоді хароший був, славився, затой... Ну, він і сєйчас славиться, но уже не такого вкусу! А щільники ці, як качають, так, як возьмеш кусочок. Це ж було у нас дєтвори багато, потому шо сходимся всі гуртом. Вся рідня, считай, збігається! І того, і того, і того пацани гукають: "Давай же ж, мед качаємо!" Така дерев'яна миска здорова – дід сам видєлав. Ото там вишкріб. Наливає туди того ж меду. І там плаває щільник, і бджьоли. І ми, було, коржів напечуть у печі ж тоже. Такі [нерозбірливо] отакі ввишки. І ото наламаєш ті коржі пацанам, і туди, і – пашол! Та...[зітхає] Нема того сєйчас! Ну, тоді як-то так, шо жили, що казали: "Та бідно жили, та забиті були..." Та ні. Не забиті! Самі собі робили, як то так, шо хазайнували. А сейчас уже не зрівняєш. Отчасті, то може і хорошо, шо пішла така перестройка. Ну а того шо було, уже його не вернуть. Потому шо старі всі повимерали. Ми своє, єслі схочемо там шось таке удостовєріть, шоб, ага, по-такому зробить, не схочуть... [нерозбірливо].

Ну тоді, бачите, сімейні які традиції? Це я так хорошо помню, тому що як начали вже старички вимирать, так у нас не було такого, шо по традиції по старинній, шо не сходилися оце усим селом на гроби. Це тіки своя рідня. Прийшли, отбули процес, прийшли, сіли за стіл, своя рідня. Це все. Оцих чужих, що оце сєйчас ідуть по двісті чоловік сідають за стіл, то цього не було. Це тільки своя рідня. Там, допустім, брати-сестри, онуки, племенники, оце таке. Це по традиції. Це оце сєйчас, шо воно робиться, це страшно подумать тільки. Як воно так? Чи вже люди обнагліли, чи не можна понять, чи голодні, шо так ідуть усі? Стільки на гробах не є – там, двісті чоловік, – стільки і йде в двір. І сідають: і за раз, і за другий раз, і за третій раз за стіл сідають, потому шо ніхто ж не може наваяжить це такий... [нерозбірливо]. Так же само і

гульня була. Свадьби. Це тоже приглашають тіки рідня, близька. Це там куми ще могуть поучавствовать у свадьбах. Оце по традиції було тоді так. Це той. А так, ну шо... Шо ще таке?

Весілля? Весілля тоді інтересно було. Це ж їдуть сватать, беруть сватів – два, три чоловіки. Сєйчас то я не знаю, як воно, потому шо не сватаються ж так, як раньше. Ну, оце ж я хочу сказать, шо, ага, держуть коняку. Коняку уквітчують у цвіти, і там... танкетка тоді називалася, ілі дрожки, ілі, там, лінєйка. У каждой по-своєму там називалася вона. Сідають, значить, свати. Заберуть свата і сваху, і їдуть же батько і мати, і ще там двоє. Вообщєм, чотири-п'ять чоловік, більше не брали. Приїзжають до молодого. А там начинають: „Отут, мабуть, у цім дворі, заблудила наша телиця". Якщо дівчину, значить, сватають, той... А ті ж уже свати чуйствують, шо отвєчать нада, тоже: „Та, ми будемо, давайте шукати. Може і в нашому дворі, де там ...[нерозбірливо] Давайте туди підемо. Давайте..." Приглашають. Водять зразу по двору. Показують: "Ось у нас, а може тут телиця застряла?" У сарай заглядають. Ну, там уже, конєшно, прибрано, виметено, потому шо каждому ж хочеться показать себе, що вони ж хазяяни, шоб нашу ж дочку таки засватали, а не те, шоб затой. Ну, а тоді вже свати: "Ага. Ну, ідьомтє ж у хату, то може вона там десь сидить за красним столом, чи там за ето самоє". Заходять. А вона стоїть коло печі. Оце ж руська піч... Стоїть колупає там собі, пише шось там на стіні сама собі. "Ага, оце наша й телиця! А оце ми й сюди й попали". Колупати пєчь – це, як закон такий у неї був, шо, вродє би, вона стоїть, шо, як колупає, як стоїть так обвисла руки, значить, вона, вродє би, не робоча. А, як ото стоїть, там шо-то руками довбеться в пічі, там шо-то, затой, це вже кажуть: "О, це вже трудиться вона, бачиш? Не стоїть обвісила руки, а таки ж вона шось таке щупає там". Оце опрєдєляли вродє би по тому так. То, як розказували старики, то ми так вже вхватили за той, да. І отой. А тоді вже ж іде процес такий: "Ну, тоді, дорогі, раз таке діло, раз телицю найшли, значить просимо за стіл". Сідають за стіл, ці свати угощають. У нас тоді, значить, там такий разговор заходе, шо: "Шо ж ти, мол, все врємя блукала чи бігала, чи гуляла, ти нічого не приткала, чи нічого, там, не зробила?" А вона: "Ні, я не гуляла, а я ось рушники ткала, а я ось там хустку етосамоє". Перев'язує цього ж молодого, шо їде з ними. Перев'язує платком. Но платкі ж тоді були шерстяні, хароші. Чиста шерсть. Щас ото ронікс той блищить, а тоді чиста шерсть була. А вже сватів, отих шо тут, вона перев'язує рушниками. І ото уже, якщо отвєт даний, шо соглясна вона за ето-самоє, значить, вона поперевязувала сватів. Тоді вже запили могарич і назначають тоді день свадьби. Ну, а свадьби тоді, як ви кажете, шо посторонніх мало було. Своя рідня сходиться. Ну, гото-

вилися тоді, конєшно, шо... Ріжуть кабана і бика, і тут же ш Дніпро було. Риби якої хочеш. І сольоної, і копчоної, і якої хочеш робили тоді, затой. Ну а тоді вже днів три-чотири гуляють.

Так там тоді було: оце отгуляють два дня, затой, на третій день собірають "кури". Каждий іде – несе курицю сюди на свадьбу, в цей двір, де свадьба. Принесли по куриці, заготовили те все. Наваріли лапші, це, як обично, на курятині. Ну, і все остальне – шо єсть, таке зготовили. Це той. Тоді. Проходить цей день, шо "кури". На четвертий день сходяться "чаї гоняють". Це дід ставе мед, щільники, і там, шо з медом печуть, – медові коржі, затой, з маком. Намазують медом, а зверху маком покривають його. М'ятим маком. Запарюють мак і мнуть качалкою по мискє. А тоді розкладають по коржах і оце тоді вже "чаї ганяють". Но це вже вечором сходяться. Дньом нема нікого, а вже вечором ото сходяться "чаї". Ну це вже ввечорі чаї, як поганяли, а на п'ятий день – "б'ють мухи". Іде каждий із лопаточкою із такою – дєлали із кожі. Там палочка й прив'язували... Як оце ляпуни сєйчас, да? І то ідуть і заходять прямо от калітки і шльопаються: "Ой б'ю, мухи б'ю"... Ну, вообщєм, там приказки які-то у їх були, шо ето самоє. Ну і сходяться тоже вечором уже, затой. Оце вже мухи, як побили, уже свайба тоді прекращається... Ну це вже я не знаю, з чим це пов'язано. Чи то, шо вже свадьба кончилась, так шоб мух розігнать, щоб не сходилися сюди ніхто. Оце процес такий не можна ето самоє. Так ніхто не об'яснить, а самі, вродє, представлєнія не імєєм. Оце той. Но то вже, як мухи побили, то тоді всьо. Вже свадьба кончилась. Вже тоді ніхто нічого. Іде в їх тоді свій процес. Перевозять багатство, єслі є прідане у нєвести. Но це вже після свадьби, перевезли, значить. Тоді вже, єслі отдєляють вони їх, значить, їм вже в нову хату. А єслі вмісті, в сім'ї, значить, сюди привозять усе придане, там скіки.

Ну а придане, тоді ж, конєшно, дбали. Потому шо, ага, сєйчас взяв в одній рубашєчкє та й хорошо. А тоді, уже ж тоді дбали, потому шо нєвєста на верстаку должна умєть ткать, на прядкє должна умєть прясти пряжу. Оцю, шо ткать полотно. І так же само і держали овець багато. Із овець попрядуть нитку таку шерстяну, називалися ліжники у відє сейчас таких покривал. І ото шерстяні. Красять шерсть, єслі білі вівці, то, значить, красять разноцвєтно, той, ткуть оці ліжники. Красиві, полосаті такі. Ну, тоді так большинство було заведено. Ну, як з бідного двору, то там, конєшно, ж нема цього. А єслі уже з більшого, з багатшого двору, то там уже в неї все є. І ото тоді сундуки. Щас шифанєри. А тоді тільки сундуки були. Ото такий сундук, розкрашений, цвітами розмальований, красивий, лаком вскритий. У кого меншенький, а як нєвєста багатша, то вже більший сундук. Уже там повно барахла. Подуш-

ки, потому шо держали гусей стадо у каждого у дворі. То й подушки. А як уже біднішенька, так менші подушки, більше пір'я не з того, а з курей. А з курей – уже важчі пір'я. І це ж оті свати, шо принімають придане, так ше могуть і просміять нєвєсту: „Ой, шо ж ти, мол, такі подушки тяжолі! Значить, ти не виростила ні однієї гуски, ні однієї качки, а на курятині будеш спати. Ну, і спи, це тобі така подушка тверда буде". Ну, вообщем, юмор такий процвітав, да. Ето самоє. Ну, а як багата, то конєшно, то тут уже не ето самоє... Ну большинство, так як по селах, так большинство не бідно ішли дівчата. Потому шо ж кожна хотіла вийти заміж, а шо, значить, придане надо дбать. І старалися, моталися, затой. Так шо... Було, конєшно. Ну то, як старина, но сєйчас все...

Оце ж після свадьби. Оце на третій день, іде "на кури", "на кури" сходяться... Да. А то ряжені. Це і сейчас єсть [нерозбірливо]. В мене й досі костюм валяється, вже й тряпки з його поробила. Тоді ж тоже гуляли, любили гулять. В наше врємя вже тоже наряжалися. Ну а купать, це як обично. Значить, єслі прийняла я вже в свій двір нєвєсту, а у мене один син всього, значить мені вже всьо! Свадьби більше не гулять. Значить, мене і скупали, і хазяїна скупали. А як, гріють ванну там чуть-чуть води. Ото в чому впіймали в тому й кинули у ванну. Ото замочили... Ну, скупали, значить, свадьба буде на той... А єслі ще там хто-то виросте, чи там буде ще, значить, тоді тоже... Ну а купали... Це каждий, це ... Рідко хто так, хіба може больна людина, тоді знають, що вона хворіє, то вже тоді не займають. Вона откупляється тоді так. Могарич там який-то, затой, і ото дівчатам фартухи, хто тут ухажує за ето, за свадьбою, затой... Мужчини там хто кому чи рубашку, чи там шведку, чи там полотенцє. Но більше рушники. Оце так откуплялися ті, шо не можуть, шоб їх покупать. А ті шо, допустім, мене вже скупали, так я тоді тоже ж так же само: тим дівчатам вішаю фартухи, а хлопцям цим, шо мене купали... Мужики купають дівчат, а дівчата купають мужчин. Наоборот, получається. Ну там хохоту, конєшно, не обберешся. Там і я юмор отвєчаю. А вони тоже бігають, шо хочеш. Ну, як свадьба... Такі єсть і вульгарні слова викидають хлопці, такі анекдотами, там за ето самоє. Но це рідко так. Ну а большинство... Ну весела свадьба. Тоді да, тоді да. Щас рідко хто. Но а більше вже замічаю, шо більше вже молодьожі іде під вінець. Більше... А тоді, а тоді без вінця – нє-є. Ну, красіво, конєшно....

А свадьбу вже гуляли після вінчання. Ну там усе готовиться, по розчоту на кожний день, уже там у їх розчитано всє. Но вінчалися, тоді да. Тоді да. І це бабушка наша, і мама ж, і папа вінчались, і дід і баба розказували. Так тоді церкви тут не було, так їздили у-у... (це ж тоді був не Запорожжя, а Олександрівськ, по-моєму, да?) той. Так їздили

оце ж тоді у город. Це ж тоже: запрягають брички, собірають своїх близьких таких, затой. І ото колокольчики на дугах у коней. І ото скільки не їдуть, стільки і звонять: "О, свадьба поїхала!". Або чуть, шо звенять колокольчики, то вже да... Нарядно було, нарядно ... Щас цигани так дєлають. Як у циганській свадьбі... Ми колись, як були у Запоро... Но це давно, до перестройки ще, були на свадьбі в циганів. О-о! Там вообщє! Ото шик у циганів. М-мм. Де вони срєдства такі беруть? Це ж ми не бідно жили. У нас у каждого на книжкі було до десять тисяч. Це тима грошима щє совєтскими, затой, да? Бо ми ж тоже і на городі трудилися, і так, на зарплату ж откладали потрошку А нехай там, підросте дитина, чи там на чорний день, чи так шо. А в їх так вообщє – дарять тільки золоте все. Де вони його беруть? А нарядне все: шолка трясуть там усе такими ... Ну нам-то, конєшно, його ж не знать.

Ну як хрестили, кумів беруть.

Ворожок у нас у селі дуже мало, дуже, дуже мало. Да. Сєйчас в нас через кажду хату ворожка та колдунья [сміється]. А тоді дуже мало... Так оце ж так. То те забіжить, то те забіжить. Ну тут нема. На нашій вулиці нема таких. А єсть такі, шо і ходять. [Зітхає]. Не знаю даже, яка то і вулиця. По-моєму, Мала Рюхівка. Там якась бабка, шо ходять туди. Ну я не знаю як вона по-новому тепер називається, ото на Малій Рюхівкі, ото там якась бабка єсть. Це наша – Міра, а тоді буде – Кислівка, а тоді – Широка. Тоді Центральна. Ну да. Оце й Рюхівка, якраз ... возлє остановки автобусної повернуть, пройти колхозне (оце тут кантора). А тоді прямо буде, от кантори, оттуда прямо вулиця йде, – отета Рюхівка. Так це аж далеченько туди йти. Вона проходе така пряма, а тоді перерізає іще одна така центральна. І оце Велика називається Рюхівка, а на ту сторону цієї центральної другої – Мала Рюхівка. Там десь, десь якась бабка єсть ...

Ну в старину це бабка була, як шептуха. Оце дитина як болiє на младеньческе, да? Значить, несуть до тієї бабки. Бабка та шепче, брискає свяченою водою. І шо-то там іще дає. Допустім, ага, я принесла мальчика, так вона мені дає мак свячений і каже: "Оце, як прийдеш, так, допустім, калітку (оце, де я зайшла із дітьом уже), так я должна калітку пересипать хрестом оцим свяченим маком. І казать, шо: "Хто буде мак собирати, той буде нас проклинати". І оце три рази так ото перетой... І сказать три рази. І закрить за собою калітку, і не виходить до заходу сонця із цього двору, із свого двора. А тоді вже можна ходить. Оце такий обряд був тоді. Ну, чи всім, чи ні. Но я знаю, шо носили ми свого сина до бабки. Но її нема, вона вмерла. А та була тут на другій вулиці. В нас отак прямо, як ідеш, затой... Нема її вже старушки... Допомогло, да.

[Нерозбірливо] Пішов на ход ... А то був младєньческий, такий був уже слабенький дуже. Тоді казали, називали сухоти. Бо він такий худий-худий став. І голос такий уже слабий, шо не той... А тоді ото ходила я до бабки і пішов... Три рази всього я зносила, і вона мені ото сказала: “Хвате. Тепер уже все – піде на ход”. Точно, так і пішов... А чого?.. Может бить, тут у дворі, шось не так було? Вони поїхали до моєї мами на родіну, туда (я сама з Харківської області, і була у Харкові робила, а муж мій служив у армії. Там ото ми познакомилися і він мене привіз сюда). А там, поїхали ми до мами до моєї, да? У мами була корова, так воно не стало вже їсти. А після того, як бабка пошептала, він начав хорошо їсти. І приїхали ми тоді до мами. Вона доє корову. Тут пузирочок іскала із того, із пеніциліна, який випивав молока, і всьо.... А там тоже ж. Мама каже: “Я, мабуть, понесу до бабки, а тоді ми будемо його начинать кормить”.

Понесли вони там до бабки його (тоже там бабки були по селах, як обично). Це вони й по городах були. І та бабка сказала, шо прийдете оце во... Мама пряла коноплі і в неї були оці нитки намотані на мотовило (називалось там таке, здєлане з дерева). І ото такий півміток називався (як ото сєйчас мотошки пряжі, отакі були із сурових ниток). А вона і каже: „Оце нагрійте води і в оцю нитку сурову замотайте його і скупайте, і піде все на ход”. Точно так само зробили ми ото нєсколько раз і пішов на ход. Мама надоює молоко тьопле з-під корови, як воно називається, парне сейчас, да? І ото наливає повну четвертушку молока, він вип’є і спить часа три-чотири. І за місяць ручки отут поперев’язувані, щокі отакі во, ножки пухлі. Вже як приїхали ми сюди... А свекруха моя жила тут рядом, ми тут построїлися, а вона рядом жила, затой... “Ой, це не наша дитина! Це не наша дитина!” Я туди везла його казявку таку, а відтіля – за один місяць!.. Значить які-то сили є, шо дєйствує так на дітей. На взрослих то может бить і нє... А на дітей дуже хорошо дєйствували. А бабки ці да... І не знаю, чи хто шо платив тоді, чи ні? Просто так, мабуть, шептали, да. Вони шептали і всьо. Ну, коли там я знаю, шо носила я вже до цієї бабки, так я була брала платочок такий ситцевий бабкє дала і фартушок, і ото і все.

Ну тоді церкви не було. Це вже, як при нас, то церкви не було. Ми не ходили ніде, ні молитися, нічого. А вже, як началася тут церква, то хто знає, чи вони ходили в церкву, чи нє. Ми так і не інтересувалися. Ну, то тут церква, конєшно, давненько. По-моєму, ще до перестройки началася церква тут. Ну, тоді ж гонєніє ж було таке. Боялися. Уже хрестить я не носила, а носила мама, свекруха. Бо я пішла на роботу, потому шо це ж отаких тих (я робила комендантом у колхозі), так вродє би ш шо-то таке. Та це, як понеси дитину хрестить: “О! Ну, шо ти? Бо-

говєрующая? То-то-те!". Думаю, та шоб не було чого, шоб ніхто не тикав пальцем, думаю, хай мама однесе тихенько собі. Перехрестять там... А церква була у хаті. Отак у якоїсь там старушки батюшка оказався. Та оце ж воно 55-й, 56-й, 57-й... Оце таке було, шо батюшка там у куточку сидів. Відкіля він приїхав, не знаю. І ото він там собі прочитає молитовку, побрискає дитину цим, водичкою, ну, той, і перехрестили. А тоді вже пішло, конєшно, обширніше, обширніше, обширніше. Ну а сєйчас уже болєє... Ну, хорошо ... Отак, як прийдеш у церкву вродє... Та це вже, діти, сину моєму сорок сім год. Це ж коли, ого... Да той. Не помню, даже ... Ту церкву розвалили давно. Ту, по-моєму, ілі після войни, ілі до войни... А ця церква була на Кооперативній вулиці. Там хатка була така, старушка жила сама. І ото в тій хаткі він там обосновувався. Зараз тієї хатки нема. Нема. Там строїться цегловий дом, такий здоровий. Литий. Ото на тім місті. Нема тієї церкви, нема.

А влада ганяли, ганяли... Да, запрєщали. Ганяли. І такі, які з верхів десь там хтось, такий, шо тнеться там чи перехрестить, чи там шось таке, затой. Так це, і з партії виключали, і ганяли тоді добре за те. Та було так, шо батюшкє не давали ніяких абсолютно прав, шоб це він там... Як сєйчас, – пожалуста, открито все ж, да? Той ходить по дворах, і дома святить, і на гроби покойних печатають. То це йому щас свобода. Ніхто нічого, Боже, сохрані!

Ну, проводи самі собі празнували. Це, оце як, сталінський режим називається? Так шо тоді строго нашот цього було, затой, да. То вже більше крадькома. Більше крадькома. Сходили на гроби – вінок покойному положили, якось подаяніє, да? А додому прийшли. Там уже тихенько позбиралися, пообідали. А на тому і все... Гоняли тоді добре.

А потім вже тоді десь отут, на Кислінкє, єсть та й хата щє, шо була церква. І живуть там люди, не знаю, хто тіки. Затой... Тоді уже трошечки якость так, чи свободніше стало чи шо? Шо батюшкє розрєшили отстроїть ту хатку, і туди вже начали люди ходить. Уже тоді вже ми паски носили святить туди. Трошки вже свободніще пішло. Не так прижимали. Тоді вже батюшка не так... Стало легше. Там шо? І свічки. Но сєйчас продають сумашедше у тому, в церкві, так: і хрестики, і все на грощі! А тут, оце, як начиналася ця, шо на Кислівкі була хата (це на слєдуючій вулиці. Да, да.) Так, тут було так – заходиш, береш, допустім ти, "за здравіє" ставиш і "за упокой" тих, покойних. Ото дають тобі дві свічечкі. Ти підходиш там, куди воно показують, куди поставить ту, куди ту. Поставив і одійшов собі помолився. Стоїш, слухаєш, як батюшка праве. А сєйчас тіки все купи!

А тоді цю церкву... Вообщєм женщіни десь писали (це мені так розказували), шо таки розрєшили їм... Отам була школа у нас стара... Це

як ідеш із Запорожжя, так на праву сторону, сюди так дома построєні двохетажні такі, затой... Дитячий садок. Во-во-во. А коло дєтского сада там церква – красний дом здоровий. Оце женщіни писали (куди вони не знаю, чи де-то в архіірей, чи куди више?)... Шо розрєшили їм оцей дом. І чи продали, чи, вообщєм, не скажу вам, як склалося, шо открили тут церкву. Да. Да. Там тісно уже стало. Хата невеличка, а люди начали йти, йти, йти. А тоді ото там. Ну, і там тоже невелика була. Да, невелика, но більше. Там уже, єслі іде посвящєніє пасхи, ілі там воду святять на Крєщеніє, так там уже по двору от люди встають у три вояжа – раз буде батюшка, другий раз і третій раз. Вообщєм, скільки людей, стільки і переходів. А тут, оце почтовий. Обратилися до його. Туди поробили всі оці причендалії разні у церкву – хто ікони здавав, хто добровольно, а хто там куди десь, то потом. Привозили чи звідкіля там передавали. Но факт той, шо багато іконок у тому, в церкві. І був у нас батюшка ... Ха-р-оший дядя такий був вообщє! При чому, оце тут у нас лагерь же ш почтовий. Почтовий ящик шо, добрий тут у нас. Так він туди. І там дуже багато оцих віруючих стало із сидящих... І сєйчас, да. Но той умер батюшка, а тепер прислали нам нового. Та, мабуть, года двоє уже. Да, года двоє...

За цю церкву Ліда, тут одна була, все писала (вона тепер у Почтовому живе. Її чоловік умер, так ото вона там квартиру його зайняла і живе). А остальні так точно не знаю... Це вона... Хижняк, по-моєму. Даже точно і не знаю. Ілі на чоловікову фамілію, ілі на свою. Знаю, шо Ліда звали. І оце вона саме більше організовувала, моталася скрізь. Ходила і по дворах, собірала... Ми сплачували зразу на откритіє церкви. Там же нужно било ремонти здєлать. Там пол послать, ілі там шось таке, затой. І ото вона ходила попід дворами, собірала в нас то по три, то по п’ять рублів. Хто вобщєм скільки дасть, затой. І ото вони тоді на ці кошти зразу ето самоє... Вона все казала, шо будем справлять батюшкє ризи, так надо за шитьйо там здать які-то там суми грошей. Без нікаких – люди здавали, ніхто не препятствовал. Мама в неї була вєрующа, і вона пішла по традиції маминої. А тепер уже не бачу я її в церкві. Вона і в певчій співала. Вона понімала оце все, читала по тому, по-церковній. Вообщем, ілі мама, ілі може дєд, ілі баба в неї... Точно я так і не скажу. Не знаю. Ну а факт то, шо по родству пішло, затой. По родству. Бо вони занімалися іще копчєнієм, коптили м’ясо, рибу... Так ми ото було понесем до їх за ето самоє... Так бабушка, коли не прийду, всєгда сидить чита Біблію, такі товсті книги. І ото я у неї брала три книги, перечитала. Старі Біблії, да. Старі-старі книги, бо вже бумага така жовта-жовта і така, не то шо налащона, а просто, ну як стара газе-

та. Ці книжки, може, в неї і дома, не знаю. Може і дома, бо багато в неї було книг. Так шо це вона цим занімалася.

А бабушка була невеличка, маленька така. І ото було сидить всєгда на той, і ото вона, як начне розказувать за Ісуса... А тоді вже, як прочитала які книги, о. Ну шо в тих книгах? В тих книгах нічого конкретного не пишеться. Все притчі які-то, ето. Ісус розказував усе притчою. Допустім ось, як той каже, ага... Це мені запомнилося, бо ми ж тоді, як молодші ж були ще, затой, да? Оці дівчата, шо гулящі, так їх, мол, наказував Бог. Ну і... де-то Ісус сидів на березі моря, пісочок там собі ето травив, чи ноги мив. А люди привели до його цю женщіну, шо вона з другим мужиком там загуляла. І кажуть, що: “Равін (це учитель називали тоді раньше по-церковному – равін), накажи її, потому шо вона, мол, прєлюбодєйствувовала”. І він подивився так на людей та й каже: “Хто з Вас не грєшний забросайте її камнями”. І продолжає собі там ноги мить. А через мінути дві-три глянув на цього, а їх не осталось нікого. Одна вона осталася. Значить шо? Гріха тоді боялися дуже. І то кажда учла, шо: “Я ж тоже грєшна...” Значить, нельзя ж цього робить? Її наказувать то нєльзя, потому шо вона одинока без мужа, а может бить у якої був муж і всьо равно процвітало там... Із покон віков воно таке ішло. І не осталося нікого. І він тоді їй каже, шо: “Я тобі твої гріхи, які ти сотворила, я тобі прощаю. Но більше цього не твори”. І ото отпустив її без наказанія. І каже, шо “Іди, я тобі ці гріхи прощаю, но більше цього не твори”. І та женшина поблагодарила... Но це пишеться по книге так. Як воно там... Я сама читала цю книгу. Написана ця книга понашому, ото там тіки, як вам сказать, оці параграфи, шо іде оце один стішок, другий стішок... А стішок шо ж? Просто притча написана така. Ось десь там Ісуса просила женщіна, щоб ісцелила сина його, бо він один єдінствєнний, а він умер. Оце тобі стішок такий. Він підходе до його і каже: “Ану, дітьо, устань!” Там, прислонивсь до його і дітя встало і пішло. Оце обратно. Другий там по параграфу іде, по номеру стішок такий. Жєнщіна підійшла до його і дуже боліла по-женські. І хотіла в його взять ризи, щоб приторкнуться до його, а він і каже що: “Я бачу, шо ти хочеш приторкнуться до ризи. Я тобі розрєшаю. Возьмися рукою і я тебе сціляю. І будеш ти рожать”. І так і є. Мол, дальше там пишеться, шо через время (Марфа звали її, там), і Марфа родила якого-то там сина названого, чи ... по імені... Це я читала, да. Оце там дуже багато таких. Три книги прочитала. Так перва книга іде тіки за войну. Оце раньше, с покон віков. Создав Ісус вогонь, меч і шо третє? Любов? Оце вже і виключилось? І оце шо? Тіки добро, яке ти хочеш, тіки отстоять надо через войну, через меч, через огонь пройти. Также ш воно і сєйчас є? Оцей Єгіпет. І там іщє понаписувані, які города, які та де він прохо-

див, оце Ісус в те время, шо він був. Це – Біблія! Біблія. Вона так і зветься, а тіки по номеру там может бить у їх щиталося. Но ми ж не придивлялися до цього...

Біла Клавдія Іванівна, 1927 року народження, с. Біленьке Запорізького району Запорізької області[1]

Звуть Біла Клавдія Івановна. 1927-го року народження. Я сама з Біленької. Село наше Біленька – од Білого тоже. Він самий пєрвий поселився тут, там коло Бакая. І тут дуже багато Білих. В якому році не пам'ятаю, а знаю, шо він жив недовго. Тіки ж одна хатка була його, отут на бугрі. А тоді ж оце село розмножувалося...

Фамілія дєвіча моя була раньше Фоменко. А прийшла сюди, заміж вийшла, тепер – Біла. І тут оце й же ж дід мого чоловіка, Йосип Білий, тоже жив там на Біленькій. І всі тут Білі. Білі й Козиряцькі, в основному. Хіжняків багато ще [сміється]. Да, да, да, да.

Батько мій – Фоменко Іван Кирилович, а мама Фоменко Марія Йосиповна. [190]7-го году народження обоє. А дівоча матері фамілія – Михольска. І бабуся Михольська ... Марина. А дідусь – Михольський Йосип. Вони жили... в їх була одна коняка погана-погана. Каже мати: "Як везе мене дід, так я ховаюсь у бричку, шоб мене ніхто не бачив" [сміється]. Ото так вони жили. Ні, вони не заможні, вони були середняки.

А батько мій був бідний. Там було семеро дітей у їх. Фоменко Кирило – діда звать, а бабу – Фоменко Параска. А по-батькові, пробачте, вже забула. Так ті, вони займалися... [сміється] діти крали... Семеро дітей! Каже моя мама: "Як пішла до їх у невістки, печу блини, а вони крючками тягають з печі [сміється]. Поки напечу, ні блинів, нічого нема". А по батьку дід і баба – вони рибальством занімались, в наймах були.

Дід Йосип, мамин батько, цей у городі постоянно були на вальках. Вони клали хати, їздили в город, і клали там дома. Оце валькували дід Йосип і баба Марина. І в їх було троє дітей. І вони постоянно їздили в Запоріжжя, туди, клали хати, мазали. Оце все вони робили. А ті – занімалися рибальством, рибалили. А мій дєдушка пас телят селянських. І мій батько ж там пас (з бідних), із Саньком [сміється], ще одним його другом... Бідняків багато гнали, і вони там бешкетували. Оце були дуже бешкетники великі. Там воно, шо хоч творили, коло тих телят. І хвостами одне до одного прив'язували, а тоді десять штук прив'язали – одне поперед тяне [сміється], ті – задки. Вони у Біленькому жили.

---

[1] Опитування провели І.М. Гафарова і В.М. Філас (27 червня 2002 р.).

А дід старий... [сміється], крав рибу. [Сміється] Ятери ставив, там же ж плавні раньше були і озера. Щас же залило плавні і ото він їзде туди з ятером. Поставе і, в основном, він ловив лини і карасі. І такі, як гадюка, я вже не знаю, як вони називаються. В'юни, да. І ото юшку, таку добру варив юшку! І всєгда брав нас маленьких туди. І ми там ото (й комарі нас кусають!), а ми юшку ту... Такі ваганці дерев'яні видовбані і ложки дерев'яні видовбані. То самі поробили. І там же ж у плавні вони й жили. Як оп'ять ми їдемо, поховаєм десь оп'ять. Ми з дому не брали посуди. Там в тих ваганцях і їли. Ваганці? Ну так, з метр завдовшки. Великі! І видовбані із дерева. Ото ставили і їли. Ставили, і кругом їх сідали ми, і їли. Кругом сідали, їли рибку. Отдєльно. Дід окремо її по тарілочкє. Цибульки туди накрише, рибу отдєльно посоле. А ми одну юшку втюнюхаєм, [сміється] бо він боїться, шо ми колючками подавимося [сміється]. Так він рибку отдєльно. Ми ще малі були. Ото діда... А тоді дід ще занімався (цей – батьків, бідний він)... Його брали, де шо надо продавать. Наприклад, як це зразу реклама, а він тоді в город... Наймає його хазяїн, і він ходе і каже кругом: "Натули і вали", "Натули і вали", – він натурщік. Ходе кругом каже, шо надо вали, те продать, шо надо... кому шо надо продать. І він ото дід цим занімався. Баба Параска... Ото, було їх сім хлопців і одна дівчина. Сім хлопців було! І всі воювали. І всі вже погибли. Нема нікого. І мій папаша... Всі погибли. Нема нікого.

Мама моя розказувала, шо, каже мене... (вони-то були середняки, і в їх була робота), но вона і наймалася. У нянькі наймалася в Запоріжжя. Няньчила діток. А по Біленькому тоже наймали її. Каже, "брали, бо я дуже харашо робила". Як хто ледачий, то вже не возьмуть. А, як баче, шо ти роботяща, – значить, тебе возьмуть. Її брали в'язать, особенно у жнива. Це вона в'язала снопи пшениці... Снопи складали, оце копиці носили, в'язали. І ми ж раньше, як послє войни... Я хоч і заміж вийшла, ми снопи в'язали, складали і ночували на степу. Ночували...

Як розкулачували, я не помню. Ні! Я тоді ще не народилась! Я ж 27-го.... [Сміється] Я ще тоді не знала, як розкулачували. Я знаю, мама моя казала, шо дід... Вони середняки були, а батько бідний був.

...Воно ж як? Були середняки. Вони як зразу, сєйчас же, поділили землі і тоді так. Наприклад, оце моєї мами конячка там була. У другого – молотарка була. У третього там плуг, чи шо було, бричка. І оце вони вмісті, четирі чи п'ять чоловік, складалися й молотили, косили, все разом. Оце ці – мама моя і папаша мій.

Дід Йосип (мамин батько) маму не отдавав, бо дуже бідний мій батько був. Маму не отдавали за мого батька. Не хотіли отдавать! А мати сказала: "Я все одно вийду за його заміж, бо я його люблю", "Не оддас-

те, я втечу все одно з ним!". І вийшла за його заміж... А познайомились дуже просто – на одній вулиці жили. Батько був сімпатічний в мене, сімпатічний батько. І мати сімпатічна. І так вони жили разом дуже харашо. Я ніколи не чула між ними сварки!

Зразу мамини батьки дуже пагано ставилися до батька, було. А тоді дуже понравився зять. І дуже харашо жили, дуже харашо. Він був хороший, батько, не ледачий, він такий юморіст! Це було сміху в нас – страшне скіки. Він великий юморіст! Та ж він розказував дуже багато всього. Він дуже багато... [сміється] це він про себе [сміється]... Не хочу і розказувати... Він розказував, шо який він був вульгарний. Не вульгарний, а противний. Каже: "Я був такий, Клава... Як схочу кому оце панові зробить пагано, я зроблю так. Піду..." В їх там був коло їх жив сусід, торгував в магазіні (оце на Великій Павловкє). А конфет хочеться! А зимою, підемо, – каже, – під двері, напачкаємо. Воно ж замерзне... А він нас гука одбивать, і за ті, за канфети! [сміються]. А в його син, каже, був. І оце жалів же ж канфетів, не давав. Так ми його, шось таке зробили, шо яму замаскірували, а хто переплигне, то й цар! А він плигнув – прямо в яму. Та кажуть: "Даси нам конфетів – витягнемо" [сміється]. Ото так раньше конфети пробували...

Тут нікого не розкулачували, цих нікого. Построїли хату яку-то. Я вже жила, як в Шевченка хата... [сміється] мазанка, да. І оце було довго! Бо й сватать приходили... Ці жили багатше моїх. Свекри. А ми бідно жили. Ну як? Зразу бідно. Построїли же отаку хатку, під соломою. Тоді вже опосля укрили і обклали. А зразу ото таке було.

А оці ж брати, шо сім братів було, вони дуже добре співали! І вони часто сходились. І отам, де був пам'ятник Лєніна, там брат папашин жив. Він був агрономом, вже помер, а жінка його – вчителька. І ото вони там жили і... Один брат був бухгалтер у батька, один агроном, один..., два воєнних брати. Всі оці, які бідні, всі вийшли в люди. Мій батько тіки був таким простим робочим. Він на свинофермі робив, був передовий свинар, на сільськогосподарську виставку без кінця їздив. І все врем'я пробив на свинофермі. І ото ж було принесе нам пряників. Ми які були раді! Оце настало, тепер такий час, шо радий і прянику!

Я це тут все життя живу... Все життя. Ну як я тут живу? Жила дєвочкою, на своїй території, це був – "Кірова", а то було – "Ілліч" – колхоз. Ще й була [сміється]... тоді карантін називається. Карантін. Ото коні боліли, корови. Так по мене не можно було ні бричкою, не кіньми приїхать. Так мене дратували: "Ми тебе привезем волами!" [сміється]: гарбу волами на... Проте машиною грузовою привезли!

Я в "шивпромі" робила, то нас посилали в плавні. Ми там тоже робили в плавнях. Плели корзини від "шивпрома", сітки в'язали (після

війни зразу)... [сміється]. Розказати, як корзини плели? Дуже просто! Зразу ріжем лозу – таку тоненьку на корзину, лозу зразу ріжемо. А тоді на сітки рогозу ріжемо, а рогоза у болотах. П'явки здорові чіпляються! Поки вилізеш, соллю ото присипаєм, шоб вони пооблипали. І ото там місяць... Ми цілий місяць у плавнях на Розсохі. Тут є така напроти Лопушиного, там прямо озеро таке – Розсоха. І ми там коло того озера, ото, в'яжемо, все робим. В нас директор був Боровський, він інвалід був. І ото він в нас був директор. У нас, в промкомбінаті, – оце "швейпром", тоді – швейна мастєрська, тоді сапожня мастєрська, олійниця. І оце ми кругом і шили, і там робили. І для армії шили дуже багато тих, бушлатів, рукавиць багато шили. Після... Щє война йшла. Я там робила. Шили ми оце для армії багато. І туди, кругом посилали. Кругом робили. І в город посилали. Заводи ж розрушені були. І там тягали желізо, кругом. Де нас тіки не було! А всєгда слухалися, і всєгда робили те, шо нам казали.

Я в плавнях багато була... Я ж кажу, жила, і лозу рубали ми... Мєбєльний цех у нас там був, у плавнях. Ну, шо ж плавні? Це ж була красота! Красота, природа... Гадюк тіки багато було. Ну, я їх не боялася. Їх, як не трогать, вони не тронуть. А як оце Воздвиження празник, ідеш, так вони вкупі. І в нас бригадир як вступив у ту купу, а воні всі розбіглися [сміється]. Ні, не вкусили. Він бистро крикнув, підскочів на півметри і тікать відтіля! [сміється].

У плавні на фабриці робили кресла лозові, стула лозові, оце таке виробляли. Люльки! Як я вийшла заміж, мені подарили люльку лозову. Воно на ножках так було, колихалось. Ну, яка технологія? От це ми нарубаємо лози. Ну це ж на корзини тоненька, а на цю вже ж товща. І вони палять костьор і печуть там лозу на оцім кострі. Запікають, а тоді обдирають корку і... вона ж м'яка. Тіки розпікать надо було. І вдається в'язать. На вогні печуть, ото на огні пропікають, підпалять. І один з одного боку, другий з другого боку, і ото запікають. А тоді – в'яжуть.

Як плотину зірвали, багато погибло красноармєйців, потопилося. Я не бачила, це я по розказу. Ну, це ж воду пустили, а вони бєдні і на дерево лізли, і куди хоч. Воду ж зірвали, плотіну, а вони ж видно ж не знали. Багато погибло там, в плавнях. Ну може й люди які, там же багато було хуторів. Там на Розсохє... Оце було ми їздимо туди на човні, їдемо от свого "швейпрома", їдем на човні, співаєм, цілу дорогу до Розсохи, а там нас бабушка жде, та шо живе над Розсохою. Вона вже...

Співали оцю [Співає]:

"Зеленая та лєщіненька
На яр подалася.
Молодая дівчинонька,

Бо така вдалася.
Яке личко, та такі брови,
Така й голівонька.
Як вийде до віконця,
одно-о-о-о-о...й розмовонька [нерозбірливо]...”

Це така пісня була [сміється]. Пісень я дуже багато!... Я дуже багато гуляла з своїм чоловіком... Ми так багато гуляли... Ну яку ж Вам щє проспівать? [сміється], [співає]:
“Ой там на горі,
Ой, там на крутій,
Ой, там сиділо два голуби.
Вони сиділи воркоталися,
Зі своїми крильями обнімалися.
Де взявся охотник – стрілець,
Убив, розлучив і пару голубів.
Голуби, голуба й убив. Голубку узяв, і узяв
Під полу, приніс додому.
Узяв під полу, приніс додому.
Насипал пшенця,
Аж по колінця.
Голубка не їсть,
голубка не п’є.
І все під комору,
Все плакати йде”.

Шо він же вбив голубка, так вона все “під комору плакати йде”. Оце така була старинна це пісня. Тіки її, шоб і тенор був, і бас був. Дуже висока це пісня. Вовтом її дуже красиво получається це. Якби в нас ланка оце була і ми на роботу їдем співаєм, і з роботи їдем – співаєм. Всегда весело було, а тепер не чуть пісень... Це з бабусь, моя мама мене вчила, і я свою внучку, Оксану, навчила. Було, копаємо кортошку, мати і я. І вона малесенькою сидить на одіялі грається – і я її учу. І вона ж у городі живе – виступала, український платок надівала, і ці шо я її вчила пісні, вона співала там. Щє яку заспівать? Щас згадаю. [співає]:
“...У вишневому саду,
Там Соловейко щєбетав [сміється].
Додому я просилася,
А ти мене все не пускав.
Пусти, пусти! Зійшла зоря...
Проснеться матінка моя.

Проснеться матінка моя,
Буде питать, де була я.
А ти їй дай такий отвіт,
який веселий білий світ.
Ти, мамо, вже стара,
А я весела й молода!"

Це Оксанка цю пісню співала. Я її виучила, і вона співала. А колискові пісні не пам'ятаю. Я було розказую їм, то про козочку, оце колишу і розказую: "Жила... То дід і баба, в їх була курочка ряба". Оце таку... "Знесла яєчка"... Було казки онучкам своїм видумую з себе. Ото як начну і розказую, воно ж так слухає. Сину розказую, було, казочки... А щас у мене правнучок: "Бабушка, розкажи мені, як "коко" мишка розбила!" [сміється]. І правнучків вчу. А співать? Дуже багато було частушок, дуже багато [співає]:

"Полюбіла лєйтєнанта,
Оказался рядовой,
Одмоталася обмотка,
я укуталась ногой! "[сміється]

А тоді [співає]:
"Я любіла лєйтєнанта,
А потом політрука,
І всьо више, више,
Више, і дійшла до пастуха" [сміється].

"Я пішла козу доїть.
Вона, стерва, нє стоїть"...

[Співає]:
"Ой, біда, подруженьки! Ой, біда!
Бо я іще дівчина молода.
Полюбила парубка за селом.
А у нього кучері над чолом.
Ой, кучері, кучері, ви мої!
Наробили клопоту ви мені.
А за тії кучері за селом,
полюбила парубка за селом"...

Оце вже бачте яка баба? Все забула. Оце ця пісня... тіки її багато. А вже тіки два куплєти знаю.

[Співає протяжно]:
"Ой, гілля! Ой, гілля! Гусоньки на ставу!
Добрий вечір, дівчино, бо я ще е-е-е не спав.
Ой, не спав! Не спав! Та й не буду уже спати.
Ой, дай мені, дівчино, хоч повечерять.
Я й не топила, я й не варила,
За для тебе, моє серце, приготовила".

[Співає]:
"Ой, на горі вітер, сухий дуб, дуб.
Щє й біла берьоза.
А під тою то бєрьозонькою калина стояла.
А під тою та калинонькою дівка розмовляла..."

Це все, більш не знаю далі. Яку щє ж вам? [співає]:
"Козаки із Дону, до Дону..."
Ні не так... [запис перервано].

Яку традицію вам розказати? Свадєбну? Як я заміж шла? Була традиція в мене... Свекр був староста церкви. І він сказав свому сину (той був комсомолець): "Тіки вінчаться". Ну познакомилися ми, місяць походили, а тоді ж піст – пізніше. Не можна заміж іти, бо не годится в піст. Тепер однаково. Ну і дід Свиридун (це ж церковний староста) сказав своєму синові: "Іди, мол, і скажи, шо через місяць свадьба". Ну ми так і познакомилися, через місяць ми поженилися. Раньше свадьба була така. Молода приходе вечерять до молодого. Поперед... засваталися. Прийшли посватали. У мене батьки були – "Пролетарі всіх країн соїдіняйтесь!" [сміється]... А дід Свиридун був, знаєш який? Дід Свиридун – це був набожний. Прийшов до нас свататься із хлібиною. Поклонився, перехрестився, і каже мені, шо, мол " Клава, підеш за мого сина тіки, шоб вінчаться, як ти согласна". Ну я свого чоловіка дуже любила. Кажу: "Та я, куди хоч за ним піду: і вінчаться, і куди хоч..." А тоді дали согласіє... Тоді ж, поперед, прийшла я вечером (в суботу, наприклад)... В суботу... вечір... у молодого гуляємо свадьбу, у молодого. На другий день приходе до мене молодий. Там у неділю, гуляємо. І зразу ж вінчаться. У церкві повінчалися, тоді сюди до молодого мене приводять із молодим. Тоді тут ми погуляли. Гуляли свайбу у неділю і у понеділок, а у вівторок щє й "кури"... А "кури" – зносили всі по курці і робили – "кури" називається. А тоді щє на четвертий день "мух били". Як би зачепа була: ловлять мух і носять у хату пускають, шоб були мухи. І б'ють. І щє й тоді п'янствували. Це як свайба – йде це цілу неділю

гулянки. Це у мене... як я заміж ішла, так один день немає робочого дня. Брігадір каже: "А де це ж ви були?" Кажуть: "Як, де? Мухи били!" [сміється]... – "На роботі!" Ото так... І така була гулянка. Ну я хочу вам сказать, гулянка була хароша. І жили харашо, жили харашо. Понімали один одного. Я скіки своїй онучкі кажу: "Онучки, уступайте одне одному!" Єслі, якшо ти будеш уступать чоловіку, буде все харашо. Будеш своїм стрибом іти – буде неважно. Тіки надо вступать одне одному. Уступай, слухайся (вона до свекрухи пішла). Кажу: "І матір не обіжай. Це ж його мати! Вона... Він один єдінствєнний син! Ти ж... Я як пішла, кажу, за діда твого, так він сказав так: "Я тебе нічого не просю. Но дуже поважай мою матір – вона боліє. Хоч і не так, а ти махай так". Махала, кажу. Двадцять год прожила з хворою свекрухою, вона лежала на постєлі... Я даже носила їсти пробовать борщ отдєльно. Окремо їй, і мені окремо. Так понімалі батьки. І тепер же ж кажу: "Оксанко, мамка ж не виновата, може в неї яка вдача, може вона й не важна характером, а ти ж понімай її, бо вона є його мати". Ти ж якшо матір обідиш, це ж ти свого чоловіка обійдеш! Він же один-єдінствєнний. Мій чоловік теж казав: "Я одін-єдінствєнний син. Ти нє должна мою мати обіжать, бо її не можна волнувать". І шо й не так, махала так. А тепер...

Батько ж мого чоловіка був церковний староста, він ото ходив... він ходе, – дилинь-дилинь [нерозбірливо]. Збирає гроші на церкву. Хто шо може, те й кине. Бо нада ж церкву чимся... Ми купили козу, кажу: "Дід надзеленькав" [сміється]. Це у 48-му, і в 46-му, і 47-му... Це уже я в 48-му заміж ішла, а батько був старостою. І ще три годи, а тоді церкву за це... Павло піп був. Він часто ходив до нас, молитву давав нам. І ми ж слухали його, стояли, хрестилися в хаті. На Свиридона, це мого свекра день народження, Павло цей всєгда приходив, молитву нам давав. Вже та церква була там, як іти на Старий Базар. Но тепер вона Кооперативна [вулиця]. Отам він жив. І приходив... Все на гулянках у нас був цей піп. І всегда ото молитву давав нам і всім дітям. Один приходив, гостей виганяли із великої кімнати, а був піп і ми. Мати, Андруша, мій чоловік, і я, і дід Свиридон, і цей же піп. А як він молитву? Цілували ми... Ну, як? Шось він розказував церковне ж... І "Отче наш" казав, і ми за ним повторяли. І молилися ще одні молитви, я вже забула. Він казав, ми молилися, а тоді цілували книжку, – Біблію. По очєрєді цілували.

Не було у попа нічого землі! Він уже старий був дуже. Старий був, да. Я не скажу вам, чи він помер, чи де він. Но він же старий був. Ну скіки я його пам'ятаю... Десять років він був тут, бо він нам молитви ходив...

А перед цим, як піст, мене ще й говіть заставляли. Говіть – це ідти в церкву і знімать своє усе чисто. Я оце ішла в церкву... Так перед цим батькам, батькам надо поклониться і попросить у їх прощення. Своїм батькам, моїм, не свекрам. Я підходю кажу: "Простіть мене, мамо". Вона каже: "Бог простить"! Три рази кланяюсь і три рази просю прощеня. Вона каже: "Бог простить"! Іду до батька. Тоже три рази кланяюсь і три рази просю прощенія. Дід Свирид каже, (свекор): "Бог простить, дітки"! Тоді я йду. Імєю право іти у церкву говіть. Через те і скидать свої гріхи. І молитву заставляли діткам брать у церкву.

Як народжується дитина, через шість неділь надо іти в церкву молитву брать дитині. Як дєвочка, – не заносять у вівтарь, а як хлопчик, – у вівтарь заносять. Головку там йому брискають цим... Піп брискає, хресте його. Молитву дає. О! Тіки ж треба, шоб жінка була дуже воспитана, шоб вона не жила з чоловіком шість неділь. Тоді іміє право ідти брать. Мене мати пита: "Клава! Нє грєшна ти?" Кажу: "Ні, мамо". – "Іди тоді в церкву". Взагалі вони релігіозні були, но не в роду. Оце один староста. І в їх оце один син єдінствєнний. Ну сина за те, шо повінчався, скинули з комсомола. А я не була комсомолкой. А його скинули з комсомола за те, шо повінчався.

Церкву розвалили тіки після революції. У нас була здорова церква! Отам, де сейчас базарь, там була церква. Після революції... зразу розбили церкву. А тоді церква у нас була от в одній школі. Все одно ж була церква! Тут школа була на Кооперативній, зкраю. Там церква була. І ще одна церква була в другім місті, в другій школі. Все одно була. Но вже це при німцях началась церква. Як уже німці ввійшли. А тож... Я ходила в церкву, молилася Богу, говіла. Все мене мама заставляла і бабуся.

...На Різдво ходимо вечіром, вечерю носимо усим крьосним батькам. А тоді у кажду хату – і пироги давали, і сала кусок давали. Тоді ж мало було конфетів, тоді не було. Конфети – це була розкіш. Нічого не співали. Просто так. Прийдеш у хату і кажеш... А то – "Щєдрівочка щєдрувала" – це на другий день... "До віконця припадала, шо ти, тітко, наварила, що ти, тітка, напекла? Неси мені до вікна!" І ото вона щє просе зразу: "Чи можна пощєдрувать?" Питають! Зараз. Чи можна колядувать? Чи можна щєдрувать? Усе питають. Це тіки вечерю носять – не питають. А так усе питають. А тоді проколядує, прощедрує. Винесеш їй. А, як хлопец, так оце: "Коляд, коляд, колядниця – добра з медом паляниця !" Но, а як же ж "...добра з медом "... "А ти, дядько, не скупись. Добре отплатись!" Я вже ж їм скіки ж, скіки ж їм е-е .... я принесу п'ятачок. На тічок прийдуть: "Дай, дядько. п'ятачок. Не даси п'ятачок, дай цілий руб!" Оце хлопці так колядують. Заходять. А тоді

посипають. А є дівчатка хароші пісні співають. На "Щедрівочку" в мене були дві дівчата. Я і не знаю цю пісню. А вечіром... Посипать хлопці ходять утром. Часа в... начинають із двенадцяти. І до десяти дня можеш посипать. Ото прийде – сипе ж пшеницю по всій хаті, кукургузу. І каже: "Сію, вію, повіваю, з Новим роком поздоровляю!" Це на Старий-Новий рік, да.

Масляна як начинається – це начинається гульбіщє. Каждий вечір вечорами по хатах збираймось. Оце наша улиця. Мій чоловік був дуже любітєль цих гулянок. Він оце іде по воду до Дніпра, відтіля іде... Я хліб збираюсь пекти, а він: "Клава, переводь на пироги! Будем вечером масляну встрєчать!" [сміється]... Проходило це дуже просто! Приходять дівчата на масляну, наварюють пірогів, вареників. Сідають, випивають, їдять, співають, і всьо. Співають пісні разні-разні старинні. У нас добра була ланка! Ми такі пісні співали хароші! А тепер я вже забула. На Масляну, ото, більш вареники варили! Вареники з сиром, з картошкою. Це основні страви, да. Ну а так же ж, м'ясні були. І коли вже воно ж м'яса багато було... Ми як женили дітей, так четирі дні гуляли. Знаєш, скіки там було і котлєтів... Бо жили раньше дуже харашо. Чоловік мій робив завфермою. Був на таких руководящіх... Тоді завскладом. Ми жили добре, дітки наші коло нас жили добре. Тепер усі бідують.

Ну а сімейні які блюда? Сімейні? Ну а шо? Пирожки. Я люблю пироги пекти дітям. У пічі. Це щє, як бабуся вчила. Да, да! Ні!! Я як прийшла, заміж вийшла, я нічого не знала! Поїхали наші в плавні. У плавні раньше городи були, занімали раньше городи в плавні. Я кажу: "Я – в положенії". Мене не взяли. "Клава, ти звари нам каші пшоняної!" А після войни це пшоно було дефіцит. Ну а я не дивилась на пшеницю, а на водицю. Налила води мало, а каші насипала багато, пшона. А тоді варю, варю – повен чавун. А воно щє сире. Я в відро откладаю, ту кашу. Далі доливаю – варю. А тоді? А куди ж цю кашу діть шо недоварила [сміється]? Лила воду, та одбирала, поки каша зварилась. А тоді куди його – кабанові отдала, понесла. Приходять із плавні наші: "Клава! Каша готова?" – "Готова!" А дід Свиридун всєгда по хазяйству. Пішов до кабана заглянув, каже: "Андруша! (синові). Надо вєтврача гукать. Кабан не їсть" [сміється]. А я шепчу своєму Андрюші: "Не гукай, то він каші наївся!"

[Сміється] Хліб пекли, да! Хліб пекли, вчиняли, як уже я виучилась. Мене свекруха виучила, бо я щє в "промі" робила, я тіки приїду з роботи, усе наготовлено. А мене свекруха вчила. А свекруха була (хоч і болєзнєна) дуже хароша женщіна. І вона мене вчила. І оце хліб, як затой, замісю! Зразу опарку парю. Опарку парю. Як вихолоне, у мене вже

опарка друга є. Із тієї... Не так, шо дрожжі! А опарка специальна була. Назбирали опару. Оце ті опаркою я завдала, те шо запарила. Тоді воно підійшло трохи, я одбираю на другий раз відсіля опарки. Понімаєш, як? Хмелєм. Хмелєм одварювала, хмелєм запарювала, хмелєм. А тоді місю – воно шість часов кисне. Тоді місю. А тоді листя із капусти кладу на листи і сажаю в піч. На листи кладу, а хлібинки уже намісені, підходять на подушкі. Хлібинку беру і кладу на лист. На той же – на листи такі, здорові. Три хлібини поміщаються. І на каждий листик з капусти кладу хлібинку. І тоді вона випікається, там, сорок минут приблизно. Не у форми, – так кладу в лист, на листик. Вона піднімається. Отака заввишки! І так підрізаю кругом, шоби підрізанка та крайочок. А тоді ж перепічкі печімо. А тоді ми... (масло своє було) перепічкі маслом намазуємо. А перепички – тож таке тісто, як із того, як на хліб, тіки отдєльно перепичкі тоненькі робили. На лист садили, а тоді витягали перепички. Тоді робили пампушки. Тоже пампушки робили з того самого тіста. На сковорідку, там, поріжеш пампушок. Вони підійдуть, а тоді ці пампушки мочиш в часник, цибулю і олію. І ото підкидаєш їх, шоб вони оцим усим обмакувались, і тоді пампушки дуже добрі, пампушки. А тоді робили коржики-житники называються. Коржики місили на кислому молоці (тоді ж пряники раньше не дуже купляли!) Так ми месили на кислому молоці, на сахарі. Трошки сахарю. А тоді, як посадила, спекла їх, тоді у той у сахарь варили. Вода й сахарь. Шоб було їх як ото житники, на житники, обтой, обкрасить їх. Тоді в каструльку накидаєш із тим сахарьом. І вони робляться натуральні житники. Ото так.

Я борщ давно й давно варю так. Зразу м'ясо кидаю – хай покипить, шоб м'якеньке було. Солю воду, шоб м'ясо сольоне, в сольоній воді варилось. Тоді добавляю щє води кипячоної. Кришу буряк сирий. Його посолю. Оце сирий накришила, соллю обдала його. Він трошки полежав, тоді кидаю – поперед, шоб буряк кипів! Як він красний, надо, шоб він покипів, шоб картошка не красна, шоб біла юшка була, шоб не красна юшка! Бо як укинеш у красну юшку картоплю і картопля красна. Тоді вкидаю картошку. А тоді картошка покипіла, харашо шоб розварилась. Товчу старе сало, в мене [товчанка] така й досі є, кидаю... А морс (томат) пережарюється із цибулькою, із олією. Харашо-харашо пережарить його надо! Тоді туди вкинуть. А тоді, після того, як укинула томат, тоді капусту, і тоді сало. А це все було, шоб наготовлене. Шоб оце все було. В мене всєда добрі борщі були.

Самогон! Раньше самогон гнали, мучилися! Буряк і сахарь. А гнали солому і пхали солому у плиту. І ото гнали водку з буряка і сахарю. Вона не врєдна, і кріпка, і хороша. Оце натерти надо буряка на торочку, а тоді приварить той буряк. Дуже багато роботи. А тоді сахарю ту-

ди, і дрожжі, і води туди. І дрожжі оце грає ж буряк і той... І чуєш, шо вже як попробуєш бражки, так чуть шо вже немає сладості, тоді женеш. Апарат такий желізний. Тоді женеш. Ото так гнали, а тепер шо? А тепер я... Ось виноград у мене, Лідія, я виноград рву і тоже з винограда добрий самогон. Туди не надо ні дрожжей, нічого. На каждий у мене бітон – три відра. На каждий бітон три кіла сахарю. І виноград. Я жену раз у год, ото од винограду.

А ще ж наливки! Засипали сахарьом вишні, ставили на сонці. І ото воно погра, тоді зливаємо і п'ємо. Наливки багато робили із слив, і з вишень. Скіки стояло? Питай мене, доця! Тепер уже ми не робим ці наливки. Та недільку, видно, воно ж грає. Видно. Попробувати надо, пробувать! Як воно хмільненьке, то вже і ... [сміється].

Робили й квас! Хліб, хліб житній... А як же ж! Хліб житній замочуємо ото... Тепер то уже давно це робили, щас не робим. Бо щас же напої, які хоч – ми їх і не пробуєм. Як дітки привезуть, то попробуєм [сміється]. З меду, у нас пчіл не було, не робили. Ми всєгда мед купляли. У нас всєгда меду було повно, но так, як коло пчіл надо уход. А як нікому ухажівать, – ми не могли держать. Так чоловік день і ніч работав. Як на фермі уйде в чотири, і приходе в десять вечора, каждий день. І не неділі, не вихідних! Сорок год проробив на штатних роботах.

...Пам'ятаю війну! А чого ж! У війну тоже ж так було – німці захватили... Я знаю, шо заставляли маму мою стірать сподники німцеві. А в його замазані штани були, а я ж сміяться начала. Так він мене..., так він мене побив, той німець. Бив добре, й носаками. За те, шо я сміялась, шо він... В його обдєлані штани [сміється]. Де він почув? Не знаю. Но добре одпоров дівчину. Мені тоді було чотирнадцять год. Чи п'ятнадцять?! Я вже не помню. Добре одпоров! Ото так! Ой! Ну шо ж у нас у войну? У войну німці ж ... забрали все... Я знаю тіки в'їхали німці, зразу начали малювать на ширині кругле коко. Йому давай крашанки, і показує на свиню – сало. Ми ж не знали по-німецькі. Кой-яке слово я знала, бо я ж училася, шість класів кончила. І оце він пише на свині. І виносили, і ховалися, а де ти дінеся?! Надо було йти і виносить. До мене хлопець ходив – вже я встрічалася з парнєм. А була запрєт – тіки до двенадцяти (тоді – комендантська година). А він надіне платок бабин і іде до мене на свіданіє. Так його як упіймали, чуть не вбили! Прив'язали до ослона животом угору, били пльотками. Признали, шо він партизан. Поки на утро прийшов з його улиці староста, наш був білянський. Забула... чи Авраменко який фамілія, була? І ото він сказав...

Старости не по вулицям були, в сільсовєті. Той, Оренбург Йоська був. Йоська самий главний був, а поперш ще, шо з їхньої вулиці. І він прийшов, і оте сказав, шо "це наш хлопець з нашої улиці – одпустіть

його. Він до дівчини просто пішов у платку. І запізнився із возвратом додому". І ото його били дуже [зітхає]. Ото таке було!

Німці заступили... Були вони, мабуть, у нас год. Оце не довершу, дітки, а може й більше. Тоді нас усих вигнали з села. Гнали етапом. Аж до Кривого, де рудники аж туди до Кривого Рогу. Ми там утекли з етапу в одну скирду. Утекли од їх. В нас була корова. І нас була вся наша родина, ото все на гарбі, а ми пішки йшли. Один тіки мій братік маленький – везли його на підводі, а то пішки йшли. Тоді то ми втекли у Миколаївку, село там. Туди ми. Там родичі наші. І там ми жили, і там батько, мати наша робила... Робили вони в пєкарні. Німці заставляли – Боже Сохрані! – вийти із пєкарні, бо стояли з пльотками. Як тіки з пекарні де вийшла (в туалет), веде німець. А як-то жить же чимся надо було. Додому хліба тіки за гроші. Не давали – били. А це, як плєнних часто туди... (поїзд привозили ж туди). І оце туди, як привезуть плєнних, а наші стараються, шоб хоч хлібинку їм же винести. Так як попадуть – б'ють і плєного, б'ють і мати. То побили пльотками. А тоді вже отступали, і там взривали рєйки. А нас дома поховали. Прямо на лежанку гарячу накрили периною, шоб німці... А він, а він їв... От, побачив мене. Витяг із тієї пирини – і гайда, гайда, работать. Туди ж зривать ті рейки, вже вони отступали. Тоже там лежали в балкє, поки вони пішли полностью. Тоді прийшли руські, зайняли. І ми там ще були. А тоді приїхали в своє село. А тут усе ж було розграблено. Де яке, де подушечка, де все... Полно позабирано в окопи. Німці собі окопалися отам за ставком. На горі там. Усе в окопах було – і подушки наші, і одежа наша. Все там було. Ходили збирали – пір'я мили. Для себе ж уже – лягать спать. Вони ж з вошима, там, німці були. Страшне. Не тіки німці були. І були ще румини. А тоді були оті – нацмени. Ті були противні, страшні! Калмики, калмики! Ото очєнь... [сміється]. Бо як узнали, шо дівчата. І заходили до нас, там, де ми в Миколаївці жили... (тут дєвки єсть!) А ми з Мотьой – дві молоді дівчини. Так ми... На нас перини лежали... І на мене мама, і на неї, її мама. Шоб не ... Ховались від калмиків! Да, ховались. Ховали. Вони бєзобразнічали. Часто насилували, знущалися. Німці, от, не так! Німці не насилували. Ось скіки нас тіки били! Бить, вони били. А оце калмики! Це і румини не насилували, а калмики оце таке робили.

А німці тіки били нас. Били дуже. Де заховаєшся, найде і вигоня на роботу. Ото йди їм там шось стірать чи шо-небудь. Виходь туди і там ото... Закутаєшся, і сажой намажешся, шоб тебе, думали шо ти старуха, шоб не трогали. І ото було в сажі, як чертяка йдеш туди. І стираєш їм, і все робиш. Так було, а тоді приїхали, – нічого ж нема! Ні одежі, нічого. Ми с Кольою, з братом, – одна в нас корова вціліла. І ми тим спасалися,

шо на степу оставсь кукургуз неламаний. Та возили додому, та терли на тернички – каша. І корова отелилася. І ми ото цим жили. Кашой...

Були в нас і партизани. Да! Як нас же ж бомбили, наше село. Часто. І ми... Я жила в своєї бабусі на Павловці. В неї був там база і великий цегловий погріб. Внутрєнній. Під землею. І я там у бабушки жила. І от заходе до нас два у німецькій формі. І питають мене: "Ти за кого за Сталіна чи там за..." А я кажу за Сталіна. А мама моя кричить: "Шо ти сказала? Ну шо ти це кажеш?" А вони, оказується, були партизани. Прийшли два до нас. Розвєдчікі. І я – вони опісля приходили дякували мені. Заставлялі мене дивиться, чи німців немає. І там клуня по-сусідськи була. Клуня по-сусідські. Так вони туди заховалися в клуні, а я ходила і дивилася, де німці находяться. І як ...приходю і кажу їм, шо отак і отак, шо німців тут нема. І вони утекли. А як сюди йшли, убили німця одного. І у нас за те розстріляли... У нас братська могила. Багато людей розстріляли. Помстилися. У нас є братська могила. Поховано. Чоловік двадцять чотири розстріляли. Невиних людей, кажу, взяли і розстріляли. Мущін, мущін. Ото так. І ото так і знаю партизанів.

У війну ходила я в церкву. І дівчиною ходила. І німці все хвалили дуже. Вони не заперечували, дуже похвально до цього относились, шо йдеш у церкву. "Молодець", – показують. "Молодець", і так палець. "Молодець!", шо йду я в церкву. Вони це знали: "Здраствуй", "молодець" і "спасібо". І румуни так ставилися, а калмики – нє... Калмики вообщє негодні люди. А румини – це хароші люди, і німці були неплохі для нас. Неплохі. Но тіки, шо били багато. Хорошого, правда, мені й одного такого не попадалось [сміється]: нікому по-моєму. Вони нас считали за скот. Вони хотіли, шоб ми робили їм даром. І їм їсти варили, і їм їсти давали. Як білі раби, да. Робили собі даром. Тоді ж в Германію багато забрали. Ми – 27-й год, мене не забрали, бо мене батько у гарбі... (це ж везли нас на Хортицю). Накрили сіном зверху... Но уже 27-й рік, уже пошти нікого не забрали. Вже тут наші недалеко було. А тож мій чоловік був в Германії (24-го року). Був в Германії, після того воював і поранитий був, чуть не вмер – зараженіє було. Но не одрізали ногу. Так він прожив шістдесят п'ять год і вмер. Ой! То таке!

А тоді після війни не було ж нічого. Ні хліба... Голод був великий! Їли, шо хоч. Коля, брат наш, робив на полі, кував. І ото ховрахів налове, нажаре шоб ми не бачили. Тоді приносе – їмо, таке добре м'ясо тіки солодке! Дуже нудне. І він кричить: "Присолюйте, шоб не зірвали. Присолюйте!" Ото таке їли. І... а тоді, як появилася пшениця – багато людей померло (начали їсти пшеницю). А желудок же ж після голоду тощий!! І вони їли те зерно, і пропадали. Багато людей погибло в голод...

Бабушки-шептухи тут сєйчас нема. А жила на нашій вулиці бабушка – Рулєтиха на неї називали по-вуличному. Так вона ж оце... Я своїх діток возила туди шептать. Вона од младєньческого. Плаче дитина цілу ніч. Дід Свиридон (це мій свекор) запрягає іде санки: "Клавко! Поїхали до Рулєтихи". Називалась вона Рулєтиха. Да, а він знав це. Вона ж Богу молилася – вона все время Богу молилась. І їхали додому, дитина уже не плакала. Уже замолкала. І сказала, як оце ніч не поплаче, – значить помогло. Ні? – приходьте ще. Ніч не поплакала Галя моя. Оце дочка. І пройшло. Тоді було і оце Бешиха – так називалася. Носили ж тоже тут у нас були (померли вони). От. Бешихи шептали. Ото, як нога (страшна рожа). Оце все шептали. Все шептали, і помагали. Так їх уже нікого нема.

Ми лікарям несли тіки, як воспалєнья льогкіх. А то шептуньям дітей носили раньше. Раньше моди не було, шо тіки і понос – вони робили шептухи. І понос – і я даже лежала в больниці і ото пупи сушили ми курячі. Мені врач даже сказала, насушіть пупиків і дитині. Пуп з куриці, отож помить, посушіть, тоді протерти, і оте от поноса дуже хорошо. В нас тут одна є шептуха – воно шепче. І от поноса, і от чиряків. Молода. Такая як я, да. Мати в неї вмерла. Вона руминка сама, приїхала з Руминії. В неї мати шептала їй так... І їй передала. І ото вона шепче. Отут вона, недалеко од нас. Не кажіть, шо я казала, бо [нерозбірливо] Який будинок? Щас скажу: в мене сємсят два. Семсят чєтирє, сємдєсят шість, сємдєсят восєм. Кажется, восємсят другий. Тоді ще раз – сємсят два і сємсят два. [Запис перервано]. Маруся її звуть. Пазук Марія. Довга в неї постройка! Довга вздовж постройка. І там у неї оббита хата плашками. Не цеглою, а плашками оббита такими. І довга... Підіть, хочте, до неї. Вона вам розкаже, як вона шепчє [сміється].

Багато у Біленьку приїжжало. Руминів дуже багато. Но всігда встрічали дуже харашо... От, коло мене жили люди – обикновенні люди. Харашо поводились. Їм хати давали, їм гроші давали купить хати. От у нас по-сусідськи, через хату, купила була. Вже померли вони. Купили хату. І там на Малій Озеркі хати купляли, їм давали гроші. Ніяких конфліктів не було! Ніяких! Вони ж українську мову знали. Акцент у їх тіки не такий був. Як-то акцент у їх... А так вони знали і українську мову. Все знали. Ну тут багато, тут багато! І руських багато, руських багато... Росіяни – із Сибіру багато. Переїзжали з Сибіру, з усих країв. Тут багато в нас руських. Тут уже Біленьке, дуже мало корінних. Самі наєжжиє, і ті уже погибають. Оце ж, як я уже стара одна осталася, вже мене скоро спишуть. Хата остається – продавать надо її. А жалко продавать – все насадили. Все ж є...

Біла Таїсія Степанівна, 1930 року народження,
с. Біленьке Запорізького району Запорізької області[1]

Звуть мене Таісія Стєпановна. Я 30-го року народження. Батьків уже немає, батьки мої померли. Папаша був у мене 4-го году, а мама – 5-го... Н-є-є. Мама 2-го, а папаша 4-го був. Уже батьків немає. Робили вони все время тут, у колхозі. Самі – жителі області.

Бабушку знала, да. А дєдушка... Він умер. Ще мої батьки тіки поженилися, він умер. Так шо, я дєда совсєм... А бабушку ще помню. Бабушка щє жила з нами трохи...

Бабуся служила, да. І це Коліна (чоловікова) мати, вона тоже служила у пана. Отут у нас у селі був поміщик, Басараб називався він [помиляється у прізвищі]. Оце його, де школа, де центральна школа. Оце його було, допустім, дворище, цього пана. Мого чоловіка мати у його служила при домі, няньчила в його дітей. Ну, казала, шо він относився дуже харашо. Ми його називали Басарака ... Так, каже, він односився дуже харашо. Це було свекруха мені розказує, шо каже: "Я пішла з двєнадцяти год до його служить. І служила, поки й заміж вийшла. То він односився дуже, не той...". Всєгда, – каже, – на празники було отпускає... Як другі єсть – і із нагайками були, як хочеш той... Мама, як йшла заміж, він її... Ну, за приданоє я не буду, а вообще-то він всєм багато їй чим поміг, так як вона була з дуже бідної сім'ї. А относилася вона до його дітей... Вони її любили, каже, дужче як свою рідну матір. Вона як од їх ішла уже заміж, так вони за нею бігли і кричали: "Мама, з нами будь!" Нянька була, да. Це вона ж було часто нам розказувала... А так у нас ще був там, коло рибколхоза, якийся тоже багач. Так той, казали, шо іздєвався з людей. Но я так цього не знаю... Оце за те, шо я знала, шо свекруха ж було розказує...

А тільки, я ж кажу, у моєї мами рідна мати вмерла рано, і їх троє осталося. Мама була моя сама старша. А їй тільки було п'ятнадцять год. І вона ото ж, їх ну як содержувала. Батько-то живий остався. А каже, содержувала ж тих дітей. Довго заміж не виходила. А тоді, каже, вийшла заміж. І вінчалася, каже, у вовняних чулках. Ви не знаєте, може, шо це вовняні? Так як оце у вас кофточка плетена, а тоді ж з вовни, або якесь з коноплів плели... І вона, каже, ото вийшла заміж, а всьо равно надо ж було тим дітям уже ж помагать, і все чисто... Батько тоже був з бідної сім'ї. А тоді батько їхній женився на молодій. Вона нас усігда, ця бабушка, приймала непогано. Нєсмотря, шо вона була нам не рідна вродє би. Ну а всьо равно...

---

[1] Опитування провели І. Гафарова та В.М. Філас (24 червня 2002 р.).

Мама моя казала, шо вона була з бідної дуже сім'ї. А їх у батьків було сім чоловік оце. І вони от, каже, пішли ж по наймах. А тоді оце ж вона пішла у цю сім'ю, шо це я кажу, шо дєд був, шо одна бричка і та розвалилася... Оце мого чоловіка дядько був... він як ото з куркулів щє, вродє би, був. А тіки він який куркуль? Як кажуть тепер куркулі – машин по дві, по три імєють. А тоді у нього була бричка одна і коняка, і колеса поодвалюються... І він считався куркуль! Його розкуркулили... це його рідня була...

Ага, і тож вона до їх прийшла. Вона жила у бідній сім'ї, да. Каже мама, було у нас ото поїли і там осталися ті кусочки хліба. Каже, викидаємо уже ж, допустім, у помийницю чи свиням, чи кому. Я собрала ж і в відро. А він же ж (шо считався же куркуль), каже: "Нє, Юля, у нас так, дєтка, не роблять". Каже, повитягав з помийниці хліб і поїв, да. І він считався куркуль! А вона каже, а я у бідній сім'ї жила і у нас каже цього не було... А він повитягав із помийниці і поїв. Оце считався батько його, як із куркульської сім'ї. Тепер можна сказати самі куркулі, бо імєють по дві, по три машини... І все чисто...

А рідна бабушка... у пана не була. Вона в нас доживала віку, вона умирала в нас. Бо мої батьки ще взяли були двоє сиріт із собою. Папашиного брата осталося двоє дітей. У матері був рак желудка, і мати умерла. А батько у войну погиб. Осталося, одному було сім год, одному – три годи. І батьки мої забрали їх, шоб не здавать їх у дєтдом. Забрали їх і ото так їх воспитували. І так поки вони тоже – хлопець женився, а дєвочка заміж вийшла.

У войну ми аж за Томаківкою були у вакуації. Нас вигонили, так гнали тоді, шо куди там, хто думав, допустім, тікать? Єсть і розстрілювали. І шо хочеш. І кажде боялося. А ми тоді ж ... Ну, ми ж не думали... Ми думали, може нас вигонять отак, десь за село, та і вернемося... Ми бросили кабана в сажу. Такий кілограм на двєсті кабан був, м-да! І гусей, мабуть, штук п'ятнадцять чи шістнадцять бросили у дворі. Просто ж ми не думали, шо воно ж так внєзапно. Бистро погнали нас... І ото воно все побросали. А тоді шо? Куди? Воно ж так і осталося. Приїхали додому – немає ні вікон, ні дверей, нема ніде нічого. Ото плели матки. Забивали вікна матками, шоб було, як-небудь хоч не той... А то – нічого... Де які оце двері, так познімали ж ото на окопи. Допустім, оце окопи же робили і той, перекритія там робили, усе. Оце кажу... Як вспомнимо, дєвочки, це ту войну... А тоді – голод отой, 47-й год... Так-то, не дай Господь!

Тепер... на окопи... Де чуть підростки які, і гонять же ж на окопи... Ну приходе і каже, шо ви должні... Не підеш, – буде стрілять... Це ж при німцях, допустім, тоді ж... Ну, у нас тут тоді у Біленькій, як були,

так нас, допустім, не ганяли на окопи, бо воно моментально нас... А це ми вже були там, у Семенівці, за Томаківкою, так там ото ганяли, і ховалися, допустім... У мене сестра була старша, м-да, так вони подушки ото заклади, щоб не той... Особенно було, як гонять оце плєнних, м-да. А гнали, оце більше калмики... Вони здівалися всяко! Я ж кажу, оці калмики, чи татари, чи які вони. Вони дуже насильством оце занімалися. Де хто мог, я ж кажу, і там, допустім, ховався. А було воно ж в войну, оце саме страшне було, отам вошей було в їх, не дай Господь! І то до нас зайдуть... А у нас, у хазяйки була сама крайня хата. Оце як зайдуть і ото знімав ту сорочку і гладь йому... Воно ж, допустім, шо ті воші? Вони ж куди? Тріскотять, Господи! Хай воно не вертається... Це не дай, Господь!

А сусідська дєвочка, вона була як ось ці дівчатка, і прийде, я за голод їй начну розказувать... Або колись прийшла, зварила собаці... Каша ото, допустім, ну з крупи там, чи з дерті, допустім... Та кажу, оце нам, як був голод, та поставили б оцю кашу. А вона каже: “Тьотя Тася, а чо ви тоді, не було хліба? А чого пряники не купляли або печення?” [сміється] “Да, Зоя, ми тоді не знали, шо воно таке пряник або печення”. Кажу, накопаєм ото лушпини. В мене тьотка робила на кухні, так вона нам лушпини з картошки ото приносила, ото перемелювали і ото десь... Або їздили в плавні, рогозу копали. Ото рогозу ту терли на муку, і ото з лушпиною тою перемішували, пекли і їли. Бо їсти то шось надо?!

У плавнях під час війни люди жили, були. Хутори там були, тільки помню Гаманисте. Бо я тоже, як робила той... дояркою зразу, а тоді мене бригадиром, так я ото знаю Гаманисте. Тоді ото той... Це воно [Восенувате] було, оце Гаманисте. Тоді ще якось... З кого воно ці назви пішли я ж...

Ну, оце ж тоже казали Біленька оце із-за отого Басараба. Оцей Басараб, він якось був ілі білянин якийся, ілі шо, і це воно назва пішла од цього. Кажуть, Басарака оце пішла Біленька, да. А я точно... Я дуже не увлєкалася цим, по-правдє сказать, училася не дуже харашо.

Мій чоловік і батько його – столяри, дві хати строїли. Це мій чоловік усе – вікна, двері, криші, поли! Все це він сам. Ніхто йому... Ми вдвох тіки з чоловіком. У нас дітей нема, у нас не було дітей...

У церкву я пошти, можна сказать, не ходю. І раніше. Я дуже не переношу ні свічки, ні ладан. Я тільки ввійду у церкву і зразу млію. Млію і все. В мене даже мама любила ото, шоб у домі горіла лампада. Ото ж ладан кладуть і шоб горіла лампадка. То вони мене зразу виводять було із хати, бо я сходу потєряю сознаніє. Я не переносила... От і сєйчас, де похорон, де шо... А, напрімєр, сусідка ходила у церкву святить нам паски. Так я їй дала чотири рублі, кажу: “На, поставиш свічки “за здра-

виє" і "за упокой", шоб шо годиться... А я, кажу, не могу до неї піти. Я ж кажу, це ми може года чотири чи п'ять тому назад у Мар'ївку поїхали туди святить паски. Я тільки зайшла, хотіла ж поставить свічки. Узяла купила свічки поставить, а відтіля вже мене вивели, я вже нічого не помню...

Білий Микола Васильович, 1930 року народження, с. Біленьке Запорізького району Запорізької області[1]

Білий Микола Васильович, 1930-го года рождєнія. Батька мого звати Василь, матір – Юлія Бєлиє. Мати дівоче – Месник. А діда, бабу не знаю я. І ім'я не знаю. Вони рано померли. Сам я білянський, батьки білянські. Батькові дід і баба точно білянські, а материні ні. Не знаю звідкіль. Батько робив столяром в колгоспі... Колгосп – це ж... Він тіки родився, і – колгосп! У діда не було нічого. Ну вообще у їх не було нічого. Вони хазяйнували, нанімалися робить... Батьки жили харашо, а дід і баба, не знаю як. А батьки харашо жили.

Мати так трошки розказувала, а шо там... Ну нічого такого не розказувала, шоб інтересне було...

Ну а дитинство, як? Ріс. Нас троє. Я – середній. Ну война. До войни у школу, а після войни зразу на трактор, або... Ну я кончив чотири класи вообще. При німцях кончав четвертий клас і не кончив. І всьо. А тоді у 44-й, 43-й... (нас у 43-му освободили) у колхозі столяром робив, або учеником. А потом прицепщиком (45-й год). Тоді на трактор, і поки, ето, до пенсії. Да. І всьо. Ото моє таке дитинство, то да.

Помню войну... Що ж я могу розказать о войнє? Усі ж знають, шо було у войну. Ну а в школі? Це ж при німцях зовсім друге стали преподавать. Ну то як? Німецьке начали... Ми побросали [нерозбірливо]. Стали трошки бить нас. Ми ж балувані були, а нас бить начали... і вчителя, і нємці приходили. Вчителя ж залишилися. Ну да, да. Ті самі були. Ну та, конєшно же, їх заставляли. Викладали трошки німецьку мову, може, шоб ми ж хоть шо-небуть знали там. А так нічого. Раньше, вообщє-то, більше... про совєтське преподавали, а тоді про німецьке стали: як німці живуть, як те... Як надо німців любить... У духє воспитувать...

В окупацію мені було тринадцять год. Були такі у селі, раді, шо німці прийшли. Встрічали їх хлібом-соллю. То отак. Я ж не знаю, шо у тебе в душі? Отак і їм. Хто його зна шо... Ну це заможні. Їм же ж обіщали землю дать і [нерозбірливо]. Були ж такі, шо добровольно і в Ге-

[1] Опитування провели І.М. Гафарова та В.М. Філас (24 червня 2002 р.).

рманію йшли, а тепер получають компенсацію. Разні були. І сейчас єсть разні, і тоді були разні...

Жили в нас... і німці, да. Як тіки чуть, шо не так, значить, носком або... Вони були із зброєю. Обізатєльно. Ми ж пацани, то, конєшно... було шо... і з машини шось тяпнеш. Ми ж такі, шо... Ну, а вони ставались до цього... Вони вообщє воровства не любили.

Послє войни тут... Ну як? Зруйнували... Хати поваляли, позабирали вікна, двері на бліндажі. Оце все чисто, де шо було вони бліндажі вкріпляли ... Ні вікон, ні дверей. Нас вакуіровали, нас у селі не було. Приходиш, самі стіни стоять і всьо. Ото начинаєш...

Голод 47-го помню, чого ж ні? Я ж на тракторі робив, чи я не пам'ятаю? Ну шо? Тоді МТС і колхоз був, так нас-то кормили вродє нічого. Це так, хто не робив, той... Ішли, конєшно, на роботу, шоб поїсти. Там давали у колхозі баланду, і всі люди старались піти на роботу...

Знаю, шо церкву валяли, а хто валяв, як валяв...

У плавнях я мало був... Да, а так шо... Я ж то всього не знаю... Це ж не казку розказать...

Жив, робив... Всьо. Шо там? Ну шо я можу сказати? Нічого такого нема інтересного в моєй жизні. Робота і всьо! Жінка моя тоже білянська, 30-го года. І батьки її тоже тутешні. Можу її гукнуть [для розмови]...

Бондаренко Надія Іванівна, 1931 року народження, с. Біленьке Запорізького району Запорізької області[1]

Бондаренко Надєжда Івановна, 31-го року народження. Народилася – Дніпропетровська область, район Васильківський, село Зелена Роща.

Сюди переїхали? Та підождіть, в якому году [сміється]: оце забула баба в якому, так шо буває... Та після войни, конєшно.

Чоловік робив шофером, а я в колгоспі робила. У Василенка... у бригаді. Зразу у Василенка, він був тоді бригадіром. Усього було. Ну а шо, казали "заплава". Біляни десь, а ми тут. Ну а осталася я у Біленькій...

Я через що? Осталась без чоловіка. Троє дітей. Якби щас осталась, так я б не знаю, як би жила. А я тоді, дивіться, сємдесят п'ять рублів заробляла. В мене три дочки. Ну не так, як люди. Ну около людей і я їх витягла. А якби я тепер з трємя дітьми осталась? Шо б я робила?

[1] Опитування провели Р.Л. Молдавський та Ю.Д. Мелещук (24 червня 2002 р.).

Було ми у войну, дітвора, з косарки скидали... І це ж ви його не знаєте, з косарки... Знаєте, як скидать важко. Ну я була така мала, но товстенька... Кажуть: "Та мала зробе!" Я тіки не знала, шо треба ув'язуваться. Було ж ув'язуються, а я так... В мене як попухло попід боками! А тоді баби кажуть: "А чого ти не ув'язана?!" А я кажу: "Відкіль я знала?" Ну кой-які жінкі кажуть: "Відкіля воно знало, шо воно таке?" А тоді вже, як мене вже ув'язали, о-о! Тоді легше було. І з косарки скидала, і в барабан давала, і на гарби накидала, і воли... О-ой! Як вспомниш оцю жизню! А надо було робить.

Тепер усе построїли, ну все ж построїли!! Готова крашанка – і розвалили! Ну шо? Не так? Готову крашанку дали їм – чистіть і їжте! І дітей приводьте! А тепер, ну, ну шо це таке?! Люди безробітні. Тоді було роботи оце скіки. І у виходниє нам не давали, було просять. Я сама осталася сиротою, но в нас по гектару городу було. Бувало таке, шо от осталась я дома... ячмінь. Город, сіяли усе: і ячмінь, і прядіво, все сіяли. Ячмінь висипається... Думаю: "Нє, не піду, ну його, бо дома...". Приїхав бригадір і каже: "Слухай! Давай я тобі ячмінь викосю! А ти йди до комбайна". Ну шо? Пришлося дома бросать і йти до комбайна. А тепер же ж, ну шо? Подивишся, кажуть голі й босі! Цигарку курять, водку п'ють! Оце наркоманія... Ми ж цього не знали!

А в Біленькій? Я вже різноробочим робила у колгоспі. А тоді бросила колгосп. Чоловік умер. Бросила колгосп, бо бачу – з больниці не вилазю. Пішла в рибколгосп. І в рибколхозі я вже дев'ять год послідні робила уборщицею. А получаю мало. А тоді ж робили і біля телят, і де тіки було! Колгосп бросили – пішли доярками в совхоз. А нас відтіля [нерозбірливо], бо давайте справки. Я вам кажу, так як воно є... справки... і нас послали по справки, де родилася. Туди приїхала, кажуть – нєт, як завербуєшся на наш колгосп (єсть три чоловіки), тоді і дамо справку. І так уже я не поїхала... Дніпропетровськ, Придніпровській ГРЄС, оце туди завербовувалась...

Я сюди переїхала у шістдесят .... четвертому чи п'ятому? Шістдесят п'ятому... Да. Сюди чоловікові схотілося. У його сестра тут двоюрідна, і йому сюди схотілося. Ну я як плакала, як сюди не хотіла... Чого? Я жила, совхоз "Ударник", а шо? Хоч техніком... Василівка, чули? Ото ми там жили. А тоді він – сюди! І, навєрно, ото мені так і пішло, шо і він умер, свекруха вмерла, а я осталася з цими дітьми [плаче]. Ну вже тепер так живу... Все, вже кінець мені короткий...

Василенко Зінаїда Григорівна, 1925 року народження, с. Біленьке Запорізького району Запорізької області[1]

Зовут меня Василенко Зинаида Грыгоривна. Мама – Логвиненко Таисия Михайловна. Отец – Логвиненко Грыгорий Степановыч. Бабушка – это она ж уже Стецькевыч Мелания Уваровна. Она уроженка Беленького была. И мама. А дед – Михаил Алексеевыч, тоже Стецькевыч. Это по маме, да. А тех я не знаю. Я говорю всегда только о тех, шо я з нимы була знакома.

Дедушка работал в ремесленном училище в Беленьком, да. Здесь было чудесное ремесленное учылыще. Ото, как Вы заезжаете в Беленькое, тюрьма начинаеться. И там, в средине, старое двухэтажное здание. На терытории тюрмы там сразу все було... Там щас второй етаж, по-моему, под квартирамы... Он учытелем был, наверное. Более тонкая это столяр, да, работа ? Столяром он там работал.

Ну, детей у них було много. Они тут учились. Ну, от я вам не скажу, двухкласное, по-моему, училище мама тут коньчала. Вот это второе здание, через дорогу. А потом они выехали з семьйой. Бабушкиному отцу (Белый... Увар звали его), помещик у восемнадцятом столетии (от какой из них, я точно не знаю, хоть Мазарака, хоть Миклашевськый, это) подарил двести десятын земли... в районе станцыи Мировой. Там Анастасьевка, Томаковка, ото там... А у него было восем дочок, два сына. И он ету землю сразу разделил. Дочкам по десять десятин, а сынов'ям по шестьдесят. И там возле Мировой сразу (рядышком почти) есть село Анастасьевка. И... они там и поселились все подряд. Десять домиков. Ну а потом дочкы ото началы замуж... Земля ж то там. Значыть, усадьбы то возле дома... по улыце... от церквы начынался второй домик. И ото десять домиков подряд было...

Дедушка, наверное, работал управляющым. Ну, просто, он [помещик] такой был, шо больницу построил (щас банк здесь) со всеми удобствами. Канализация тут такая, как ото только показывают в кино. Захади туда... Значыт, сколько она не действовала, – заходи туда, и можеш до бакая ити. Бакай – это наша речушка... Названия не знаю. И даже от не знаю, шо это слово "бакай" обозначает. Я ж то тут... Ну я уже больше здесь, чем на своей родине [сміється]. Мы не переселенцы. Сюда меня фактически загнало горе родителей. Ото так.

Вот это помешик построил. Водопровод, канализация. Е-е-е... внутренний туалет. Ванна. Две палаты для больных. Такие, шо по двадцять коек ставили. И... Ну, это все, што я видела. Што я знаю [сміється] со слов моей мамы. И там кабинеты для прыйома людей. Больщущий

[1] Опитування провели І.М. Гафарова та В.М. Філас (22 червня 2002 р.).

сарай для топлива, погреб, ледник, даже часовня была. Вот. Ну, я почему харашо это все знаю? Потому шо мой муж был врач. Хирург. И он тут проработал з 40-го до 83-го года. В этой больнице.

Я родилась и училась в Кыеве. Мои дедушка и бабушка не тут жылы. Нет. Они ж в Анастасивку переехали. Мы жыли в Кыеви. У меня еще был брат, на два года старшый за меня. Немношко меньше, чем на два года...

Революция, голод... 21-й год... 33-й год я еще помню в Киеве. Ну как я помню его? Я помню, што утром... пекарни обычно были в полуподвальных помещениях. И как пекут хлиб, особый же ж запах... хлеб пахнет. И на вот етих сетках лежали горки трупов. Это я очевидец. И подъезжали подводы, проезжали по Киеву подводы рано утром, брали человека и бросали замершего зимой на подводу. В основном же, замерзали шли из сел... Шли з сел, так шо 33-й я год помню.

...Потом же, видно ж, надо было строить Норильскую електротеплостанцию, и папу репрессировали. Репрессировали. Он был научным сотрудником в Кыевськом научно-иследовательськом инстетуте променергетики. Ну он такой был башкавитый. Учаснык революции [сміється]. Член партии с революционного периода. Он закончил Киевськый политехнический инстытут. То вже после, после революции. Тогда уже можно було начинать учиться, а он был очень такой толковый человек. Его всегда все уважали. Ну, от переехал оттуда. Ну надо было, видно ж, розсылалы... Как только мешает кому, так и пошол. Ну и его репресировали и отправили в Норыльск. Його следователю понадобилась наша квартира в Кыеви. И они маму отправили на родину в Беленькое. Но и нас же ж еще було двое, претендентов на... жылплощадь. Они нас отправили в детский дом. Это был 37-й год. Да. До войны. Папу 15-го мая забрали, маму где-то через месяц-полтора. Ну и мы в детский дом попали. Я тогда уже в 5-й клас должна была ходить. А брат в 7-й.

В детстве я все время была среди мальчиков. А у них все военные игры были. А чего? Потому што брат старшый. Так же ж не выпускают. Обязательно родители должны сопровождать в городе. Шоб куданебудь не влезли. А я была очень активная девочка. Меня надо было присматривать. И, раз, идет старшый брат, то я должна быть возле него. Так што, в основном, это – он на лыжне, и меня ж туда. Он на каток, и я ж там должна быть. От. А потом, после 37-го года, стало очень горькое детство. Как привезли туда в детский дом, а детвора... Это в станице Воздвиженская, Северный Кавказ. Как привезли! А все ж уже знали – привезут детей врагов народа. А нас четверо привезли – я одна и три мальчика... И от я была самая меньшая. Два должно было ходить в 7-й клас. И третий мальчик, Юра, должен был в 8-й клас. Но там не

было 8-го класа. Его сразу отправлили в [Темиргое]. Владлена я не знаю судьбу, потому што нас раньше забрали из детского дома. А отца Владика растреляли. А где мать была – не знаю, потому што нас раньше забрали. И больше у нас связи не было с ним. И на нас смотрели, как на врагов народа. И я думаю, што директору было очень много труда, шоб нас приняли в этот в колектив. Ну вообщем, жызнь была незавидная...

Отца больше я и не знаю. Больше мы не встретились. В 52-м году он умер, раньше смерти Сталина. Не дождался. Там ну капелька, капелька чуть-чуть... Он ему верил! Верил Сталину! Умер в Норильське. Он работал там сразу в проектном бюро, потом на строительство Норильской електростанцыи. Потом на самой електростанции он работал, по специальности, репресированый. А перед смертью (видно ж ему плохо было) его отправили в Таймырский район Красноярського края. И там он умер...

Ну когда мама сюда прыехала под наблюдением же НКВД, розрешыли забрать дитей. Она связалась з детским домом. Ну брат учился хорошо, брат у меня был необыкновенный! Я учылась на отлично, а он был... Он много чытал. И оте то тоже... В детском доме палаты большые были, и он вот это всех соберет, воспитателю не надо заходыть. То, что он прочитал, он роскажет. Ну он такой был – добрый, нельзя найти у него плохие качества. Где-бы он не был, его всегда любили. И директор детского дома маму уговорил, чтоб она до конца учебного года не забирала нас з детского дома. Щоб выпустить его, щоб выпустить брата з 7-го... (так как там 8-го класа не было, уже старшых класов не было), штоб он был, как выпускник детского дома. Видно ж у того тоже были хто-то репресированые. Шоб его детский дом мог устроить учиться. Она говорит, вы подберите, куда лучше. Ну мама прыслала там список. Брат выбирал куда. Решыл в Днипропетровський индустриальный техникум. И ото мы там закончили учебный год, и его как выпускника детского дома (он был отличник), на основании похвальной грамоты прыняли в этот техникум. А потом меня сюда прывезли. И ото я з 38-го года здесь.

Я сюда попала... Здесь начала ходить в 6-й клас. Я 25-го года, 38-й год, значыть, трынадцятый год мне был. А мама сама по професии учительница. Она закончыла тут двохкласне и еще шо-то. Я вам даже не скажу. И председатель сельского совета сказал, шо мы не можем доверить вам дитей, библиотеку тоже не можем доверыть, потому што репресированые. А главврачом был знакомый их симьи. Он и говорит мами, шо “я тебя прыйму санитаркой, но ты там долго не задержышся”. И ото вона поработала немножко санитаркой. Ну она очень добросовес-

ная, очень добросовестная! Потом – сестрой-хазяйкой, потом бухгалтером, а вже перед пенсией вона була медрегестратором, потому шо это было ближе к дому.

А у нас уже ж пошли дети. Я уже закончила инстытут. Запорожськый пед... физмат. Начала работать. Замуж вышла... Сразу я начала работать учительницей, потом завучем, директором школы отэтой. Построилы ейо. Да, да, построила ейо. А потом мне дома сказали: “Или туда, или сюда. [сміється] Хватит”. Ну я в общей сложности, завучем и директором проработала здесь двадцять п’ять лет в этой школе. Ну это у нас была уже одна школа.

Это все было после войны. А у войну вообще, конешно, было ужасно. Но здесь была семья немцев местных по фамилии О-лен-бург: Ельза, Роберт, Йоська. Ну с Ельзой я ходила в один клас в школе. Ну они ж немцы! Они, конешно, хорошо знали свой язык. Семья у них була бедная до войны. А они и в войну не особенно понажывались. Как только набор в Германию – Ельза нас раз-два и попрятала. Вообщем, спасали. Я в Германию не попала благодаря одной женщине-врачу – Михалевич Вера. И Ельза. Они очень много людей спасли! Очень много. Она прыежала вже после войны, вже в нейо был ребенок большой, прыежала сюда... Она не ушла в Германию, она осталась здесь. Брат... ее был старостой у нас, немного в селе... Йоська. А Роберт в Марьевке был. Так ему... Его посадили на десять лет. Он отсидел десять лет, потом его выпустили. Это за то, шо он был старостой. Но он село тоже спасал.

У нас разрушений не было... Ну от школу разобрали (были два здания), сняли крышу. А то все у нас село наше сохранилось, в целом, благодаря ему. Оно и так немножко в стороне. Ну, конешно, немцы много гадостей зделали. Розстреляли... Он в одной могиле в одну яму положыли больше двадцяти человек, и там был молодюсенький паренек даже. Много гадостей зделали. Один учитель, (ну это не точно)... у него была жена-еврейка и двое детей. И он же ж, сразу война началась, ушол на фронт, а осталась здесь жена з детьми... И она осталась з детьми здесь. Прыехали немцы. Забрали ее и двое дитей. Нет! Детей забирали, а ейо – нет. А она поехала з детьми и их троих розтриляли. И говорят, шо это он убил немца. Ну, хто его знает, хто его убил. Ну все грешыли, грешылы на вот этого учителя по географии. На Шептуна. И тода они собрали всех мущин, и, наверно, отак считали: от ты попав – выходи, выходи, выходи. Это было ужасно! Ну, я ж говорю, што Ельза нам много помогла. А потом уже ж надо было ... Ой, я сейчас не помню, где они, где она осталась. Ну, они не вернулись вся семья сюда. Они где-то недалеко от Запорожской области. Ельза прыежала сюда лэтом

с ребенком отдыхать. Ну мы в школу ходили как-то... Они рядом жыли с нами, так шо мы были в очень хорошых отношениях с ней.

Нас, Беленькое, окупировали как-то молниеносно. Взорвали плотину... Рев... Тут такой страшный рев стоял. Вода шла стеной. Ото говорят: "Человек сказал Днепру", што "я стеной тебя запру". Так ета стена шла незапертая. Это было ужасно! Часть людей переехала на ту сторону – плавни у нас были. Ну хто смог, – на дерево вылез. И все равно, там, хто в плавню... И жывотные кричали... Это ужасная ночь была! Ну скоко тут? Растояние тож недалекое...

Немци ж уганяли. Отам против магазина есть домик (и сейчас стоит), там хазяина не было. У нас уже хазяина ж не было. Там была моя ровесница – одна мама, и моя мама. Значыть, если не уганяють кого-то на окопы, так одна мама остается. И нас же ш надо было спрятать, шоб нас не куда не угнали. Ну, зделали так, што от, как немцы заходят во двор, штоб можна было... Они ж все время лазили то по по сараях, то по квартырах. Им надо було продукты. Как заходят... Сделали так, шо можна було... Прорезали дырку в сарай. А сарай з домом соединялись. И я один раз просчиталась: говорять – "немцы", – выскочыла туда, а они начали с сарая. Ну, тада, конешно, мама прибежала, говорыть: "Што ты пришла корову доить... (а в нашых знакомых была корова) без видра! Иди принеси видро!". Так я как рванула по всий улице! Немцы долго тогда искали, переворачивали все на свете. Но я попала к одним знакомым, там был старик. У него была дочка моего возраста. Как я туда зашла, ну где спрятать? Под деревяную старую кровать. Он сверху лежал, а нас двоих засунули туда под кровать. Но от такой старик, страшный-страшный был! И когда немци туда зашли – они начали ж прочесывать всю улыцю – когда они зашли туда, так сразу ж показали пальцем на старика. А им говорят, што туберкулез. Они очень его боялись, туберкулеза. И они вышли, скоренько-скоренько вышли. Так меня даже мама еле потом нашла там [сміється] с перепугу! Тем более, што я ж еще была виновата, я как раз у них уворовала лошадь. Ну, так влезеш... случайно влезеш... И она нам так помогла! Так обоз. А ей, видно, було страшно и не хотела идти на фронт. И так она подошла ко мне. А с лошадьми как то была так немножко знакома. У нас никогда не было лошадей, но часто ж ездили ж отдыхать. И ото где-небудь и влезеш. И я так подошла к ней, она ко мне, ко мне, ко мне, и тихонечко зашла в сарай. А они не заметили. И мы... нас выганяли ж отсюда. Еще мы з этой лошаддю. Повозку к ней прыцепили, и нас четверо... Так шо жызнь была, конешно, во время окупации ужасная! И после того... Я оте-то так, как хто едет за границу, думаю: "Ну, с ума посходили!" Не знаю. Я как посмотрела на етих немцев!

Один был такой... Приходит, первый, и говорит матери: "Матка! Матка! Сюда, туда, туда, мол, убирай". Следующие идут и гонят на рытьйо окопов.

Значыт, не знаю, хто он (фамилии я не могу вам назвать), но у вот этой семьи сына забрали в Германию. И от него ж ничего не было, никаких известий. Так он, покаместь стоял у Беленькое, одно или два письма принес. Ему дали адрес. И он связался со своимы родителями и ото [нерозбірливо]... и говорит, што "я не хочу воевать"... Немец говорит: "Я не хочу воевать". Молоденький такой. Ну а потом же их погнали дальше. И брата я так потеряла. Он же в техникуме был. Уже, по-моему, третий курс они закончили и началась война. И они всем курсом пошли добровольно на фронт. Ему не было восемнадцяти лет. Пятого июля 41-го года. А 5-го июля 43-го года он погиб. Два года он еще воевал. Нам прышла похоронка. Так што я собрала со всей семьи только похоронки. И чуть-чуть сама не сорвалась отсюда. А старшей дочки муж зимой ходил, ходил... Они сейчас в Уфе. Он военный, демобилизовался в прошлом году. Полковник. Работал после Киева в Уфе... Ой! Забыла как завод называется. "Гидравлика".

У нас во время войны стыхийно каждый што-то организовывал против немцев. Были партизанские, махонькие партизанские отряды. Если б оно друг другу штоб верили, так туто было бы более такое порядочное. А то розрозненое было какое-то. Ну мои соученики, што я с ними ходила в школу (я тут закончила восем класов, ну, ото такой у нас возраст), – захватила нас война. Значыт, мы объединились в одну кучку. Более старшые нас туда не принимали, мы не особенно старались. Ну, когда уже начали освобождать Беленькое, тогда начали... Более активные стали вот ети, ну, нельзя сказать отрядики, групы... Групки. Ну, так как мы возле самого Днепра жыли, так наши ребята вплав на ту сторону – з той стороны уже были нашы войска. А здесь немцы были. Ну, оно ж знаеш, где какой этот дозор. Здесь высокий берег Днипра, а там же низкий. Они привозили оттуда письма, туда отправляли где-хто. Это много сыграло, большую роль сыграло в том, што Беленькое все-таки нетронуто осталось. Шо не разрушыли его, как говориться, до основания.

От групки... Ну, от один от нас откололся – Красюк. Он умер щас. Его урна лежыт тут на кладбищи, привезли из Москвы.... А с нами был Катко. Его племянник торгует сейчас на базаре, сам учитель математики и торгует на... Он дядю своего, по-моему, и не знает. Ну у немецкой армии был, как-бы добровольцем, офицер... Ну я его знаю только по прозвищю Костя. Больше я ничего не могу про него сказать. Это не настоящее имя. Значыть этого Костю надо было уже забрать оттуда...

Спрятать. Этот считался доброволец. В добровольческой армии он был. И они вот этот же Котко Володя, забрал его и повел к Худякову. (Тут недалеко они жывут, эти Худяковы). А те говорят: “Пиймають и постриляють, нас никого не останеться, а война ж кончаеться...”. Ну шо ему оставалось делать? Он привел его к нам. А мы жыли в больничном доме. И там было четыре семьи. И в одной из семей была... Одна сим’я состояла... Ну, вообщем, там кухарка этого... полицейских, полицыи. И начальнык полиции Рос уже побаивался, видно ж, тут оставаться на ночь. Потому шо ж, уже ж шло к тому, шо должны были освободить и Беленькое. Он в этой кухарки ночевал. Ну, там в доме ж все знали. И нихто ж никому ничо не говорил. И от он привел его. Постучал к нам в окно. И говорит: “Иди и спряч Костю!”. Ну, я не знаю, как это, шо те мои соученики догадались, мущины, а я не догадалась. [сміється], шо тут же ж начальник полицыи! И шо может быть такая неприятность. Я его отправила на чердак сарая. А чердак был засыпан соломой, так шо там это... ему было, где лежать. Он был у меня, наверное, дня четыре, может быть пьять, не больше. Я ему туда кушать носила. А потом он потребовал курить. Говорит: “Не магу!” Ну, а в одного фельдшера жена (тут тоже ж они жыли). Она курящая была. Мне пришлось уваровать еще табака. А потом побоялась я, во-первых, слышно, шо курят в сарае. Ну, значыть, он должен закурить, когда она там вышла отуда, он должен там закурить был. И вот так он ноччю привел его, и ноччю забрал, и помогли ему перебраться на ту сторону. От.

Большых диверсий не было. Ну, отам шото попортят, шото кругом разведают, где стоит танк. Де што стоит. Где пушка, где, ну, отакие мелочи они... Понимаете, нихто умный не руководил. Я не хочу сказать, обидеть своих сверсников. И себя не хочу, ну мы жыли какой-то такой мыслью, шо от мы должны отсюда выбраться с этого ужаса. Вот. Но немцы отсюда мигом как-то ушли. Бойов крупных не было. Беленькое стоит в таком повороте. И получаеться, если б они здесь затеяли бои, значыт они могли б остаться в мешке. А Каневское... Оно получаеться, шо Каневское, аж там выступает. В Каневском была переправа. Там было ужасно. [Нерозбірливо]

И мы были в Новопавловке. Вы, наверно ж, знаете расположение нашого района или нет?

Марьевка и вбок от Марьевки – Новопавловка. И там нас в одном доме было шестнадцать человек. И все мы... Ну, подымать голову нельзя было, потому шо все время перестрелка была. А на полу лежали подряд... Отак – солома..., и ждали, шо, мол, куда-то ж, де-то можна будет ... У нас даже были мущины. И от однажды, слышым ноччью – не стреляют. Мущины высунулись – не стреляют! Дальше, нет! Е-е-е ноччю я

розбудила всех. Розбудила и говорю: “Мама! Мне такой сон приснился!” А брат мой тоже ж электрик был. Говорит, што сразу все проснулись. А шо ж снилось? Сны розказывали (ну, чем то ж заниматся надо было!). И говорю: “Зашол, забежал, – говорю, – к нам в комнату, в ту ж комнату, где мы, мой брат, Андрюша, и, – говорю, – отакую лампу включил!” Знаете ото есть были большые лампы электрические? И говорю, включил такую лампу! Свет прямо белый стал! Да, а я говорю, к нему не подбегаю... (а тада шо? вязали е-е-е..., нитки розпускали, опять шо-то вязали, все время, а лиш бы работа была!) Да, а я ему и говорю: “Подожди, не тушы, покаместь я клубок не домотаю!” И от я доматываю клубок и его не стало. Де он делся тогда, его не стало. “Да, – говорят мущины, – седня будем дома!” А у нас уже корову забрали, в соседки ж было, уже забрали, зарезали. Немцы забрали шо им надо было, а там кости, часть мяса ж осталося. От так на питан... Бросили то им не надо. Да, а лошадь еще была. Вышли – не стреляют. Смотрят, тот тащит одеяло старое немецкое, тот еще шо-то тащат. Окопы пустые. В Новопавловке немцев не оказалось. Эти сразу: “Домой!”. Наши крычат: „Не идите, заминированы дороги”! А эти: “Домой!” Ну, дорогу там розминировали быстро. Во всяком случае, уже как стало хорошо видно, то мы со своей лошаддю [сміється]: уже двигались домой. Доехали до села и лошадь, бедная, пошла опьять служыть, где збежала от обоза, распрягли. Она нам не нада была. И моя подружка шла, должна была идти учиться, и я должна была учиться. Родители нашы не занимались хазяйством и лошадь мы отправили опьять служыть, но уже в Советской Армии.

Ну, мама... Нет, я не могу сказать. Слишком я тогда была привьязана только к маме, как приехала сюда. А потом уже... Ну, я, от, даже удивлялась, как вот это мы Костю прятали, шо мама ж должна была шо-небудь сказать. Должна была ж хоть поговорить со мной. Мама у меня была самым близким другом. Но она чего-то со мной не беседовала на ету тему. Ничего. Я даже удивлялася, и потом уже, после войны, говорю: “Мам, чего ты со мной не поговорила тода, когда я решыла?..” Она говорит: “Я считала, шо ты приняла правильное решение”. Так шо это ... Ой! Из-за этого Кости еще одного товарища с партии исключили. Они ж тогда не захотели его принять. А начали в райкоме партии отчитываться, шо они его прятали... Нет! Нет! Он не перебещик, он был по заданию там. Ему надо было, ну, от этих добровольцев забрать оттуда. Он был не перебещик... Мама б могла больше вам розказать. Ну, она слишком много горя перенесла, слишком много!

Все растянули. А мама была сестра-хазяйка. Ну, она ж за это все отвечает. От вы захотели взять одеяло там, или подушку, или матрас,

или еще шо-то. Пишы... Это свои... Немцам оно не надо! А мама говорит, пишет справочку и розпишысь... Собрала розписки, шо тот взял три одияла, тот то собрал. Освободили Беленькое. Ну, больница должна работать. А и кравumкраватей всех нет. Сразу вытащила эти записки (ну мама была очень пунктуальная). И по вот этих записках все-все возвратили. Ну а потом уже начали поступления быть. И даже швейную машыну она уберегла! Все возвратила. Ну, ее уважали, очень уважали, и население знае. И шо мне приятно, шо их могила – каждый раз подойдут, остановятся. От. Если там где-то сорняк какой-то, – вырвут, нагнуться, не пожалеют. Да, да. Тем, кто добро делают...

В 48-м году, помню, я заканчивала инстытут. 48-й, 47-й год... Мама ж тут была. И пухлые были. И прибежыш с института – мы были на часной квартире – я и моя подружка. Кукурузку – сажали ж огороды – кукурузки там было. То кукурузка, то пшеница, то еще што-небудь. У них была мельничка. Покрутыш, покрутыш, намолол сколько надо тебе на это. Хазяйка у нас была харошая...

Ну, 47-й тоже давал жызни харашо. Уродила отакая картошечка, ну ничего не было... Засуха была. Ну от сейчас в мае не одного дождя. Оте-то прошол один дождь... С института прыйдеш – голодный. Но это было до редиски. Я знаю, шо мы в институте студенты, в основном, все голодали. До редиски и черешень мы пропадали. А потом у нас был один студент – Видиш Анатолий Ефремович (потом после института он работал директором 30-й запорожской школы) – он устраивался на перевалку работать. И ото он нас обеспечивал всех луком. Поступали редиска – редиской, черешня – черешнямы. Ну, а все-таки шо-то ж поедят студенты. И тогда, как он уже... Начало новый урожай, тада мы начали отходить, и из дому легче было. Он буквально год-два тому назад умер. Нас заканчивало тринадцать человек. Выпуск наш был. Это был первый нормальный выпуск физмата. Первый нормальный. Знаю, что мы были, где шас поликлиника...[запис перервано].

По-моему, по проспекту, отут где музей. Там сейчас возле Дома одежды... Но там все факультеты были. Двухэтажное здание, и ото здание шо напротив. Ото у нас двор, ото наша была ета... Мы так: если занимаемся в первую смену, во вторую – мы востанавливали Днепрогес. Если мы во вторую смену, значыть мы с утра едем все на Днепрогэс, а потом на занятия. Не было перерывов занятий. В летнее время нас посылали в наш колхоз, сюда, в Беленькое. Тода вже я... Да, была дома.

Один студент после окончания... он очень плохо учился, ну тупой просто был... Нестеренко Филип. Ну а попал работать в Министерство. Как он туда попал?! Мы все удивлялись, потому шо поехал же отэто Видишев в Киев, на совещании встретился с ним. Ну и так: начал с

Филипом разговаривать как обычно, а тот: “Тише, тише, тише, тише, тише...”. Шоб не розказали. Було готовимся к сесии, к екзамену любому (все вместе готовились как-то), закончили: “Ну, на седня хватит!” Забирае все конспекты, всю ночь сидит и обязательно, как екзамен подходит [сміється], – он хуже всех здаст! Это всегда было так...

Муж мой из Беленького. Вот это ж было наше все горе, шо кроме Беленьково для него это ничего не значило. Как только он пришол з фронта, мы поженились. Его родители недалеко жыли. Простые колхозники. Агрипина Степановна Василенко – это мать его. И Михаил... Василенко. А как же отчество его? Они вели индивидуальное хазяйство, по-моему, они были заможные. Потому што это и одна симья, и другая сим’я. Они рода из Василенков. А эти считались заможные. У них род большой, из этой семьи вышло целое поколение медиков. Дмитрий Аверьянович Васыленко – это извесный хирург Днепропетровска. Это он дядя моему мужу. Это светило Днепропетровска и професор медицыны. Он уехал из Беленького, а меньшый брат его уехал в Киев. Закончил Сельскохозяйственную Академию в Голосеево. Когда началась коллективизацыя, у них тут такой большой дом кирпичный. Он и сейчас стоит. Моя сваха... Вот от больницы, там через два, кажется, домика сюда, как по ту сторону ити, от той больницы... Примерно его строили в позапрошлом столетии. Там и сарай громадный... улица Стадионная, 46. От. Там жывут, но дом просто запущеный. А там, когда началась коллектывизация, и уже матери не было у них, был один отец, приехали и один сын, и второй сын, и сказали, што “тебе здесь делать нечего” (отцу). Забрали его, и дом оставили без никаких, без поручений. Один же был хирург... Это професор. А второй – академик по линии сельского хазяйства. Они и занесены в энцыклопедию, пожалуйста... Можна о них там, за одного и за другого прочесть. А сестра у них осталась здесь. Она була замужем... (Ну, уже их, конешно, никого нет, по возрасту). Здесь в красном здании школьном был техникум. Старая школа, но это одно здание, пристроили просто новое. Сюда перевели мы старшые класы, а там остались младшые класы. Там был техникум сельскохозяйственный и мой муж начинал там учиться. Он попробовал там один год, бросил это все и уехал в Запорожье. Поступил в медрабфак и потом пошол по линии медицыны. У него еще две дочки есть. Одна – заслуженый врач Башкырии, это моя старшая дочь. Вторая – врач в Кривом Роге. Сын – металург, вот. И старшой дочки дочка – моя внучка – сегодня-завтра здает экзамен, а может, наверное, здала уже. Закончила Уфимский мединститут. Медики пошли. Старшая у них, правда, авиатор. По линии папы своего... Вот, закончили они здесь школу. И одна и другая з золотымы медалямы. Хорошо учи-

лись в нашей школе. Учились они в Днепропетровске, в мединституте. Ну, и та толковая, и та толковая. Сейчас старшая дочка работает в Администрации города Уфы, среди башкир. Пробивалась сама. Это не так просто, потому шо там, как такая какая-то должность, сразу надо национальное хозяйство должно быть.

Я в Киев ездила после войны. Тому следователю было дурно. Он решыл, шо я прыехала забирать квартиру. Он не знал, где деться. Прычом я там и останавливалась на своей квартире, но не у них. Перед войной заканчивалось строительство нашого [Страйкоповского] дома. И кубик был недостроеный. И оттуда попросились знакомые пожыть у нас в одной комнате. Все три комнаты были раздельные. Пожыть в одной комнате. Ну, нашы ж и пустили. Шо... Ну шо нас двое было детей и мы ж еще были небольшые. А потом оно оказалось, шо так им квартиру и не отдали. Уже как я поехала туда после войны, уже я была зрелым человеком, и я могла забрать квартиру. Мне не разрешыл мой муж. Говорит, уже потеряно. Уже столько времени прошло. Уже все забыто, не лезь, и не порть здоровье.

Я хотела выехать. Муж не захотел. Пришлось строиться. Построились. А старшый зять отот говорит, ну што “продать”. И не будет у нас Батькивщыны. Ото и все. Ну вещи я пороздавала. Нет, я сразу жгла все. Уничтожала. Фотографии в прошлом году последние старшая дочка забрала все.

...Давайте я вам блинчики розкажу как делать... “Блинчики-пальчики”. Бабушкины еще, это... прабабушка, потом бабушка, теперь мы, и все мои дети. Это мы недавно с подружкой-пенсионеркой беседовали, так решыли, што надо возобновить. Пекли блины. Ну, старались, шоб тесто было получше, больше яиц положыть, может быть, сахарку туда добавить. Сняв с сковородки, блин скручивают в трубочку. Напекут, потом разрезают на “пальчики”. На “пальчики” говорять потому, шо это фактически длина пальца. И укладывают на блюдо. Один шар, потом второй чуть повыше шар ложат, красиво укладывают на блюдо. Заливают сметаной, трусят орехамы измельчонымы, потом потрусят еще сахарьком, посыпят сверху. Все, вот это блюдо. И уложат вишеньки из варення оце туда. Чуть-чуть добавляют туда и сироп из варенья. Не надо некаких тортов. Ну, мы смиялись, шо когда бы мы не приготовили, какое бы блюдо большое не поделали, то никогда не встанут из-за стола, покаместь последний пальчик не сьедят. Это старинное блюдо. Я нигде не видьила... И старшая дочка – там вишни не растут – так мы готовим им варенья. Щоб она могла там заниматься такими делами. Уже то есть семейное традицыонное блюдо такое. Да.

Оно ж пошло... Оно, я ж говорю, шо оно от бабушки, прабабушки и пошло, пошло, пошло.

Еще блюда?.... С яблоками. Провариваем рис, укладываем его шарами. Шар рису, шар яблок. Пересыпаем сахаром, заливаем сметанкой, ложым масла туда. И запекаем, покаместь оно станет красиво запечено. Ну а уже едят опять з вишневым вареньем.

У нас тут вишень очень много в селе... У нас, конешно, щас сад весь пропадает. Я одинадцатый год сама жыву... Отам черешня стоить – ни одной черешни нихто не вырвал в этом году. Отам детвора перелазила через забор, а я говорю: "Ну чо вы лезите через забор?" Еще одна говорыт: "Та! Бабушка не добижыть"! А я говорю: "Бабушка языком добежыт!"...

Воробйов Василь Пантелейович, 1935 року народження, с. Біленьке Запорізького району Запорізької області[1]

Василь Пантелейович Воробйов, 35-го року народження. Народився отам, у плавні, де отєц бакєнщиком бил, ставив для судоплавства вот еті бакени... Права, лєва сторона, де освящалось, і пароход ішов посєрєдінє. Звали його Пантєлєй Леонтьєвич. А маму – Ксенія Григоровна. Отєц – 5-го, а мать – 4-го года. Вони родились у Балках.

Бабушка по матєрі – Єлєна Михайловна, а дєд погиб під Каховкою. Я його не бачив. Ето було в 17-м году. Ото туди їх погнали... воювать. З білими, чи з красними, тоді як воно... І ото під Каховкою він там де-то погиб.

Мати так трохи розказувала про Махна, як він... Вообщєм він... непоганий мужик був, Махно. Ну а тоді, коли його ото всі начали обіжать, він тоді начав на тачанках катать, і написано було в його: "Бий білих, поки покрасніють, бий красних, поки побіліють!" Отак.

Мати казали щє, шо дід же погиб, а мати осталась сама. У матері було п'ятеро дітей. У Єлени, материної матері. І вона нанімала оте-то дітей своїх на роботу. То до дядька, то іще до когось. І мати роботала у батька якогось. Я не скажу щас, хто ... То в того дядька було четирє сина іщє. І вот ето утром вони кіньми їдуть за снопами, за хлєбом. Снопи перевозить. То туди їдуть – хлопці сплять, а дівчата поганяють. Приїзжають туди, кажуть, другий раз бувало так: й ми поснемо, поснемо, потом – луп! Тіки сонечко начинає вродє сходить, а вже коні стоять на ниві. Їдять, ето-самоє. Давай скоріш піднімать, накидать снопи. І ото в село везуть на ток, шоб молотить. Оте-то вона так казала.

[1] Опитування провів Р.Л. Молдавський (25 червня 2002 р.).

...Тоді ж як, єслі хлопці були, значить хлопцям наділяли землю. От єслі б у вас, допустім, п'ятеро хлопців там чи троє, на кажного хлопця виділялась земля. А єслі дівчата, – на дєвчат не давалось. Потому шо дівчата, вони чужі вже... Підросла – і пішла десь, ето самоє. А хлопці должні були хазяйнувать. Поетому в його була земля, він обробляв. Коні були, ток був. Вот. Отож перевезуть, а потом на току ото молотять. Ці вже полягають десь часов... уже й сонце зайде, полягають спать. Часа три-чотири сплять. А дядько й тітка щє перевівають оте-то зерно...

Батько кончив три класа, мати – ні одного. Мати не вміла і розписаться. Вот. А я в школу ходив, уже в Лапушині, в плавнях. Потом на Портмашеву, а потом з 5-го по 7-й клас – у Бєлєньку. Ото дев'ять кілометрів сюди-туди кажний день. А вже одинадцять класів кончав, як работав у Запорожжі.

Коли була колективізація, ілі ето, унічтоженіє людєй, как говорять, батьки тікали ето в плавню, в лєсніčество. Лєсніčество давали пайок, а печений хліб нє одбірали. Так зерно яке не було, все одбірали, а печений хліб – це пайок – не одбирався. Вот еті комнезами, шо їздили, вони все забірали. А печене не забірали. Поетому сюди ото утекли. Ну а в плавні риба була, ягоди, ожина. Потом в голодовку їли, вообщєм все їли. Рогіз корні драли, з корня вибивали ото серьодку. Там получалось як саго, крупа така. Кукурузу натираєм ото наполовину з тим перемішуєм, водички, і пекли... Молоко було. І так і прожили й не подохли.

В 54-м году, 55-м залили плавню. Ото всьо відтіль убрали, нема ж нічого там. Ми переїхали вначалє на Портмашеву (там посьолочок був), а потом оказалось, шо і там надо зносить. Знесли. Сюда і переїхали у цей посьолок. В 55-м году. Отам і жилі. Тут були посьолочки по три, по чотири хати. Чагарниха була, Насип, оце Кувшиновка, потом Помийниця. Посьолочкі такі. До десятка хат, саме більше це були такі. Люди работали в лєсніčестві, заготовляли дрова, сєно. Корзини плели з лози. Всякі ліси там... Ну який спрос був, значить. Скот держали там, і колхози приганяли скот сюди. Оце особєнно в 54-м году, коли засуха була сильна. Так тут було дуже багато скота – спасався. Спасали колхози, плавня спасала. От.

А у войну, в 41-м году, тоже ми там були, в плавні. А тоді, коли плотіну взорвали, батько вивез нас сюда. На квартірі тут жили. А батько там, звідтіль, там же бакени еті, він звідтіль не приїзжав. І в ноч, коли зірвали плотіну, пішла вода, то начали бакени тухнуть, тухнуть, давить водою, давить, і вони тухли. І то вони всю ніч провозились там. Приїхали додому, а вже в будкє (будка була на сваях і дерев'яна), то по вікна пошти вода була, ето самоє... Шо було все: курчата, циплята, курі,

потопилось усе, ето самоє, шо було. От. І потом, зійшла вода, опять батько забрав нас туди. Ми жили там.

Були партізани в плавнях, тіки відтіль, заброшені, парашутісти воєнні. Вони оце возлє Долгого (озеро таке було). Камиш там сільний, здоровий ріс, і вони там ото були. Ну приходили, переїзжали куди їм надо було. Були і на Кумівках. А місцеві були партизани в Запорожьє. Батько ж перевозив, по Дніпру їздив і дном, і ноччю. Світив і перевозив їх. Отето в Тарасовкє (тут п'ять кілометрів) прийшов обоз. Оті коні, здорові оті. І ноччю (партізани взнали), батько перевіз, вони пішли туди і підпалили конюшню. І ото коні бігли до півкілометра... І ото горить, біжить, лопається, ето самоє... Вообщєм, обоз остався без тяги увесь. Ну і тоді начали свірєпствовать німці.

Тут поліцаї були – Худяков, Басанський, Чернявський помагав їм тоже. Їздили туди, воду, самогон возили (ввійшли к нім в довєріє). Ті притупили бдітєльность... І ото Чернявський прийшов туди, на Кумівки. Вони вийшли, дали йому грошей, шоб він хліба купив. А він з цими грошима поліції заявив... І на другий день пішла – поліцаї, нємці. І потом в одну ноч їх вибили. І була женщіна з ними щє... Радістка. І ту вбили вони. І потом прийшли сюди, а люди работали, німці заставляли работать на току. А вони прийшли, і отак жилєти откривають: "Отак! Отак надо жить-работать!!" Хрести, хрести їм вручили. Їм обом.

Оте-то в Тарасовкє переправились відсіль, і відтіль – Верхня Хортиця, із Запорожжя, відтіль. Хотіли їх накрить. Вони в первий день не зійшлися. Та й на другий день. А їм уже сообщіли. Вони вже були готові к етому, шо прийдуть німці. Вот. Коли підійшли туди, вони як закричали там, нєкоториє поліцаї там були. Вислужувались дуже. І рванулись туди до землянки. Ото в землянкє не було вже партизан, не було. Вони сховались де-то. А рація стояла. Вони, як схватились за рацію – хотіли з Москвой побалакать. Так вона, як шарахнула! Їх чотири ото там насмерть сразу поліцаїв. Вивезли їх сюди до берега (я бачив)... Чоо-рний такий був, ето самоє ... Шо там було заложено, я не знаю. От. Вивезли, тут перевезли їх, і отправили в Верхню Хортицю. Ото так вони там нічого не взяли. Но зато потом начали охотиться за дєдом. Потому шо дєд – батьків батько – там рибачив на Довгому цьому. І вони через гряду ішли. Баба закричала, дід через вікно вискочив. По Бакаю, і в Балки аж утік. І сюди більш не приходив. Так би вони вбили його. Потом вернулись сюди. Батька забрали. І в Бєлєньком ото в комендатуру, чи як воно називалось там тоді в їх? І давай його... Ну, там якійсь був знакомий, заступився за його ... Вобщєм, його двадцять п'ять шомпилов врізали, і він потєряв память. Відать, так больно було йому. Я нє ощущав цього, конєшно. Коли його випустили, то він і пішов у степ

прямо. А хто-то побачив із жінок, і сказав матері. Мати побігла, його привела. Привела і то три місяці він не балакав нічого. Ну, потом пішла мати – знакомий був аптєкарь. Він дав лєкарство. І через три мєсяца отпустило, а то так сидить батько – жовтий такий. Руки тре, тре, тре і тре. Ні до нас не балакав, нічого. А через три мєсяца отпустило. Він встав, поздоровкався до баби, де ми жили на квартірі. Баба зайшла, каже: "Паньковi легше стало, ето самое". Уже він поздоровкався з нею. Вот. І тоді, значить, ми тут були вже, в плавні не поїхали. Потому шо поліцаям було дано заданіє (оцім – Худякову і Хасанському) вибить цю сім'ю усю. "Вони помагали партизанам". І вони охотились за нами. Де піймали б одних, значить всіх би вибили. А так ми держались людей. Нікуди не одходили.

...До парашутістів ставилися нічого, ето самоє. Я ж кажу, шо батько їх і перевозив. Бувало так, шо отето ж ноччю, потихеньку вивезе їх на..., а там ряжі були потому, шо біля берега можуть буть або німці, або шо... На ряж вивезе, а вони тоді потихеньку ото по ряжу йдуть. Вот. Вийшли і пішли. Договорюються, на який день, на ночь, шо вони вернуться. Вони верталися – оп'ять батько виїзжав. І назад забірав їх. А так люди относились до ... Я ж кажу, ті которі продались ото німцям за кусок хліба, або за отой хрест мєталічєскій, оті да. З тими було опасно. В кажной сєм'є не бєз урода. Всє здєсь. Люба держава. Люба сєм'я єсть хтото такий. Як кажуть, діти – двоє, троє хароших, а один – урод. Відкіль он береться? Шо його отак воспітували, чи шо? Всіх однаково воспітували. А от шо-то, шо-то, де-то, які-то заскоки у чоловіка, в людини получалися.

Пішли раз партизани ноччю. Це другі були. Не ті, шо там (ті часто ходили), а то якісь ішли, то там було чотири сім'ї жило, і, причом, не рядом жили, а – тут хата, там – хата. Ну, як хутора ото такі... І вони прийшли, і в матері просили молока. Мати винесла глечик молока. І вони ото з хлібом попили і пішли. Батько не перевозив їх. Вони... Їм було другоє якесь заданіє. То наутро приїхали вже з Верхньой Хортиці поліцаї, і німець був, і матір допрашували. Уже хто-то такий був, шо тяпнул туди ето, заявив, ето самоє. І допрашували. І мати: "Ні! Я не бачила, шо вони вооружонні". На одному поставила і всьо! А той переводчик каже: "Как же Ви, взрослая, не бачили, коли он діти і то бачили, шо в їх автомати були?! І все..." А мати на свойом поставила, шо: "Ні, не бачила. Я злякалась – не бачила і всьо!". І так... шо люди були всякі. А вообщє-то относились непогано. Я б не сказав ... Ну, не ісключено, конєшно, шо були і люди...

А тоді, як начали забірать мужиків, ето. Мужиків забрали всіх, погнали на Тарасовку. Батько там утік. Утік. Переказали нам. Ми з матє-

рью пішли, забрали сюди його, привели. Коли ми тіки начали спускаться з гори, (а вже всіх підряд виганяли німці), вони очищали берег цей, потому шо вдруг наші наступать будуть ... Як переїдуть, во-пєрвих, розкажуть, де німці, в якім укрєплєнії. А во-вторих, сховають же. А так, – оте-то Бєлєнька, Тарасовка, посьолок етот... Вообщєм, хто де було на березі сьола, всі, цю сторону виганяли німці. От. Виганяли і гнали на Новокиївку (де вона там? десь дальоко там). Но ми тікали всі. Да. Тікали. По балках ховались. Де тіки не ховались! І ото всю зиму ми в балках просиділи. Вже дойшло до того, шо не було чого їсти. Ноччю вилазим, по снігу... Хорошо, шо кукурузи стояли. Не виламані були кукурузи і стояли, ето самоє. О. Ото наламаєм качанів, принесем, трохи спарим ноччю. Дньом не топили, потому шо дим. Вот. Поб'ють. Було таке, шо німці находили. Ішли, попадались, і вибивали людей, ето самоє... І ото так прожили ми. А потом ... розвєдка наскочила. Три розвєдчика було. І забрали всіх, вивели. Вже в Бєлєнькій були наші. От. Привели туди. Людей було по балкє! То вродє жили, так і людей не було. Всі ховались. А то сотню, навєрно, людей вивели вони і повели, ето самоє. Бистро і скоро, так всі взнали, повиходили. Привели в Бєлєньку на якусь улицю... Ноччю, во-пєрвих... Сказали: "В хати пока не заходьте". Були замініровані хати. Побіг один от у штаб. Відтіль вийшов сказав: "По цій улиці можете заходить в любий дом. Ламайте забори, ламайте той. Топіть. Хай діти гріються". І ото ми зайшли – то на воротах була ямка, на порозі – ямка (ото міни повитягували). От. Начали топить, натопили. Полізли на горіщє. Людей не було ж нікого там, ето самоє. На горіщі якийсь тазік був, і там дерть була. Наполовину з мишачими кізячками ото таке. Знесли водички туди. І ото на печку так – льоп, льоп. Чи спеклось, чи не спеклось отдираєм. І давай їсти, потому шо голодні були. От... Побули. Наутро батька на призивной, на фронт. А там, на призивному, був (колись работав він замначальником тєхнічеського участка вот етого, де батько робив бакенщиком). І сразу їм видавали бронь. Сразу ж їх забрали в Запорожжя. Собірать, де лодки, де катєра які, де шо піднімать, потому шо наші ж подходять войска, надо переправлять їх. І ото там начали обстановку дєлать біля Запорожжя. Ті ж бакенщики, шо знали, вони знали, де каміння, де корчі, ето самоє. Травили, всьо просматрівали, ето знали, де проход. І так вони дойшли сюди. От. Батько тут остався вже бакенщиком. Шоб той етот. Ну, як? Доходили, який пост... Чий пост, – той і оставався вже. Потом приїхали солдати, там. Начали заготовлять шпали. Верби пиляли і на шпали, потому шо тягнули вєтку от Василівки на Каховку туди, шоб поїздами то ж снаряди та всьо ето тєхніку подвозить, ето самоє. І вони заготовляли ото. Ну, а солдати (тоді ж власті не було) привезуть ото

гранат чи шо. Батько знав, де ями. Поїдуть. Бах! Риба єсть. Вони грузять на той, на підводу, і туди, своїм солдатам (там же іще були в Василівкє). Ото для корма, пітаться шоб, ето самоє. Батько всєгда возьме такого сома – пошти в рост! Ото палку так продіне в зябра. На плече. А хвостом – по п'яткє, так – ляп, ляп, ляп... Приносе – ріжим ото і жарим. А це хвост, потом живот – це було, як для зажарки. Він жирний. А спина – худе. Спину, м'ясо це, береш, як хліб, а це – жирно, їси так... [сміється]. Отак і вижили, як кажуть. Ну а потом, коли тут освободили ... Да і той розвєдчик, шо виводив нас із того, відтіль, то тут погиб. Він тут лежить. Так глупо погиб парєнь. Прийшли сюди на розвєдку, а тут хата (вже її нема) завалилась. І він не глянув хату, а пішов у погріб заглянув, чи нема німців. А німець жарив там у хаті шо-то. І через вікно його тільки – шльоп. Ну а потом і німця вбили, но шо з того? А він тут і лежить.

А після войни шо? Працювали с утра до вечора! [сміється].

Рибу ловили в плавні круглий год. От, весною. Прибувала вода. Вода прибуває. Особенно щука – отак в водічкє йде по траві, і вона отак, іде палкою, біжиш, тіки – хрусь її, хрусь! І єсть, сюди... Ето весною. Літом? Ловили вначалє в озьорах, в ямках. Маненьку рибу ... щучки. Щучки, ето самоє, невелички. Ото прийдеш скаламутиш отак – вона виходе і підходе отак, іде-іде. Виставила трошки і йде. Ти береш – раз викинув, раз викинув, раз викинув... Потом ішло – корзини. Плели корзини бєз дна. Не було дна. Така. І ото накривали. Накривачка називалась. Як накриєш, єслі рибина попала туди. Вона тіки стук. А в руках ти чувствуєш, ага, єсть рибина. Потом ото в корзині там ловиш її. Ото ловив. Ето на [крутку] літом. Вот. Осінню – підсакою. Єслі начинає замерзать, – підсакою. Прорубували такі на крутку йшли ... Викручуєш, кручуєш і тоже – каламутили, потом риба собіралась і ото в ту ямку. Потом підсакою – раз! І викидаєш її... Або довбням били. Довбня – ето палка. А на палку, як молоток здоровий такий, дерев'яну чушку отрізали. І ото біжиш по льоду, або на коньках їдеш, ага! Рибина йде – тіки хрусь! По льоду. Вона раз – і вивернулась! Бистро розрубуєш – глушилась вона то ... Прорубуєш бистро – не вспів прорубать, – вона вже ожила, побігла опять. [Сміється]. Як ідеш – бух, бух – ото так. Зімою – "на дух". Це багато ловили риби так. Риба задихалась. От коли мороз-мороз, а потом – отлига. І риба задихається: там їй не хватає воздуху дихать. Вона підходе під берег. Льод десь ото плямкає, плямкає так, поки пролиже льод. Пролизала вона і тоді дихає – стоїть і дихає. І ото підходиш і підсакою таки раз! Як зачепиш другий раз, так не витянеш підсакою, – там з півмішка, навєрноє. [Сміється]. Оте-то зімой отак. І круглий год, я ж говорю. А так етой дичі було, уток всяких всє-

возможних, і от крячок і до... здорових. Гусей не було, а утки... Ловили іногда в тому, в дуплі, єслі... Підходиш, а вона на яйцях сидить. І ото з яйцями забірали. І раз! Закрив і з яйцями. А так яйця підсакою собірали, варили їх, їли. Я ж кажу, шо все підряд їли, шо той, і не здихали. А тепер бояться шо-то з'їсти там [сміється] ...

Жінка тут тоже жила. Тут ми познайомились. Вона сама родом із Херсонської області. Сюди переїхали вони в 47-м году, в голодовку, бо там голод був сільний. Нічого було... А тут їхній дядько жив, Васільченко. Вони до їх переїхали. Ну а в дядька, як кажуть, три дня гость, а потом уже мати її работала. Тут іщє колхоз був Куйбишева. Работала свинаркой. І туди ото, де свині, і дітей туда забрала всіх. Їх було три хлопця і дівчина оце. Там в матері вони біля свиней і були. Кашу ту, шо свині їли, то і їм давала. І так вони і вижили. Я прийшов з армії, з нею познакомився, поженились. Свадьба була така: зійшовся дід, батьків батько, батьки, свати, та й усе. І стали жить.

В колхозі работав тут. Потом посовітував друг Назаренко Іван. Його вже нема, Царство Небесне! "Приходь до нас в міліцію". Поїхав – поступив, там остався. Закончив Дніпропетровськую юрідіческую школу. Проробив в органах міліції двадцять дев'ять лєт. Начинав з сержанта. Пішов на пєнсію в званії капітана. Возглавляв у витрєзвітєлі номер один. Був командіром взвода. Потом пішов в Оржонікідзовський госбанк командіром отдєлєнія. Потом замначальника, потом начальником. Охраняв банки (во взводє по охранє госбанков був). І перед пєнсієй работав я командіром взвода по охранє общєствєнного порядка. Був отдєльний батальйон патрульно-постової служби. У 85-му році пішов на пєнсію. Уже прожив... Говорять, на пенсію пішов, надо один год прожить, шоб оце з государства не здирать шкуру. Надо тіки один год на пенсії жить. А я вже скіки років живу. І за друзєй за своїх, і за всих [сміється].

В колхозі залишився, бо тут же батьки мої були. Коли я закончив, пішов на пенсію, вони вже старенькі стали. Її мати тоже тут жила. Заболіла, я приїхав сюди. Умерла тьоща, поховав. А потом із батьками тут оце і жив. І так привик. Тепер коровку маю, конячку. От. Для коровки привезу сінця... Коровку подою – молока нап'юсь. І круговорот іде...

Червонодніпровка – оте-то воно дуже давнє названіє. От. Красні Забори. По одному іще називалось. Красна Забора. По расказам, так, як люди старі розказували, – то тут ... балка оте-та і забора. То тут зійшлися були білі і красні. І тут такий бой був, шо по тій балкі кров текла, як вода вродє би. І тут сильно дралися іщє, коли казаки були. Отут...

Ну козаки були там оте-то, де бугри. Отеті могили. Оце ж їхні були сторожеві вишки, там стояли. Коли побачив отой, шо йдуть турки – він сіно підпалював (отето з дерева було здєлан такий, ето самоє, вишка і там сіно). Сам вскакував на коня і тікав на Хортицю. А той, шо дальше, раз загорілося, ето – значить він сам уже підпалював, уже той тих турків не бачив він. Підпалював і тоже... І отак ішла лінія аж до Верхньой Хортиці. Туди, до Хортиці. Ті прискакували, то там уже було ізвєстно, шо ідуть татари. От так як люди розказують, так, ето самоє... Ну, а тут, я ж кажу, шо то сильно, бої були сильні. Оно получалось, шо і в цю войну тут тоже німці ото там по вишині покопали окопи, і їм з гори відтіль видно сюди посьолок і дальше все видно. Як тіки, хто де поворушився, ага, значить хто-то появився в селі тут і всьо. Вони стріляли. Вигодна така позіція в їх була. Поетому там, як наступали, то по балкє було багато побитих. Правда, і німці були побиті, і наші. Їх собрали оце тут, поховали. От. А кого не заховали, того земля і так прийняла.

Це село, по розговорам, було Батькобросівка, як кажуть. Під Балками єсть там посьолочок, Батькобросівка. Ето от син, допустім, неслух'яний, бросав він батька. І вотетого сина вивозили його туди, у той посьолочок, і там поселяли. І називались батькобросівці, шо батька... І отето тут тоже самоє було з Бєлєнькім вначалє, нєсколько сімей. Ето Чиженок первий сюди... Ну, не мирились вони з батьками. Понімаєте як...? А ще – Лосєв, Чиженок... Чорт його знає, як фамілія... Не помню. Не буду і брехать... Це в 30-х годах. З 30-го по 37-й, коли вже начали садить отут посадку... ото понад берегом (то все садилось вручну)... Сюди вже приїзжали люди... Ну тоді голодовка була і люди приїзжали з усіх районів, садили... А лєсніčество кормило. Вони готовили їсти три раза на день. І садили вони посадку отету, укріпляли берег. Берег, правда, тоді і так укрєпльонний був. Ряжі були. Тарасовка уже ж була в ряжах обложена. Всегда ж правий берег, річка бере правий берег дущє...

Красна Забора, забора – ето гряда камнєй. Виходила вона туди, далеко, на Днєпр. І на краю на самом був сильно великий камінь. "Розбойнік" він називався. А чого? Об його розбивалися козацькі чайки. Параходи, як перві йшли, то об його розбивались... І так його прозвали "Розбойник", так і остався він "Розбойником". Коли піднімалась вода, то там дуже шуміло. Камнєй там багато і ото вода шуміла сильно. І самий крайній був етот камінь "Розбойник". І об його ото розбивались, і так і було... А Красна Забора – ето оттого, шо тут ото сільно война була такая, бились... І козаки бились, і після того бились... Вообщєм, як той, так тут і сходилися. А дальше ж Тарасовка була. П'ять кілометрів (ето вже Дніпропетровська область). Там помєщік був колись, Тарас. Так воно пішло названіє Тарасовка. Тарасове Гульбищє там було. Де Тарас

виїжжяв з дівчатами, вони там танцювали, ето самоє... Там була така площадка здорова і ото там танці устраївалі. Навєрно ж, під гармошку, тоді ж не було ні магнітофонів, нічого не було.... Под балалайку, под гармошку танцювали. Шо начальник приказував, те й грали навєрно. [Сміється].

Мати трошки з Богом дружила. Так молилась, і всьо там. А батько – нє, батько нє моливсь ніколи. В матері була ікона, старенька дерев'яна така. Купили вони десь, чи я не знаю. Раньше ж було як? Як заміж виходить, чи шо, ікону батьки давали, ето самоє. З іконой шли в нову хату. [Запис перервано].

А то под воздєйствієм матері, може мати сама й носила... І я дітей хрестив. І робив у міліції, і вже не розрєшали, а потайки носив своїх дітей хрестив. Бабка, єслі заболіє дитина, бабка ж не бере лечиться. Младєньческе не бере лічиться – він не хрещений.

Тут вже нема нікого, а була бабка. І була бабка така, шо направляла, костоправ була хороша. Молилась і шо-то там, ето самоє, читала. Шептуха була. І був мужик, Брик.... Він не живий, а його син отам, – Микола, той тоже помагає... А то до батька. В мене колись казали, шо "волос". Вообщєм, я дві ночі не спав, уже работав в міліції, приїхав сюди і ото... Ілі підколов, ілі шо, вообщєм палець там став наривать. Так я дві ночі не спав, а потом пішов до його. Він пошептав. Каже, аби ти ще суткі б той, я мог би тобі вже нічого не помогти. І він пошептав – я прийшов, сутки проспав. Прорвало все. От він бере палець отак шо-то такоє, і шепче разов нєсколько...

Гудошник Лідія Григорівна, 1931 року народження, с. Червонодніпровка Запорізького району Запорізької області[1]

Зовуть мене Лідія Григоровна. А фамілія – Гудошник. 31-го року народження. Батьків звали, маму – Євдокія, а папашу – Григорій. А якого вони були року народження, оце вже не скажу. Бабушку трохи пам'таю, ще була дівчушкою, помню. А дєдушку – вообще не знаю. Бабушку звали Соломия, дуже старенька була тоді вона, дуже старенька. До ста год добіралося. Вони жили в Біленькім, а ми тут... Нічим було їздить тоді ж. Так я, можна сказать, дуже рідко її бачила. А тоді вона померла...

Я в Стрюковкі родилася, Томаківський район. Сюди переїхали році ще до войни. Но не знаю, в якому году. Чому? Ну, откуда ж я знаю? Я ж тоді малесенька була. Просто мама була білянська в мене. А папа-

[1] Опитування провів Р.Л. Молдавський (червень 2002 р.).

ша – стрюковський. Жили на Марганці трохи. [Нерозбірливо]. А тут, значить, плани давали. Понравилося. Ми переїхали тоді ж тут [нерозбірливо]... Це вже вулиця йшла, оце вже тут було застроєно. Ну може не всі ж так, було рідше може. Так діти одружувалися та строїлися, плани брали. Наша хата, напрімєр, туди он трошки дальше навскоси. А ми план узяли і тут построїлися, як уже одружилися. То оця вулиця, послє войни нова вона стала. Тут один по одному стали приїжджать, хто відкіль, і строїться. А вулиці в нас тут вообще без назвів. Просто вулиця [сміється]. Червонодніпровка і все.

Заселяли? Хто відкіль їхав, хто відкіль приїхав. Знаю, шо червоняни всі оце тут. Оцих усих знаю я червонян, напрімєр. А хто відкіль приїхав? Хто з Біленької, хто з Тарасівки, хто відкіль. Бог його знає відкіль люди сюди переселились. От туди дальше, напрімєр, моложе трохи мене женщіна, вона білянська. Він у неї десь із той сторони аж. Приєжжі вони. Построїлися, зійшлися...

Коли переїхали сюди, в степу робили. В степу, да. Колхоз був Куйбишева, предсєдатєлей багато було...

Оце, як помню голодовку, так заарештовували за колоски – хто збирав. Як повод був... У нас у селі вроді нікого так... [Нерозбірливо]. Білян там... [Нерозбірливо]. Де-то ще там...

Я мала була, мені нічого не нужно було, а тоді война. Під час войни виїзжали. Евакуіровали нас, як німець сюди зайшов... Пам'ятаю, як мама... Ну було шось там, свинячка якась... Зарізали як-то та у чавун, шоб зварить... Ну їсти ж на дорогу надо... Де будеш їхати?.. Бог його знає, де будеш їхать... То запомнилось на всю жизнь ото одне: як підфудболив німець чавун той, так аж через вулицю до сусіда у двір, з м'ясом, з усім... Оце тіки помню, а так не помню нічого.

Помню, шо проходив фронт через Запорожжя, через Бєленькоє. Це так, по розговору маминому знаю, а так... А так, як би сказать... Де люди ховали там одежу, посуду (вернуться надо ж, шоб було шо). Так рили, виривали все... Да воно ж і у нас так: шо ховали, – повиривали. Приїхали – голі розвалини, голі стіни, передовбано все... В хатах і спать було ні на чом. Ні вікон, ні дверей...

Про парашутистів не знаю. Знаю, шо оце переправа була у нас тут (це по розговору...) Це було тут у нас... Зараз море, а було там плавні ... Дніпро було, а тепер море... Все поунічтожали... А тоді там жили люди. От Довженко, сусід, він же старший, може розказати. Вони як буд то би жили... Я точно не скажу, но вони відтіля приїхали, з той сторони. Десь жили, чи в плавнях, там я не знаю. Хуторки були такі..., плавні ж називалися. Поприїзжали сюди ж, люди живуть. Знаю, шо городи в їх там були, кусочки воно ж такі... Там озеро, напрімєр, а там – сухо... То,

де вони жили, видно ж, бугри були, сухо там було. Люди ж рибу ловили... Там вся зелень, і щавель було, і ожини... Там багато кой-чого було...

А знаю я голод, шо у 37-му був... Ой, в 47-му! Макуху їли ту бавовняну, травилися... і їли. То акацію рвали... Знаю, шо мама то, де яка баночка кукурузки, драли ж на драчкє, отіво лепеники пекли... Драчки – то два кружки з зубцями крутиться... Такі машинки були, шо тре на крупу, і мукичка там ото... Крупа на кашу чи на суп, а ото так трошки помню, розказували... Лепеники – ото з тої ж муки, шо отсівали... [зітхає] розводили водою і таке... Ну вообщем і згадувать не хочеться за таке...

У дєтстві, в юності горька жизнь була. Нічого нема хорошого вспомнить.

Іграшки мама мені робила, і сама робила... Клала, чи напихала вати чи тряпок... Голову робила, рисувала... Нє, їх вже не залишилося, повикидали...

В школу я тут ходила, колись була тут школа. Училася я тільки два годи до войни. Воно вже і война була, так ще ж ходила у вторий клас, а тоді дохажувала після войни. У мене чотири класи, а мама вообщє не грамотна. Совсєм не ходила в школу.

Школа була хата. Пустувала хата. [Сміється]: В школу ходили, тєтрадєй тоді ж не було. Де яка бумага була, все це писалося на одних бумагах.

Після войни нема ніде нічого. А голод то зробили іскуствєнно. Бо хто ж робив? Власть робила. Хотіли, шоб люди згинули [нерозбірливо]. Так трошки, трошки так шось розказували, трошки шось ухватила... В дєтствє, в юності воно це...

Потім працювала в колхозі. Мама просторобоча, робили в степу і на левадах. Ми повиростали тоже в колхозі. І на косарках, тоді ж як не було після війни, заставляли скидать... І колоски збирали, і траву, снопи в'язали, і перевертали валки, і пололи ж вручну, і садили вручну, і кукурузу ж і... Ну вообщєм... Ну так а шо? Була ручна робота ж тоді після войни. Не було ж, як ти кажеш, тягла. Були там десь якісь пооставалися у людей ще корови, коровами... Це все збиралося, робилося все людськими коровами. Хто держав ото... Хто багаче трошки був...

А пішла на пенсію, оце в колхозі я получала 36 рублів. Оце трудодні (трудодні тоді ж були)... Після войни трудодні тяглися, поки вже пішов переворот жизні на грошову систему. І то платили дуже ж мало... Платили, як би сказать, копійки... І двадцять шість копійок, і тридцять, і сорок, і п'ятдесят. І до рубля. Це за день, як робиш. І смотря яка робота... Через те і пенсія мала в колхозі... А за рік? Ну шо там получалося за рік, шо я запомнила? Сто рублів – це дуже трудно було,

шоб це їх, бачив, назбирав. Ну а тоді, вже дальше, дальше... Так оце... Хто механізатором робив, тищу заробляв... Раньше було ж оце, шоб виробляв же ж мінімум. Як виробив мінімум, вже считається год тобі. Твій стаж... Не виробиш... Женщінам сто двадцять, кажеться, чи сто двадцять п'ять... А мужчинам ... Скільки ж мужчинам?.. сто двадцять п'ять днів надо? Ні. Двісті п'ятдесят мужчинам, а жінкє – сто двадцять надо... Ну воно ж як? У мене, напрімєр, троє дітей, і все на мені хазяйство ж держалось, на моїх руках ... Чоловік робив трактористом кажен день... Так я не могла вихажувать каждий год. Тоді ти, глядиш, больний... То сам заболієш, не получалось... Хто так, з матерями жив, шо дома робили, а вони при їх жили, то ті виробляли мінімум. А я більше не могла по своєму состоянію здоров'я... На роботу ото іти, прийшов з роботи, – не знаєш, за шо браться. Так воно якось...

Воду тоді носили із Дніпра на плечах на коромислі. Вода ж не проведена була...

Одяг в магазині купляли. Знаю, шо ото як послє войни ж, послє голода, так міняли, міняли. За стакан пшениці чи за баночку кукурузки, лахматинку якусь міняли. Це знаю. Ну чужі люди, чи звідкіль вони, вже не скажу, приносили... міняли. Як уже у нас появилося зерничко там, так ми міняли. Міняли, знаю шо, на лахматинку [нерозбірливо].

А одіться, обуться, так вообщє. Тоді шо ж було – чуні. Приказка була: "Спасибо Сталіну-грузину, шо одів нас у резину". Чуні були тоді, ходили. Бурки ото шили. А літом керзові черевики. Та калоші резові. Я як замуж ішла у 53-м годі, я тіки й побачила туфлі. А з чоловіком так познайомилась... Робила я на храмі в Бєлєнькій, а він робив трактористом (тарасівський він). Ну там, на балкє. Приходив до нас гулять [сміється], музика грала... Приходив... Так і познакомилися.

Пам'ятаю як в 53-м Сталін умер. Пам'ятаю, бо робили ми на храмі в Бєлєнькій. Як? Требувалися доярки, а молоденькі ж в колхозі [нерозбірливо], учили уже в'язать. Ми ото старші. Робили все вмісті, робили з ними. І пололи ж ми, і все... Так знаю, шо об'явили, шо Сталін помер. Ну якось тоді і жалко його було. Жизнь тоді така була. Він правував. Недопонімали: хороша ця жизнь, чи плоха. Ну протів того, як пережили войну, то вже ж лучша стала жизнь. Конєшно, потрошку. Тоді як би сказать? Заробляли мало, но воно копєйки стоїло. Хлєб стоїв чотирнадцять копійок, двадцять дві копійки, двадцять шість копійок стоїв хліб (це найсаме дороже). Якось усе воно копєйки було. А тепер за копійку спічок не купиш ніде... [сміється]. Тоді копійка була спічки... Ну так, якось як об'явили, якось тривожно було вродє. Аж жалко було, шо він помер [сміється]. А як вже ж проісходіло, не упомню... Як він правував, як тепер кажуть. Був і хороший, був і плохий. Вони всі, всі

хороші. Хороші і тоді, хороші і тепер є. І плохих багато... Жизнь харашо ведуть. Самі живуть, а ми, а ми живем... Начали добавлять по капєлькє пенсію. А Хрущова?.. Недовго був Хрущов. Як би сказать, про нього плохе і не казали нічого. При йому, як сказать, дома хрущовськіє...

Дітей хрестили, їздили в Бєлєньку. В Бєлєнькій тоді була церква. А вже для цих дітей – нє, не було вже... Не знаю в яком году її розорили, а дітей хрестили – в Запорожжя іздили... Це як коло Хортиці десь церква... Це тепер там церкви подобавляли, навєрно ж, в Запорожжі ж. Вже діти взрослі...

Я в магазин зараз не ходю...Магазина зараз немає, й медпункту немає... Годів скільки-то... Хоч би який-небудь був. То ж врачі все-таки... Як би шось помощь оказать... А магазин тоже... Він то є, але не работає, бо дуже мала зарплата! Людей тут мало – товар не розбирають. Це то шо дача тут населилися, так це дача щас виручає... Хліб возять і все таке возять, но я не ходю туди. Діти мені ото шо привезуть... Там грошей на сахар, на крупи, на маргарин... Привозять ото шо таке... А тут ото людей попросю, шоб хліба мені купить... Так оце я і живу...

Довженко Іван Ананійович, 1930 року народження, с. Червонодніпровка Запорізького району Запорізької області[1]

Зовуть мене Іван Ананьович. Фамілія – Довженко. Я 30-го року народження. Народився – Христове Поле, Скельки. Це тут через Дніпро. Ото там родина моя. А тут давно. Після того, ну у революцію, по-простому, як була (ну ленінська... кругом, кругом була, не тільки тут...) [сміється].

Батьки виїхали відтіля. Тут Дніпра ж не було, чи цього, озера. А Дніпро було і плавні. Робили батьки там. Там ліс був, там сінокоса. А я ж малий ще був у 30-й год. Все тоді забірали, все грабили, так як і зразу. Колхози розграбили і всьо, а ми осталися при бубнових... Ну а шо тут? На пенсії вже десять год числюся.

Червонодніпровка – це невелике було село. Вона тільки началася оце ж після революції. Примєрно з 30-х годів, чи трошки раньше. Оце Червоне. Це біля Червоного. Вона от Біленького отділилася, із Біленької сюди одійшли білянські сім'ї. Тут земля їхня була, і то вони отділилися. Так Червоне і назвали, бо з червоним прапором біляни випроводжали себе (червоний же прапор був тоді). Ну земля їхня була, чи шо тут було? Не знаю, як воно там було...

[1] Опитування провів Р.Л. Молдавський (25 червня 2002 р.).

Ще як в школі був малий, то грали у того – у “шаматая” і в “матки”. Це м’ячем. М’яч палкою били, ото так. Та воно пошти однакове. “Шаматая” менше було. Дівчата й хлопці. А того – більше. У “матки” – там у полі стоять, ловлять...

А тут же Дніпро було, кілометр [до] Дніпра. Тут ліс був, плавні, степ був. Там скотину пасли, скотину в плавні уплив так і переправляли. Ну, корову чи того, за роги, та й ... Сіно косили, дрова рубали... Ліс був, його вирубали. А рибу ловили там на ставкі, озера були. Ловили корзинками такими, з лози плели такі і ото накривали. Ідеш накриваєш потом. Гадюк було повно [сміється].

А ще волок був. Це сєтка виплетена, товста, тільки не така, шо тягти ото там. Там два чоловики бере ото тягне. Це тянуть надо. По березі йде, один далі, один ближче ото. Обкольцують, витягають на берег. То таке. Ну хто як приспособлювався. В старовину як? Удочками, закидушками... То вообщем ето... Там озера ото ж висихали, так вброд ловили. Літом ото до осєні висихає вода. А були такі, шо і стояли. А весной затопляло її...

Озера були – то Плоске, то там... То Чагарниха була, хати були там, і річка Чагарниха називалась. То Плетениха... Качки були там, гусей не було, качки, то й полювали... Ружжами.

А це зробили (не дуже давно – це у 53-му озеро), що залило все от Каховки до Запорожья.

Під час войни тут був, на березі. Німці в нас стояли. Ну, вони прийшли воєнні зразу, і воєнні вони і були. Но зразу вони не трогали ні кого. Літом прийшли... В це врем’я, може, чи позже. Вони не по хатах жили. Нє... Вони... Окопи там у них, бункера разні. Передова була. Вони, або людей брали та копали окопи там...

Красна армія перейшла в плавні, туди за Луг, на ту сторону. А які то не вспіли, то туда ж далі пішли, аж на ту сторону.

Були поліцаї в селі. Мєстних ставили. Іх нема вже там [сміється]. Хто їх знає? Я ж тоді ще малий був... Нам однаково було, нам все не доходило і не... А в Германію з Червонодніпровки уганяли, да, уганяли. Вони самі пішли. Два набори добровольців пішло. Про це якось зверху ж узнали. І радіва не було, ні телефонів, нічого не було, а взнали. Повернулись, розповідали, шо погано кормили їх там.

Партизани у нас були, тіки там, у плавнях. Ну, за річкою. Місцевих не було. Самольотом завозили, бросали їх там на парашутах. Вони партизанили. Німцям вред робили. Ну, перестрівали їх там. Там же вони були, на тій стороні. Вони ж заховалися. Там було тих посьолків мало, а вони отдєльно були.

А після войни вернулися назад, то же ж все розграблене. Коровами робили. Коні поки розвели, так пройшли года. А тоді трактора начались і так: робили, робили, доробили, а тепер друге. Розвалили все.

Після війни сільсовєт був один, у Біленькому, білянський був колхоз. Ілі то, Куйбишева. А тоді білянський Кіров, Ілліч. А тоді соєдинили їх всіх вмісті: Ілліча і Кірова, і Куйбишева. Після війни я в колхозі працював. Зразу ж на коровах, поки малий був. А тоді на тракторі. То вивчився, трактористом робив. І до послєднього робив трактористом.

Тільки в Біленьку перейшли багато в посьолок після войни. Молоді особенно перейшли. Багато, не перещитаєшь, скільки їх перейшло. Ну там центр, школа. А тут до чотирьох класів була тільки школа. Я до войни там походив трохи. А там, п'ять год воювали, а потом, куди там у школу?!

Тепер тут нас осталось чоловік тридцять може. Колхозні то шо. А тут самі дачники тепер. Самі приїжджали, не переселяли їх. Із Западної. Ну приймали їх. Лучше було, як на Западі, навєрно. Тоді нічим було приймать. Робили та й все... Тоді всі однакові були. Тоді не розділяли. Це зразу: дачні – городськії, а то – колхозні, а це – той...

Качан Галина Трохимівна, 1931 року народження, с. Біленьке Запорізького району Запорізької області[1]

Мене звати Галина Трохимівна, прізвищє моє – Качан. Я 1931-го року народження. Народилася я – село Яхни, Фастівський район, Київської області.

Батька звать було Трохим Петрович, Закревський фамілія. А матір – Закревська Параска Архипівна. Вони... 1901-го року. Бабу і діда своїх вже не помню я... Не було їх уже в живих.

Батьки були обоє колгоспники. Працювали в колгоспі. Батько кончив, мабуть, два класи, от... Ну його... Їх тоді видвигали, хто трохи грамотний... Він був завмлина... од колгоспу. Ото таке. А мати, вона мало ходила в школу, два місяці всього. Вона малограмотна була. В колгосп ходила на роботу. Оце такі мої батькі. Ну ще шо?

Сюди переїхали.., значить, в якому ж році? Щас скажу... Мені було тридцять сім років. Зараз сємдєсят один, а то було тридцять сім, як ми сюди переїхали. Оце в 68-ом році...

Ми переїхали із Апостоловського району, Дніпропетровська область, і село Мар'ївка. Там чоловік працював і я там працювала. Він

---

[1] Опитування провели Р.Л. Молдавський та Ю.Д. Мелещук (26 червня 2002 р.).

працював... Він закінчив Київську сільськогосподарську академію, факультет ветеренарії. І він там працював, а я працювала вчителем англійської мови. Я сама ж англійську мову викладала, працювала вчителем англійської мови. І сюди ми переїхали, він тоже ветврачом робив, а я вчителем англійської мови.

Він вибрав по карті. Взяв карту і каже: "Я хочу жити тут, там рибу буду ловить". І взяв по карті найшов оце село і ми сюди приїхали. І якраз не було ветврача. І не було... Правда, зразу була вчителька тут англійської мови, но вона мені сказала, шо "Я через півроку уїду звідси". Її чоловік був воєнний, і каже: "Він уїхав уже, а я через півроку тоже до його в'їду". І я тоді осталася тут сама, одна англійську мову викладала на всю школу. Оце Білянківська середня школа.

Зразу, як я приїхала, школа була стара. Ми робили в дві зміни, поки нам построїли нову школу. А вже, коли нову школу построїли, то ми тоді вже стали в одну зміну работать. Ну тоді вже нам полегшало робить. Робила я до 82-го року. В 1982-му році я захворіла сильно і пішла на вислугу. Чотири роки я ще дожидала тієї пенсії. Получала п'ятдесят карбованців. А тоді вже я почала получать пенсію, десять років не працювала. Через десять років мене позвали. Ну хоч вони мене й тоді визивали, не було кому викладать, вони мене дуже просили. Ну в мене желудок сильно болів, пєчень, – це така хвороба, шо не дуже можна було працювать. А тоді вони мене щє попросили, то я пішла працювать... в 92-му році. Працювала чотири роки. Ну вобщєм, в 96-му я вже не стала працювати, захворіла знову...

Діти до мене ставились харашо. Діти, вони мене любили в школі, бо я тоже любила дітей. А вони це понімають. Діти дуже понімають, якщо бачать, що ти їх любиш. Я, наприклад, знаходила підхід до дітей. Бо сама ж я ходила до школи. В нас у нашому селі школи не було. Я за дев'ять кілометрів ходила до школи...

Як ми переїхали в Апостоловський район, то харашо до мене ставились. І в Біленькому до мене харашо ставились. В Біленькому до мене харашо ставилися. Того шо знаєте... Діти... І взагалі до мене, наприклад, харашо ставилися. А за інших я не можу відповідать. Я тіки чула так, від інших, шо біляни корінні вони не люблять оцих приєзжих. Ну в їх таке в жилах, як-то кажуть... заведено. Завжди було, завжди, що вони люблять тіки... Вони зразу питають: "Ти білянський?" Якшо там шось не так. Якшо відповідає: "Білянський", – о-о! Це вони харашо! Но мене б вони ніколи не питали, бо їм приходилося до мене... Оце так. Та й у школі ж, знаєте, тоже повага. Бо в школі ж їм тоже ж до нас приходиться. Дитину навчаєм та стараємся. Та й де побаче, то вони питають: "А як там мій син?" чи "Як моя дочка?" Розказую, шо хорошо,

чи погано. То все пояснюєш їм. Ну школа як школа... А зараз вообщє, як іду туди в школу, попитаю як там, це зовсім...

Коли переїхали сюди, корінні біляни до мене ставились непогано ще й тому, шо їм усім приходилося до мого чоловіка йти. У кожного ж корова, там порося, то вони все понімають. Біляни – вони вредні люди. Вони не люблять оцих пере... цих, не своїх, як вони називали, не білянських. Но як їм треба було, оце ж держуть усе – і курів, і поросята та і все... Як треба, то вони тоді знають... Вони ставились хорошо, бо їм треба було. За всим приходили до нас, в етот участок, тут у нас недалеко. Це ми там прожили шістнадцять років. Ну а тут построїли оце хатинку...

Косовець Ніна Леонтієвна, 1918 року народження, с. Біленьке Запорізького району Запорізької області[1]

Косовець Ніна Леонтіївна. 1918-го году народження. Батька й мати пам'ятаю, як звали, аякже? Я знаю. Леонтій Трохимович Воробйов – мій папа ... А мама – Феодора Павловна, Воробйова тоже. Ну дєдушка вже мій, той, – Бенда [нерозбірливо] Павло. Бенда Павло. І бабушка. Бенда Тетяна. Мамини це. А папини [сміється], папиних я й не помню, бо я була ще мала. Їх вже не було живих. Ну, Воробйов Трохим – ето папин папа. Вони в Балках жили, а батьки уже тут жили. Сюда вони переїхали у 35-му. Був голод. А сюди перейшли і стали рибачить. Вот... Да, як сущєствовал рибколхоз, батько був у рибколхозі. А мама домохазяйка була.

Дєдушка з бабушкой були небагаті. Нє! [сміється]. Нє, небагаті. І батьки небагаті. Так, середняки, середняки... І не багаті, і не бідні! Вот такі, да. А ми ж тоже, ми работалі у колхозі із своїм дідом. Но мій дєд помер уже в 85-м годі, і я оце одна живу тепер.

Я кончила школу, сєм класів, ніде не пішла далі вчиться. То стала работать. В колхозі ж робила робочим! Сапа [сміється]... [нерозбірливо].

Були брати і сестри, були. Померли, немає. Я одна вже осталася із роду. Тут і на Червоній у мене жила сестра й брат, помер. Теж працювали в колгоспі.

Брат робив водніком – фонарі ото світив по Дніпру. Раньше. [Сміється]: фонарі називається? Да? Плавающі, да. Брат там робив. А сестра в колхозі робила. Ото таке...

---

[1] Опитування провели І.М. Гафарова та В.М. Філас (25 червня 2002 р.).

Чоловік мій був з Києва, сам київський був. Косовець Василь Омелянович. Працював рядовим у колхозі Кірова, шо заставлять... Ми, ну рядові робочі були [сміється]. Він не був нічим...

А война! Та, про войну, діти, це як розказати, так не доведи Господь! Про войну... Дуже було плохо. Дуже страдали ми у войну, дуже страдали! Боже мій, Боже! Як іздєваліся ті нємці з нас! Не дай ти, Господь! Не дай Бог! Ой, Боже! Яке горечко було! Не можу я... Вакувіровали. Зразу ото ж работали у нємцев, усе. Вони нам... А тоді вакувіровалі нас. Господі! Дощ і грязь, а ми ідем-бредем отако в грязюкє! Вони нас гонять! Ой, Боже-Боже! Война нам удалася дуже, дуже, дуже, дуже кров'ю! Вакувіровалі нас зразу на Томаковку. Ганяли [сміється]. Все гонили, да. А ми йдем, ідем, та друга втече з етапа, а друге іде. А ми... Я тікала, тікала, з усією сімйою із етапів тікали [сміється]. Вернемось назад, а вони оп'ять нас захватять та погонють... Єслі б вони нас піймали, вони б нас постріляли! Ну так проходило, шо не постріляли. Втечем із етапа, і не постріляли. Заховають люди, які там живуть. Ото в Мар'євкє ми, як гонили, так у Мар'євкє, значить, ми утекли з етапа. Мама... Папи не було. Папу забрали нємці зразу ж. Пішов він на фронт. А там, тоді я не знаю, попав він якось у плєн до німців. Попав у плєн, то його не було уже.

А я була, мама (дітей не було в мене тоді). Мама і я були. І оте так, ага, в Мар'ївку ми дойшли, нас гонили. У Мар'ївку ми дойшли. А я кажу сестрі своїй: "Давайте втечем з етапа! Давайте втечем!" І так вєчєріло. І вже ж, як перейшли ми чєрез грєблю, кажу (а так шовковиці, шовковиці, прямо багато дуже шовковиць там, в Мар'ївкі): "Давайте в шовковички втечем". І втекли! Втекли туда! А тоді пішли до однієї жєнщіни, попросилися. Вона пустила нас у хату, каже: "В мене й нємці стоять, ну ладно, я скажу, шо це – мої сестри..." І ото пустила нас. І ми були в неї. Перебули. "А утром, – каже, – йдіть куди хочте. Не можна держать вас". Ми ходим із села в село. То Новосєргєєвка, то Гарбузовка, то Зоти, то та... Ой, як її?! Смоляна. І ото так ходим цілий день. А тоді опять вертаємось до неї на ніч [сміється]. Отак. Но спасібо, така жєнщіна була, я їй така благодарна!! І пока й вона і умерла, я її благодарила, шо нас ізберігала. Я не помню, як її звали. Тоді [сміється, говорить пошепки]... хіба запомниш усе? Господі Милостивий! Як тоді ідеш і трусишся – ось тоді втік, от тобі можуть убить тебе. Дуже жорстоко, дуже жорстоко вони над нами розправлялися! Нємці. Дуже жорстоко! Ето нєвиносімо так! Так нєвиносімо іздєваться з людей. От тепер, такі кажуть, друзья! А як воні іздєваліся з нас! Ой, Господі! Не дай Бог! Не по... шось не так – прикладом, як урве, так тіки так. Та Боже сохрані, Боже сохрані! Ето нєвиносімо. Мені дуже война вдалася дуже,

дуже, дуже, дуже тяжело. Та були і у німців... Бувають, і з їх тоже люди хароші! Були й румини, були всі.

А послє войни дуже трудно було тоже. Дуже трудно було. Нєдостаткі були. Работалі ж у цьом колхозі. На коровах, на всьому. Дуже ето трудно було. Все порозтєряли. Все на світі. І ховали, і все. Вродє вєрнулися, його вже нема нічого... Все. Понятно? Война єсть война. Прийшов, – вікна повитягувані, і все попорозбиване, і все... Ну шо тоді? Шо там найдеш? І давай же знов же істягуваться, знов же жить надо.

А потом стали вже хорошо ми жить. Уже стало наше властя. Розжилися. І я жалію. Була тоді хороша жизь. А сєйчас для мене плоха жизь. Мені сєйчас нє нравиться жизь. От, як хочте! А тоді було луччє. Тоді було луччє нам жить. От. А тепер... тепер якось дуже крізісно. Дуже крізісно. От думаю, за шо уголь узять? Не знаєш, за шо взять угля. От. Пєнсія не дуже велика [запис перервано]. От і раньше, підеш і хліба ти на руб возьмеш п'ять буханочок. А сєйчас руб – більше рубля батончік.

Раньше весілля, свадьби ж гуляли. Як же ж? Свадьби я і своїм дівчатам... чотири свадьби гуляла. Так шо [сміється] у мене чотири дочки. Ну, хароші свадьби, хароші гуляли свадьби. Народу було багато. Іграють, і танцюють, і співають, і все... Дуже хароші свадьби були тоді. Багато, багато людей запрошували. Днів чотири й п'ять, було триває!

А! Ну, перший же день, як же ж так? Ну, оце ж свайбу починаєм. Ага, їдуть розписуваться діти. Тоді не вінчалися. Тоді не вінчались, а так... Розписалися, приїжають. Уже в нас столи накриті, все, і починаєм вже застольну. Народ сходиться, сідає, гуляють, п'ють, випивають! Гуляють, грають, танцюють. Вообщєм, дуже весело було. Дуже весело тоді було. Весело. За це я не скажу. Дуже весело було! І оце на другий день гуляють, а потом оп'ять же ж то [сміється], то разні починають приходить, і вже на третій, на четвертий день, і на п'ятий. Вообщєм, гульня була дуже хароша. Проходили цілу неділю, а то й більше гульня була. А страви готували хароші. Все було: і м'ясо було, бо тоді ми свиней держали, корови свої були, корова була, все. І м'ясо було, і всьо. І жаркоє, і перець начиняли. Усе. Вообщєм, усе для свадьби було... І риба жарена.

... На другий день понаряжуються, ходять, подіваються, да. Нєвєста, і молодий, який мущина і женщіна вообщє, вже понаряжуються... То батька матір везуть купать [сміється], то шо... На возик садовлять і везуть. А, ой, а діти біжать із водкою, із усім, закускою, шоб, ой! Батьків не покупали, ой! Та було дуже хорошо тоді. Тепер не знаю я, як свайби гуляють. А тоді було для нас дуже харашо, тоді дуже харашо. І

весело було і все, бо... бо було все наготовить, було все у нас. І свині різали, і все! А сєйчас попробуй! Не знаю, як сєйчас.

Тоді не вінчалися, тому шо церкви не було. Церкви були закриті у 36-му... А до цього була, да. Була церква ото, де остановка автобузна. (Сєйчас оце вже вінчаються). А тоді нічого не було. Закрили, і там колхоз туда зерно засипали, і все. А потом узяли та розібрали її. От. Як у 35-му її закрили, у 36-му її сталі розбирать. Ми щє... Я щє в школу ходила! За батюшків не скажу я, як прізвище. От не скажу. За оце вже я не скажу. Влада, влада тоді закрила церкву. Да. А сєйчас, бач, уже от открили і вольниця той. І те. І ми, я знаю, шо от в 36-му училася тут, на Днєпровкє, да. І ми бігали, як ізрубувались, підрубали хрести і зносили... Це не кидали хрести, а зносили на канатяних лєсницях. Лазили і то, зносили хрести із церкви. А потом стали розбірать, розбивать її, і розібралі. І розібралі церкову, і оте-то клуб построїли. Колхоз. Оте-то Кірова. Да. Оце тут клуб построїли. Оце з того кірпіча.

Ой! Люди дуже, дуже протестували. Дуже протестували. Ну, а шо ж? Не по-нашому буде. Так же ж? Не по-нашому. От.

Я вже не знаю, може вони їх, де вивезли, може. Я за ікони вже вам не скажу. Я ж у 36-му щє в школу ходила, в тридцять п'ятому... Я ж не знаю, чи вони... А у церкові там був той – Мазарака, Матлашевський і Мазарака. Оте-то школа стара отам. Так там же ото пани оці жили, да. Ну, вони... Матлашевський програв своє імєніє Матла... тому, – Мазаракє. А Мазарака – був він кривий... Ногами плохо ходив. І вони ото ... Так він оце ж строїв церкву цей же Мазарака. І його, як він умер, його похоронили у церкові. У церкові. Замурували і все. І коли, оце розбірали церкову, то його витягли гроб. Ну гроб був (ми щє ж бігали із школи, дивилися). Гроб такий дубовий, крєпкий! І прі... той, прєдсєдатєль був Гамота тоді. От, помню, дуже я помню, – прєдсєдатєль Гамота [сміється], да. І він тіки – "Спалить!" А всі діди, всі поприбігали старіки, і кричать: "Одвезіть на кладбіщє, і похороніть його! Не надо палить! Зачєм? Він такоє добро зробив, церкву построїв! Він людям допомогал. Не надо палить його!" І вони одвезли, одвезли, і на кладбіщі його похоронили там. А чи є могила його там, Бог його... Я не знаю, я ж не ходила туда. Це ж ми були там, як оце вони везли на підводі, так ми ото бачили. Ми щє ж тоді школьники були! І нам щє тоді повєдєніє поставили повєдінку пагану, шо ми побігли туди, до церкови, як розбивали. Так учитєля поставили, шо ви туди побігли, зривали учєнія [сміється]. Ну ето чепуха!

Цей... Мазарака церкву построїв, школи строїв. Оте біла отут-о школа, як на базарь іти, оце вот тут. (Тепер її продали). Потом друга

туди, до Дніпра, тоже він строїв. Він робив хароше дєло. Для народа він дуже помагав.

А Миклашевський – він виїхав десь. Хтозна куди? Ну він же такий! А цей каліка був, ногами плохо ето... Так шо він помагав, він помагав, він сочуствовал народу всьо... А за того я не скажу, за Маклашевського... Да... Матлашевський у Мазараки виграв імєніє. Мазарака ето був кривий, каліка, больний чоловік. Як він думав, воно вже мені не нужне... І умер тут. А коли?.. Тоді ж це панам доходило, в якому годі, як шо... я не можу цього казать. Шо знаю – те скажу, а шо не знаю – я не можу сказать.

Які ж ігри в нас тоді були [сміється]! Тоді в нас такі були ігри. Ну гуляли ми всі, гуляли все. І там ну шо? Ну як? Ой, та як розказать вам з мого дитинства [сміється]! Так я не знаю... Раньше було так – оце ж, ага, на дорогє пиляка. Тоді ж не було асфальту щє. Була пиляка. І ми на дорогах ото бігаємо, то кавуни робим, нагортаємо кучки, баштан! [Сміється] Да! Те краде, те ганя сторож, ганяє. [Сміється] Ми бігаєм – ото таке наше дитинство було тоді, да. Ото таке. І так, і гуляли, там у що-небудь грали. То у "жмурка", то там... Ото таке наше то дитинство! Не таке, як тепер. Тоді наше дитинство просте було! Да, ми не знали, шоб там, як сійчас разне, разність.

У плавні було дуже харашо [сміється]. Там плавня ж, було там скіки ж, було не залите водою. Там же ж все було харашо. Там ліса дуже великі були в плавні. Риби дуже було багато у плавні. Там же ж рибачіли. Там дуже риба... Оце ж батьки мої рибачили там. І дуже риби багато було. Ліса там які були! Плавні, плавні було тоді скіки доходу було! Е-е-е... колхози скот загонили ж у плавню, випасювали. Овець, корови, і коні. Ну вообщєм, усе. Там дуже було багато прибутку. І зачєм вони ето затопили, і шо з того получається? Нічого не получилося! А скіко сіна заготовляли! Все ж вивозили, грузілі на баржі все. Сіна, дерева скіки було! Всього! А сєйчас, шо за польза? Ну шо? Ну рибу піймають і ... І тоді риби було багато! Я против того, шо вони затопили!

Там хутора було багато у плавні! А як же! Сєйчас я відсіля почну – Чагарниха хутор, Ковалі хутор... Там озеро, то – річка Коваль. І назвали хутор Коваль. Понятно? Потом, Помийниця. Тоже озеро... [сміється], болотне озеро було, назвато Помийниця. Тоді Лопушина. Тоже так ото назвали, не знаю. Тоді то – Іванівське, хутор Іванівське. Туда далі, до Запорожжя це вже. Це я почала... по-порядку. Тоді – Обчишене... Тоже хутір був. А більше туда я вже і не знаю! Туда вже далі до Запорожжя я вже... Е-е-е... було багато людей жило, багато. А по скіко там сімей? Ну сімей може по двадцять, а може й більше щє було. Ну я точно ж не скажу, по скіки. Ну були хароші, здорові хутора. А чим заніма-

ліся? Оце ж у ліснічєстві робили. Дніпрянське лєснічєство було! І оце ж сіна заготовляли. Дерево пиляли, кору драли, рубали... Та ну як сказать? Лоза така. Кору драли. Все заготовляли для государства, все. Сєйчас воно Дніпрянськє ліснічєство ж тут, у Крутому Яру. А тож у плавні було воно, там. І була й контора там усе. І магазіни були там в плавнях! І хліб туди возили, і все-все було. Скота держали багато. Птиці багато держалі. Так шо...

Раніше усі ж були так: то ковалі, і столярі, і всякі. Тоді ж усе було таке. Все.

Но фамілії не скажу я. Оце тоді воно мені нужно було? [сміється]. Хіба я тоді добивалась, які там фамілії. А знаю, шо було. Це я знаю, шо було все. Все робили там.

Лікувалися... лікувалася і народними методами. А більше всього в больницю тоді. Ворожок тоді я не знаю. Тоді ми не кидалися до ворожок не до яких. А то в больницю, то самі там шо-небудь, каже, роблять, то трави варять, то шо... Оце було й мама, які трави заварили, попили і всьо. А то – в больницю. Це ж уже з якого году? А до того, я не можу сказать, шо до того. Це я кажу отак – 35-й, 36-й. Ето я дуже помню ці года. А до цього воно мені ще [сміється]... було не нужне. Таке.

На вулиці своїй я вже давно живу. Кладбівка раньше називалось. Кладбівка, а сєйчас переімєновалі ж в Міра, да. А оце ж кладбіщє отут. Оце ж кладбіщє і ото ж Кладбівка, і так вона Кладбівка й буде! Хто не питає, ми ото – Міра, як записують, то-шо... а так ми – Кладбівка і всьо! Тут і папа мій похоронетий, і мама тут похоронита, і мій чоловік тут похоронетий.

А хіба ж усе запомниш?..

Лисенко Олександра Миколаївна, 1921 року народження, с. Біленьке Запорізького району Запорізької області[1]

Олександра Миколаївна: Моя фамілія Лисенко Олександра Ніколаєвна. 20-го года рождєнія, 13-го марта. Родилась у Біленькому, в школу ходила в Біленькому. Кончила восєм класів, тоді в тєхнікумі в медіцінському училась. Ето... проработала сорок год. Во врємя войни була в дєкреті. І оце родилась ось у 41-му годі [сміється], документ, живий...

Работала тут у Бєлєнькій при больниці. Сорок год робочого стажу. Багато благодарностей у мене в трудовой книжці. Вже усе було харашо. Пам'ятаю. Батьків. Батьки робили, ну, як колхозники. В колхозі

[1] Опитування провели І.М. Гафарова, В.М. Філас (25 червня 2002 р.).

робили. Батько в сорок п'ять год йому було – він помер. Молодим. А мама осталася. Война началась. Ну я тоді вже работала в Орєховськом районі. Біля мами я вже не була. А вона тоді... Тут був з Білорусії мужчина, і його жінка вмерла, і троє дітей осталося. І він до мами, до моєї мами, пристав в прийми. І ото вони жили. Поки і всі поросходилися. І все... Й мама вмерла.

Дочка: ...залишилось п'ятеро дітей.

Олександра Миколаївна: Батьків звали: маму – Устінія Терентівна, а батька рідного – Ніколай Яковлєвіч. Пам'ятаю, дід Яков умер у 20-му годі, тоді як я народилася. В той день якраз і вмер дід. А баба Васька осталася. У неї ще один син був, Федір. Робив у городі, і він її туди забрав. І во врємя войни бабушка вмерла. А дядя Федір цей пішов на войну і не вернувся. Десь, чи в Болгарії, десь він похований. Висилали ізвєщєніє. Ото так...

Тутешні тоже були, тут і діди і прадіди. Всі біляни ми. Робочими були простими, на землі робили. Тоді ж земля була.

Дочка: Колхозниками.

Олександра Миколаївна: Я помню у батька була сікачка, називалась. Якщо він різав полову. От, і в людей, бо тоді ж не було комбайнів, нічого. А в його отака, як воно, не знаю називалося, шо він наймався, ото робив людям, бив полову. А тоді, як став колхоз, усе чисто весь інвентар: корови, коні, шо було – все поздавали в колхоз. От. А скоко... А колхоз? Поки батьки живі були, поки робили. Як померли, ми ж осталися малі. Став оце ж колхоз, позабирали землі, все. Я вже казала, хай інвентар пропав, корови подохли все, а земля осталась на місці! Наша. Ніде не діли. А як, підожди, а як стали роздавать паї, не дали мені й одного грама! Ні одного. А землі здали багато в колхоз. А з колхоза і тепер. Не як служащій ще сч'тались, нам землі не дали, ніяких паїв не дали. Ми коренні селяни отут. Батьки робили, ми робили, діди робили, а не дали нам нічого. Мені не дали землі. І нічого. Кажуть, чоловік у мене умер у 94-му годі. Сказали, якби в 95-му ми б дали вам, а у 94-му ми вам не дамо землі. Ото так...

По-моєму... Я точно не знаю, но мені так [пригадується], шо восємь гєктар було. І як тоді ото було, як народиться дитина ідуть у сєльсовєт, регістрірують, і два гектари землі дають на іждевенця. Ну, так як у нас було дві дівчати, і батько й мати, значить, по два гектари... Восєм... Ну оце, вони були бідні, чи середні, чи як... Тіки шо своє було. Коняка одна була. І зпрягалися вони з кимось, вони там... [нерозбірливо] Ну, коровка була.

Дочка: Ма, як ще на Царівкі ми жили, шо у вас там було?

Олександра Миколаївна: Я шо кажу, шо коняка була, і корова була, спрягалися там (на слєдуючій улиці був Білий Дмитро, їх немає). І в його одна коняка була. І вони ото ісходилися і той, землю обробляли. А знаю шо... Та восєм гектар кажеться от колхозу дали.

Дочка: Про пана розповідала бабушка тобі?!

Олександра Миколаївна: Ну оце казали, я не помню ніякого пана, бо я знаю, шо як тут підросли, служили ми в других. А був, де ото больниця зараз, там був якийсь то пан. Я його не знаю. Не помню нічого. Шо там було? Та пам'ятаю, шо як ми бідні були, служила, дітей гляділа то на слідуючий вулиці, і на тій вулиці. Така вже, як ага, школу кончила у найми йшла. Та їх уже нема, на Царівкі, я і не знаю їх фамілії. А на Кислівкі в Гладкого – це я там цих помню. Було троє дітей, бабушка стара. А вони на роботу ходили. А я дома ото із ними була. Те я знаю... А так.

Ігри? [Сміється] В які ігри грали? В м'яча грали. Знаю в "жмурки" грали. [Сміється]. У "гусей" грали. Як вечір, бігали миші ганяли оті летучі. А так більше заставляли, ми робили. Як не в наймах, так дома. То вишні рвав, то груші собирали, то там ще шо. Заставляли робить, робили. Стерегли на степу от ховрахів кукурузу, сояхи. Це виходили в степ і стерегли. А ігри... Ні в які ігри.

Училася в школі. Восєм класів кончила я. А тоді пішла в технікум, і вчилася в Запорожжі. У 39-му годі я вже стала работать.

Дочка: В мєдтєхнікумі.

Олександра Миколаївна: От в Орєховском районі. В городі Орєхові.

Дочка: По направлєнію.

Олександра Миколаївна: Ну, да ж, направлєніє...

Олександра Миколаївна: Ми сначала вчилися отут, на улиці Октябрській. Там школа вже не знаю в шо превратилась. А то, ото в центрі там ми... Там двухетажна школа. Як уже перейшли у старші класи, тоді вже там ми вчилися, а так... Ну шо тоді? Вже появилося, як ми туда перейшли, була велика переменка, вчили нас танцювать. Потом фізкультурою. Оце там бігали ми. Переплигували оце. А потом стала музика. На великій перемєнкє, шоб развлєкалися. Там же воно парк був, от. І це було у школу. Була у школі музика, прєподавали – учитєль Авраменко, знаю фамілія його. Преподавав нам пєніє і музику. На урокє це ми співали, а він на гєтару грав. Він то пісню нам задавав, і яку ми вчили і співали.

Після войни я повернулася у 51-му годі сюди. Сюди я вернулася, бо я з Оріхова ото переїхала в Запорожжя. Там работала на "моторостроєнії", в медпункті. А тоді переїхала я сюди. Мама моя дуже заболіла, була. І батько, ото цей вже вітчим. І я приїхала сюда. І у 53-му годі уже

я стала робить тут у больниці. Ото проробила до 75-го і ще три годи робила, як на пенсії була. Оце я роботала тут усе время в стаціонарі. Все время у дєжурстві. То так. Ніде. А до того робила в Оріхові, а тоді ж ото, во врємя войни, як война началась, мене призвали, ото в воєнкомат. Ну, куди ж, як я в декреті? І мене не брали в армію. Як війна началася, я тут у цьом селі не була. Я була в Запорожжі тоді.

Дочка: В Новоданіловкє.

Олександра Миколаївна: Туди ж уже переїхали в Новоданіловку. А тоді прийшла маму провідать сюди, взнать, чи то... І ото родила я її.

...Ну, були плавні, були. Дуже хароші плавні, сіно було...

Дочка: Розкажи, як дєдушка там же работав, батько матері, Артьом Афанасьєвич.

Олександра Миколаївна: Дєдушка оцей... Відчим, да, робив скотарьом. Скотину ж усю вигонили у плавні колхози. І він там все время, літо й зиму. Ну тіки по сутках там чи по троє дєжурили вони. Плавня була хороша. Багато риби було, багато ожини було, щавлю це було. Дуже красива плавня була. І багата, всєгда було скотина ж там і сіно косили там, і... Ну все. А тоді, я вже не помню, у якомусь... Та теж у 50-х годах начали її унічтожать плавню. Як Каховку стали строїть. І ото тоді дерева там усе пови... Дуже багато було робочих знаю із Западної. А тоді пішов брюшний тіф... Це ті, шо хворіли в плавні, приєжжі, да. А доставляли вони нам у больницю ж людей цих із брюшним тіфом. Тут боліли вони. Багато і повмирало отуточки.

А як затопляли плавню... не бачила. Чи постєпєнно, чи як? Як-то я не вспомню цього.

Дочка: Розкажи, як олень був на фермі, помниш? Я помню, шо з плавні переплив олень маненький. І він, як-то забрався на тот, на ферму. І його поїли молоком. Випоїли молоком, а потом так і здали в ето, в охотнічє хазяйство. Красивий був, здороветельний, страшне!

Олександра Миколаївна: Батьки мої було розписувалися. Батько було читає нам... вона не Біблія, а якась книжка була така товста, така книжка. Так це він нам усєгда читав, як оце Різдво, праздники. Він було каже: "Сідайте, дівчата, я буду вам читать ото..." Стара книжка, но тіки товста така вона. Там ото, ну, описувалось, ну, вообщє... Ну, як всє еті книжки. Це шоб, шоб слухали. Шоб понімали, шоб отаке було... Ну, ото ж так читав. Ну, хрестився. Нас заставляли, шоб ми молилися. "Отче наш", там, і "Вєрую"... ті, ото й досі знаємо, ті молитви. Ходили і в церкву всєгда, і говіли, і ходили. І святили паски, і все. А тепер уже я оце стара, уже восємдєсят три годи мені. Так шо я...

Батько тіки у школі він тут чи три, чи чотири класи закончив. А так, він ніде не вчився. Ні мама, ні він. І сестра ото в мене була. І сестра... Ото – одна я.

Пам'ятаю, шо був у нас поп один. А тоді його, я не знаю чого, заставили його постригтися, і він отказався от того..., от вєри. У якому ж це році було? Я оце і не знаю. Не помню я. Послє войни. І як звали, тоже не знаю.

Дочка: ...це ж кум тьотки Очеренчихи! Очеренчихи кум!

Олександра Миколаївна: А война була. Ото його жінка вмерла, а він женився отож. Та, шо ото там ухажувала. А вона полька [нерозбірливо].

Дочка: Церква була оце тут на углу... Вообщєм, де бєнзозаправка, – на той сторонє. А оце – на тот, була церква чи ... Ми малі... Нас ганяли, заставляли.

Олександра Миколаївна: Там школа була.

Дочка: Та це школа давно ж була, а потом церква стала.

Олександра Миколаївна: Ну я ж кажу, оце шо було.

Дочка: Ну а заставляли нас... Іконів... Там до того красиві оці золоті ікони були! Подсвєчнікі. А куди воно всьо ділося, Бог його знає! А потом заставили оце Анатолій Іваник, оце шо я кажу Філоненко. Оце всі... Оцю всю молодьож заставили розібрать ту церкву. Я помню, шо розбирали.

Це Анатолій Філоненко у нас є такий, він зна. Послєдній батюшка, який якраз... ото начали, знаєте, комсомольці видвігать, а релігію убирали. Це, по-моєму, єслі я не ошибаюсь, єслі не після 53-го году. Шо-то такоє. А там церкви не було, не було, не було.

Олександра Миколаївна: Уже ж після войни ... в сторону під край, там кирпичний дом здоровий. Ну, там живе хтось зараз. На Кірова, оце слєдующа вулиця. Ну ті, шо там живуть, ті вони нічого не знають. Це тієї Фьодоровни дочка купила. Та вони там нічого не знають. Церква там була не багато, года три може була. А тоді отож купили школу ту.

Дочка: Понімаєте, тут же була церква і релігійна і от ці церкви, шо баптисти, і не поймеш. І... це не для преси [сміється], той, був у нас же ж Перекопський. Він же завідує оце сєктою. Вам казали? Щас завідує. Він [нерозбірливо] секта находиться щас... [запис перервано].

Наша вулиця... раньше була Гробчанка, потому шо на нашій вулиці гробки. Ну, Гробчанка – неудобно, – стали називать улиця Кладбівка. Ну а шо це за названіє, улиця Кладбівка? Стали переіменовать і рєшили улиця Міра назвать. А потом рядом дальше вулиця е-е-е..

Олександра Миколаївна: Шевченко.

Дочка: Шевченко сєйчас називається, а називалася Ревнива. А чо Ревнива, Бог її знає! Оце-то так.

Олександра Миколаївна: Це Кірова...

Дочка: А це називалася Кислівка. Потому шо там багно всєгда було таке, що там не прой... там не дороги, нічого не було. А ось рядом улиця... Да. Тепер вона називається Кірова, потому шо протів клуба Кірова. А там стояв такий пам'ятник хороший Кірову, я помню ми ще гулять ходили. Сергій, как єго? Да, по-моєму шось так. Такий красівий був! По-моєму Сєргєй Міхалич, да. І розрушили. А потом, де заправка була, там же ж тоже був пам'ятник Леніна. Ну яка разниця?! Історія єсть історія. Ну я считаю, шо нам не надо було його убирать.

Про село я знаю, шо розказували, шо тут не село було, а тут було озеро якесь здорове. Тут страшне було озеро в селі. Оце села не було вообщє. Було озеро. А потом іщє отам, навєрно іщє при Катєріні, була щє Катеріна, начала сюди заселять. А вода начала поступово уходить, і начала заселять людей. І тут пан якийся був. Як пана було звать?! Мазарака. Мазарака! Мазарака!

Олександра Миколаївна: Тамара, я не знаю! Може й так.

Дочка: Ну вона то ж бачите, шо помне, шо не помне. А-а! Потом я говорю, оце я помню, що озеро начало уходить, начали селиться переселенці. Оте-то ізгнанніков в відє того шо со всіх сторон. Понімаєте? Со всіх сторон були, ото да. І воно отак ото село стало... Озеро само уходило, да! Маленьке озеро – то вже колхози повикапували. Рибу раньше розводили у ціх озерах, понімаєте. Це Анатолій Іванич копав оце. Він вам розкаже. А про плавні? Я була мала. Я помню, шо дєдушка там було, приходили, шо дуже багато риби. Гадюк дуже було багато. Мамка розказує, як вона пішла... Ото празник... Ма, який празник, шо ото гадюки злазяться?

Олександра Миколаївна: Забулась.

Дочка: Вознєсєніє... Нє. Празник, шо гадюки злазяться?

Олександра Миколаївна: Та це пізня осінь оцей празник.

Дочка: Шо злазяться! Нє Івана Головосєка? Нє!

Олександра Миколаївна: Нє... Забулась.

Дочка: Вознєсєніє, нє?

Олександра Миколаївна: Забулася [сміється].

Дочка: Так нашу ж мамашу послали, і ще ж вона... Скіки тобі год було? Скіки було років, як тебе послали в плавню згрібать сіно?!

Олександра Миколаївна: Вже за двадцять було...

Дочка: Ну та, каже, прішла і йду, каже, нічо не пойму. От раньше ж пором було. Переплили через пором, каже, ну і всьо і осталась, думаю, шо таке. Там дорожки, каже. На каждій, каже, гадюка, туда-сюда, туда

сюда. Де ото корчі, ото ж так прямо вони гадюки клубком. Каже, Боже! Я пішла начала, тіки підніму ото вал там сіна – гадюки, гадюки, Боже! Я бросила, злякалась, шо таке. Коли догнав якийся і дядько її і каже: "Боже, дитино, де це ти була?" А вона: "Та оце ж іду, перелякалася, кругом гадюк..." А він каже: "Та сьодні ж празник, сьодні ж нельзя. Вообщє, сьодні той день, шо злазяться гадюки на зіму".

Чула, шо дєдушка розказував, шо як гадюка вкусе... От, напрімєр, гадюка вкусила, уже гадюче кубло, стая її не принімає. Потому шо вона без яда, шо-то такоє. Я щє говорю, дєдушка, а якже так кусали. Каже, кусали, но гадюки потом не принімали її. А лікував мєдік [сміється]. Ма, як лікували від укуси гадюки?!

Олександра Миколаївна: Сиворотка ж була. Уводили, шо там... А народні методи, ну перев'язували! Напрімєр, за руку перев'язували і старались отсасувать на том місті, де укус гадюки.

Дочка: Чи помогало, чи ні? Мені не приходилося ні разу на своїй жизні бачить даже людину, ту шо укусила гадюка...

Матвієнко Андрій Андрійович, 1941 року народження, с. Біленьке Запорізького району Запорізької області[1]

Звуть мене Андрєй, по-батькові – Андрійович. А фамілія – Матвієнко. 1941-го году народження, третього марта. Корінний білянин. Ну батьки – не корінні. Короче говоря, мама з Мар'ївки, Запорізького району, а батько – з Ворошиловграда. Маму звали Рукас Антоніна Титовна. А батька звали Матвієнко Андрєй Павлович. Це мами другий муж. Первий умер, а потом ото етот...

По маміній лінії дідуся, бабусю цих я добре знаю. Харашо знаю. Дєд, Тит Карпович, умер у 56-м году, 18-го марта. Якраз на день Паризької комуни. Потом через год умерла бабушка. Бабушку звали Женя. Фамилія їх ... Пугачов. Вони самі Мар'ївські. Там вони родились, там вони тот. Ну я тут родився!

Мама приїхали сюди у 32-м году. Ну вишла заміж за первого чоловіка і вона сюди переїхала. Тут вона і жила. Якраз голод був. От. А потом, значить, її чоловік умер перший. (Чоловік умер в 38-м году). І ото осталася в неї дочка Ніна, моя сестра (вона щас в Запорожжі, ми в хорошем отношенії, ну, вообще).

Бабушка була домохазяйка, а дєд – так, занімався, як у колхозі. Ну до колхоза він... де-то він служив в армії, до 18-го году А з 18-го году ото тоже перейшов в Мар'ївку, і до себе додому...

[1] Опитування провели І.М. Гафарова та В.М. Філас (червень 2002 р.).

...Багатства не було ніякого. Нащот дітей було багато. [сміється]. Це єдінствєнне було багатство. От. А в їх було шо там? У їх було чотирі дочки і один ото син. Ну, вже нема нікого. Осталася це тіки одна тьотка Наташка.

Мати кончила три класи всього-навсього, то вона нічого не могла розповідать мені за Біленьке. Вона й сама нічого не знала...

Війну не помню, конєшно! Відкіль я ж буду пам’ятать, як я 41-го... Ще войни не було, то я родивсь. [Пам’ятать] нічого я не помню. А в дитинстві нічого такого не розказували! Нічого не той. Знаю, шо під час війни батьків евакуіровали. Вони виїжали ж ото в Мар’ївку, а з Мар’ївки десь там у Смоляне. Ховалися там ето. Отако було діло. А із кніг, із розказів – то так більше всього, як трошки так ото знайомий.

Був у нас прєдсєдатєль колхоза – Хіжняк Корнєй Овсєєвич, на Кислівкі жив. Ну улиця тут ось була – Кірова. От він був у плавні действітєльно... Він партизанив там. І був там учитель, дірєктор нашой школи тоже з ним. Ну, це вже за дірєктора школи я читав года три назад у газєті. Його ото сім’ю розстріляли, і він ото виїхав до себе тоді вже після войни, десь у Херсонщину. Він оце тіки десь недавно умер.

Плавні я добре пам’ятаю! Її начали де-то в 53-м году вирубувать уже плавню. Я ж, конєшно, пам’ятаю. Харашо пам’ятаю. Шо в плавні? В плавні ми ходили... ну дітвора, ми вже не маленькі були, і не великі. Ходили туди там гулять. Дніпро тоді ж було дуже маленьке, в смислє вузеньке. Оце все время ми могли Дніпро перейти. Оце аж там... напроти Нової. Там було щє метри чотири шириною. Це було саме ширше. А то вообщє так ото дном. А вечером тоді, чи воду пускали може, чи так воно так. Ото ми переходили туди. А там шо? Риба, сінокоси. Гуляли та і всьо тоді в плавні.

Ну, конєшно ж, усе було там! От. І як топили тоже... це ж поступово... Пам’ятаю, конєшно. Особєнно я шо ненавидів, – оцю твар, оцих гадюк етіх! А як ото її затопляли, а там же ж скирди соломи, то сіно було тако! Вони ж всі позлазилися там ото на кучах. Там їх страшне, скіки було там. Усе було там. І зайчики були, і лисиці, і то. Я знаю, помню тоді в те время було багато етіх, як ми їх називали е-е-е... пацюки, навєрно, називали. Да. Так вони ото відтіля перейшли на цю сторону. Особенно там Нова, Портмашева. Так там їх... ну старші хлопці ото їх били, ловили. Шкурка тоді, навєрно, стоїла чи восєм чи дванадцять копійок. Ото... Ну тіпа криси, но вона здорова така! У воді жила, да. Отако от. І ото здавали... І ото не ми, а ці ж, старші, ото їх там калашматили, здавали шкурки. А як затопили, вже ж не було, нічого не осталось. Шо ж після...

Воно ж, дєло в том, шо там же ж затопляли... Це ж воно ж по етому, по указанію. Воно ж по плану шло. Зразу де-то я знаю, шо це ... із 53-го году уже начали її вирубувать. Бо я ото щє в школі ми сиділи. Якраз ото самольот там був впав у плавні, напротів Лисой Гори. Канівське, Лиса Гора, десь оце тут він упав. І там ото уже були із Западної люди привезені, які випилювали плавню. Ну шо ж плавні... Бачиш, у нас кроме наших... Наше ж село, наш колхоз... Там же ж скіки скота було! Це ж страшнеє дєло було: і пчьоли були, і огороди були, і все було. Ну це на мій толк, конєшно, це велику глупость, конєшно, зроблено! Це на мій толк, а фактічєскі я не знаю. Нельзя так россуждать.

Я знаю, шо даже вже пізніше, вже де-то у 68-м, у 68-70-м году я на фермі був брігадіром. І в нас була тут така засуха, страшне, не було чим скотину кормить. І то ми тоді отправили там дето шісот голов скота у плавню. І вона там перебула благополучно ото. Весной ми отправили, а осінню, пізнєй осінню вже по холоду це ж не кормили, вона тіки травку їла і всьо. А раньше ж були, єслі вся була плавня, скіки там було скотини, скіки воно ж було дармове м'ясо! А так, шо толку зробили? Нічого не зробили та й і всьо, то так.

У 58-м году я кончив десять класів. В старій школі там оте-то вчився. Там я бачив флігєри єсть, а вона там ето... чи єсть, чи нема – не знаю. Потом вивчився на столяра, пішов роботать столяром. Потом учився в ДОСААФі. Ну ДОСААФ... Я вчився на рульового сігнальщіка, ну на моряків. І в 60-м году я пішов в армію. І служив на подводной лодкє. Учився в Севастополі, а з Севастополя тоді вже у Полярний. У Полярном там служив на подводній лодкі, в самом Полярном, Мурманська область, Єкатєріновска гавань...

Мірошниченко Ганна Опанасівна, 1922 року народження, с. Червонодніпровка Запорізького району Запорізької області[1]

Зовуть мене Ганна Афанасівна, фамілія – Мірошнічєнко. Я 22-го року народження. Родились в цьому селі і живу тут. А батьки мої – Кузьменки! Афанасій Гаврилович. А мати – Даша Марковна, дівочу не знаю. Вона біляньська сама, мабуть, Біла. Батько із того, із Золотої Балки, відтіля. Рік їх народження – оце я вам не скажу.

Дідусь і бабуся – це давно вже... Пам'ятаю от... І сьогодні згадувала, шо в заломах жили отамо, де ото Кулиничі, отам. Отам батьки жили, коло берега... Ну, казали заломи раньше, балка ото так. Батько був фонарщіком. Фонарі світив батько. І дід тоже. Фонарі світили, їздили. А

[1] Опитування провели І.М. Гафарова та В.М. Філас (червень 2002 р.).

мати жила тоже тут, в Бєлєньком, у Бєлєнькій жила. Батьки материні теж в Бєлєнькій жили на Широкій, на березі отам... Щас воно ж все поперемінялося. Там жили... Ну жили не плохо. Усяк було. Жили, як оце сєйчас. Городи самі сіяли, сіяли левади, все чисто. У людей у каждого корови були, а так не було нічого. Зразу било, та жили вони так... Ой! Я ж уже така позабувала все чисто [сміється].

А голод 32-33-го років пам'ятаю, чого ж? Погано було. Голодували добре. Ну шо? Батько був фонарщіком, рибу ловив. То рибу ловили. Так повезуть було в город, туди. Мати поїде получать продукти ото відтіля ото... Так туди повезе то риби, то ожини нарвуть, а відтіль привезуть то крупів разних з магазина, дівчата дають ото. Воно ж раньше не було ж, так як сєйчас...

Ловив рибу батько тим, із кармаків, кармакі ставили вони такі. Ну така вудка, [вудок]. І я рибачила. Було вилізу на каюк, батько рибу ловив, так ще не така...[сміється]. Щє полізу і я з вудки ловить. Отаке їсти – судаки! Ми не дуже голодували, бо батько рибу ловив, так шо, ми не дуже голодували. На городі сад, сіяли овес, ячмень, пшеницю сіяли на городі. Жито сіяли на городі. Ото збирали, молотили цепами. Ото таке було. І хліб пекли. Мололи в Бєлєнькій. У дядька був млин. То було, то куплять муки, то...

Ну та отож плавні, плавні були. І хутори там були. Чагарниха була, называлось. Це тут прямо хутір був, Чагарниха. А тут, трошки нищє ... як же ж те? Чагарниха та Пушиновка була. Хтозна, шо воно таке? А тоді Насип назывався хутір. А тоді то Ковалі назывались, вище, фонаршік був там, дід Панько. Там ото фонарщік був. Ну катєр возив і цей – і карасін, і бензин, усе возив катєр, як батько фонарщіком був. Все возили. Багатенько людей там жило, багатенько. І з'їзжалися ті із сел... Ой! Ну відтіля, з Кам'янки, Знам'янки, відтіля ото. Тоді ото Нікополь, то відтіля. Ну городи сіяли в плавні. Городи сіяли, і ото так і жили люди. Садили картошку, там ото таке. Все садили. І у 30-м годі мої батьки із плавні перебралися сюди. Оце була тут усадьба. Не було ні хати, нічого. Усадьба була тут. І мої батьки, Кузьменки, построїли тут... Приїжяли біляни, дядькі, отам материні сестри, поприїжяли сюди... за день поставили хатину! Обклали... Оббили хатину, обльопали, обте... оце...

А чого сюди? Вже ж діти стали здорові... Я не знала, де й ховають. У нас умер хлопчик там же ж, брат мій уже. Повезли сюди ховать, а я й не знала, де та яма, де то шо... А тоді тут уже, от тєх пор уже, у 30-м годі і умер хлопчик. Тут кладовищє було. А в плавнях не було, з плавні сюди перевозили. Ну там є таких, шо ховали там ото, но його затопляло то кладбіщє. То і почали сюди ховать, но ми сюди... наш батько сюди ото ...

А в роки війни вигнали нас у вакувацію. Аж за Томаківку десь, скіки кілометрів. У Томаківки були, в Мар'євкі переночували. Перегнали нас у Мар'ївку. Свекор мій був – Куняк. Воли були, так він запріг воли в бричку і ото нас забрав. Дітей було шість штук отак – от такого до такого. А в нас тіки оце дочка була одна, шо оце зараз. Так нас ото забрали, на бричку посадили, і ото завезли у ту... ой як її?... Ну усюди в Томаківку. А тоді ото повезли дальше аж за Томаківку, далеченько. Далеко. А відтіль вже і пішки йшли там ото збирали то насіння, то кукурузу збирали. Тоді свекор пішов пішки додому сюди, на посьолок, а ми там ото осталися. Тоді я з дочкою, там ще Ліда [Ратинша]... ото ми її несли вдвох. Обв'язали отак-о, і вдвох несли – то вона понесе, то я. А вже батькова (свекрова) дочка та вже сумку несла з віщами, щоб під'ім. Ото зайдем, попросимо їсти там у кого в Томаківкі вже. Ну ще, ще можна було прожить.

Були у нас і партизани. Ще один там і захований в нас на гробках. В плавні були, переїжали сюди. А тоді тут його, десь на березі, вбили і тоді... [Вєрємєнько] Василь, там, ще якісь хлопці забрали його, та викопали яму, та закопали його на гробках у нас.

Население до них неплохо ставилося. Допомагали їм. Ну було ж і нагодують, і все. Ну їх мало було. Уже як ми вибралися, тоді вже багато було, як нас забрали відсіля вакуіровали. Тоді нас дуже багато забрали.

Мені попалась і война, і все... І у войну робили тут. Ходили на роботу. Робили страшно, робили дуже... Німці... Було, їдемо гарбами, веземо з степу. А самольот як залетить, – тіки бомби летять на нас. Снаряди летять. Заїхали... І після войни тоді тож робили на степу, робили. Поприходили з евакуації. Було всього. Наробилися од душі, а тіки пєнсію дали таку і забули шо й є...

Ворожок у нас не було. Це в Бєлєнькій туди. А тут не було. Та ми не їздили нікуди [сміється]: ми нічо не ворожили. Знахар був один – Брик. У нас і зараз є [нерозбірливо]... він ще не дуже старий, а в його батько був, батько вмер. А це він тепер, Брик Миколай. На тій вулиці, отам, ото прямо до його, там у ворота йти. Дрова його коло хати. Оце так до Дніпра йти, він туди, там ото десь він живе.

В дитинстві ми тоді не грали. Мені дванадцять год було, я уже коло молотарки, молотили. Я од молотарки носила пшеницю на віялку. Так шо я не знаю, шо там, ігри які.

Як хворіли, мати возили ж у Бєлєньку, в болницю. У Бєлєнькой була болниця ще й до войни. А ще оце ж до того Брика, до його батька, так у мене то було нога... забузувала. Тоді ми пішли і невістку вони взяли отой, взяли собі. Це зараз вона ще жива. І то, до нас, до його пос-

лали ото. Ну він вийшов... пошептав шось там, поробив. І [прорвало] усе чисто. Ото так, отаке ми ото робили.

В якому році заміж вийшла [сміється]: уже і забула. Ну, таке [нерозбірливо]... Прийшли ж Мірошниченки до нас, вони на тій вулиці жили. Прийшли, засватали мене. А тоді ж давай же ж туди якось же ж барахло перевозить! Запріг там один коней. Хотів сюди у ворота їхать, його не пустили. Требують з його, шоб пропускну ж якусь... Він той городами заїхав, заїхав у двір, погрузили барахло... А мене... така бєтка була, називалась битка (якось інačє ще називалася). Мене посадили, повезли туди до їх. А ми тоді барахло привезли і ото так ми. Там я жила у свекрів. Весілля й не святкували, і не вінчались.

Приїхали, посиділи, випили діди там, баби. А плаття весільне, я вже не знаю, мать, шили. Були модістки такі, шили. І зараз воно шиють, і тоді шили...

Село наше – Червона Дніпровка – це воно ще давно і давно. А хтозна, чого воно так називається? Це може старіші за мене і знають, а я... [не дуже].

В нас улиць не було. Оце в Бєлєнькій, – там то Широка, то Дніпрова, то там Миколаївка, то в Бєлєнькій це...

Церкви тут теж не було ніколи. Було тіки піп приїде сюди похрестить із Белєнької... Приїде (це в домі у дядька одного, там от крайня хата) [нерозбірливо]. Тож позносили, похрестили і поїхали. А було в Бєлєньку возили хрестить...

Моісеєнко Іван Кирилович, 1924 року народження, с. Біленьке Запорізького району Запорізької області[1]

Моісеєнко Іван Кириллович. Год рождєнія 24-ий. Батька звали Моісєєнко... забив... Кирило Іванович. А мати Тетяна... дівочу фамілію не пам’ятаю... Та це мені вже, а то ж...

Оце... Батько, тоді не розкуркулювали, знаєте. Коні то були дома, корови, все було. Ото шо-то, ну, хорошеє... Батько не так заможний, но культурненький був. Землі було не багато, бо село мале. У кажного було, там по два гектари, по три. Ото так. Хто як зумів ухватить. Батьки тоже місцеві, тіки виїжали у те село, де їм землю подавали, то шо отето... Батьку було, як умер, більше сто два годи... Брат був. Померли уже. Три брати вмерли [плаче].

У войну німці мене забрали до Німеччини.

[1] Опитування провели І.М. Гафарова та В.М. Філас (червень 2002 р.).

Потім додому повернувся. Аякже! Наші їх кишнули. Америка, американців бачив. Ото там, то шо... На війні був... Таке воно...

Церква у нас була здорова, хороша була! Попи як попи, у ризах ходять! Як прізвища їх не пам'ятаю... Дуже землі у їх не було. Они оце поповством людей... Ну ото для себе, біля хат. Так було ото шо... [нерозбірливо]. Попи хароші були, да.

Батько у плавні пас колхозний скот. Плавня добре визволяла оце село Біленьке. Добре вона помагала. Там же хутори в плавнях були. Ну ото, хати малі такі. Жили в землянках, були... Церкви? Та я не бачив, шоб була... [запис перервано].

Мочона Ганна Іванівна, 1923 року народження, с. Біленьке Запорізького району Запорізької області[1]

Я 23-го году народження. Фамілія мого батька – Шерстюк. Ми самі не білянські, а приїхали ми – Шостінський район, село Погребки. Сєйчас уже [Коробченко], чи хто його знає... Сумська область. І мати тоже там, народилася...

У тисяча дев'ять... [плутається] двадцять ... 33-м году була голодовка. І тут у нас із села з того, з Погребків, був чоловік, Коротченко його фамілія. Він тоді приїхав відсіля, з Бєлєнької, завербував тридцять чи більше сімей. Я мала ще була – в третій клас ходила. А як він попав, я не знаю. Потом він уже ж знає, що там дуже трудно. Поїхав і завербував нас усіх. А тут голоду в 33-м не було. Приїхали ми сюда усі – тридцять чи сорок, я не знаю. Потом через рік чи через два багато вернулось назад. А ми так і осталися дві-три сім'ї – Котько і там ще, і оце до цих пір жили.

Нас зразу прийняли тут у селі, він же ж договорився. Місцеві відносилися до нас хорошо, хорошо... Ну чо-то, чо-то... А нам уже вертаться нікуди – бо хату продали, все хазяйство сюди перевезли: корову і коняку. Це в 33-м. Ми жили на базі, а потом построїли хатку. Оце сусідська така маленька. Жили з 37-го году тут. А тоді вже построїлись з чоловіком.

Хазяйство у нас – оце корови були, свині були, кури були, конячка була. А потом, як колхози стали, всьо равно – хочеш здавай коняку, хочеш... А ми якраз сюда переїхали. Забрали й коня і корову, оце так. Нічим не були – рядовими колхозниками працьовитими. Батько робив в колхозі. Мама тоже робила в колхозі. І там і тут робили. Ну шо? Батько чередником був – пас вівців, пас коров. Отак.

---

[1]Опитування провели І.М. Гафарова та В.М. Філас (червень 2002 р.).

Я виросла тут, дев'ять класів кончила. Потом война началась. Батько тоже тут остався з мамкою. І брат в мене, 25-го году, вбитий на фронті [зітхає]. Мене завербували у Германію у 42-м году. Там у Германії я була в селі Дрездені, в городі Дрездені. Нас багато відсіля поїхали туди. Там ми робили на заводі "Цайсвікон". Завод назувався "Цайсвікон". Дуже в тяжолих состояніях були: голодували, ходили голі й босі, робили на стан... Робила я на фрезерних станках. Шесть станків було. Потом, у ...(не помню вже) 44-м, кажеться, году, в 45-том году нас освободили руські. Не американці, а руські. Нас вигнали за Дрезден і там нас окружили. [Флюри] і поліцаї потікали, а ми так і осталися там. Блукали по селах, ходили. Було так, що в одном селі вирізали дванадцять чоловік. А в нас, якось, в друге село не заходили. Так ми і осталися. Потом на пересильний пункт [нерозбірливо]. Цей пересельний пункт. Я писала. Це ж у нас гроші давали. І в мене, первий раз я шістсот марок получила, було все в порядку. А цей раз не дали. Мої подруги получили, а мені не дали, бо перепутали мою фамілію. Нє Шерстюк, а Шерстакова...

Як нємці зайшли (а брат в мене 25-го году), записували. А мама тут була. А він був у сусідів. Каже: "Та..." Мама, вообщєм, не хотіла, щоб його забирали нємці. Казала, що він 27-го году. "А, таких ми, – каже, – не берем". І він остався. А він... Зайшли у другу хату, а він там. Каже: "Ні, я 25-го, то мама збрехали". Бо він переховувався в німців на кладбіщі (у нас тут кладбіще недалеко) в могилі ... Там мужики і він ховався. А я вже в Германії була тоді. Ну, пісьма писала. Мама получіла ізвєщеніє, що він убитий. Він був ранений... Тут село Костромка, Апостоловський район, Дніпропетровська, кається, область. Мама їздила туди – получіла ізвєщеніє, бо він там похований був у могилі тієї жєнщіни, де він находився. А там були хатні бої і його ранили. Він ускочив сюди, в хату, каже: "Тьотя, заховайте мене, пожалуста!" А вона: "Ой, синочок, де ж я буду заховаю, як осьо нємці ідуть?" І його штиком добили. Ну що ж? Мама хотіла перевезти сюди, а сестра не схотіла, потому що ізразу їхать вагонами (такими вони їздили). Щас транспорту такого не було... Так він там остався, його вирили кості і перехoвали у братську могилу. Ну а батька нємці тоже евакуіровали десь із скотом, і його так і забрали десь тоже в Германію. Я забула, як називається... [згадує] Франкфурт-на-Майні.

Батько рано вмер. Мама тоже вмерла. Я вже вернулася в 46-м году... Мене забрали на пересильний пункт, як уже наші зайшли. Отправили. Там я попала... поставили в чергу, і отсчитали нас на уборку заводу. Там я робила, а потом обратно на пересильний пункт, обратно забрали. Робила я на уборкє хліба. А потом, в 46-м году я вернулась

сюда, в Бєлєньку. Ну що ж? Документи є такі забрали... забрали. Усі пополучали гроші, а я...

Ганна Іванівна про свого чоловіка: ...Молодим поступив в інститут в Київ. Там не знаю, який вже інститут. Там його із інститута і забрали в армію. Після кадрової його забрали в армію. В армії він служив четирє годи. Був на флоті, воював, ранений був. Він умер, уже чотирнадцять год як ось скоро буде. А чоловік мій був грамотний. Він тут робив на таких посадах, шо все ... то бригадіром, то тим... парторгом в колхозі, то завклубом.

Він теж білянин. Батьки не білянські, а він родився в Бєлєнькій. Його батько сапожник був, а мама – домохазяйка. Брат у нього менший був і старший... Старший тоже вбитий на фронті, і батько. А мама, як получила ізвєщеніє, що брат, син її середній, у Хортиці в госпіталі, вона три рази пішла – вона була сердешніца – і там на руках у нього вмерла. Остався брат менший. А ми вже поженилися із ним у 46-м. Да, в 46-м. [19] 46-м, в началє 47-го поженилися. Він жив у нас, а брат там в тій хаті. І він утопився. На вальках отам. Він там випив, і тут у нас, отам, де бакай, він утопився...

В 47-му вже родився в мене мальчик. Тут дуже великий тоже голод був. І хлібу не було. Ото піталися – у нас коровка була, так ми ото подоємо, перевіємо – сливки туда, а сир туда. А вже з віяного молока там купляли яку-небудь крупу... І ото так жили.

Робила я у плавні. Тут така плавня велика була! Ліса були, такі дерева здорові! Тут скот переправляли: коров, вівців... Паром був, да. І ото на паромі переправляли і машини, і скот. Там ото мій батько пас коров, і вівців тоже пас. Плавня дуже здорова. А потом уже із Дніпропетровська – організація така була – заготовляли сіно. А затопляли ... Ну як затопляли? Прийшов приказ, щоб затопить.... Прислали людей. Багато людей тут було. Вирізали цей ліс, і затопили.

Після цього я працювала в колхозі, в школі працювала уборщицею. А в колхозі в бригаді працювала. А пєнсію малу дали...

В дитинстві я на гітарі грала, на балалайкі грала... Чоловік тоже. І на мандоліні грав, і на балалайкє грав. Вчилися самі по собі ото, самі по собі.

Колхозний хор був у нас. Участвували і в хорі, їздили в Запорожьє, у "Щорса". І сюда приїзжяли. У нас був у клубі хор. Так і постанови робили. Ото так.

За Біленьку батьки не знають, потому що вони тут же ж не були. Я знаю, шо був у нас великий помєщик Мозарака. Тут похований був, пам'ятник був мраморний. Нема ніде нічого. І признаків немає.

Невстановлена особа: У мене [батько], такий він був любітєль старини [нерозбірливо]. На горіщі в його там цілий архів... Розказував, шо тут захований козацький клад. Тут в Бєлєнькій єсть три кладбіща. Отето одно, потом було десь отам на... біля Козачій, і на Портмашевій. Отето в етом трєугольнікє був заритий клад. А чи правда це? Ну легенда.

У них тут перше посєлєніє було Білий. Ну це щас вона по-другому, ну Тифанівка. Це тоді Тифан, по-моєму, поселився Білий. І оце після того началось, оце город... Ето наче сторона за Бакайом же ш. Тоді вже началось тут... Потом багато тут пєрєсєленців било з Білорусії: Пазюк, напрімєр. Южна, то єсть Севєрна Україна, Північна Україна це. Да, якраз Пазюк, потом Прістюк ... Це фамілії тут були, особєнно Пазюк – це поширена фамілія. Багато тут таких фамілій. Оце вони... Як будто Мазарака привіз їх відтіль, кріпосних своїх, сажав да. Оце він із Білорусі багато тут поселив. Він програв потом у карти ... Маклашевському свій маєток, да... Чи наоборот? Ну хто-то з них програв ...

Тоді, під школою, тож був маєток. Під школою були тіпа катакомби. Як будто, по прєданію, йшли аж до Дніпра. Там де-то кілометр, може больше, подзємний ход... Щє ми знаходили такі салфєткі красиві там, отож було замуровано. Це ж після того, як зробили етот маєток... Це ж вони потом же ж вирили якбудто, щоб запасний ход було до Дніпра, щоб втікти колись [нерозбірливо]. Отаке діло.

Сємь кілометров отсюда село Червоне. Червона Забора. Чому так назвали? У турок же ш красниє були шаровари. І оні, ето ж, когда разгромілі, в восємнад..., – нє! В сємнадцатом вєкє (там іще досі єсть кості трапляються...) І турок шаровари (вже казакі набралі), щоб оні нікому не достались, шаровари палілі. Оні большинство билі красниє! Потому шо туркі, всєгда шаровари у ніх красниє! От із-за етого село ето назвалі Красниє Забори....

Орлов Володимир Іванович, 1929 року народження, с. Червонодніпровка Запорізького району Запорізької області[1]

Зовуть мене Орлов Владімір Івановіч. Я 29-го року народження. О! [сміється]. Своїх батьків пам'ятаю. Аякже ж! Мій батько недавно помер. Звать його Іван Ніколаєвич Орлов. А мати – Марія Мартінова Орлова, дівоча – Тимошенко. Отєц... шоб і не збрехать – [1]901-го, а мамка – [1]902-го.

Бабусю пам'ятаю, а дідів – ні. Моя бабуся була Орлова. Ну це ж вони жили в Тарасовкє, понімаєте? Це я могу, конєшно, розказать, як

[1] Опитування провели І.М. Гафарова та В.М. Філас (червень 2002 р.).

вони й сюди попали. Вони самі із Росії. І як би б вам сказать, а тіко бабуся дівчиной була. Дєвочкой. І дєд же ж пацаном. І вони куплені за собак були. А в кого – оце вже не скажу. Бо мені ніхто не казав, не розказував. Ну переселили їх у Білозірку. На Україну. Діди. Або нє діди, а прадіди – сильні були мирошники. Ну по млинах. Оце млини строїли. І вот їх купили... Мешкали вони... Ну оце ж – Велика Белозірка, Мала... Потом отак і двигалось сюда. То таке діло...

Мій батько – військовий, кадровий офіцер. Де служив, отут уже я й не скажу. Я знаю, шо все время в армії й в армії був. І тот... демобілізувався він в 46-м году. Ну а мати з нами. Нас було у матері восєм душ! Так шо... було чим заніматься [сміється].

У Червонодніпровці я з 50-го года. А до цього – в Тарасовкє. Више Тарасовкі. Чого сюда переїхав? Ну це моя історія. Причина єсть у мене. Поскандалив із директором МТСа, і втік у білянський МТС. І так і оставсь тут.

У мене десь історія даже була цього села. Ну комусь як отдав і... От уже і не скажу, хто писав. Ну, наші оце, послєвоєнні писали тоже. Хто... Ну, наших славних прославили. От. Ми счітаємося, як білянські. Біляни. Біляни. Та й тут же ж був тоже довоєнний, тот прєдсєдатєль колхоза. Ото так.

Назва села чого така?.. От тіко не скажу. Як запорозькі козаки уродє вигнали одного казака. Ну шось проштрафивсь. І він доходе сюда, а тут – войска готовлять... І він вертається і давай там, сказав, його ж прийняли. Привів. Запорожські еті, із Хортиці війська. І він там підняв бучу. І тут кров, балкою кров текла. Отак вибили. Їх порубали по тот ... це отам. І назвали Червона Балка. А вже, як вам розказати, це вже... Ну тот, ділили ж землі при НЕПові. І оце Тарасівська земля була отут, аж по етіх пор. І потом на душу насєлєнія нє хватало землі. І ото Тарасівці або, коротше говоря раньше,... як й Запорозькой області не було, а була Єкатєрінославська область. Ну або Дніпропетровська, ми щас називаєм. І так ото осталися.

Це ще не дуже наші батьки з нами балакали. Це бабушки раньше було... От. А свого батька, я можна сказать... Як він півгода служить, півгода дома! А тут ось польські, японські, фінські, німецькі войска. Було ці войни. А, коротше говоря, бойців тут було порядошно. Це ж фронт ішов якраз. Тут стояв. Знаєм, шо проходили фронта тут.

Церкви тут не було. В Бєлєнькій була, в Тарасовкє була. В Тарасовкє і я бігав, а тоді ото розвалили, ото таке...

Це село построєне, або розділили... ну де-то, в 28-м, 29-м году. Оце поселилось село. Да, да. Тут Червона балка. Ну тут раньше називали ще Попова балка. Ну видать же ж Попова земля була, чи, ну, як її мож-

на сказати ... Ну ще називали Куца. Ну не тлінна... А вулиці раніше ніяк тут не називалися. Ніяк.

Це... уже, мабуть, ну шоб же не збрехать, год п'ять боремось, або боролися, а то не борюсь уже, шоб були вулиці. Правда, кой-хто каже, а кой-хто ні. Ну от оця вулиця – Поперечна. Ось наша. Там Садова, отам – Степна. Так шо... Це сєльській совєт назначав!... Ото таке діло.

Во время войни тут у нас не так німці відносились, як наші до місцевого населення. Це як вам сказать, пагано, да. Оце поліцаї там тот. А німці? Шо німці?

А партизанів у нас нєльзя сказать, шоб не було. І нельзя сказать, шоб було, того шо вони у плавнях. Вони сьогодні тут, а завтра там. Такі, свої люди. А так... Парашутістів, можна сказать, не було. Тоже, хто й зна, хто вони? От я, як я могу сказать... У мене рідний дядька (покойний)... Він тут шо-то в Тарасовкє... заквасював. Я ж уже порядошний був, – було мені год одінадцять. Та більше! Так він перепливав через Дніпро сюда [узнавав там]... Оце ж, оце ж і вам і партізани – одні в поліції, а другі і видавали, і унічтожали, і стріляли.

Я, коли сюди переселився з Тарасівки, до мене тут відносились... О! З великою повагою... Я ж мєханізатор тоді сюди прийшов. Ніяких конфліктів не було. Нє, нє, нє! Нє, шо не було, то не було... Я... як вам сказать? Када там тот, так мене сам (тоді колхози ж були) прєдсєдатєль колхоза... і квартиру, і все і. І моментально заставив, шоб і строївсь. Ото таке діло. А так шоб... Тоді ж мєханізаторів не було... Ну і вони... дуже харашо односились. І помагали строїться. А потом уже, я пішов... став начальніком. Ото тим.

Із старих людей тут вже можна сказать, нема нікого. Зовсім уже... Ну це не знаю, может ... Таня Бєсєдиха може шо скаже. Вона 25-го. Живе отам, на тій вулиці, туди далі...

Паталах Наталя Іванівна, 1924 року народження, с. Біленьке Запорізького району Запорізької області[1]

Наталя Івановна Паталах, 24-го году рождєнія. Село Бєлєнька, уліца Міра, 69. Батька звали Паталах Іван Семенович, мати – Паталах Калина Олікановна. Дітей нема в мене, німа нікого. Брат був – Паталах Ніколай Іванович, в Москві, він умер. Нема. Я діда й бабу не помню. Ой, я забула. Я уже стара. Вони білянські були всі. Так я їх позабовала вже! Я їх позабовала! [Сміється]. Це ж ви молоді...

---

[1]Опитування провели І.М. Гафарова та В.М. Філас (червень 2002 р.).

Ну працювали батьки тут, в колхозі були. Все життя... І я в колхозі. Мені уже сємдесят восєм.

Коли сюди переїхала, я вже не помню, в яком году. Мабуть... не помню. Так я була в городі тоді. Я не помню, в якому годі батьки строїлися. А тоді вже приїхала сюди...

Це в нас стара хата. Ну як? ... По-моєму, або в 67-му, або в 57-му строїли вони... Оцю хату, да. Так вона була черепицею вкрита, а тепер перекрили батьки шифером...

Ланковою була, робила на огороді, а здоров'я нема. А пєнсію получаю малу. Робила багато, а пєнсія мала. Понятно? Кухарила багато, і коло тракторів, у бригаді. І ланковою була. А пєнсія тіки – 78 [гривень].

Це ж учора война кончилась було... чи той, началася, да? "Ровно в четири часа Київ бомбили, нам об'явили...!" Ну нас вакуіровалі. Ми тут не жили. Німці нас виганяли... кругом: і в Мар'євку, і в Новокиївку. Кругом гнали. Отоді поприїзжали сюди ми. Поприходили. А у мене це брат був, 42-го году, малий іще, да. Война ж началася у 41-му, а мама вилупила в 42-му брата. Ото таскала його... Корови, все позабирали... Нічого не було. Позакопували сундуки, усе... Поприїзжали відтіля, поприходили. Нічого не було. Все подриване, позриване, позабиране все.

Батько дорогу слав, оце шо ви ходите по дорозі. А мама? Ну... в бригаді. Так, як я... То кухаркою трохи була, тоді полола там, на степу...[запис перервано].

Поїмський Юхим Антонович, 1922 року народження, с. Біленьке Запорізького району Запорізької області[1]

Мене звать Юхим Антонович Поїмський. Я 22-го году рождєнія, 22-го мая. Це меніісполнилося восємдесят год, оце 22-го мая. Я родився в Руминії. Ми самі, поколєніє наше, – предки Запорожської Січі. Ми прожили за кордоном сто п'ядесят год, коли було кріпосне право при Второй Єкатерині. Як це вам об'яснить, шо це кріпосне право? От те – пан, і те – пан. Я в тебе служу, а я не можу до його перейти. Це називається кріпосне право. І коли оце требовали свободу народу, вони були вислані, триста сімей. "Запорожці за Дунаєм" – це ще кіно єсть. Це ж там предки, наше поколєніє з Запорожської Січі. І ми жили там сто п'ядесят год. Там і попи були, і дяки, і церкви були... Тоді це не те, то шо там узяв чемодан і поїхав! А сім'ями вакуіровались. Часть на Кубань, часть у Турцію. Вторая Єкатерина таке наробила. Ну значить, ми

[1] Опитування провели І.М. Гафарова та В.М. Філас (червень 2002 р.).

там рибальчили, занімалися риболовством... На Чорнім морі, по Дунаї, там озера такі... здорові були – кілометрів по п'ятдесят, по сімдесят... ото озеро називався Разін, Дрно, називалося...

Ну батьки мої занімалися риболовством. Ото ж як поїдеш отуди на Чорне море у понеділок і приїжаєш аж у суботу. Там спиш. Лодки ото корінні такі з камиша напинаєш... На прийомні пункти здаєш рибу. А у суботу приїжаєш обратно – передівся, у неділю побув, у церкву пішов [сміється]. Тоді і там тоже церква була. Помоливсь Богу – в понеділок обратно їдеш на рибацтво. Це ж я там жив! Ми [Тульчинського] району. І на Україні єсть Тульчинський район Черкаської області. І там Тульчинський район. Іщє десь...

Ми як жили отам, спеціальне село оце українське було. Оце ж моя мати і бабушка моя родилась, а вона руминський язик не знала. Потому шо село там спеціально було саме українське. Оце як прийдуть румини, там поліцаї, вона йде до сусідів питає, шо він каже? [Сміється]. А батюшка був правив по-українські. По-руські. І дяк, півчі тоже співали, все було по-українські. І це було село там. А вже в 44-м году ото тоді начали переселять українців сюди. Причом ми одного району це все сюди попали. Например, ота Хортиця, так? Район. Ми по цю сторону Бєлєньке, а вони по ту сторону район. Ми одного району. Тоді, например, наше село [Муругель] називалося. А їх... А вони Шахшанський, а Турчинський район один. А там (оце я колись чув по радіо, це мабуть годів два ілі три), шо їздили туди із України кореспонденти. Там де оце жили українці, в Руминії понад Дунаєм. Там оце [Терлита], єсть Прислав, оце [Муругель], оце Дунавець. От оце все, оце все – українське. А в слєдущєм селі, там чисто румини жили. А ми у тім селі жили самі українці.

А все равно на нас кажуть – румини! [Сміється] Ми з Руминії! А тут місцеві кажуть румини на нас. Да! Каже: "Он румин пішов!" Потому шо відтіля приїхали. А там казали: "Руські свині, більшовики ви!" Да. Даже оце, як началася война, у армію не брали українців...

В тих руминських поселеннях була дуже сильна українська культура... Ну, от традиції бачте, які там... Там дуже строго було: у неділю – не їште нічого. В церкву сходиш – у дванадцять часов прийдеш додому, сядеш за стіл, перехрестишся, помолишся, аж тоді сядеш, сідаєш за стіл. Миска одна. І всі з однієї миски їдять. Піст. У томати квасоля, борщ [нерозбірливо] це все ховається. Піст. М'ясо, не молоко, не яїчки, нічого не... Сам піст. Називається Великий піст, перед Пасхою. Це все, це все така традиція. Причищалися в церкві. Ходили. Сповідалися. Розказуєш батькові, гріхи батюшкові розказуєш. Тоді він накриває тебе [рафію] і розказуєш, а на другий день ідеш у церкву причащається. Ну,

я шє ж мальчуганом був таким, от. Тоді на Рождєство співали і пісні по-українські божественні. Ще по-українські співали оце: “Два качури”, “Соловейко”, “Чорнобрива дівчина в садочку ходила”...

Українські хати було зразу видно, де, шо. Но у нас там комишом хати вкриті. А планіровка? Ну заходиш в сіни, заходиш... Тоді кухня, ілі, там називалася, велика хата. [Тарчі] так як оце називається велика хата. Там ніхто не спить. Там отак всю одежу чисто скидаєш, там на стіл, ілі там не таких не було... Лави. Лава – здорова доска. Там стовпчики і тут стовпчики. Посередині. І доски такі широкі дві. Називається лава. І стіл стоїть. Ікони у том, на сході сонця так стоять, прикрашені рушниками. Ну, візерунки такі: птичкі красиві, – такі, як пави, чи такий, шо хвост такий длінний, понімаєте? Це все отакі були. І в церкві були, значить, ікони. Натягнуті такі. Рушниками були. Такі.

Зовні хата біла, не розмальована. Із лампачів робили хату. Фундамент із каменів, а зверху, значить, камишом укрита, і горіщє камишом. Забора кругом камишом обгорожена. Там не доски не було, це тіки [фіртки] і ворота там. А то – все камишом. Ми от сусіди, кругом обгорожені самим камишом. Камиш. Потому шо там плавні великі були. І ото зимою косим комиш, привозим додому, і топим комиші піч. Ото натопить піч мати. І ото й на печі спимо [сміється]. Нагріємся... Поріг? Ну, призьба називалась. Призьба називалася. Стовпчики штук чотирип’ять. Навєс такий. От. Хата, а тоді отакий, як навєс. І там колони були. Да. Колони, шоб вона не вигиналася, і там призьба...

Українські родини в Румунії відрізнялися від саміх румунів – у їх хати ж менші. От. А ми там більше заробляли грошей. Бо ми рибаки були, а у їх хиби немає рибу ловить. [Сміється].

Традиційним, значить, чим відрізнялись? Ми більше купували матерію, а вони більше ткали. І носили... Ми в магазині купували. От, напрімер у їх фартухи... Такі ткані спереді і ззаді. Спідниці длінні носили. Зав’язувалися, аж так, аж на голову. Отак. А у нас обикновєнно було. Спідниця длінна. І така спідниця була рясна, шо уже моя сестра пошила три плаття із той спідниці. Така вона рясні були. Носили. Отам такий кріпдешин був називався. І ...кофта [киршепки] називалася.

А уже мати жилєтки носили кожані. Кожані носили. Із овец (в нас там вівці були). Держали. Чинять, а тоді шиють. Називався [кіпкар]. Білий, а тоді вишитий руминські такими е-е-е нитками. Красними, чорними, жовтими, зеленими...отакі вишивки робили. Називався [кіпкар]. От. А то жилєт називається. Кожаний. Дубльонки були.

Ну, у нас у селі – це самі були українці. Три кілометра, – там уже руминське село було. Вони там занімалися тіки хліборобством. А ми ж

так жили, як оце Бєлєнька. Ось... А землі пошти немає? Це плавня. То ми все время у плавні.

Ми дома балакали так, як оце сєйчас тут. А вже, як оце ідти перед тим, шо в школу, значить, підготовітєльні йдеш в школу, так називається, як садік. І ізучаєш руминський язик. А тоді ідеш у первий клас, і вже ти знаєш по-руминські. Понімаєтє? У нас подготовітєльні, бо ми ж дома так розговарівалі, так як от... [запис перервано].

Началася война, мені було восємнадцять год. Ми вже рибальчили. Я служив в порту Констанція в ресторані. Приїжяв додому. Тоді, коли началася война (німці напали на Польшу)... в 37-м, ілі 39-м году?... В 39-м году. От. Я тоді заболів, приїхав додому. І оце з тих пор Гітлер пішов окупіровать оці всі території – оце... Болгарія, оце Венгрію, Чехію.

В 44-м году, коли руські прийшли у Румунію, город Тульчу, я попав у руську армію. В Руминії. От. Я був, так як от переводчиком, до Венгрії. А тоді, каже: “Всьо равно українців будем переселять на Родіну. Оставайся у нас в армії”. Я ото согласився, пішов у армію. І ото я був у армії. Мене в Чехії ранило. От. Під городом Брно. Освобождали Брно. Там мене ранили. Лежав у госпіталі Лєвіца, Лєвіца. У госпіталі. Після госпіталю обратно на фронт. На фронті побув щє, мабуть, неділь дві. Кончилася война. В 45-м году це ж дев’ятого мая тіки об’явили капітуляцію. А бої щє були у нас до 22-го мая. Щє бої були. Послє капітуляції полностью я був наводчик [на танковом] пулємьоті “Максім”. Йому сємсят кілограм вєсу. А тоді нам сказали, шо поїдим у Білу Церкву, а ми стояли під Прагою. Після войни. От. Під Прагою. Двенадцять кілометрів от Праги стояли. Я був во втором українськом фронті Малиновського. Да. А тоді сказали, шо поїдем у Білу Церкву. Київський округ. І коли ми погрузилися, значить, уже у вагон, нам дали вагончик маленький сорокоп’ятитоний. Пулемьотна рота. Бо я ж був в пулємьотной роті, і миномьотна рота. Командір роти каже, бери пулємьот і на кришу. А він розбирається на три часті. І там вагон оббитий був доскою. І там у нас пулємьоти, лєнти, патрони, гранати всьо. І один на паровозі спереді лупив був пулємьот. І один іззаді був. І ото ми їх... ми приїхали через Дрезден. Там Дрезден так бомбили! Шо значить сорок восєм часов бомбьожка не прєкращалась? Ті долітали, ті залітали, ті вилітали, ті за... Сорок восєм часов не прєкращалась. Там їх триста самольотов було. І ото ескадрілья залітає бомбить. Там чи об’єкти були такі? А коли ми їхали через Дрезден. Та по нім желєзна дорога йде. І по ту сторону город, і по ту сторону город. А там руїни ...Не то шо там алейки забиті, – не дороги, не алєйкі не було. Всьо розвалено. Хто вакуіровався із Дрездена, той значить остався живий. А ті шо в подвалах

були, вони всі там погибли, потому шо і позадихалися, і од харчів, і бивало, шо подвали пробивали. [Запис перервано].

... Приїхав я в Полтавську область по адрєсу мого друга (він був командір росчота, а я наводчик [с танкового пулємьота]). Він з 18-го, він поїхав раньше. А мені нєкуда їхать, мої щє батьки в Руминії. І я ото... він поїхав раньше, а я пізніше приїхав. І коли я приїхав туди, оце женився, і там прожив, значить, довго, до 61-го году. В Полтавськой області [нерозбірливо] район. Робив, як зразу приїхав, рядовим чотири года. Ми там жили, робили на биках, орали кіньми. Возили зерно кіньми, а тоді я в 51-м году пішов на курси тракторістів. В Полтаві. Провчився на курсах трактористів чотири місяці. І робив я на тракторі. На ХТЗ робив. Ото може бачили, на шпорах, на керосині. Тоді на "Універсалі", на керосині. А тоді вже появилися ДТ-54 (з Харькова прийшли, Харьковський тракторний завод). Я робив на ДТ-54. От. На комбайні робив (свєклоуборочний комбайн). Там багато сахару сіють, от. Тоді на зерновому робив, учився на повишенії каліфікації в Хоролі, Полтавській області, отам під Лубнах.

Ну з 44-го году до 61-го году. Стіки год. А мені звідтіля написали, шо ваш батько виїхав сюди. Тоді там переписували... українців і грузили в порту у Констанції і привозили у порт Одеси. І оце приїхав сюди мій батько. Сестри замужом були. А мати наша там умерла в 42-ом году. І тоді коли ми... вже я взнав, а там мій брат один остався. І коли ми приїхали, той, прислали мені письмо. Я сюди приїхав, моя сестра тут жили. Вони рибаками були, і тут вони рибаками. А жінка каже: "Там сахарні буряки були, – каже – давай сюди, тут буряків немає, там лучше жить". І то ми переїхали сюди до сестри. От. А батько у Херсонській області, у Херсоні жив. [Колопристенський] район. Село [Старосбулівка]. От. І там він похоронєний. І дві сестри мої похоронєні. Одна з 9-го, одна – з 22-го году. А ця ж 14-го году, оце недавно вмерла отут у Бєлєнькій. І оце я тут із 61-го году, тут я робив. От. На комбайні. Всьо время. І оце пішов на пенсію я в 82-ом году. Це якраз я проробив двадцять год на комбайні. А після пєнсії я ж щє проробив шість год. От. Оце таке було...[запис перервано].

Як переїхав, не було ніяких конфліктів. Нічого. Все, все харашо. От. Був прєдсєдатєлєм колхозу Семен Андрєєїч Максименко. От. А главний агроном... [запис перервано].

Люди, ті шо погибли, діти були дома, коровку беруть і запрягають у той. Волочить зерно. От. Волочить от. А у вечері щє треба [нерозбірливо] діток накормить, а йому там шість-сім год дитині було. Отак жили. І не так, як кажуть, шо кажуть: "Ну, і дурні, шо ви так робили!" Кажу, шо? А як би тебе взяли, кажу, отак за жопу, та в конверт! Хто ти

такий? Ти чим був при німцях? Ти шо німцям помагав, шо щас щіт підімаєш? Отак, робили. І все востановили. А тепер шо зробили? [запис перервано].

Я тут у церкву не ходив. Та! Та оце також тепер недавно стали. Ходив разів два, як... або ж ту печатав. Ходив. І оце ж на год унуки приглашали попа. Туди привозили...

Тут у нас багато переселенців з Румунії. Но уже ж повиміралі. Но тут, мабуть, сімей п'ятдесят ілі шістдесят. Переселяли оце государство безплатно, за щот государства. Це ж, якраз був Хрущов тоді.

Вже як я приїхав (я з 61-го году)... Вже Каховка була, плавні я не пам'ятаю...

Ну, про плавню розказували... Ну, шо там? Плавня була дуже, розказували так, шо плавня, плавня була така, шо скотину отам держали, от вівців, молодняк. Молодняк держали. Випаси. Ну, а то зробив цю Каховку, а вона ж користі не дає ніякої. А затопили її. Там дуже багатство було велике. У плавні.

Тут хатка невеличка була. Оце, де щас Кооперативна. Там піп жив. Це я приїхав, він там був – старий дом уже. От той дом розвалений. Так, кажуть, він був в армії капітаном, а тут уже прийшов з армії, то був попом. [Нерозбірливо]. А тут коло сєльсовєта, де оце ж дом построїли, де оце поле, тут церква була. Отам він правив церкву. А тоді... отам школа така була... Тоді ту школу чого-тоануліровалі, і там церква була. А і церква ще друга була, отут на углі, де Василенко живе. Отут, якраз, коло заправки, це тут тоже церква була. А стара церква, як революція була, де оце щас е-е-е білети продають. Автовокзал. Ото там [запис перервано]

Сєйчас у нас в Біленькому багато румунських сімей живе... Ну я ж вам кажу: оцей Гусаренко, оце ж з Руминії. І ми сусіди, ми з 25-го году. Оце ж по Чапаєва. Отут край тіки зайдете, там хат через три, чи... те спитайте, де Василь Гусаренко, старий.

Ну, які були? Оце ж вона тоже відтіля приїхала о-о, аж як вона називається? Маяк ... Не Маяковська вулиця, аж туди за Чапаєва. Є Комсомольська, а тоді Маяковська. А тоді следующа... Комсомольська, кажется. Нет, нє Комсомольська. От забув, як вона називається. Верхня вулиця. Там Борис Фомін. А його жінка оце ж із Руминії. Вона дєвочкой... Трохименко її дівоча фамілія. Тоді, Андрій єсть, Андрій по Комсомольській. Він тоже приїхав сюди – у школу ще ходив. Він був прапорщиком у зоні. Він щас ето по Комсомольській. Фомін. А Трохименко Андрій – це ж він там відкіля. І Трохименко Іван ось єсть. Коло магазину, коло восьмого магазіну, де наш восьмий магазін з правої... з

лєвой сторони пєрвий дом. Тоже брат його живе. Іван Трохименко. Це тоже з Руминії. Ну, вони тож школьники приїхали сюда.

Да! Єсть... він той старший. На Козачій, щас вона називається Набєрєжній. Фамілія їхня Кондратов. Тоже із Руминії, но він старший чим той... е-е-е... Ну, таке отой як Василь Гусаренко, оце, шо Кондратов там і єсть із той із Руминії. По Великій Павлівці, оце по-старому, отам, Яшка Дорошенко. Це ж тоже з Руминії. От. Кірюша, ось по нашій вулиці. Е-е... Коняк його... Нє-є, Сємєнов, а забув, як його! Оце ж ви ж були коло того, коло Редьки? А він там – його жінка вмерла і він там. Із другою живе. От він даже коє-які слова знає по-руминські... [сміється].

Редька Марія Дем'янівна, 1925 року народження, с. Біленьке Запорізького району Запорізької області[1]

У школу я всього тіки два класи проходила. То дуже урокі мені важкі були, я не хотіла заніматься. А чоловік п'ять класів кончив. Ходила на роботу в колхоз (це мені було... 17-ий год тіки, це ще до Германії, да). То це було я ще дівчиною й кухарила... Ну, там як? [були стоги великі] нас заставлялі снопи носить, в'язать заставлялі, помогали жінкам. То там попросе жінка: "Подай водички". Чи там: "Принеси мені суп, чи борш...", там, шо кухарка зготове. То візьмеш, понесеш. А тепер попробуй заставить... Та він каже: "Ха!" Чи вона...

...Так робила в колхозі все время: і дояркою робила, і телятницею робила. І на степу, і скирдували, і молотили, і все шо тільки не... [нерозбірливо]. Та й пєнсію таку гарну получаю, шо не дай Бог! Тридцять сім рублів получала. А тоді вже таки трошки ото добавили. Та стала сємдєсят восєм получать.

...А тоді ото стала война оце во. Ото забралі нас у Германію... А уже, як з Германії приїхала, тоже кухарила...

Ми самі співали, і батьки в нас співали тоже... Я тепер не запомню їх. [Сміється]. Оце ми співали з дівчатами все. Співали. Як же її назва? Дуже багато. Оце "Їхали козаки..." співали, а тоді співали (це весільна пісня) "Ой, мамочко моя, я тепер не твоя. Я ж того пана, шо задаток отдана... " [сміються]. Да, це одна пісня. А тоді, багато співали, но я їх усіх не могу... А приказки! Я ці приказки... Я не любила їх! Не любила їх. Того я їх і не дуже й слухала. От анекдоти, там, дівчата знали, тошо ... Но я тоже їх не слухала, я вообщє тікала от їх. Я не любила цього. Пісні я любила, і співали ми дуже харашо. А так я не любила оцих анєкдотів.

[1] Опитування провели І.М. Гафарова та В.М. Філас (червень 2002 р.).

А весілля гуляли харашо. Оце я любила наряжаться, от, одіваться, так як і то циганкой, то усяк. І костюми були, все було таке у мене. Оце йде гульня, оце ми, було, підемо із мужиками, там, із жінками, там те візьмем, там те візьмемо. Проведем сюди до батька, де гуляєм на свадьбі. Приведем – на другий день шукають же ж там на свайбі, де ж воно подівалось. І кози приводили, і гуси носили, і качки, і все чисто. Харашо, весело було. Раньше свайби оце все лучше гуляли, як сєйчас. Сєйчас, як тіки чуть-шо, – понапиваються, б'ються. І тоді напивались, но такого не робили! Битви не було ніякої. Нє-а! Ось, так, спокойно гуляли. Все. Знаєте, може вони і билися, так – ніхто не бився. Ніхто. Гуляли харашо. Зрідка це було таке, шо можуть такі два ізчєпляться трошки, то їх розборонять. Порозганяють. Як п'яні ото можуть трошки ... А так, – ні, ніхто нічого. Не бився, нічого.

...Раньше хрестили. І до попа возили. І тепер же ж до попа дітей возять. Дитина росте й росте, дев'ять місяців дитині. Я його не понімаю, шоб це, там, не показала [в нас така сусідка]. У неї унучати всі, то їх ніхто не бачив! Ніхто не бачив, які вони в їх були! Як вони росли в їх! Щоб не бачив ніхто їх. Щоб ніхто не бачив. Е-ето чєпуха! Тепер, який тож так: "Е-е, он уже дитина плаче! Зуродили дитину! Нізя показувать дітей".

Носила я до бабки своїх рідних дітей, носила. В одного младєнчєскє було, а в одного чорна болізнь була. Носила. Допомогало, да. Допомогало. Тіточки в нас були такі, бабушки! Я сама... В мене був нарив такий, отут, на плечі. І мені (це вже я замужом була) ... тут мені хліб надо пекти, а я не можу пекти. Середовий нарив був великий дуже. Дєд мені каже: "Ти сходи отут до бабушки. У нас бабушка одна шепчє. І сходи туди". Ну, я до неї три рази всього сходила і цей нарив прорвав... Вона просто шептала шось, шептала. А шо вона? Молебен якусь читала жінка та. І я пішла до неї. Я пішла вечером раз до неї, в обід, і другий раз вечером. Це другий раз же, третій раз же, як я пішла до неї, вона мені і каже: "Ти поки дійдеш додому, воно в тебе должно прорвать!". Так би воно в тебе не прорвало, каже. Но дірочка така, каже, манюня буде, шо ти її не побачиш. Но й правда, шо дуже манюня дірочка була. Тепер заросло. Ніде нічого нема й не болить. А тепер так, як тіки шо, то й ногу одрізати. Коваль фамілія була у їх, Коваль. А дочка – Наташка в неї. Вона вже тоже умерла. Жили по Рюхівкі! Тепер та улиця – Партизанська називається. Оце вона там жила. Це вони з родини в родину передавали, конєшно! Ну хто її зна, чи вона передала кому, чи вона не передала. Це вже і діти їхні померли.

І дітям те ж шептали. Помогало все. Да. Помогало. Харашо помогало. А ось у нас (оце мій брат двоюрідний)... не носили. Їм сказали, шо

надо до бабки вашу дитину, а вони не понесли. А вона йому стала младєньчєскє оце. Та вони понесли, а йому уколи зробили і сєйчас там дитина, не можна глянуть уже. Оце йому сімнадцятий год... Хворіє. Отакий завбільшечки... Не росте нічого. І не балака. Ото пищіть тіки та і все.

Можна і нехрещених нести! А як же? Можна! Воно нічого не вредить оце. А помога хорошо бабка. Те-е-е! Можна. Можна. То нехрещених не розрішають на кладбіщі ховать. То ховай, де хоч його ховай. Ну, а раньше, було, люди, ото дома, десь там містечко найдуть, те переховають, могилку зроблять, та так ото воно і лежить. А-а, тепер! На гробках ховають. Всіх. І утоплеників, казали, не можна ховать на кладбіщі, тепер оцих, заключонних, тоже ж. Шоб на кладбіщі не ховали. А ховають. У нас у селі, от щас трошки отуди дальше – кладбіщє, там їм зробили спеціально отділили землі кусочок. І оце ховають їх там. Ото таке діло.

...Провода у нас і сєйчас ідуть. На гробках вінки кладуть, це, як приходять на провода. Значить, кладуть вінки. Конфети кладуть, печення. Батюшка на гробках читає там ото усякі молитви. От. Піходять до батюшки, там ставляють, то пасочку якусь ставляють, печуть то пиріжки, так тошо таке оце все.

Тепер тоже бабка єсть, но... не дуже вона помагає. Но ходять всьо равно.

...Ось у мене моя дочка, там живе на другій вулиці (забула, як її звать ту вулицю). І чоловікові аж позавчора – ішов з роботи так. Була получка, взяли чекушку, чи може і більше брав, не буду я брехать. Да, узяв. Та сиділи випивали з мужиком одним. Там десь під якоюсь деревиною. А йшли оце дітворня. Каже, йди поки [нерозбірливо]. Доходять: “Дядько, дайте закурить”. Він каже: “Хлопці, в мене немає закурить. Нема нічого в мене”. Ну, вони підійшли, давай бить їх. Цих двох мужиків. За шо? Шо не дали закурить. Та де ж ми, каже візьмем, як у нас немає. А один витягає з кармана ніж, отой шо кнопка якась, шо викидається. Як шпортонув його. Оце отут порізав йому. Це було діло в суботу. У неділю він не ходив, а в понеділок не знаю, чи він ходив в больницю чи ні. На роботу не пішов, бо рука розпухла. Так шо не знаю, шо воно там у його. Та, тепер время таке настало...[запис перервано]... Раньше було жить трошки лучше. А чого? Совість у людей була.

Редька Микола Тихонович, 1922 року народження,
с. Біленьке Запорізького району Запорізької області[1]

Звуть мене Редька Миколай Тихонович. Я 1922-го года рождєнія. А батьків звали е-е... Тихон – батько, а мати – Мотря. Дівоче фамілія – Біла. Батьки тутешні, а вже дєд [нерозбірливо] то із Білорусії приїхав. Одну бабу Явдоха звали, а одну – Параска. А фамілія – Білі. А вона, перва ця, шо батькова, ця вийшла заміж за Гівняка – він був комуністом. Його ті, петлюровці розстріляли. А брат його – Хіжняк. А тоді він умер, а баба прийняла оце собі діда Редьку. І оце вони жили... Оце, значить, дід Іван, батько е-е-е. Ну, вообщєм, їх баба, та – Дунька, потом Параска, потом Єва, і Ганна. Це їх було восєм. Тіки це вони не совмєсно ...[нерозбірливо]. А діда одного звали Пимон, а одного – Тихон. Ну, оце ж по батьковій вона лінії – Хижняк же (умер), а вона прийняла діда Редьку. Це ще, примєрно, так, у НЕПщіну.

Чого батьки сюди переїхали, цього вже я не знаю. Да, так я діда знаю, а чого він приїхав, це тоді, хто знає...Таке время було...

У баби тут, у Редьчихи, було три корови, четверо коней було. І ті так жили ж, тоже так. І свині держали. Ну, яке хазяйство тоді ж було? Тоді ж давали по сім десятин. До колхозів, у Непщіну. Да... І в мого батька було сім десятин. І у цих у [Компанівських] було сім. Всім давали сім. Іщє добавка була – солдатські надєли. Да. Добавляли щє, да. Кроме тих сіми гектарів добаляли щє.

Земля в батьків була тут, оце ж тут. І в дідів тоже ж тут.

Ну, того діда Хижняка, первого бабиного, я не знаю. Ну, жили тут, в Біленькій, а баба робила у етого, як його... [не паника, як його] (Ну, от щас школа там...) Мазараки, да.

Так і ця баба, от жінкіна, робила в неї. Розповідала... Хароша була женщіна. Воно бачиш... Мазарака – це був калікою він. Він не ходив. А його возили на коляскє. Ну, вона була осталася живая. Потом же ж революція, підійшли руські, чи [нерозбірливо] Красна Армія. А вона, була, прийняла офіцера молодого... Оця ж Мазарачиха. А тоді вони тікали, а руські якраз же ж... войска побачили, і ото їх на Дніпрі з пулємьота розстріляли. А якби була вона не тікала, значить, вона б живою була. Вона неплоха була жєнщіна. А її земля була ото, де [Переробча]. Ото до Лисої Гори, то її земля була. Ну, ось за селом [нерозбірливо], [запис перервано]... А Мазарака жив, тіки він каліка був, його возили на колясці. Да, да. Ну, вона ж молода була. Требовала чоловіка [нерозбірливо].

---

[1] Опитування провели І.М. Гафарова та В.М. Філас (червень 2002 р.).

А це була – економія (оце де Мазарака), Маклашевського. Маклашевський – оце раньше було, дев'яносто дев'ять економій вони держали. Вже сотню не можна було держать, потому шо налоги платили. Він сам оцей Маклашевський жив у Харкові. А це його в Біленькій була послєдня економія. Да. І він тут построїв... До нього не було ні школи, ні церкви, нічого не було. Він приїхав, построїв то церкву... Вона ото, де станція... А тоді, кажуть, шо він програв у карти це Мазаракі. А всьо равно він жив тут, і похований тут був, у церкві. Церкву ж розібрали, розтрощили. Ото таке діло. Шо я вам скажу, як... воно багато коє-чого було.

А осюди – це руські приїхали на землю, сказать би. Дали по сєм десятин землі, і вони тут остались. Ото таке діло. А так, шо я тобі скажу? Біленьку всю знаю. Я ж в 22-ом году родився. Що проісходило, я все помню... Були тут і Позняковиє хлопці. Тут, де больниця щас наша. Там жили Позняки. То – Мазараки, а то Позняки! Тоже багаті були. Вони, большинство, були – купець пєрвой гільдії. Позняк, да. Вони оце у людей приймали пшениці, оце все-все приймали, а самі продавали за границю. А відтіль привозили товари там. Шо хочеш у них можна було взять: і матерія, і ліс, усе було у їх.

Їхній дом ще є. Больниця – слєва, а так, примєрно, це він отак стоїть, отако, а больниця – так поставлена [нерозбірливо]. А я був камєнщік, так ми ще добавляли кусок, шоб більше розтой. А тоді ж ото поставили болницю. Ну, і там же, то зуби рвуть, то... Находять там те... Таке. Там кухня в їх. Так, колись ми били камінь, там біля був [мостовщиком] це дороги мостили. Це ми мостили і били камень. Біля пристані. Тут пристань стояла, де оце ж больниця, тільки туди, до берега. Б'ємо, коли вихо... прийшов пароход красівий, „Сталін" називалі. Виходе парінь молодий. Ну, як ти скажеш? Год п'ядесят-п'ядесят п'ять. Поздоровкав до нас. Но у нас один там старик був мєжду нами. Каже: “Ви мене пізнаєте?” А цей Наум каже: “Та вродє той, не позняківський?” Да! Син оце цього. Вони чи потікали, чи їх розкулачили. Та! Потікали! Люди грамотні, поняли, шо надо ушиваться, і всі вони в правітєльстві були. А він був в Москві, я забув, чи мені казали... Василенко у нас старшина тут був. Тоже син аж у Києві був, в Правітєльстві. Бо воно ж тоді, бачиш, як коли кончилася революція, грамотних у бідних не було. А ставили із багатого класу, шоб багаті вчилися, бо бідним ні за шо були вчиться. І вони всі сєйчас осьо: і Єльцини, і Кравчук – вони всі з помещиків... [запис перервано].

... А ще розказати... восємнадцятий-дев'ятнадцятий года. Людей стріляла “тройка” ця. ...Там яму вирили, ото їх скидали туда. А за шо їх стріляли? Я тобі не той. Конєшно, хтось, десь був у якійсь банді: або у

Махна, або у Петлюри, або ще у якогось. А їх ловили та і розстрелювали. А то один був момент такий. Значить, в нас тут фамілія – Чорний. Оце на цій, на Ремесленній, де який я кажу, жив. І він занімався скуплею скота. Оце по Біленькій водив у город його, цей скот водив у город. А там жив він у діда в одного на квартирі. Це ж переночувать, чи шо? І злягався з його дочкой, цей, шо водив, оцей ж Чорний. А старик сказав її батькові. Приходив ж, його жінкі помагав: і дрова рубать і [нерозбірливо] корову. А один вечір прийшов, порізав жінку, зарізав і дітей двох. Зарізав. І поскладав, значить – жінка посередині, а діти по краях. А тут якраз приїхала "тройка". А таке сообщеніє. А цей молодий парєнь каже: "Я бачив". Він каже: "Я його встрєчав [нерозбірливо] отам за Чорняв..." (є Чорнявський посьолок) [нерозбірливо]. Отам єсть у Охримовом Ярку. Як їдеш отакий [нерозбірливо] Каже, там. Він його аж на розумовській переправі догнав, цей молодий парень. До стрємя коня прив'язав його, за шию, і ото, як пусте коня! Він біжить – упав. А волость була наша ото, де я живу, там дом щас ... Із камня виконаний, старий-старий дом. Ото там була волость. А там був збоку сарай під черепицею, бо ще кіно пускали, де розстрелювали. Так він його сюди притяг. Того діда. Ну, зразу ж "тройка" його судили – к повєшенію. Так вони чотири рази підтягали його. І живий. Пустять, а він живий. Так оце молодий, каже: "Ах ти!" Так він йому всю обойму з нагана в голову пустив. І ото убив цього дєда. Тут таке діло. Та, як по Біленькій розказувать! Це ж усе не запомниш.

Редька Марія Дем'янівна: Хіба все запомниш? Года пройшли!

Микола Тихонович: Года пройшли. Но жили не плохо.

...А тоді, ото оце в 32-ом, 33-му году шло розкулачіваніє. Воно сто год нє нужно було. Но хто мав, хто багатший був, – розкулачували, увозили не сєвєр. Або розказувала там Марія Козиряцька (вона була [нерозбіливо]. І тоже увозили на сєвєр, або в тайгу. Каже: "Привезли нас, кинули. Нє лопат... Оце тут будете жить. Ні харчів, ні лопат, нічого..." Ну, багато ж вимерло, конєшно, бо [нерозбірливо]. От... А тоді вже. Вони сейчас у Червонограді. Всі повиїзжали відтіль. Живуть оці розкулачені. Конєшно, воно не надо було робить! Це дєлать таке, як сейчас ось...[запис перервано].

До війни я працював у колхозі грузчиком, був у комсомолі. І тоді ж призвали комуністів і комсомольців. А у 41-му, як німці заходили, я ж ... Я був в істрєбітєльном батальоні. Істрєбітєльні батальйони – це надзирали, в случає, де десант чи шо. І це ми стояли там... Павло, як його? Книш. То ми вдвох на конях. [Нерозбірливо]. Де воєнні, там рєчка була. У два часа... У півторого ночі приїхав от посильний: "Хлопці, бросайте. У чотири часа переправитесь через Дніпро. Уже наш воєнкомат

у Кушугумі". Ну, я приїхав додому. "Та ще ж, – думаю, – рано". Ліг. А у нас ставні були (ну, у вікнах такі закриті ставні). Гляну, гляну, і спать хочеться. Гляну. А тоді Павло зайшов, цей товариш. А мати каже: "Він уже пішов". А я, як глянув, шо уже півдев'ятого! Вискочив до Дніпра. А тут уже ж німці обстріляли нашу моторку. А... А тоді приїхали сюди до берега, чи прийшов. Уже солдати наші тут коні побросали, тікають хто-куди. А тода кажуть: "Ти звідки?" – "З Біленького!", – "А якого ти чорта, куди ти йдеш! Уже не перейти. Ми, – каже, – воєнні должні тікать". А вони вже в селі. І так я остався тут. Ну, це слава Богу, шо був у нас старостою Йоська (Оренбург його фамілія).

Марія Дем'янівна: Німець.

Микола Тихонович: Німець. Да. Йоська.

Да. Він тут, місцевий, був з нами в комсомолі. І зразу, як війна почалась, він старостою став. А єсть же ж такі – переписали комуністів, оце партійців попереписували, шоб порастрєлювать. Ну а тоді ж, ото, він все защишав нас, покривав. А потом ... [забувся]... Ну, да. А потом же намітили мене в Германію. А мати ж пішла, і каже йому, цьому Йоськє, шо "в мене ж остаються одні дочки, восєм год одній, а одній – дванадцять". А він каже: "Бабушка, я не возражаю, но єслі тіки мене снімуть, його обязательно розстріляють, бо осьо каже список комуністів, і комсомольців". Ну, поїхав ото в Германію. А в Германії побув я три годи. А тоді ще чотири годи в армії. Ще й на фронт попав. Дійшли ми аж до Ельби. На фронт я попав у 45-му, як прийшли наші війська. В Німеччині прямо були еті, прийомочні пункти. Нас, – кого на сєвєр, кого – в армію. Вообщєм, оцих, шо були в Германії. І ото я попав ще чотири місяці [нерозбірливо]. Но я попав в хороше діло – в резерв Главного Командування [нерозбірливо]. А так наших хлопців погинуло, погинуло. Таких, шо як я в Германії... Воював де помню, чого ж не помню? Дрезден. Потом... Так точно, шоб я тепер сказать, шоб багато городов проходить, так города ми, считай, обминали. Ми в резерві Главного Командування. Ага, оце обстріляли сьогодні Біленьку. І поїхали, поїхали дето то чи в Нікополь, чи куда поїхали. Там обстріляли. Єслі тут ... наших прорвали, значить, ми назад вертаємось. Так шо багато. Кончав войну в Берліні. Но вже опісля, після штурму. Опосля, да. Бо наші войска первi зайшли. Ми ж іщє до Ельби не дійшли, а вони вже захватили Берлін. А ми так їздили, то подивиться, сказать. Так, по дєлам і подивиться отой їхній... Ну, кремль, кремль їхній – Рейхстаг.

Я скажу, шо місцеві до нас ставилися неплохо. Люди, як і наші. Оце гестаповці, есесовці – ці дітей розстрілювали, і шо хочеш, шо хочеш робили... А таке населення і помагали. От. На заводах баба робила. І помагали, і все помагали, так сказать би... [запис перервано].

...У Венгрії стояли. Ото пройшли чехословаків. Пройшли Австрію. І попали, аж у Венгрію. А тоді вже попав я, як сказать би, в Особий Отдєл. Були в Албанії, були у Югославії. Як охрана, як би сказать. Чи совєтники, чи шо. Нас шість чоловік було. Полковник з нами, капітан, старший лєйтенант, і нас троє. Так, в відє охрани. У Франції були. В Парижі були ми. Ну а в Париж ми їздили... Ото там люди наші були. Тоже наші. Так, шоб їх забрать звідтіля. То наші там виступали. Ми то нє, а ті старші виступали, шоб додому їхали звідти, в Росію. Да, багато, ой! Та не хотіли їхати додому.

Ну, ті, шо поїхали в Америку, до тих ми не добралися, тому шо нас не пустять. Ми, як зустрілися з американцями на Ельбі, то такіє столи подєлали. Ну, як би сказать, к концу войни. Нас тоже приглашали. Миколою було звать. Сам з Запорожської області, і батьки, а живуть в Америкє. Так він казав, шо "Хлопці, я вас через Ельбу перекину. А там вас возьме Вілюс, одвезе на аеродром, і ви часа на десять утра уже будете в Америкє. Я напишу батькові письмо, батько прийме вас, як рідних". Думаєш, ти балакаєш харошо, а шо буде там! Отаке... Як кажуть, Батьківщина є Батьківщина! А багато поїхало. І осталися там, бо ми вже стояли на Ельбі... Так, кричать, матюрча пре, – коров пасуть. Руські ж чуть же матюкі, наші. Так шо роз'їхалось багато. В мене брат двоюю... оце цього діда Хижняка, шо я вам розказував, та син. Він щас аж у Канаді. Не знаю, чи він живий. Він чотирнадцятого года. [Запис перервано].

Ну, ми там при начальствє не присуствовали, потому шо, хоч би ми і знали, то казали – язики за зубами. Ну, щас уже не страшно, но ми мало туди... Ми там трохи охраняли. То вони там балакають. Шо балакають? Наше діло малєньке. Це в Албанії... В Албанії, значить, у їх така природа... Значить, вся Албанія у камінянх. І вони занімаються ото – буйвола, корови, вівці. А так, – хліб, буряки, тошо таке – в балкє. І вони поробили так ступці, на тих ступцях сіяли і буряки, і пшениці, все. А більшинство у їх садоводство. А в Югославії, як і наші... Да. У їх, конєшно, виноградники. Багато виноградників.

Своє дитинство пам'ятаю, чо ж?! Ой! Як розказати, які ігри в нас були... І у "свинки," і [сміється] шо хоч було... І в "шаматая," і в "матки", оце ... було.

"Матка" – оце так, значить, примєрно в мене... Я, як командир тієї однієї матки, а той – другой матки. Оце той, шо програв, гиле, а цей б'є палкою. Ето... ударив, м'яч полетів, а ці, що його вже команда, біжять. Туди й назад, як ті піймали м'яч та в когось із їх попали м'ячом, значить всьо, тепер той переходе на низ, а той – на гору... Та!

Та яка хочеш була ігра! От "свинка"...

Марія Дем'янівна: [нерозбірливо] не закопували, а пилякою загортали.

Миколай Тихонович: Да. Такі, ну, з дерева отакі ті... Ото ставляєш і кидаєш палку. Як попав, значить, виграв, а не попав, значить уході, всьо – другий. Потом, та шо хоч було. І бузівку обривали. Придумали... Ямку таку то вирили. І ото бузівку обірвеш і всьо-о, і б'єш. Як забив у ту ямку – ето бузівка твоя, не забив – другий забиває. Як той забив, значить той бере. Та! Молодці! Було шо хочеш! Билися, дралися, шо хочеш було. Тепер то не так. Чи то тепер, тоді було іначе, а тепер, бач, як б'ються, так насмерть. [Запис перервано].

У плавні я четирє года, і я був і баба у плавнях. Я був на волах (це в 48-ом году)... на волах їздовим. Нас було шість пар там. Там і огороди садили, і скот, особенно, скот там, тьолки... Тьолки, вівці були. У нас у колхозі було сім тисяч овець. І ото вони у плавні літо й зиму жили. Да. А так там в плавні... То казав один парень, Петро Гуменок, якби ви мені сказали, як залили, шо "Сьодня переходь у плавню, то я б свою хату даром комусь би отдав, а пішов би в плавню!" Купив він два вола. Сіяли й баштани, ну, садили капустини, ну, все, як і тут. Токо я наберу в бричку – повіз в плавню, як в город. Продав і гроші в мене... О-о! Там хороша земля була. Тоді, бач, більшинство сіном занімались, бо і заводи держали скотину, і усе тоді... Сіном більшинство занімались. То пресували його. А ще корзини плели з лози, і кушетки. Ото ж парять лозу, а потом видєлують... І кушетки, і стулля, і шо хоч було. Да. Все робили там. А як затопляли, ми ж тут жили. Ну, поступово, бо у наш колхоз, а ми послє [нерозбірливо] отак... Забув, хто у нас був в Обкомі тим (забув фамілію). Самольотом вниз... Гне матюки: "Вибирайся, – на Максименка, – вибирайсь, бо потопим!" Тіки вибралися – уже вода затопила.

Марія Дем'янівна: ...та було, і на вербах люди кричали.

Микола Тихонович: Нє. Нє, не багато людей потонуло...

Марія Дем'янівна: Ну, чого ж нє? Багато! [нерозбірливо].

Микола Тихонович: Це в войну погибли, а тоді поперед повибиралися. Отак. Ну, було... А в войну багато погибло, потому шо перемичку розірвали, вода пішла по плавні. Затопила всю плавню. Там і свині, і корови все топилось. Там і народу багатенько, а особенно скот, свині, оце вівці – все потопилось.

Хуторів не багато було – там три хати, там три хати! А назывались – і Вовче було, і Іванівське було, потом, Прогній... [нерозбірливо] та багато назв. Я вже позабув, як воно. Я кажу – оце чотири хати, або землянки, і люди жили. А Вовче – це в їх було основне. Це тут [селили начальство в селі]. Да, Вовче було. Не було там ніякого колхозу. Там

просто, як би сказать, лєснічєство було. Старший лісник, помошники лісника. Ото туда на совєщаніє сходилися. А так, шоб колхоза, – не було. А це вже колхози в 48-ом году дали їм ото там місто для скотини.

Була в нас церква. Я й був в неї. Чого ж я не помню? Це в 37-ом году єйо розвалили, да... Комуністи. Та комуністи – дураки!

Попів помню звали одного Павло, а одного Кирило. Да. А тоді це... (у 27-му) одного розстріляли у той, а приїхали за цим, – утік... Так, син утік, а його за сина розстріляли. А було їх два. А жили вони отуто во, ось на Старий базар, як проходиш оце відсіля, од нас управо, де щас заправка, ото туди, там хата упоперек. Ото вони там жили, попи. Да. Там щє люди живуть. Балабан Микола там живе. І забув щє хто. Так одного , не знаю, чи Павла чи Кирила, розстріляли. Приїжяла "тройка" сюди, судили вони. За ніч одну восємдесят дев'ять чоловік розстріляли. Да, "тройка". Ну, таких, більше, як бандитов... Отакі, о. А мені один старик розказував (Малюк його? Чи я не знаю)... Чи Малюк, по-вуличному? А він іщє молодий був, попав у цю банду. Воно ж тоді, бачиш, і палили, ну, як після революції, хто шо хотів, той те і робив. Зло зробив, – значить, "тройка" зразу судила. А у нас був, або в їх був, етим, судоісполнітєлєм, – Педак фамілія. А оно молодий парень (забув уже, і казали). І ото вони розстрелювали їх. А цей Малюк, молодий був, так його перелякали, шоб він більш не ліз [нерозбірливо]. Розділи наголо. І вів оцей молодий розстрелювать. Туда. А розстрелювать, там, де ото [нерозбірливо] на Шалабалі..., де ЕЛСЕУ. Ото там був сарай. Ото в тім сараї розстрелювали. Роздівся. Каже, поставили мене на вколєні. Думає: "Щас же буде стрєлять". Коли ні, каже: "Вставай!" А воно на дворі вже і сніжок був. Босий, у кальсонах і у рубахі. Коли, каже: "Вставай!" Я встав. "Виходь!" Він вийшов. Каже, вийшов, думає: "Це йому інтересно буде, як я буду тікать. А він буде стрілять". "Біжи!" –"Я став бігти, – каже, – як лупонув. Босий по снігу! Аж добіг (там Юхим Спичка в Дніпрове, у перву хату), та аж там почуствовал, шо я босий і голий". Да, а потім оце дали йому обуться шо-небудь, там. Брюки тож.

Марія Дем'янівна: А потом не було попів.

Микола Тихонович: Чо? А той! Павлович, Павлович?

Марія Дем'янівна Петро Павлович! Тут він жив, он, на Шалабалівкі.

Микола Тихонович: Та! Це вже опосля. Це вже при совєтській власті він був.

Оце ж останній. А сєйчас попи! Як їх, чорт його знає? Один вже вмер ось недавно, а другий став. Цих уже я не знаю...

Шалабалівка – Кооперативна вона щас. Да. Тепер воно, бачиш, улиці ось у нас... Щас улиця раньше називалася та – Кладбівка, а тепер – Міра. Кислівка, ось, от, слєдующа Кірова. І так воно вже вулиці всі...

От, другий раз шофер їде: “Де отака?” А чорт його знає... Я сам Білянський, а от [нерозбірливо] де Павловка, Рюхівка, Медянка, це я скажу... Це улиця отам, аж де воєнні посєлєнія, де поховані воєнні в память. У центрі, де церква. А оце – Медянка. А ця – Гарбузова... [сміється]: Слєдующа сюди, де, кажу, оце сюди, де Ілічівський театр, то там. Ну, як? Сєйчас нова уже, Садова, це –сама перва, де Ви заїжжяєте, то, колись, не наша була зе..., то єсть, вона-то наша, тіки совхоз там. Ото там і хат небагато було. А тоді добавилося Садова, потом [нерозбірливо] кажуть, по-старому, та ота Обакосівка, а тоді – Козача, Ремесленки, Миколаївка (а вона щас Комунаровська). Медянка. Потом ото Гарбузова, Рюхівка. Павловка. Німецька. Лисогорка, це тут. Да. Отой край. А це, то був колхоз Ілліча, сказав би, отам. Оце переулок слєдующій, ото і річку. А це – Кіровська сторона була. А тут тоже ж [чорті тут же] Старій базарь. І Дніпровка, і Тифанівка, і Озьорка, і Мала Озьорка. (Це до Дніпра вони доходять, аж туди, до Дніпра, і Велика й Мала). А сюди оце – Тефанівка, потом Старий Базарь, потом, ото Дніпровка. Вобщєм, [запис перервано]. А там уже, ото наверху, аж туди, як їхать до воєнних, так там [сміється] яких тіки нема: й Шевченка, й разні, разні отам. Там, я вже не знаю улиць.

А це всі, як ото затопляли плавню, їх повигонили, там, хто жив у таком місці, шо затопляло. А тоді їх переселили сюда. Сюда ото, на ти края. А переселялись, ну, як хоч: тікай, хоч ні. Предупредили, шо переїжжяйте, потому шо Каховка підніме воду – вас потопе. Там ще жили на Новій, на Партмашевій. Воно таке не село, а хуторок був. Партмашева і Нова. І ото всі люди перейшли сюди, на ... ото, як довоєнний [нерозбірливо] вони поселились там. Під горою. Вообщєм, Біленька як Біленька. [Запис перервано].

Ото 33-ій год, от і 46-ий, 47-ий года. 33-ій голод – це [нерозбірливо] був, самі зробили, і 46-ий вони самі зробили. Шо можна було людей ... У 46-ом году я жив в селі, уже вернувся з армії. Хліба було. Можна було людям каждого дня, хоч грам чотириста дать. Ні, не дали. А воно, Берія, думав, шо вертається з армії, і востануть протів Сталіна. А воно получилось в Тарасовкі шістсот сорок чоловік вмерло. А Біленька спаслася чим? Поїдуть в плавні – щавлю нарвали по мішку-по два, повезли в город – продали. А відтіль, то там хлібину привезуть, то крупи якоїсь. Да. Плавні добре спасали. Там і ожина була, і щавель був там. Багато коє-чого було... Я не знаю, от я б тих розстріляв, шо плавню затопили! Ну, шо вони щас мають? [Вода] проробляла собі форватер. Різала. Течія ж ішла. Коси такі було [нерозбірливо]. Пісок. А тепер його бовта сюди-туди. Його тіки замулює і все. Болото і все, да. Бо нема ж течії. Це... Коли там пусте Каховка?

Я ж тут і рибалив. А чо ж не рибалив? Рибалив удочкою. Та, поїду, було, за півчаса кошолку [нерозбірливо] накидав, і пішов додому. Тоді ж воно, бач, оце весною вода розливалась, затопляла плавню. Риба входила в озьора і оставалась там. Та ми, шо там? Вся риба була. По Дніпру мало було води. То риби. А большинство по плавнях була риба. Бо пла... Тут воно на осінь дуже-дуже вузьке Дніпро було. А чого мало ж води? Весной, бачиш, із сєвєра ж снєга розтавали. І було води багато. А тоді вже то затопили. Я не знаю, шо вони розщитували?.. [запис перервано].

[Охотою] я оце не займався, в мене й ружжа не було. Я... В мене дядько – це той, Білий був Микола. Він був тим фонарщіком. Той занімався. Багато занімались. Багато дичі було, багато: і качки, і... та всяких було. [Нерозбірливо]...

Якось ішли, ішли вони у ту, у Скельку. Один бандіт, а один так, воєнний ішов. А йшов парєнь з Скельки у Біленьку. А тут на засідкє сидів охотник, біля озера. На качок... Примостив і сидить. Вони його не бачили. І це оцей же бандіт пристав до цього дядька, шо з Скельки йшов. Чо він пристав не знаю. І захотілось йому вигнать його на деревину, шоб стрілять, і подивиться, як він пада. А цей же сидів на засідки. Уже прицілився. Думав (це він розказував тоді), каже, думає: "Тіки почне піднімать обрєз, а я його збоку порю". І він тіки піднявся, значить. Піднімає ж оце, а той уже виліз у кальсонах, у спідній рубашкі. Виліз на осоку. Той тіки... А цей, як дав ото двома тими... убивцю [нерозбірливо]. А того вінтовка була. [Нерозбірливо]. Той пішов і пішов. Та прибіг же до цього, каже: "Давай скоріш, а він оторопів... не-е сидить на тому. Ніяк не розбереться. Бо той каже, як вернеться, моє ружжо до його не достане." І ото вони прийшли, удвох туди в Скельку. Так, казали, цей парєнь четверо суток гостювали, пили, шо цей спас його. А тоді по плавнях банди були. Як при німцях ото партизани...

Партизани в нас були, так наші "просрали" партизан. В нас був (я забув, він був директором того "Хлібсоюза", а як його фамілія забув). Значить, в одну ніч ішли воєєноплєнні. Вони стояли на фермі. Гнали їх туди на Мар'ївку, не знаю. Вони должні були (партизани) їх ослобонить, німців вибить, а їх ослобонить. І так шо [хто прийшов, той не прийшов... ніхто нічого]. А в нас таки організація слаба була, да.

Партизани тутешні, парашутистів не було. То там було, ось я читав книжку. Ето, як воно називається, вони якраз отуди, де Житомир, Київська область то... Так то були....

Влада партизанам тут не помагала. Ні, був у нас тут... Та цей же Йоська, шо я розказував. У нас Корній був Овсєєвич, був головою колхоза. Кончив він Академію. У Москвє. Як це нємці зайшли, він утік.

Ні, сюди прийшов! То цей Йоська, староста, знав, шо він десь там, на Новій жив. Він розрєшил йому посилки туди носить, і їсти, і все. А тоді він ото пішов відсіль. Йоську зняли цього, там другий став. А там його... А жінка була на Донбасі. І там був його товариш [нерозбірливо] і він прийшов, він його пізнав і видав німцям. Так на йому і звьоздочку на спині вирізали, і шо хочеш. Да. Бачиш, і німці самі кажуть, ми, - каже, - ше не знаєм вашіх, ну, хто комуніст, хто хороший, а самі ваші й видають. У нас же тоже люди продажні!

А Йоська... живий він остався! Тут Йоська був, а в Мар'їівкі був старостою Роберт – його брат. Ну, було, німці приїдуть, оце до тебе, чи до кого. Там корову чужу, не спрося, корову взяли чи [нерозбірливо] кабана, а цьому Йось..., цьому Роберту сказали. Так він дожене машиною, забере в їх, чортів дасть ... "Ви приїхали в село, їдьте до старости. Я скажу, де взять. Но в людей не займайте!!" Ну, я чув, шо воні живі остались. Но вродє їх судили, за те, і чув, шо вони фамілії поменяли. У їх фамілія Оренбург, а вони, навєрно, якусь другу фамілію... Бо й сюди приходило, шо розказали люди, які вони були. Тут.

Не знаю, де вони. Но їх не розстріляли. Конєшно. Ну, може, год по три-чотири посиділи. Хто був у поліції, хто прийшов у Біленьку, десять год одсидів, і вертався додому.

Но других, було, й розтрелювали. А тіки розстрєлювали на фронті. Я оце побачив. Це ж ну, прімєрно, як з Біленької той відтіль, ага... Цей був поліцаєм. Так там без суда, без слєдствія розстрєлювали. Як фронт проходив, да, розстрелювали. Даже ми ж уже ото од Ельби в Венгрію, то чоловік трьох розстріляли. Но не наші, той... Це ті люди, які з їхнього села. Оце був поліцаєм. Виводять їх і розстрелюють без розмови, да. А вже суд, як проходе, десять год ото одсидів. Тоді він вже називається реабілітований. У нього своє горе – одсидів...

Рябовол Валентина Ємєльянівна, 1926 року народження, с. Біленьке Запорізького району Запорізької області[1]

Рябовол Валєнтіна Ємєльяновна. А так, як моя була – Романєнко Валєнтіна Ємєльяновна. Це дівоче, да. Я 26-го года. Родилася була в Софієвкє. О. А це ж тепер проживаєм в селі Червоноднiпровкі. Софієвка, вона раньше... Запорізького району була. А ще раньше – Красноармєйського. Ну, а щас же ж вона Запорізького, так і числиться. Документи наші там.

---

[1] Опитування провели І.М. Гафарова та В.М. Філас (червень 2002 р.).

Дідуся і бабусю пам'ятаю, но так, погано... Моїх батьків, було, звали Романєнко Ємєльян Сємьоновіч. Мати – Романєнко Єкатєріна Фьодоровна. Батьки мої незаможні були... Не велике, не дуже велике було господарство. Це так, як сєйчас, ти можеш держать три корови, а я можу нічого не держать.

... У 30-ім годі нас вивезли були, як собачат (мені четирє года було)... в вагонах ... у Вологду. І батьків, були, вивезли....

...У Вологду ми приїхали, пішли пісьмо кидать, йшли із сестрою так, до церкви. А в церкві людей повно лежало. І в цвітах, і голі – всякі були. То я, було, матері кажу: "А чо ото там ... лежали"? А вона каже: "Оце ж так до царя йшли, чи до кого вони йшли? І побили..."

Так, як старі люди розповідали ..., шо тут був пан Мазарака, у Бєлєнькій. Ото там, де школа... А у нас – Богдан, видно, був, бо ми ж у Богданівкі родилися, в Софієвкі. Моя мати казала, шо... (це було, як плачемо там, на сєвєрє, діти), а вона каже: "Діти, нас пан не обіжав. Як у пана робили".

...Батьки приїхали у Запорожжя... Тамочки жили материни три сестри. Понятно? На "Трампарку". І ми там притулилися, ніде вже... В такій хатині – стіки душ!! Понятно? А тоді тут приїхав брат (йому ж на фронті руку одірвали), так приїхав брат і сестра, та купили отуто [у Червоноднiпровкє] крайню хатину, як йдеш, то вже вона така, от (за п'ятсот рублів). І ото ми там усі жили. А тоді поженилися, понаходилися, поросходилися і всьо. Тоді ж ото було в Тарасівкє голод був, а тут не було голоду. Тут не було в Червоноднiпровкі... А того, шо люди оберталися, як попало, кукурузку садили, вот... у плавні багато, ми там картоплю садили, квасолю садили. Так, як оце сєйчас, бачиш ось дождя не було. А оце і попереду був. Якийся воно кабачок, шо таке було, оцім доживали. А тоді вже уродила пшениця, так стали давать пшеницю по двісті-триста грам. І жили так.

Це ми в 48-ом году, 15-го фєвраля сюда приїхали... Тут оце був ось Попов прєдсєдатєлєм колхоза. Понятно? Його тепер немає. А тоді до 50-го году... а з 50-го году нас соєдінілі з Кіровим. Був Філоненко Іван Платьонович. А потом соєдінілі нас із колхозом Куйбиш, Кіров і Ілліч. Був Максимєнко. Понятно?

Тут ні старих, тут нема вулиць ніякіх! Це тепер уже зробили. Оце наша улиця Центральна. Та улиця – Лісная. А та, а там забула, як. [Дефект плівки] сєльского совєта, а я вже забула. Понятно? Лєсная і... А "Заломи"? Так то не вулиця! А Заломи тамочки ото... таке далеко була ж земля. Понятно? А обвалювалися кручі. І Заломи. Тамочки щє садив отой же ж Стрюк. То там груші садив, то там... Пан. Був. Отой... по балкє груші, як садив. То то ми так і називали "Заломи". А щє були

Дубова і та... – Вовча балки. І там, на Жолобу, десь Грушівка там. То вже там Дніпропетровська область. Там, оце по ту сторону, Дніпропетровська область.

А чо їм не соєдинить оце, допустім, наш посьолок із ними. Шо ми раньше ми їм не нужні були. В нас колхоз Куйбиш був тут. Це Куйбиш був, а тоді колхоз Кірова в Бєлєнькій один, і колхоз Ілліча та тоді ото три колхоза у місто соєдинили. О. І таке було хазяйство хороше. І багаті ми були. При колхозі Кірова... того Куйбишева. А хто дав указаніє соєдинить? Соєдинили – разорили. Все на світі. Розорили совсім колхоз...

Легенди? Нічого я цього не чула. Я от цього не понімаю і слухать не хочу! Я жила у Вологді, так ми нікого не боялися. Хоч день хоч ніч, – пошол і всьо. [Дефект плівки].

Церкви нєякої тут не було. Ото, у Бєлєнькій. В Мар'євкє ото церква була. А тут нічого не було. Нічого.

Народні традиційні страви? Та! Мої батьки цього нічого не понімали. І ми не признавали.

Лікувалися у больниці... У нас і на тому, на сєвєрі, больниця була. Отаке село, як отут у вас... [запис перервано].

Рябовол Іван Степанович, 1923 року народження, с. Біленьке Запорізького району Запорізької області[1]

Зовуть мене Іван Стєпанович, Рябовол Іван Степанович. Я 23-го року народження. Батьків вже немає. А звали – Степан Юхимович, Рябовол Степан Юхимович. А матірь – Любов Іванівна Михайлова. Дідуся, бабусю свою пам'ятаю, ну, а як же ж? Ну, по-батькові я не знаю, знаю шо Юхим звать, було, дєдушку. Бабушку не знаю. Бабушка вмерла, я щє тіки родився. То батька. Дєд був батька, а мати... вона померла щє в ту войну. Жили вони при НЕПові, жили єдінолічно. Ну, були свої коні (пара), були свої корови. Були середні. Середняки. А батьки? Вообщє, мій батько він... сєм десятин держав землі. Це тоді по нарєзу давали. П'ять гектар на ето, на ... мужика. Конячка, коровка. І ото п'ять гектар землі. Ми жили тоді в Хєрсонськой області у... там сєло Покровка. Район... Сірогозьський. А потом батьки виїхали в Крим. При голодовкі. А виїхали, бо завербувався. Ну, вербовщик їздив. Люди ж з голоду, знаєте, як мерли в 33-ом годі. Як мухи! А тоді батьки завербувалися у той, у Крим, Ну, благодаря тому, шо він був мастєр на всі руки – і плотнік, і пчєловод і, вообщє, він багато спеціальностей імів.

[1] Опитування провели І.М. Гафарова та В.М. Філас (червень 2002 р.).

Ну, тей вєрбовщік завербував його із-за того, шо тіки він іміє свої, як сказать, знанія. А нас було п'ятеро. От. І за дітей вєрбовщік не хотів даже і балакать. Тому, шо надо їм робочі, а не іждівєнці. Ну, а батько завербував. Ну, ми приїхали, от... Ми там восємнадцять кілометрів от Керчі. Совхоз Маргенталь. Він і сєйчас сущєствуєт той совхоз. То хороший совхоз був. Ну, і там батько работав оцим строітєлєм. Строїли коровніки, строїли, а потом він став [учьотчіком], а потом брігадіром був. А з Керчі ми переїхали у 35-ім годі. От. Ето сєло... Із-за школи сюда, в сєло Акімовка, Сєдлєвськїй район. Переїхали із-за школи. У нас там не було школи, а тут школа була сємілєтня. НСШ... Не помню це як називалась. А потом ми там жили до 37-го года. Потом батько, матері схотілось їхать на родіну. Батько не в Балки поїхав, а поїхав у Царкут, він сєйчас називається Приморськїй. В етом Приморськом батько работав дєсятніком по дорогє. Дорога та ото іде по Василівкі, на Василівку із Запорожжя. Вона і щас іде. Були там до войни.

А у войну висилали відтіль. Вообщє в Германію. Получилось так, шо той у його на квартірі стояв, есесовець. Ерот, тельмановець оце. Тельмановці – вони вообщє були за демократію, не за Гітлєра. Та Гітлєр їх розбив оцих демократів. Які, ну наче називають їх комуністами. А вони там не комуністи. Вони, як сказать, демократи своєй страни. Вони ненавіділи строй в Германії. Ото і всьо. Ну, а батько вообщє з ним ото побалакав... Тоді на станції Канкриновка батька хотіли отправить у Германію із младшими братами і з сестрами. От. Ну, вообщє, всю сім'ю виводили. А в Германію такі люди як попадали, то там уже їхнє щастя ділілось, куда їх направлять, чи в концлагерь, чи куда Германія задумає, де їм нужно. Той есесовець батьку посовітував ушиватись... І він ушився у плавню. І тут работав у лєсничєстві, у плавні.

Тут було оце Насип, Чагарниха. На Чагарнихі ми жили. Ну, це ще Казаковка.

Дружина, Валентина Ємєльяновна: Ковалі!

Іван Степанович: Ковалі були. Там аж під Запорожжям хазяйство.

Валентина Ємєльяновна: Днєпрострой!

Іван Степанович: Днєпрострой. Там було огородніchecкством занімалися. Вообщє, робочі [нерозбірливо].

На хуторах занімались люди городнічєством, лєснічєством. Там були у лєсничєстві хазяйства, які, як би сказать, ну видєлували стулья, разні принадлєжності для государства. Ну, скотоводство, огороднічєство...Рибальські озьора були. Скот, скотоводство...

А, я ж був у Германії, нас забрали в Царкуті і отправили в Германію. На Попову положили і отправили... Да. Мене отправили. І таких, як я. 23-ій год до 27-го году. 27-ой год тоді – ще був нєсовєршеннолєт-

ній. Ото п'ятнадцять-четирнадцять год. Нам було по шеснадцять-по сємнадцять лєт.

Про село Червонодніпровка, по розказу старих житєлєй... якшо розказати, то тут ще прі прішествії татар, які хотіли завоювать, вообщє, нападали на Росію. Но вони, вообщє, двигалися с Криму сюда. І оце балка Червона називається (усюди, у бік вона...)... Ага. По балкі. Там були великі бої. Багато і наших пропало. І пропало татар. То татарам там дали чортів [нерозбірливо] такий шо скрізь. Оце тоді рукопашні бої були. [Нерозбірливо]. То далеко, давно було. Ну, от і так і назвали цю балку Червонодніпровка. Біля Дніпра. В 21-ом годі... тоді людям виділяли землю, і так вона появилась Червонодніпровка. В двадцять первом годі.

...Да. Я тут тоді не жив, а вообщє-то такіх посьолків багацько було. Я жив в посьолкє ето Богдановка. Село Покровка. Там я родився. Сірогозьський район. ... Тоді то ж батьки їздили – я з батьками їздив. В Криму був, і в Царкут попали. З Царкута то в Германію забрали. В Германії я работав... (я в Царкуті кончив то фрезеровське училищє, на токаря вчився там). І ото ж поїздом із Запорожжя. В Царкут. А потом – война. Перед войной це окончив, в тридцять дев'ятом годі. В сороковом годі поработав ...Война! Ну, і нас молодьож не брали. Тому шо тоді в армію брали з двадцяті лєт. А мені було всього восємнадцять, як война началась. І ... так ото і остався тут. Тоді отправили мене в Германію. Не тіки мене, а весь Царкут (там п'ять наборів було людей). Усе село то здорове. Одіслали, був, у Баварію, город Мюнхен. Отам я работав на воєнном заводі [Деесце]. Газова єрунда пресувала ті [нерозбірливо]. Там разниє єрунду таку. Воєнниє. То бомби на частях, то шо. Ну, воно вліяло на організм. Це ж сама [пульфа] як пудра. Пресувала. Я взяв і здєлал побєг відтіля. Впіймали мене і посадили в концлагерь Дахау... [запис перервано].

...Нас возили і в Францію, і якісь там завод підземний. Сім кілометрів тунель. [Запис перервано].

...Заставляли станки, і на тих станках ми работали під земльою. Сім кілометрів тунель. А потом, коли нємці не схотіли уже с французами воювать, я там не поняв, чи хто побєждав, но одступили нємци. Вообщє по тунелю. І нас відтіля вакуіровали. От. І все. Всі станки, все обратно в Германію. То Штутгарт там, ті города, Есен, оці. Туда, де їхня промишлєность. Отето і нас возили, шоб там ішачили. [Запис перервано].

... Родіни. Ну, шо ж ти скажеш, не будеш служить, чи шо? Ми ж тоді, щє молоді були. Мені було двадцять чотири годи тоді. Да. І то відіслали нас... [Запис перервано].

...Я в колхозі работав, до мене... До мене односились так само, як і до всіх.

Валентина Ємєльяновна: Подозрєнія нє било.

Іван Степанович: Ніякого подозрєнія не було, нічого. Іщє тіки ото одне подозрєніє було шо, те шо я мог би устроїться на тім самім заводі, де я вчився (щас він самольоти випускає, завод...)

Валентина Ємєльяновна: Мотор-Січ.

Іван Степанович: Да. Моторостроїтєльний. Но туди вже такіх не прінімали, які були заграницей. Я тоді що? Пережив, приїхав додому, встроївся тут.

...А це село, як окупіровали? Ну, розказували, шо у сорок четвертім, коли гнали Гітлера, то вони, як би те сказать, людей виганяли. Із плавні виганяли. І відсіль виганяли. Виганяли, як би те сказать, уперед. Беріть шо хочте, беріть і йдіть уперед. А самі ззаду йшли.

...Нємці отступали, а наші, ну наші були у Попові, у Василівкі, а тут нємци були. Вот. І вони тут людей хати палили. Отут не знаю, а там – половина Церкута згоріло. Не знаю, як тут, чи палили, чи ні. А висилать, висилали. І вислали їх туди, по каналах там ховались ето...

Валентина Ємєльяновна: Балка Вовча.

Іван Степанович: А наші нажали із Бєлєнькой... А люди, шо поостававалися, які прятались, так, яких німці находили, на місці стріляли. Гранати кидали в нас, розстрілювали.

А, голод у 47-му не скрізь був.

Валентина Ємєльяновна: ...був голод, і в 47-ім був голод.

Іван Степанович: Був голод, но давали... вообщє, називали закрихою.

Валентина Ємєльяновна: По двісті-триста грам давали. І того, макухи. Тоді ж не казали, шо пайок, а казали закриха. А я, як з сєвєра приїхала, мати каже: “Піди, закриху получиш!” Я прийшла та й кажу: “Ма!” До комірника. А я кажу: “Хто це такий комірник?” А вона каже: “Це – кладовщік, Павловський. Понятно? А закриха – це пайок” ... Получали...

Я сама із Софійовки. А висилали аж на Сєвєр. У Вологду. Понятно? Туди висилали. Жили там восємнадцать год. І войну там робили. На Катюші клепали, аж на Уралі була. [Запис перервано].

... Як він ізмінявся от Лєніна. Так робили голодовку в 33-ім годі. Там от.

Іван Степанович: Бухарін, Зінов’єв, Кіров...

Валентина Ємєльяновна: Бухарін, да. Ті, робили. А так не було. Сталін уже начав продолжать жизнь, усім людям харашо було. Понятно? На сєвєрє, допустім, нас як привезли, під йолку викинули, і не тіки

нас! Там було сто двадцять п'ять посьолків. Понятно? В Вологді. Котлас, [КоміССР] оце ж тамочки жили ми [запис перервано].

Оце так небо тіки бачиш, як оце. Тут бачуть люди, той, а там не бачиш. Мєдвєді та вовки. Не бачили нічого. А жили там ми лучше. Баня була субота, неділя безплатно топили і шли люди. Столова була. Усе на світі було – хліб пекли і все. Так шо ми там ото...

Тодорова Галина Михайлівна, 1924 року народження, с. Біленьке Запорізького району Запорізької області[1]

Зовуть мене Галина Михайловна, фамілія – Тодорова. 1929-го[2] року народження. Народились в місті Сімферополі де. Батьків звали Іван Степанович і Валентина Степановна. Мама була [1]909-го, а папа – [1]900-го года рождєнія. Бабушка була – мамина мама – Ірина Кіріловна. Не помню, якого вона року ... Сюда, в Бєлєньку переїхали [19]69-го. Ну, так мені тут понравилось. [Сміється]. Просто. Просто так. Ніхто тут в нас не жив. Фамілія болгарська, потому шо папа у нас болгарин і мама болгарка.

Біляни до нас, та наче... нормально ставилися. [Сміється]. Непогано, я би сказала. Ні, нічого не було поганого. Все нормально. Працювала я бібліотекарем з [19]69-го по... Ну, оце по [19]84-й. [Запис перервано].

Чайнікова Тетяна Михайлівна, 1920 року народження, с. Біленьке Запорізького району Запорізької області[3]

Зовут мєня Тетяна Михайлівна Чайнікова. Я з 20-го года. Батьків – Михайло звали, Михайло Григорович і Марфа Дмитрівна. Ети? Ой, Чумаченьки! Они білянські. Дєда, бабу нє помню, я была очєнь маленька тода, отец тоже мой давно-давно умер. Жили они тут, в Беленьком. Мне было два годика, как умер отец. А осталось нас трое. Вот. А потом один мущина, Пазюк фамилия. Ну, вообщєм, отчем мой. Очень хороший. Вот. И он нас уже вот... Он на маме женился, з трьома детьми. Вот. И усєх учил. Раньше как было? В ети годы в колхоз, на роботу и всьо! Только там, когда три-чотыри класы, и всьо. А он – не! Саму старшу – технікум она кончила. Брата тоже, он всю жизь учитель.

---

[1] Опитування провели Р.Л. Молдавський та Ю.Д. Мелещук (червень 2002 р.).
[2] Рік народження, вказаний респондентом, не співпадає із вказаним у відомості.
[3] Опитування провели І.М. Гафарова та В.М. Філас (червень 2002 р.).

Учитель вобщем в одном месте. Николайполе. А меня – только в институт! Мать: "Та шо ты, шо ты... И так тягнемося?" А он: "Молчи мать. Вона пойдет в институт!" Отец-то был грамотный. Он бригадиром работал на етих... отето парники, виращивание россады. Сад насажував.

...Он учился в... какая-то приходская школа, тода називалося. Он был... Мои задачки из дєсятилетки он сам решал. От. А тода четыре етих класа было. Вот ето он... Вообще, оні не куркули, не багатые, а умные просто были. Они всє грамотные. Їхні родітели їх учили. Три было в їх хлопца. Отето. И всєх, и всєх они учили. І мастерству. Так, отец родной у мєня был, е-е-е, кузнец хороший (почєму ми неплохо жили?). Иото он в сьолах – його забирали у сьола, ото через Днипро они. І маму он дивчиною, аж там де-то в плавнях нашол и женился на ней. Вот. А тода, када умер, мама вже оте ж выйшла замуж за етого Пазюка. Вот. Они жили аж там, – Днипровка називаеться улиця. Там первый дом, такий кирпичный дом, старинний. От. Ну, а жили они – середняки. Токо семья очень большая была. От. Все работали. І он был столяр. Вот ето мебель у меня, – всьо ето, он всьо делал сам. Вообщем, хороший был... на заказ работал. Вообщем, так, шо ми жили, вообщем, в достатке. От. И ото и такой же, шо: "Нет, нет!". Отето нас трое неродных його – всих учив, всьо –"Не, не! Нихто в колхоз. Всьо – ми в колхози, а дети должны учиться. Всьо".

И я... Нас двое девочок и три мальчики. Ми все зговорилися, и шоб ето... Я была вси годы розбойница така. Шо я була староста групы. Хто не так, – в морду давала. (ето тут, у Беленький, ну в школе ещо). А потом – в Днипропетровське. Я кончила, ето, сельськохозяйственный. Ми пошли договорилися увдвоем (ще одна там с моєї групи вона), шоб вернуться специалистами в Беленьку хотелі. Вот. Я – зоотехник, зоотехнический, а она агрономический. Вообщем. А потом война. Вообщем получилося, шо с последнего курса ми пошли все в военкомат. На фронт. Так нас з сильхозинститута всех на военный завод Днипропетровский (вони самольоти истребители делали). Вот. А медиков – девчат – все на фронт. Ми там усе просились на фронт. Вобщем, ну получилося, шо нас вывезли... аж... Станки сривали мы. Вообщем, спали по месяцу в етом, у цехах... Вот ето всьо в ету отправляли. А потом уже – вже немець бил, вже бойня была. Вообщем, ну якраз наш ешелон, кода вже входил уже, те шо ми всьо отправили туда. А потом уже нас забрали. Ешелоном. Вобщем, короче говоря, евакуировались мы з днипропетровським заводом авиационным. За три дня там здали екзамены на контрольорів, ну, грамотные дивчата. І ото я вже контрольором ехала. Ну, а кода в институте учились, были у нас ето, военное дело. Шоб по винтовке, винтовкой стрилять. І пулемьота. Я очень харашо стриляла [запис перервано]

А наши тут были ж, как сельськие, они тут остались. Я не знала, де они. Оказуеться, отця в Германию забрали. (Отчім). Ну, я своего не помню. А знаю токо отчима... [Запис перервано].

...Біленьке було вообщем ... Очень хорошее, ето, знаю, помню ще я, дом. Он то не розваленый совсем. Там шо-то клуб достраивали. Ето, когда ще был пан тут Матлишевський. Бил. Очень хороший пан. Вообщем, грамотный всьо. Он по хатах ходил, вистроил школу большую. И шоб все дети училися. Ето большое дело, да? Раньше шо ето – вышли в колхоз, а колхозов ще ж не было, ще ж так работали. І каждый ж то. Вот. А потом колхозы... І он ото, попробуй, щоб не пустить ребьонка. Он к каждому прийдет. І от кода отето была дурастика, конешно, е-е, разкулачивание. Так вже, мать ето розказуе, мы ж булы мали маленькі, вот. І розказує, тут наверно, все село йшло и плакало за вот етим паном – Маклашевський был тут. І от школу построїв, всех дитей обойдет сам. Вообщем, был отакой человек хороший. І от його наследница ... вот ето в прошлом году (ето інтересно)... Я тоже токо вслышала. Так вона живая. Была дєвочкою маленькою. Вот. І он с Марьєвки (село Марьєвка вот здєсь). Вот. Так етот Маклашевський, наш пан, и там його сын што ли. Вообщем, його родня. Ето його была, (ну, – сьола його). Ну куплени, закуплени. Вот. И вона, вот ето, прошлый год прийшла, вот ета, старенька баба вже вона. Приїхала уже больна пришла. І похоронили її з почестями. От... Она там добиралася разными путями. Они, ну, были высланы. Туда. Роскулачивания ето. Оте-то за нашого отето пана, Маклашеського. [Говорит], ну, он всем помагал. Всем. Устраивать дитей от всєх, я ж говорю, сам ходил, попробуй, шоб не пусти ребенка. От. Ото людям. А от наследница, вот ето, одна. Все умерли дето в ссылке.

...Видите, шо я много тут не живу. ... Ето двадцять пьять год назад я в Беленькую приехала. А раньше... Ну, в Днепропетровске ж я была, потом на Урали. Де-то на Урали. Я була там вийшла замуж и свого уральца Чайникова привезла сюда. Ну, вообщем...

Вобщем отак. Беленька була... Ще ми школьники, вже ж десятилетка тут была. Вот. В других сьолах не была, а в Беленький рано десять класив.

И в центри был памятник вот етому. Площадь ото, де базар отам, о. Бил памятник отетому панови. Бюст. А потом його убрали. А Ленина поставили. Там. От. А потом. И загородили так. От. Вернее было загорожено вот ето. Камнями отако. Камни отак на камни, и напротив красивий забор там. И он там... я и нє знаю сейчас. Вот. Там подвалья такое. Он был там и захороненый. Отетот пан. А потом я уже и не знаю. Там шо-то зделалі, шо зарыли, и вобщем не стало отето. Так уже старые там,

ми ось уже стари, а бабушки ще, которые были там, обижалися, шо такой пан был хороший вот и похороненый (люди хоронили). От. А його вобщем убрали.

Да, плавни помню! Ми ж... я була така задьористая. Ото собиру... А дети ж у каждого – разный возраст. Ети, ну када на хозяйстве ж, оставляють кого-то надо. І свини дома, и тельонок надо, и корову выгнать на пастбище. Ето виганяють рано, а если придуть, – а ищо отец и мать на роботе... И от я була закопьорщица. Соберу отето ж... Усех соберу – я обезательно... лодки большие были такие, рыбацкие тут. Лодку берьом. Я всегда на корме – ето как закон. И два чоловіка, четыре чоловека, вернее, ето на вьослах. И ото на Днепр. То есть на плавни. Да. Озьора там таки были. Все ж не знали – долго не знали родители, шо мы ездим туда. От. Одно время было такое, шо было много желтобрюхов и гадюк. У плавнях.

І так запомнилося, шо все наелись ягод разных. Там полно ж ягод разных. Наелися. Полно. І полягали все, позасыпали. І ото, ну, кучкой. Ну, то каждый как. А тут... А потом, шо-то, как толкнуло шо-то меня. Я открываю глаза – гадюка, настояща така... ядовитая. В етом, в кольце, шо ми, вже вона вже пролизла и вотак. І вот ноги мои, там ище Нина подружка напротив, и вона через мою ногу как-то зацепила хвостом. И на нейо. А я ж лежу, думаю хотя бы не зашевелился хто-небудь. Ну, вобщем, пронесло. Вот. А потом як уже пролезла, а там Валя. Трєтья лежала. І она отако как-то, ну через нейо аж прямо...

А потом, када, значить, вона ушла, змия, я спрашую и: “Ой! Девочки, никому ничо не показалось?” Вона: “Мне так..., как я пила холодную воду!”. Она її ж... Ми у трусиках у етих и вона холодную воду пила. А я потом говорю: “Шо змия отак, отак и пролизла, но никого не укусила”. А много там было. А мы часто – родители не знали. Потом як розкусили нас нимножко...

В игри? Играли... Играли как-то в “жмурков”. Де той ховається, а те ідуть. І ото і по хатах, і крику, смєху, а больше нечого. Мяч, футбол был. Шахматы, ото больший стол. Доски меня были... Та ето я ж щє у етих... студенткою ото научилась в шахматы. Вообщем я, а я других уже учила тут.

...Були ми й орали пісні. Оце йдемо і нас було – де-то та улиця, і вот ето наша. Було в нас восємнадцять дівчат. Вот ето ми, йдуть усе, песни пели. “Доки сонце зійде, роса [нерозбірливо]”. Та, разные. Ето: “Ой, гілля, гілля...” [співає протяжно]:

“Ой, гілля, гілля! Гілля!
Гусоньки на став,
Добрий вечір, дівчино, бо я ще,

Бо я щє не спав."
[Співає протяжно]:
"Ой, не спав, не спав
І не буду спать.
Ой, дай мені, дівчино, повечеряти".
Тоді я забула вже:
"...Я не варила, я не....
[Співає протяжно]: Ой, я ж не варила. Ой, я ж не пекла..."
Забула.
Ну, то щедрівки:
"Щєдрівочка щедрувала,
під віконцем уставала...". Забула.
[речитативом]:
"Чи ти баба наварила,
чи ти баба напекла,
неси нам до вікна!
Шоб ти руки попекла!" [сміється].
[речетативом]:
„Коляд, Коляд, Колядниця.
Добре з медом паляниця.
А без меду не така – дай дядько п'ятака!
Як не даси п'ятака візьму вола за рога,
а кобилу за ... а кобилу..."! Ой! „За гриву...".
Ой, забула! Ой, забула. І те "пойду" кудась. Я забула. Забула.
[Повторює]:
"Коляд, Коляд, Колядниця!
Добре з медом паляниця.
А без меду не така – дайте, дядько, п'ятака!
Як не даси п'ятака, візьму коня ...
Нє "візьму за рога". Чи „корову за рога"? Забула. [І поведу]. Забулась.

А тоді ще ми просто гуляли... Це наші оце, вже старші нас були, то вони – хата десь. І ото вечорниці були. Ну, та шо вони тоже? Хлопці, дівчата потанцюють, і все. А ми вже поколєніє друге було. Молодше. Ми нє. Ми, да, ми были розбишаки (оце наша вулиця). Це розбишаки.

Ми ходили, молодьож наша, із той улиці, і з етой. Хто з нами гуляв, з той вулиці, ну подружки, ми всі ходили на роботу. Якраз наш прєдсєдатєль колхоза – ісключітєльний чєловєк – Хіжняк Корній Овсійович. То абсолютно неграмотний дядько. Но був прєдсєдатєлєм колхоза, який вивів колхоз в мільйонери. Тоді –мільйонери. От. І цей Корній Овсійович не міг написать, ото крестик ставив. А ми – молодьож. Наробили і обязатєльно ходили на роботу вже. Вже більш-менш

такі..., начиная – шестой, сєдьмой клас, і восьмой. От. А дєв'ятий, дєсятий – це обязатєльно. От. І ото наша бригада молодьожна була. Це Корній Овсійович поїхав на с'єзд. Це до Сталіна тоді. С каждого колхоза – ото туда. Він був такий... Ну, все подивиться, і хоче, як шоб у його було таке! Цей де-то там розпитував, де-то взять полів. Десь началі, у нас не было полівки, понятія не було. Це відрами, ілі лошадь, лошадьми, отето бочками. И нас – ми школьники – тоже ж ото там. Акации сажали. Ото ми сажали – наше поколение, И бочками возили туда воду, вьодрами. Поливали, шоб они принялись. Ми з озеленения отето всьо. Ето как раз мое поколеніе делало. Вот. А потом он уехал. І пріеяжет и говорит: "Будєм рис сажать, сятьє". Ну, а отец був брігадір. Как раз отец (отчім мой) етим рисом и занимался. Уже потом был бригадиром. А наша молодьожна ж ета бригада: шо де надо, – посеем де-то и рис!! Ето ж надо було воду привезте. Труби купили, всьо, а сейчас всє трубы отам какие-то какой-то нашолся, как идти в центр, вот ето уже на площадь от, допустим, улицами іти і ото на площадь. Там был на, там вода, и на воде домик стояв. Из етого, весь железный. На воде. Плавал. Ето мастерская была там. И станки там были. И всьо. И отетот, вобщем, председатель колхоза етого, неграмотный дядько ездил он от Москвы то, того, куда-то в колхоз. Там рассмотрел. Посмотрел, как, шо, и приехал начал здесь. Там построили – и оттуда отаки большущие, е-е, вобщем, качали воду, шо вода шла, залив долала, всє отети огородные бригады. Всьо. И он там куда-то ще пое... заехал іщо до какого-то, роспрашував. Шо они виращивают рис. И тут как начали, шо рис будет. Чеки такие, отето ж вода надо була. И отето, де сейчас отам пляж, так труба одна осталася така большая там ще. Не, украли ейо. А то ми отамо из земли делали.

Рис выращивали, шоб на трудодни, на заработную плату (давали тогда), продавали на..., и в Москву возили сколько, значить, много. На выход, на каждый день. Деньгами ж не плотять у колхозе, сразу. Делать делали, а потом за год, скоко ти виработав дней, сколько ето плотять отето. А теперь нашлись же... Трубы викопали все на метал. Поздавали и всьо... [запис перервано].

Я – крайняя жила по улице. Ну, ето я вже строила сама дом етот, а наш – отам о, де немножко отето, де Днипро, ото там был дом. Ото акации осталися. У входа. А под ети подмывало и [обвалювалося]... А потом государство взялося: на камни, на ето... Укріпили берега, вот. И мне... Возле нас ище було четыре дома, туда в Днипро. И наш тоже под снос. И аж на горе, там зделали ето. Но меня много знакомых було таких и всьо. И я самозахват зделала, они говорять: "Бери!". Я говорю: "Од Днипра не хочу уходить". Вот ето я вже в запретной зоне ето построилась. Вот етот дом. Вот.

Чеховська Марія Філатівна, 1916 року народження, с. Червонодніпровка Запорізького району Запорізької області[1]

Звуть мене Марія Філатовна Чеховська.

Родилась у шешнадцятому році. У Тарасівці родилась, у Тарасівці й заміж вийшла.

Батьків пам'ятаю. Батько умер щє у 21-му. Це щє, яка там я була?! А мама умерла ... у 47-му. Ой! Батько Філат Хомович Шмуль. А мама – Гафія Михайлівна Шмулєва. Вона з Полтави, я й не знаю її дівоче. Бабусю пам'ятаю, як була ще отака. Тіки знаю, шо це була бабуся. А як, як вона до нас односилась? Як ми до неї – я це не знаю, тіки помниться мені одна бабуся, а більше нікого. Вона у Тарасівці жила. Да. Батько мій тарасівський, о... І його батьки ж тарасівські. А мама – з Полтави, приїжжяли... Це ж економії були, чи шо воно було тут? Це ж ще на моїй памяті. І батько отож на тій дівчині оженився. І так хату собі купили. Чи вже батьки їм купили. Воно ж, каже це тепер босі й малі усім інтересуються! А як ми ж тоді, як бур'ян росли. Пеленою пиляку носили та кавуни із пиляки робили... Ото таке. А такого ми... ділового нічого ми не понімали.

А сюди, в Червонодніпровку, приїхали ... а в якому ж ми приїхали? У 36-му, мабуть. З Тарасівки сюди. Заміж я там вийшла. А тоді ми сюди переїхали. Ми тут хатку построїли, це вже ми в другій живем, а от... Хатку збудували з чоловіком. Діток нажили. Дітки померли. У мене з дітей от першого чоловіка не осталось нікого. Син тоже парубком умер. Ті дітки у голод померли. У 47-му. А дочка вже й заміж вийшла. Вже в неї такий парєнь, як оцей і ви. (Учора в неділю приїжяв в городі він). А дочка умерла, остався чоловік і синок остався.

Мої батьки щє ж самі хазяйнували. Ну, земля ж була... А Бог їх знає! Скільки в їх землі було. Сіяли, косили, молотили, знаю, шо возили гарбами на подвір'я, та скирди клали. Іщє і син (це брат мій) щє тоже хазяйнував трохи. А тоді, був, пішли колхози... І так, як пішли в колхози, так... А раньше в каждого, в каждого своя земля... Пара коней було. Коровка була. Свиняка була. Це тоді я помню щє дівчиною м-м.

Голод 30-х років помню. А чого ж не пам'ятаю, як лободу їли, чого ж не пам'ятать? Це іщє в Тарасівкє. Про панів нічого не розказували. Нічого. Це я щє в школу не ходила, а було букви так ото учили ж мене, так читала. Були пани, були раби ...Оце шо в то, в букварі читала. А так... про панів нічого і ... І не знаю. А вже, як я трошки підросла більша, це – економія, шо казали, та тіки, як кучі каміння вже тіки

[1] Опитування провели І.М. Гафарова та В.М. Філас (червень 2002 р.).

пам'ятаю. А як воно там шо було...? Я нічого не бачила ніде... Я ж тоді не ходила. Тоді каже, як я тобі кажу, шо кроме на вулиці у пиляці граться більше нікуди не ходили, а тепер, дітки, воно ходе скрізь. Уже воно знає в городі входи і виходи, і тут. А ми! Дурні були, як свині.

До мене, як переїхали сюди, люди харашо относились, бо люді... Тут моя сестра жила. Я часто тут була. У Тарасівці хоть і жила вже... Як стала я така, шо вже сама, мол, не боялась ходить. Я сюди ж приходила. А тоді сестра заболіла. Так я тут у лєснічество ходила за неї на роботу. Було лєсничество ото от туди., у плавнях. І тут уже, як то робила. В колгоспі я стала робить, як уже заміж вийшла. Тоді. А поки я дівчиной була, я в колгоспі не работала.

В Тарасівці я вийшла заміж. А тоді ми... Чоловік тут, у його брат був, а в мене сестра. І ми тут познакомились. А тоді він тут став робить... А в сестри в моєї став жить. А тоді, хліб як скосили – дали усадьби. І ми ... збудували собі хатку. Це то ж і жили.

Чоловік мій був їздовий! Да. Коні. Їздив на степ. Косив, орав, сіяв. Звали його Іван Денисович Чеховський. Він [18]90-го году народився. В апрелі. Вони в Криму жили. Бог їх знає, які вони були, чи багаті чи бідні! А він же сюди ж до брата приїхав, а тут ... Марія понравилась. Та тут і остався.

Плавня в нас, як була, їздили... і по щавель їздили, і рвали, і в город возили щавель продавали. Ожину рвали. От. Харашо було. А зімою дрова заготовляли. В плавнях. Зимою же їздили через Дніпро, як замерзне. А тоді оце ж тоді, як зірвали перемичку, о... І, як пішла вода! Стіки людей погибло тут. У плавнях багато людей жило! Так, прямо, через кілометр – і хуторок, і хуторок... Там багато людей було. Ну, не всі ж могли утікти відтіля сюди. Чи хто, як знав? Чи в кого, які условія були, шо воно могло втікти. Тут жили люди поки трошки утихомирилось, усе пройшло. Тоді пораз'їжялися. Оці тут осталися та й построїлися. Чого ми в плавні не жили? А того, шо ми в селі жили тут. Ми тут і все... А вони – я не знаю відкіля ото люди, шо вони в плавні жили. Чи то у лєсничестві вони були, чи шо? Шо-то, за шо-то за люди, чо вони в плавнях жили? А сюди переїжяли – тут магазін був в селі. Переїжяют у магазин, чи на який празник сюди переїжяют. Лодками. Як голосування було, тоже ж відтіля, з плавні, все возили людей. А так... Хто його зна, жили поки ото вода їх ... [запис перервано].

Колективізацію помню... Ну, а як? Колективізація ця ж кругом пройшла. Ну, як зразу? Трудно проходила, потому шо зганяли в колгосп, а цеж було страшно. Як же свої коні одвезти у кучу? І землю отдай, і коні отдай! Це було страшно! А тоді, як це все уже обработали, втихомирились! Та! Саме й харашо. А тепер вродє без колхозу погано.

Тоді й розкуркулювали багато. Це ще я й дівчиною була, як оце вивозили, як багатих людей вивозили. Куди їх возили? А вивозили. Тіки он у нас навскось сусіди жили багаті. І тоже їх із сімйой, з усім на бричечку посадили. І повезли, а куди їх повезли? Так їх і не вернулися.

Кроме отой... Були такі, шо судили людей, засужували. Ну, це я тіки знаю одного (сусід тут уже був). Вже замужом же це була. Як він каже: "Два друга – Халін і Сталін", а його Халін фамилія була. А він каже: "Два друга – Халін і Сталін". І отут його і підібрали. І дванадцять год він там одсидів. Ні! Не в Запоріжжі! Десь, хто й знай де, далеко. А тоді не знаю, і шо воно!? Чи воно жизь перемінилась, чи одбув він свій строк? Приїхав, ще тут трошки пожив. Та й помер тут.

У войну тут уже була я... Пам'ятаю окупацію, бо я з дітками ж пішки ходили на Мар'ївку, і десь... і десь там, за Мар'євкою. Якісь села і Гарбузовка і Жоки... Одвідали всього! Ай, та шо, шо ж за німців балакать? Хто до нас харашо б односився? Мені тепер якось аж страшно подумать, шо наші в Німеччині роблять. І вродє із німцями похорошому. Та я б їм віками не простила, і не хотіла б їх не то бачить, а й чуть за їх.

...Німці в хаті у нас жили. Да. А ми – там, у конурочкі жили з дітками. Вони то зайняли хату, наносили соломи, і, як свині в берлозі ото. Спали... М-м. Бере курицю – ріже, нарубає, не питає. Бере порося – коле не питає. Корову беруть, ще ріжуть, куди її поведуть? Доють не питають, чи той...

А чоловік... Зразу, як начиналась война, мобілізація була. Чоловіка забрали. Чоловік уже аж після войни прийшов. Контужений. Нога в його. Неможна було обучаться. Тоді підошву яку-небудь розорву, прив'яже до ноги. Ото так ходив. Застудився і так він похирів-похирів та й умер.

А, були і партізани! Були і партізани! І відсіля були, і разні були. І свої були партізани. Но побили партізанів. Ну, як вони? Я оце ж... Каже діло, не мого ж ума було. Шо як це можна знать? Як по йому видно шо він партізан? Коли він ходе – чоловік, як чоловік – уродє і нічого. А от, навєрно, хто-то доказував. Були такі "сраколизи" і до німців. Були такі, шо дожидали німців. Були! І ото ж вони і доказували, і їх ловили. Населення місцеве партизан прятало у себе. Да.

У 47-му був голод, помню. Голод... Хто його знає, як, може скаже, чого він образувавсь цей голод?! Шоб це вже так не вродило, не можна сказать, шо це вже так. А по чиєй це вині? Хто його зна, як це шо шось зробили ж голод тай і все. Був сильніший, ніж в тридцятих роках голод. І тоді гарно було, і в сорок сьомому гарно! Тоже багато людей погибло! Де йде, – впаде. І нема. Шо ми їли? Я ж вам кажу, – лободу їли,

бур'яни всякі їли. Буряки їли. У Біленьку ходили купляли. По сорок рублів пуд тоді був. Купеш... І пухлі були. А тоді, як уже ж начало, шоб [сіять] поле, поспівать хліб. Підеш на роботу, а яка там робота, коли пухлий?! Чи робив не робив, а колосочків намнеш... Та нада і з'їсти, та надо і в карманчик, принести і діткам же ж. Да. Дуже трудно... І ганяли нас. Но, а всьо равно, хоч і ганяли, но видать не дуже, бо все-таки можна було якось ...

А ігри... Я ж вам кажу, кроме пиляки нічого ми не знали. Ну, як? На дорозі кавуни кучки понароблюєм. І бігаєм, ганяєм гаву! Самі ж бігаєм, літаєм "га, га, га, ґава"! А сторіж же ж (кого там визначим із дітвори), той ганяє. Да. Ото так ми гралися. А не було ніяких ігрів. Не понімали нічого.

Е-е ...батьки святкували. І свята всі святкували. І народження святкували.

Ну, це ж батьки святкували. Так хто зна, як вони святкували? [нерозбірливо]. Пам'ятаю, тіки шо у хаті гості, і п'ють-гуляють. А мама тіки погукає мене, не було так як тепер. І гості, і діти тут. А тоді ні – тоді діти ідіть, це не дитяче. Це дітям не треба. Мама тіки погукає: "Іди, постав самовар". Це моє тіки діло було, це я там тіки побуду, у сінях, поки самовар кипить. Закипів – сказала, і шуруй далі. Да.

От, я, напримєр, не пам'ятаю, шоб нам шось дарували. А своїм дітям і одному не справляла день народження. Так ми жили якось скудно, шо от не було як.

Ну, Пасха! Це я знаю, шо ходили на всюношну. Церква була, оце щє ж у селі церква. Як ми... Ні, у селі, в Тарасівкє ходили. На всеношну, пасхи святили. А тут, куди ти? Кого ти тепер святеш, і де ти посвятиш? У кого тут, як щє отут хазяйнували, в кого коні були, той поїде в Біленьку. Чи посвяте, чи, чи шо там. А як нема... От, напрімєр, хрєщення. Воду святить. Те машиною поїхало, те мотоциклом поїхало. Й те може, й де бідніше може, й так пішло, тіки так – навряд шо. А ми підем, у Дніпрі води наберем у цей день, і кажем: "Це ж вода – свячена". Це ж її святили. А пам'ятаю я, в Тарасівці, щє дівчиною, як ходили до берега. Ото такого, як крига. Велике таке. Ну, отак, як оце калідор отакого, обрубане. Ну, як би сказать, пальців на три. Льод обрубаний. Буряком і квасом залитий. Кругом оце отакий і оце ж кругом це вродє, як книга. Так казали нам батьки. А тоді Хрест. Вирубаний. Вирубаний тоже хрест, із льоду вирубаний. У середині. Тоже буряком і квасом залитий. Ну ото як із церкви, в церкві трошки поправлють, а тоді ідуть на Дніпро. Ідуть, і я тіки пам'ятаю, шо стіки людей на кручі стоїть, скіки. А батюшка все праве, а батюшка праве. А тоді тоже... Не знаю, чого це... Як це голубів пускали і стріляли вгору. Не вбивали голубів, а тіки так

ото, ну, як би сказать? Як дітям іграшки було, так ото зрослим було, це якесь развлєчєнія, шо голуба пустють, е-е, і стріляють у його. І ото батюшка воду посвяте... Там ополоночка. От і тоді...В цій книзі. І тоді йдуть воду набирають, свячена вода.

А тепер оце цей сусід, було це у його тоже якось, він не знаю, чи він од батьків от своїх, чи ... Оце він піде якось отой. Тоже ж колись, зробив таке, невеличку, таке. І квасом облив ополоночкою робив, а ополоночку це всєгда він на Дніпрі зробе. Оцей сусід. Да, всєгда він на Дніпрі ополоночку зробе і йдуть воду набирають. Він щє молодий. Ну, вже на пєнсії, но а щє по-нашому щє молодий. Це ми считай старі ми вже.

Ну, мама, як мама... Лікувала нас... [сміється]. Були ліки. Була больниця тоді в селі, як мама, як ми щє були коло мами. Больниця. То поведе в больницю, то піде лєкарства купе, аптека ж була. І больниця, і аптєка. От. Отак лікувала. Вот.

А була така болєзня, шо от больниця, і лікарства не помагали. Це були бабушки такі, шептухи. Ті бабушки вишептували ту хворобу. Молились вони, самі собі шептали, а які вони молитви казали? От, напримєр, я годів уже восєм, у мене оця сторона боліла. І до того боліло, пекло, шо я вже терпіть не могла. Вже терпєнія не хватало. А тут робила у больниці (отам, аж на вуглу кам'яний дом, цегловий дом. Тепер там магазін.) О. І там була больниця і вона була фєльшер. І я в неї уборщицею там робила. А тоді вона переїхала в Біленьку. Ну, я думаю, я [хоч] поїду до неї, хай вона мені хоч банки поставе. Бо шось воно в мене дуже-дуже вже пече. А вона і каже, в мене банок немає, [давайте] ось розітру. Розітерла мене – болить. Так тут, якшо ви були може на низу. Дєд. Такий він, ногами вже почти не ходе. Він-то такий, він мать 34-го году, а ногами він погано ходе. А він воду качав. І отето там і приймав. Вишіптував людям. Шептав він людям. Лічів. А тож моя подруга жила по цій же ж вулиці. Та каже йому: "Коля, ти зайди до Марусі, бо Маруся дуже хвора". А він каже: "Шо вона не може туди прийти?". Та куди там їй прийти – вона страшна! Коли він прийшов, як глянув на мене, та як подивився, шо в мене болить. А в мене якось водянки і полопалися. Так він тоже мені вишіптував. Вишіптував і то мазав він чимся, якоюсь мазю мазав. Риб'їм жиром мазав. І якась щє стрєптоцитова емульсія була. Тоже мазав. І то воно загоїлось. А тепер оце я чувствую, шо в мене воно оп'ять. І оце, як уродє я десь коло вогню. Сонце, як вийду, пече. І ото, як шось поїм, я замітила, як поїм кислого, так пече. А він уже по-моєму нєспособний, шоб він мені пошептав. І тепер оце, напримєр, у больницю це надо з утра, як поїхать у вівторок, чи у суботу, чи коли автобус ходе. Як у неділю... В неділю ж закриті аптеки! Купить – не знаю чого. Чи зельонки купить та зельонкою мазать? Чи хто зна

чого. Шось купить. Так це ж надо день там отмаринувать, а просидіть, поки ввечері приїдеш. Тоже. От. І оце я розділася, я в соротці була, розділася, хотіла у рюмочку влить уксусу. І попробувать трошки укусу там помазать – як би воно було. Може б уксусом мазать та може б воно... Но шось воно, коли б не було дуже погано.

Про село... Не знаю. Так воно Червона, шо кругом балки, так воно, вродє, як Червона. На Червоній, на Червоній. Було – куди їхать? Та це – на Червону! Це все так, а тоді вже, вродє, як це культурніще стало, шо так і село назвали Червонодніпровка... [запис перервано].

Бережна Ніна Тихонівна, 1928 року народження, с. Біленьке Запорізького району Запорізької області[1]

Мені уже сімдесят чотири роки. Народилася я в селі Алєксєєвка, там рядом Нікополь, це я помню.

Діда звали, по-моєму, Микита. Жив він там же, родіна – Нікополь.

Батько – Тихон [Маркевич] Печерний. А мама, – Федосея Нікітічна, вони одного году, п'ятого. Її дівоче прізвище Чаус. Вони з Нікополя.

Було хазяйство у них, вони розкуркулені. Всігда тут один сосєд батька називав куркулем при совєтській власті, знаєте, як воно... Вони хазяїни хароші були: коні, корови, молотілки, косарки свої були, шось іще. Земля, роздавали, так як оце зараз роздають землю, а скіки, чого, я не знаю... Землю самі обробляли, у їх сім'я була велика, чотири хлопці, дівчат три. Так шо в них було кому оброблять. Як там ще, чи вони кого наймали, чи нє, – не знаю, наче цього не помню. А знаю, шо в їх своя сім'я велика, отак.

Розкуркулювали їх це вже як стала сначала совєтська власть. Мабуть раньше за 29-й, 30-й. Забрали все до капельки, все до капельки.

Це вже їх як розкуркулили, вони [батьки] сюди перейшли. Уже ж начала совєтська власть, колхози організовувалися, совхози. А тут оце був МТС, де січас тюрма. Там городок їхній, там старе зданіє, – ото там МТС був і батько там плотником робив. Отак ото ми пережили це все. І отож коровку привели наші з собою, коровка в нас ото була. Мама шила, багато ночами сиділа, – у нас сім'я, треба чимсь покормить, постірать, то перешить шось. Отак всі казали всігда, шо ми такі нарядні ходили, а мама щось своє десь старе найде та перешиє нам, то воно і казалося шо ми наче такі нарядні.

Приїхали мої батьки бідні, коровку привели з собою і та коровка нас спасала. Ну в совхозі папа робив плотніком, строїли. Тут МТС був

[1] Опитування провели А.В. Бойко та М.А.Бойко (21 червеня, 2002 р.).

і то він там робив, шо ж... Ото так, не було ні кроваті, не було в нас нічого, то шо вони могли на санки положить, ото там барахлішко яке було, а коні прислав цей... дядя. То подушки, то одіяла, отаке от барахло, то одежина яка. А то забрали все!

А сама мама була швея, її в шість год отдали учиться шить, батьки... Там в Алєксєєвкє був мастер такий, то знаєте, євреї... І там була сім'я, вони були багатенькі такі. Мама ходила до їх, помагала їм ото то смородину, то крижовнік обриває. А дівчинка була ж така. І ото хазяїн її підучував шить і вона в шість год уже шила... І ото возили якісь купці по селі і продавали машинки. Було оце: "На тобі, коли будуть гроші, – тоді оддаси", – під запись, під записку. І ото вони купили мамі машинку, це там частічно, коли оддавали гроші, коли урожай там, коли шо та продадуть, – то оддавали гроші за машинку. І так та машинка у нас була до цього году. Слєдующа хата – це моїх батьків і там ніхто не живе, але на літо приїжають то з Полтави брат мій, то з Ленінграда, там сестра в Ленінграді. Шо ви думаєте, хтось зімою заліз, витягли вікно і украли машинку. Нічого такого не взяли, а машинку украли. Це ще "Зінгер", машинка така, круглі ці шпульки, а то отака ще довга, дліна. І вкрали оце ось в цю зиму. А пам'ять була, бо в мене я не брала, в мене є своя, а тоже зінгеровська, тільки з кругленькою... Пам'ять така була, украли...

Я помню, я була мабуть годіка чотири, а в Київі жила папкина сестра, а він комуніст був і його послали туди на учобу, у Київ, от. А в нас сім'я тоже була велика. Ну вони кажуть: "Ну давайте, привозьте хоч саму малу". Мене папа одвіз тоді поїздом туди в Київ. І я помню, як ми їхали поїздом [хвилюється, починає плакати], десь ми там у тамбурі сиділи, в уголочку. Батько каже: "Піду десь, доцю, хліба тобі куплю кусочок...", – це я так запомнила – даш мені кусочок сала такий і грудочку сахарю, а хліба нема. Це я таке на всю жизнь запомнила. Тут уже поїзд рухається, а батька нема... Я у крик! До мене підійшли люди, а він оказується на послідній вагон успів ускочити. Приходе, успокаює мене та цілує мене... Отак от ми приїхали в Київ.

Там знайшли, де дядько живе. Одна комната така здорова-здорова, я помню, желізна печка посередині, от. Ми як ото курчата до квочки, до тієї печки, бо і в їх було троє своїх. Обліпимо її, ну, слава Богу, переживає це все. Тут уже у школу треба йти, то вже мабуть два чи три года були. Ну він каже: "Ніна, іди, іди". А в нього така як я Неля була, дочка. І пішли ми, в школу ходили. А тоді ту дитину луче одівають, а я ж таке бідненька, і черевички [маленькі], і ножки мокрі, і все було. Ну от столу не одсажували, як шо своїм те і нам. Ну а тоді вже, як я учобу кончила, то [нерозбірливо] осюди в совхоз. Тут був совхоз... на Лисій,

Лиса та ото Бєлєнька були, там був совхоз. Його [чоловіка тітки] директором туда направили. Оце ж ми жили там [умісті]. Тоді він якось добився, шо мого батька сюди: "Приїжай сюди, переїжай, я тут устрою тебе на роботу". І ото сюда ми приїхали і вже тут стало нам легше жить. Тут була брошена хата, люди виїжали ж, ото голодовка 33-го була, так отож...

Оце ж якраз у голод мене в Київ наші забрали, а ці тут були. У мами бідної ноги пухлі були, мама пухла була. Ну то їдінствене, шо вона шила, шила і то заробляла трошки. Той те принесе, той те. Бо забрали ж все, а машинка осталась, не забрали машинку. Вони казали, шо десь заховали були в сіні, в сараї, я там знаю. То тоді вона тією машиною куда б не їхала, вона машинку брала з собой. І кожухи мама шила на цій машинкі, держали ж і вівців люди, і все. Тоді такі чи сіряки, чи як воно називалось, накидки такі теплі, от, – вона і це шила. Машинка хароша, одіяла строчила, короче говоря, машинка спасала всю жизнь. І переїхали ми сюди вже, так знаю, всі сусіди як узнали шо вона шиє, стали нести там, хто перешивать старе, хто там те, хто те, з того те. Ну, короче говоря, ото вона цим заробляла та кормила нас. Нас було четверо, даже п'ята була меншенька за мене, 28-го году і гуляли на вулиці і їхала машина грузова і вбила машина її...

А голод тут пережили, благодаря цьому ж дядькові. Він робив у колхозі, то єсть у совхозі. Там дають мисочку на обід їсти, а він половину поїсть і забере, половину нам передає. Я або Катя, ото було меншенька піде, нам передає поїсти [плаче].

Нас три сестри і один брат. Галя, старша, вже вмерла, немає її. Вона робила в Запорожжі, в роддомі, санітарка, [народилась у] 14-м году. В 21-м – це Маша, сестра, та шо в Ленінграді, вона за воєнним замужем була. Вона перед войною тіки кончила педінститут, от, і поїхали на роботу. Як же ж, я не можу вспомнить... І тіки начала первий год робить, а тут война. Вона комсомолка була і їх забрали, зразу ж евакуіровали. А в дорозі бомбили їхній ешалон, її ранили, забрали в госпіталь і нічогісінько при ній, сарафанчик з накидочкой такий був і тут документи в неї, у госпіталі. Вона з госпіталю вийшла, там нічогісінько нема, ніде, ні звідкіля. Ну там воєнні взяли її, бо бачать шо грамотна, і вона робила по документам в секретній часті. Тоді там найшовся такий воєнний і вони робили в місті. Вона при штабові робила, а він генерал. Уже после він кончив, його послали в Москву, в академію імені Леніна, він кончив там академію Леніна, бо він із самого дєтства у воєнних служив, от. А тоді після окончив академію імені Фрунзе. Оце він генерал і він зараз в Ленінграді живе, а Машенька умерла, уже три года. Старшої немає і тієї немає, а брат у Полтаві живе.

А дід і бабушка померли ще до того часу як голод був. Померли всі: і мамині родичі, роднив, всі там померли. Я їх даже не припомню. Одну бабушку, папину маму, оту помню, от. Вона сама латишка була, її якийсь пан виміняв на собак гончих. Ви знаєте, всігда і мама було, і папка казали, шо я дуже похожа на бабушку. Кажуть, оце Ніна одна на бабушку похожа. А так я помню була старенька бабушка, така спідниця на оцих, чкурах, чи як називались, зав'язках. Оце помню, а так нічого більше.

В школу ж я начинала ходить ото у Києві, а тоді переїзд ото цей, – мені год перебило. І тіки ми приїхали сюда, ми пішли в школу. Уже наші, Маша, помню, в старші класи ходила, Коля ще старший за мене, тоді я, і ото ходили. Як зараз помню: зіма, снігу! Таких зараз немає, оце забор і отак за забором накидано було снєг. Це ж ми не в цій хаті жили, це вже ми построїли самі, от... А ми йдемо, помню, в мене сіренькі парусові туфельки були, а у брата – білі, бо других не було купить. І ото по снігу шурша, отак по пояс, а жили ми отам аж в центрі. Далеченько там була брошена хата і то нас помістив цей дядя Міша, і ото ми ходили в школу. Вчили все, шо було в учєбніках, тоді вже начались учєбніки випускать. Писали, канешно, на старих книжках, ото книжку розкриєш і ото тут букви, а тут чуть пишеш. Знаю, шо старенькі якісь були книжки і ото нам у школі їх давали, ми на їх писали, бо не було ж ні зошитів, нічого не було. Доставали десь, ще чорнило було, ручки були з перами, перо називалося "Піонер". Так от це я помню...

Мама з мішка пошила такі дві сумки брату і мені, і ото через плече, у сумку кавун іще було положиш осіню [сміється]. Чи там де муки мама достане та коржів напече, бо дрожів не було. Коржа туди напхнеш, а там усі ж знають, шо, ага, в Ніни єсть шось, і до мене туляться всі, сідають. Витягуємо, ділимо той корж, кавун об коліна розбили, по кусочку кавуна і ото... це на перерві, аякже. А другий раз, так дивишся, корж той лежить, так їсти хочеться, та й на уроці витягнеш, жуєш, – учитель дуже не кричить. Вєра Андріївна Боровська тут була. Одарка Титовна Пазюк, – та умерла давно уже. Це я до четвертого класу ходила, Одарка Титовна була, от. Оце Боровська вже вмерла і Пазючка, вчителька, вмерла. Потом у старших класах була Оксана Омеляновна, це любима була вчителька... Якось так вона була у нас у школі, вона так дітей всіх любила! І вона особено мене любила. Я дуже любила співать, і ото було вона як тіки шо, десь якісь виступи, десь якісь колхозні збори, вечор, вона всігда мене представляє. А я співаю та ще танцюю, а тепер ноги зовсім не хочуть ходить, от. Ну і так же, не пришлось мені закончить, тоже ж голодовка була, це 53-й чи який... Це вже після войни.

До войни ми ж не кончили, а вже у войну організувалася школа. Ми трошки, мабуть год, при нємцах занімалися, от. А вже після войни, ото вже ми пішли в дев'ятий-десятий клас, начали набірать нас. Я кончила, но поступить, ніде не поступила. Хотіла в медичний технікум, а у мами інфаркт, вона сорок днів лежала в больніце, а дома немає нікого ж, от. І я ото осталася і кончила ще до года курси счєтовода... Так я ото трошки счєтоводом робила.

Дітьми ще у різні ігри грали. Оце один кидає м'ячик, дві групи: одні значить в полі (отак поле називається), одні ото за мною. Я, наприклад, як голова цієї, там вибирають, хто саме лучше, щоб мені ото палкою так кидає, а я должна по цьом м'ячу ударить і він летить далеко. А ця вся моя група біжать, біжать і так біжать, шоб той, хто там ловить оцей м'яч, той шоб не поцілив їх. Бо як тіки поціле, значить наша група виходе в поле, а ці всі переходять сюди. І я була дуже шустра і сама менша між ними, вони старші, десятикласники були там, а я сама менша і сама шустра була. Це хоч як там ці піймають м'ячик, кидають, в мене ніколи не попадуть, оце така була. Так казали: "От коза уже". Оце в такі ігри іграли.

Ще у жмурка: ті жмуряться, ті ховаються. Я помню, були у нас у дворі такі великі груші, на тій груші зробили хлопці, це вже старші класи... Ця моя сестра ходила вже в десятий клас і це вже отакі хлопці як і вона зробили качелю. Помню, така качеля здорова була, висока! Це було вечором всігда в нас гульки. Такі гульки як оце-о? Батьки не запріщали.

Було в Біленькому кіно, тут у школі, лєтній клуб, огорожений увесь досками і там ето, крутили кіно. Це субота, або неділя там, якийсь такий був чи празднік, а так не було. Кіно то було, но ми не ходили, грошей не було. Ото ми ж не ходили і багато таких як ми, шо не у всіх гроші єсть, шоб піти в кіно. І ото сходки, приходять і ото гуляють там, менших уже гонять: "Ідіть спать", а старші собі ще тоді... Гуляли, помню, у платочка. Встають у круг, один бере платочок і сзаді їх усіх бігає, і комусь підкинув. Якщо прозівав, не побачив, шо в тебе платочок є, отже ти зівака, іди у круг. У кругі стоїть. Тоді то другий бігає там то, тоже комусь підкинув, ага, дивися. Той тоді стає у круг, а той, шо ето, виходе і бігає кругом, а цей, шо бігав – стає на того місце, це шо прозівав. Ото так це називалося "зівать" платочок. А тоді як же ще називалася, шо по парам ставали, уже забулася... Ну оце ж у круг стоїть і двоє стоїть, передні і задні. Як же ж, шо тоже цей, шо бігає, сзаді, тоже таке, як і платочок кидає, так він тоді стає на це місце, а той, шо передній був, той стає назад. Тоже така гра, ну як воно називалася, я забула.

Вечорниці, досвітки – цього в нас не було. Ну а батьки розказували про досвітки, шо збіралися чи співали там, оце ж вони на качелі як качаються, а ті, шо сидять, не всі ж се. Співають там пісень, а таких як оце було іще до мене... Це особєнно на празники, там це який празник, так цей строїться, як каже було... У нас там у Алексеєвкі ж Чортомлик був, там оце на Чортомлик ідуть, там ото плетуть вінки, кидають у воду, співають, костри розпалювали. Було, мама каже, ще із другого села, у їх невеличке, всігда хлопці і дівчата приходили гулять до їх. Мама моя, вона співуниха така була, вона в церкві в хорі участувала... Виспівували там пісні, які співали пісні...

А досвітки – це коли наймали вони десь якусь хату, у жінки. Знімали хату на досвітки, і це досвітки вони називали, шо вони до расвєта гуляють там. Ну були там і музиканти, той на балалайкі грає, той там на гармошкі якійсь, наймають. Це вже хлопці наймають. А дівчата позносять то муки, то сиру, та вареників наварять там же ж, у цієї хазяйки. Отож там тоді і співають, і гуляють, і танцюють, ну чи випивка була чи ні, не знаю [сміється]. Цього не скажу. Ну тож там якісь ігри... Було казала мама, бутилики крутили, а як воно там точно не знаю, не скажу. Воно може і знала та вже позабувала...

Тоді ж [хати] не такі, як оце зараз. Хати були оце наполам поділена: одна хата і друга хата, в одній батьки живуть, а в одній діти живуть. І ото кроваті з подушками стоять. Ми солому нанесли, ліжниками закрили і ото всі в покоті... Ліжник – оце із шерсті ткане воно, понімаєте? То ото і мама каже, один ліжник простелимо на солому, а другим укриваємося, під одним рядном, як кажуть [сміється]. І ото ткали, і ото робили самі, як ліжник, покривало, ну отут у мене і немає такого...

Ткали самі. Станки тоді були, робили такі станки. Ну це не в каждого було. Єсть така "праля", називалася вона. Були, мама розказувала, це вже я цього не помню, а знаю, шо прала "праля" і це у неї станок ото такий, і вона нитки перетягує. Я бачила як тут у нас, в Біленькій, послє войни було тряпок разних багато, так оце дранку робили, а тоді ото давали їй, вона дєлала, бабушка. Ліжник – це шерстяний, а рядно це таке, з хебе, з тряпок. Крутять його на веретено, а тоді ж дають пралям, а ті дєлають...

Війну пам'ятаю, мені було тринадцять-чотринадцять год. Ой, як я спасалась от тих, шо в Германію забирали....

Як ми узнали, шо війна почалась? У нас директором школи був старий комуніст, Іван [Самійлович] Пазюк. І по селі об'явили скрізь, шо коло літнього кінотіатра (оце кінотеатр), сходка, на сходку. Шото срочне буде сообщатся. А там був ларьочок, там привозили хліб і ми всігда бігали туда за хлібом. Коли бачимо: люди сходяться, сходяться

всі туди: "Война, война", – кажуть. Де, хто, ніхто ж нічого. Радіо – це ж не так як зараз, шо в кажній хаті єсть, а тоді ж не було, от. Коли виходе на сцену оце Іван Самійлович, такий встревожений весь, він старий комуніст, от. І ото ж всі зайшли, посідали туди, і ми ж, дітвора, самі перві на землю посідали і все. Коли об'являє, шо значить так і так, 22 іюня, ровно в чотирі часа началась война. Фашисти, там начав він розказувать, понімаєте, напали на нашу страну і от уже вийшли на Україну, на Советскій Союз і вже ось двинуться і так, і так, які предостеріженія, які бомбьожки будуть, де шо, шоб ховалися, хто там куди. Це він все-все розказував людям, це я помню, от. Ми бігом додому ж, дома ж розказать, бо це ж не всі знали, дома стали розказувать. "Та шо ти балакаєш, та де там, ось казали, шо ешелон отправили пшениці у ту Германію, а оце Германія уже напала на нас?", – це я добре-добре помню.

А тоді, Боже мой, як кинулись, це які взірвали ото платіну, як пішла вода, як стало тут затоплять! А там на тій стороні військо, їх паромом переправляли на ту сторону і моторка така була, переправляли на ту сторону. "Шо такоє, куда, шо?" Представляїте? А отут у нас, де школа зараз, такий парк був кругом, де оце во тюрма. Там парк був і там повно стояло воєнних обозів, обози стояли. А тут як налетіли самольоти, як начали, а отут понад крайом заготзерно було там, там повно зерна було, бо вже началася косовиця. І вони як начали смалить по заготзерні, так ви знаєте, такі були воронки, оце мабуть як хата наша, може й більша. Бо туди як улізе чоловік, так його і не видно, отак бомбили заготзерно. Ну і шо ж я вам скажу, багато хто евакуіровавася, так вони далеко і не ушли. Німець же ж так наступав, шо ніяк було нікому нікуди. Хто куди виїхав, – далеко не поїхав, вернулися назад. У кого забрали і лошадь, бо виїжали, в кого лошаді були, машин же ж не було, на бричках, і ті повертались, от.

А німці до нас як заскочили в село, кричать: "Німці їдуть, німці їдуть!" А вони всі на мотоциклах, – нікуди. А в нас батько був, так Боже сохрани, шоб оце де вкрасти шо-нібудь, шоб десь у когось шось взять, такий строгий оце. Як бідно не жили ми, но цього ніколи ніде. І од нас ніколи нічого не ховали батьки. Гроші, оце було усюда [показує] мама положе, на столі під клійонкой, ми ніколи ніхто ні копіїчки не брав! Не дай Бог, на шось там нужно, дивись, мама дасть, а як ні, "Діти, нема зараз, батько хоче поїхати там в город вам, у школу шось купить". Ага, ми понімали, шо то треба кажду копійочку складать. Десь дивився там коло магазина найдеш, приніс: "Дивись, мамо, оце лежать копійочки", – "А не вкрав?", – "Ні, ні, найшла, точно найшла копійочку!" Оце отак було, ну і шо...

Німці заїхали, а у нас тут недалеко од нас (ми жили недалеко от берега, там же затопило нас) закритий магазін. Заїжають у магазин, зривають замки, зривають все шо є, конєшно, шампанське п'ють! Розливають, а ми як ті ніщі. Вони там то брошечкі, то там наперсточки розкидають, кидають, а ми як собачата збираємо [сміється]. Бо купить же було, брошечку не купиш, всігда було.

Якось вони [німці] тіки сміялись над нами, а не займали нас ніколи, дітей. Ну батько нас дуже лаяв, якщо ми ходили, як пішли ми туди до магазина. Тоді пришли: "Я вам сказав нікуди з двору і щоб я не бачив нічого в дворі", – то такий був в нас батько, строгий насчьот цього. Ми ніколи ніде ні в кого, сливка висить, зірвать ми її не зірвемо, то ми були такі. Сусіди, правда, шо в кого є, ділилися – тому те, тому те, тому те. Мама ото тим шо вона шила, так її всі уважали і несли, несли, так шо нам красти не нада було.

Ну і після того ж стали ганять на роботу, ідіть і тей, німці... Оце приїхали, вони там два-три дня, нада там машину, окоп вирить, – женуть туди і старих, і малих. А батька мого не взяли в армію, бо він був лісником у плавнях і в його була бронь. І тоді уже, як оце стало таке, шо вже німці сюди заїхали, а на тій стороні стільки було солдатів наших, скіки вони! А ці, бідні, шо тут осталися, не вспіли переправиться. Такого ж транспорта не було, моторка з паромом, ану-ка, всіх не погрузиш, і той собі, той собі. Тут скіки було людей, мать моя родная! Вам не передать. А тоді туди ж тіки переїхали, і часті стали з цієї правої сторони, ми счітаїмся ліва, а то ж права. А там плавні були, – такі плавні були, такі дерева, зараз оце уже немає того нічого.

А шо ви думаєте, як німці прийшли та платіну зірвали, та як пішла валом вода... до нас уже тут вона розстелялася трохи, а там же ж висока була вода. Осьо вода, осьо сервант стоїть, от, отак ішла. І тут прямо хлинула волною. Вечором ми як вишли тут, як началися в плавнях крики, не вспівають люди, нема куди тікать, і на дерева там, і скрізь. А батько якраз приїхав додому вже, ну вони так, прєдполагали, шо це должно буть, потому шо із Запорожжя лісничий сказав: "Будьте наготові, приготовляйте лодки там, шо єсть на плаву таке, приготовляйте". Ну і це батько приїхав вечором додому, на лодкі ж переправився сюда через Дніпро додому та й каже: "Буде шось страшне, давайте своє барахло яке є, хоч на горище повиносимо". Ну в нас коровка ж ото була, ну шо, давайте шоб хоч сіно було корові, сіна туди напхали, там одежини які свої на горище повиносили. А тоді після того всього, вийшли утром, дивимося, а вода улицою вже вона, по вулиці вода доходе аж до нас. Наша вулиця якось так унизу була...

А німці стали забирать, хто живий, молодий, всіх забирають і ото на окопи. Ми давай батька ховать. У нас був такий сторчовий вход в подвал, туди в подвал сіна накидали, зверху такі тюки були, сіна поставили, а тоді мама каже: "Шо ж ви, діти, вони на своїх конях, вони сіно забирають, прийдуть, тюки заберуть і побачуть, шо там подвал". Ну ми тоді стали уже кидать туди то жужалку, то попіл, знаєте, отаке во все. А так ото як можна одкриємо, шоб в дірку влазить, їсти пускать туди та нада ж хоч трошки воздуху пускать... А як ніде нічого, одкриєм, шоб воздух туди пішов, батько то вилізе, в сараї побуде, хоч подихать же треба, от. А тоді прийшли, а тут же заготзерно, тут запрєтна зона до Дніпра, стали нас вигонять із наших [хат], куди хочете вибірайтеся і все. Подалі від Дніпра, шоб не було ніякої связі, от.

А мій чоловік, тоді ми ще нежонаті були... Він був тоже кончив школу і учівся в льотном училищі... А тоді вже, як ото война стала, вони тіки перший курс і їх усіх забрали на фронт. Він побув у армії там, а тоді їх там наче в плєн забрали. Забрали його у плєн і вони з плєну втекли. Як він добірався, страшне, шоб додому потрапити, тут же була тоже його мати і троє дітей...

Батько отпустив бороду, уже ж не брився, наче старий такий ото з коровкою іде. І нас вигнали на Мар'ївку. І ми там побули, ми жили з хазяйкой, добра така була, пустила нас. У неї тоже син, якого вона ховала од нємцев і ми батька ховаємо тоже. Батько коли вийде, так старий, заросший такий, так вони казали: "Здохнеш і так". А я якось трошки в школі учила німецький язик, і так трошки кой-які слова розбирала, понімала, і хоч на одне слово, якесь та шось та отвічу було, от. А ми понаряжуємося хто в шо, саме хуже, шо обірване єсть, що обірванці, шо саме хуже. То наряжать старалися, одівать, закутуватися платками, шоб не виглядить, шо молодий там. Ну і так ото ми перебули там.

А батька таки забрали нємци. І забрали їх, і погнали, ну в сумках мама [нерозбірливо], шоб сала кусок був і хлібина там була, шоб хоч цибулина, хлібина та сала. І оце після того забрали батька, ми не знали куди, погнали цілий етап їх із Мар'ївки: і малі, і старі там були, і всякі, ну мужчини в основном усі. Так ми остались самі, без батька, немає, як кажуть, у нас ніякої поради.

Брата старшого, тут у Біленькій, ото ж етапи були, отправляли в Германію. І його отправили в Германію, забрали, перший набор, він був красівий, здоровий, високий. Такий як оце в мене Альоша в десятий клас, а он бачите який ростом. Такий оце і Ніколай був, і його забрали в Германію. Його не було, оце ми самі, Галя осталася і я, і мама, і оце ми путішествовали. Були в Мар'івці, жили там. Ну хазяйка хароша була жінка, ділилася, шо в неї було, картошка, і буряк, як кажуть, і все.

Ну а хліб уже там, яка в нас мука була, то було пекли, шо там спечеш чи калача якогось чи, бо іначе нічого не зробиш. А тоді після того, удруг, радіо ж нема, нічого не знаєм, чуєм – бабах, бабах, бабах, бабах, грім? Та який же грім зімой? Оце ж уже зіма, перед Новим годом, знаю, на одну сторону в хаті жили ото ми всі та хазяйка, в неї дєвочка була і Володя цей, от, і нас троє счітай, а тоді там іще одні Білянські приїхали, – це ми в одній хаті всі жили. А на другу сторону така велика хата, – туди поселились поляки, на обозах були, з кіньми. Поляки у німців служили. Ну вони, понімаєте, розговарювали, так шо кой шо можна харашо їх розбірать. І оце хлопці... Другий раз вечором начнем вспомінать... Знаю, перед Новим годом оце у їх там тоже якісь празніки єсть і їм посилки з дому присилали, так вони приходили, нас угощали, ото такі лідінци... Ви знаєте, вони якось не грубо з нами обращалися, но вони відімо вже знали, бо вони все казали: "Нємєц капут". І вони видно ото чувствували. І оце в їх коні були, так вони поїдуть у степ, – там же солома є, це все єсть, – привезуть і нашій коровкі дають, нашу коровку підкормлюють. Як тіки німці якісь заходять, шо облава, вони виходять "дир-дир-дир-дир-дир" міжду собою і пішли. Ці, в общім кажуть, шо там нема нікого ілі шо-нібудь таке, і пішли. Вони нас ото спасли, шо нас ніхто не мог забрать.

У Бєлєньком був старостою руський нємєц. Роберт його звали, а тоді поставили його ото старостой, уже при нємцах. Рускіє нємци – тут були цілі колонії німецькі... Жили вони, по-українські дуже харашо балакали. І оце ж діти в школу ходили. А його сестра ходила в школу зо мною, Тоня. І оце тут начали брать у Германію. Цей Роберт, скіки він молодьожи сохранив, не вивіз. Ви знаєте, шо зараз люди його споминають харошим словом. Багато дуже спас молодьожі, от.

Ну а я ж, так як не Мар'ївська, мене забрали, забрали і у Хортиці ешелон грузили, я відтіля втекла. А вивозили туди з Мар'ївки багато, це ж не тіки з одной Бєлєнькой чи тама, а з усього района, з усіх сел, близькі які до Хортиці присоїдінялись. І нас стіки було там, шо то страх і ужас, шо провожающі, шо ці шо отправляють. І нас сразу зі своїми катомками у вагони. Я попала в один вагон, шо у тому вагоні на свій мішочок тіки сів і всьо, ні лягти, нічого. Коли там дивлюся, нас в молодості дружили компанії, були Микола Рехтета і Мітя Зорін, от, а нас було Тоня Дубеньчиха, Ліля Огаркова, потом Валя Ревенко і Аля Ревченко, це ми були подружки, і оце з нами хлопці ці були. Коли дивлюся, Коля та Мітька ідуть понад ешалоном, я кажу: "Мітя, Коля, де ви?" А їх тоже забрали в ешалон, ну вони харашо балакали по-немецкі, особено Мітька. А вони кажуть: "А ти шо тут?" Кажу: "Да". – "Пішли до нас у вагон, у нас усього шістнадцять чєловєк у вагоні, пішли до

нас". А тут же ж нємєц, вони ж там перебалакали і вони: "Забірайте". Я пішла у їхній вагон. Пішла, а там самі хлопці, мені стало страшно. Знаєте, то думаю, свої знакомі, то знаю, ну а хто його знає, куди і скіки ми будем їхати і шо воно. Я сиділа-сиділа, тоді кажу: "Ой, мені так плохо, мені так плохо". Вони цьому, шо на вагоні стоїть, нємєц із ружом, кажуть: "Їй плохо, вона піде до фонтана води попить". – "Гуд, гуд". І вони взяли мене, висадили, я сумку бросила там, пішла до вулиці, де цей фонтан з водою, а мені дієствітельно так плохо. Я як спомню, куди я їду і чому, і скіки, чотирнадцать год. Думаю, шо ж. А цей, дядя Вася, шо привозив, і сестра мене старша провожала, ну така худа, така, всігда казали на неї "туберкульозна". У неї справка була, шо вона туберкульозна, – ото показує і її не брали. Вони стоять, отож поки воно отправиться, тоді я стою там і стою, а цей дядя Вася підходе, каже: "Ніна, іди до брички, іди до брички". І я думаю, шо такоє: "Іди, іди, там за цими амбарами (оце там, заготзерно де було і це тут грузили вони), – іди, іди, іди". А я кажу: "А як хтось мене побаче?", –"Іди, ніхто тут ні за ким не сліде, іди". І я од того фонтана одійшла, а він пішов іще з вагона забрав мій чемодан, укинув у бричку, ніхто не обратив вніманія, погрузили всіх, ось-ось отправлять будуть. І я пішла, пішла понад амбарами, от, потом вийшла, він каже: "Ти іди улицею куди хочеш, аби ти вишла в степ, я тебе найду там", – цей дядя Вася. Я пішла, пішла, чуствую мені так плохо. Дивлюсь, дерево, – абрикоса отак нахилилася, там скамєєчка на улиці. Я сіла, оглянулась, ніде нікого, ніхто за мною не сліде. Я сиділа-сиділа, трошки одійшла, опять іду. Як же ж мені вийти? Ага, оце вулиця прямо в степ іде. Пішла-пішла я степом, коли чую поїзд "ту-ту-ту", – отправленіє. Такий крик людей був, шо ви собі не можете представить! Я де була, і не чуть було як поїзд пішов! Такий крик був людей, це шось страшне було. Я іду, мене всю колоте, мене всю ето... І дивлюсь, шо поїзд пішов. Я вже вихожу на послідню улицю у степ, думаю, а куди ж мені тут, я ж дороги не знаю, як мені куди-то виходить. Коли дивлюся, сзаді іде дядя Вася. Виїхали ми, поїзд пішов, крик, крик там! Ви не представляєте, це шось вобще! Ну, короче говоря, вийшли. Він під'їхав, каже: "Все, нічого страшного нема, ніхто за тобою не слідив, ніхто тебе не спрашував", – і так ото ми приїхали. Опять же ж я в Мар'ївку приїхала, привезли мене, в Бєлєньку не везе. А наші вже з Мар'ївки переїхали в Бєлєньку.

А привезли, ми ж жили там у Мар'ївці, по сусідству тітка Валька каже: "Нічого, нехай буде у нас". А рядом живе цей же Роберт, ну як його фамілія, така фамілія і забулася, от. І він, канєшно, як він староста, він живе як кіт у маслі, як кажуть. У його все. І в його жінки сестра менша, Марія, зо мною ходила в школу, а їхні батьки у Біленькій, вони

жили в Біленькій. Їхні батьки попали під міномьот і убили їх, і батька, і матір, і вона це вдвох, Марія, мати і ця, Ніна тоже, жили. Це вона замужем за Робертом була, а це сестру з собою, таку як я була. І вона в них як прислуга була, Марія. А тоді вона як узнала, шо я в тітки Вальки, рядом, із ними жила, то ото і я піду, помогаю шось там. Бо там вечно як тіки вечір: нємци, гульня, бали, там таке, шо ето... Наготовимо їм їсти, помагаємо, і тоді після їх уборку робимо, аби, Роберт каже, тіки не ходіть по селі. "Оце, – каже, – в мене можете тут товктися, ну а в село не виходь", – мені каже. Я кажу: "Та мені ж хочеться до своїх батьків, як там вони, шо таке узнать", – "Нічого, – каже, – я як поїду, я узнаю, а колись може і тебе візьму туди". Ну, короче говоря, молодєц, просто такий Роберт цей, всігда вєсточку приносив мені звідтіля і так ото я... А тоді уже, таке ще то началось і він і каже, шо уже ось-ось. Ну він сказав, шо нам нада уїжать. Йому. Нємци уже собіраються, вже пакуються і йому нада, вони там сундук ковбас копчьоних, окараків, шість підвод він навозив для себе. Куди він думав уїхати, – не знаю, ну уже чуть шото там бамбьожка, шо там бомбило, стріляють то з орудіїв, то з того... Марія каже: "Я не поїду", – ця менша сестра її. "Нєт, в мене нікого нема, ти одна, то поїхали зо мною", і поїхали. Но вони далеко і не поїхали, їх нагнали наші. Руські вже начали наступать і наступать. І тоже так бистро, так бистро, шо це не так, шо в'їхали і ждуть там поки ето... Тут сутки, там двоє саме більше і поїхали дальше, і поїхали.

Роберта цього піймали. А жінка в його така була, шо пішла до красних, робила санітаркою, познайомилась із майором і вийшла заміж за майора [сміється]. А він, забрали і посадили Роберта, і Йоську. У нас був старостою Йосип оце... в Біленькому. А той у Мар'ївкі був. Ну хлопці хороші були, вони не здавали нічого свого, старалися захистить. Молодьож предупреждали: "Луче не ходіть ні на які гулянки, ні на які там, сидіть дома, менше показуйтесь на глаза нємцам". Ну тут не було такого від німців, як ото у других селах насильство було, не було такого у нас в селі.

А німці приходять, курку дай і всьо, як хочеш. А то сам іде в дворі, лове, напотре і готов, оце такі були. То баче телятко, ага, раз, зарізали і на всю свою свиту забрали м'ясо. А так, шоб із людьми ізнущалися, ви знаєте, не було.

Тут [в Біленькому] нємци розстрілювали, ну мене не було тут, тоді я була в Мар'ївці. Як розстрілювали я не знаю, а батько знав.

А оце коли ці організували ж були партизанський отряд... Оце чоловік мій, да, і Котков Вовка. Він сам об'явив, в його батько циган і в його вся жилка циганська... Я, конєшно, все подробно просто не можу вам вспомнить. Створювали вони в Бєлєнькій. Він же ото як утік з

плєну і приїхав сюди, тут переховувався. А вечорами такі пацани як я, – в його брат був такий 26-го года, Іван Гребінюк був, Вовка Василенко, у Києві робив він зампрідсідатіля оце по стройках, от. Оце пацани всі були, лазали до поліцаїв і забрали там вінтовки в їх і принесли до Феді. А він: "Шо ви зробили, ви знаєте, шо по сліду пустять собак зараз же ж, – каже, – вони всі будуть". Вони набирають табаку і пішли дньом, де вони ходили, сліди де були і до самої поліцейської, ето, понасипали кругом табаку [сміється], отакі були одірвиголова, хлопці, по тринадцять-чотирнадцять год. І ото всі ж знають, де вони йшли, як вони йшли, і принесли шість автоматів, представляїте? Ну вони ж, куди ховать, треба ж десь заховать. А на горі, аж отам, де у нас там воїнська часть стояла, там посадки. В тих посадках був самольот збитий, руський самольот. Ну льотчик вилітів на паршуті і спасся і він там жив, і він связався з хлопцями оце, і він всі команди давав. Як же його фамілія, я не знаю, і ті команди давали, ті приїжали, шо нада де робить. Так оце мій чоловік із Шамрійом, Шамрій Іван, його нема живого вже тоже... пішли там де нємци, комендатура у їх була, на улиці Космічній. І вони там узяли язика, ночу. Притягли аж до кручі, а там же охрана кругом, прожектора стояли. Вибирали такий момент, лодка була в одної учительки [нерозбірливо], вони цього тащили ж на плечах, ну вобщім перенесли на берег, спустили ту лодку і переправили на ту сторону. На тій стороні красні були і вони приїхали, здали, майор... та там написано, та я вже забула, як його... і здали цьому майорові. Цей майор прямо за їх, на мого чоловіка: "Оставайся со мной, оставайся со мной". Він: "Я с удовольствієм, я і просився", – а пришов чи старший начальнік: "Нєт, оні нам на той сторонє нужни, нє нада брать".

І от вони вертаються оп'ять відтіля, оп'ять прячуть лодку і їм дали заданія, шо значить на Нікополь буде їхати якийсь великий начальнік німецький, нада його взять. І вони дєлають засаду і у цей момент попадають самі в лапи нємцев. Облава нємцев була і їх забрали. Вони це заданіє не виполнили, от. Їх забрали і отправляють на Германію. У Германію вони їхали, по дорозі ці хлопці узяли, там ото ж вагони – товарняки, у верхнє вікно мій чоловік вилазе на кришу... Охрана ж стоїть там, на кришу вилазе, узяв, спустився, на руках висів, одкрив вагон. А там наші білянські мужики були, везли в Германію їх, вони: "Хто хоче, – тікайте, хто хоче – тікайте". І оце ось дєд Гаврило, нема, вмер, оце дєд [Курчєнок] був там, уже нема в живих, потом Мірошніченко був там, усі білянські мужики були якраз. І вони ото самі поплигали і пішли лісом, пішли і пішли шукать, шоб попасти до красних, до своїх. Попали до красних [сміється], а красні закрили їх, – хтозна хто, шо, знаєте, як було тоді. Може шкодуни які, бувало, бо були ж такі. І забрали їх, в

тюрьму посадили, а тоді ж це поки розібралися хто, де, відкіля, а тоді аж відпустили, ото такі діла були.

А тоді з той сторони [Дніпра] вже переправлялися сюди красні (переправа була в Розумовкє). Це вже з цієї сторони вони йшли. А за плавні... казали, що були там партизани, бо мій батько тож був паромщиком, уже як наші прийшли, красні.

А як красні прийшли, я пам'ятаю, ми в Мар'ївці тоді жили якраз, бо нас отож виселили були. Як це було? Ви знаєте, така ніч морозна була і сніжна, на дорозі наче тріски почувалися. А ми це жили тут у Мар'ївці, у їх така як кладовка, віконечко отаке було – і місячно-місячно. І ми дивимося, шо нємци уїзжають, уїзжають, уїзжають, і подводи, і танки, і машини, і всьо. Думаємо, шо значить ето..., а там десь: бабах, бабах, бабах, бабах, бабах! Ну так дуже близько вже не чуть було, от. А через город, отак напротів, там тоже жили Білянські. А тоді це затихло. Ну ми бачили як отут на нашій центральній дорогі мінірували німці дорогу: клюк, клюк, клюк, клюк, – отак аби сніжком чуть прикрито було. Клюк, клюк, аби сніжком прикрите було. Ми бачили, нам отак видно було дорожку, у нас там була Валя і Галя, вони як дозорці були. І ото нам сообщають: "Нємци уїжають, нємци уїжають". А тоді тишина, вже розсвітає, ніде нічого не чуть, коли через город по снігу хлопець такий тоже невеличкий біжить (а хазяйка була Варвара) і кричить: "Тітко Валько, тітко Валько, оно вже красні йдуть, дивіться". А у нас село так унизу, а погоріло, так видно: ідуть, ну вже тоді як глянула, а воно сонечко посходе, видно. "Тітко Валька, дивіться, оно красні, вже наші ідуть! Та чого ви поховались, вилазьте, вже он красні". – "Та цить, та шо ти ето..." А ми не чули, коли виїхали наші поляки, не чули, коли вони поїхали. Ми тоді вийшли вже на двір, а воно тишина, ніде наче і собака не гавкне, от. Коли як дивимося, дєйствітєльно, всі спускаються на центральну дорогу, і такої дліною вузькою-вузькою стрічкою. Ми тоді вискакуєм, біжимо назустріч. Можете представить, яка це радість була для нас, яке це було, Господі! Тут і обози їдуть, тут усі, – стрічаємо, в кого шо було тим і стрічали хлопців. У нас тут були тіки поляки, і один був чех із них, він володів радіостанцією, і він все время нам казав: "Нємци капут, нємци капут". Так ми уже такі чуствовали, шо це вже уїжають вони, ну нікого не трогали, нікого не вбивали, не було цього. Це ж ми вже в Мар'ївці були, от.

Ми на другий день із Галєй, старшою сестрою, ідьом же подивимся в Бєлєньку, кажуть освободили тоже. Це ж нам уже красні кажуть. А ці хлопці, шо оце, уже красні остановились і кажуть: "Ми утром будем їхати у заготзерно, там, кажуть, палене зерно єсть, ми наберем для лошадєй". О, так нам підвезло, вони нас підвезли, а ми якраз же жили ко-

ло заготзерна, вони нас аж додому привезли. Ми заходимо у двір, у нас вместо забора ото плетень, ліса була, – знята, положена отак по грязі, видно як ходили, їздили, положили, дорожку зробили. У хату зайшли, гранатою розбита плита, груба, все видно кинули і оце все розвалили. Нема не одной двері, ні вікон нема, нема нічого, ну шо ж, ми подивилися, ну шо, Галєчка, будемо всьо равно якось вибирать. А ми з тієї хазяйки дєвочкою робили санки, кажемо, вдруг прийдеться переїжать додому, так ми давай санки. І піймали лошадку маленьку, конячку маленьку. І ви можете представить, діти, як ми знаємо, шо отак-отак санки? Зробили доски, тут постелили їх і те лошадко запряжем, всякими тряпочками, бантіками поприв'язуємо його [сміється]. І на городі давай же їздимо. Наші санкі раз [нерозбірливо], шо там нада розпорка, шоб була сзаді і спереді, ну то посля. Ну, вобщім, тренірували лошадку, шоб воно їздило. А в нас був возик, повозка на кольосах, зараз на резінових, а тож на желєзних, бо ми так приїжали сюди, до корови прив'язали возик і тянули самі і корова тягнула. Ну і потом, значить, як-ніяк треба добираться додому. Ну шо, ми кинулися, давайте лоша у возок запрягать. І воно таке послушне, як наче чувствовало, ви знаєте, оце все. Ми його прив'яжемо до дишла, до возичка, одне тягне возик, а воно таке лоша, ця старша сестра...

А мама в нас так заболіла була, шо в неї була, нє в мою мєру, отут нарив, з горла і туди. Воно видно чи ангіна така чи шо. І що ви думаєте, по сусідству, оце як нємци були, жив врач німецький. І та сусідка приходе та каже... А в мами рознесло, отаке во, і нема, ні лікарства ніякого, нічого немає. Чим її спасать, ото грєлку та капусту ложимо їй і всьо. Вона каже: "Такий хороший чоловік..." – "Та нємци можуть зараз такі уколи дать, шо ето..., нє, нє, нє". – "Та ось нє, він такий хороший чоловік". Привела вона його, він як глянув: "Матка, матка, – ідьом, ком". Значить "за мной". Кажу: "Мама, ідіть". Галя пішла з ним, з мамой, то повела туди, притягла. Він, ви знаєте, здєлав операцію і через два дня оце ж уїхали ми, він дав стрєптоцид, красний такий був у войну, дав пачку стрєптацида і дав бінта, дав тампончики такі і Галі каже, розказав, шо оце будете викидать. "У вас водка є?", – "Найдемо", – кажемо. А в людей же ж шо, самогон був, у самогон ото тампон умочить і закладать. Каже і оце так дєлать, і ото лейкопластир якби склеювать. Ви представляєте, через два дні вони уїхали, нємци,– все таки і з їх були люди, от. Другий би так ото горло перерізав та й всьо, а він цього не зробив, от. Отож ми маму, мама така нездорова, закутали.

А зіма ж, холодно було, переїжать же треба, свої шмотки хоч якісь на возик складать. Та ото склали отак усе своє майно і стали собіраться їхати. А ці хлопці кажуть: "Давайте, складайте на повозку, ми одвезем

вас, ми, – каже, – доложили начальнику, він сказав, шо ето одвозь, а звітліля знову пшениці наберем". Ну шо, вони привезли нас, спасіба їм, і коровку привели ми, от. Нема ж ні вікон, ні дверей, ніде нічого. Коли там сусідка, шо вони ще раньше приїхали, каже: "Ми свої двері найшли, отам на заготзерні окоп і окоп як робили, перекривали, ідіть там дивіться". Осьо, оту-о понад кручою до Дніпра, плавні ж на тій стороні, а тут понад кручою. Ми ото пішли з Галею, двоє своїх дверей знайшли. Такі центральні ці двері... шо були всередині, одні найшли ми двері. Тоді корову ж чим кормить, а на горіщі, на горіщі в нас повно сіна. Ми туди ж то напихали і все сіно там осталось, ніхто з нємців видно ето не лазили туди, на горіще. І там оці двойники, цілі вікна, там усі цілі, застікльоні. І кіт, риженький наш кіт, Мурчик, там був. І його, представляєте, скіки нас не було і це ж він видно ночував, і миші, може, там були і він, видно, не вилазив. Ми прийшли, а він до нас та прямо треться, та прямо, ви не представляєте, отак кіт скучив за нами! Тоді значить ми, ну шо, доставай ті двойники, вставляй, давай шукать грязі всякої, ліпить. Позакладали те, шо грубу розвалили, шоб нам тут же ж десь ночувать у тепленькому було. Ми ту грубу обліпили, натопили її, дрова там були. Вони повипилювали сади, їм нада було маскіровку робить, знаєте, так шо дерево було. Ми вже наломали там, натопили і як ото мурашки попритулялись до цієї грубки, воно ж охололо все. І так ми ото стали жить, ну а тоді дожили до весни...

Прийшла Красна армія, мобілізували, ну в основному мужчин забирали, в нас же ж не було нікого. Всіх забирали. Брат був у Германії, Германію освободили, забрали в армію його, а батька вивезли ото.

Поліцаї були, ну вони ж всі поуїжали, вони ніхто не остався, нє. Вони в послєднє время всі уїжали. Були такі, шо і зараз живуть в Канаді. Кравченко, він Білянський, був у поліції і з поліцією оце ж його, тоді як вони виїхали. Яким чином він, шо він очутився в Канаді... А поліція в Бєлєнькому – хто заробив, тому давали дубинки. Ну там десь якісь чи п'янки були... Самогон гнали тоді із буряків, і з всього з чого хочеш, і були п'янки. Ну гнали не так же в откриту як зараз, як кажуть. Робили люди так, шо і кабанчика де держали закритого, шоб нємци не знали, бо заберуть, заріжуть. І втихомолку різали ночю, і смалили так шоб ніхто не знав і не чув.

І в полі працювали. Були прідсідателі, із старих, які оставалися, старі, да. І ті оставалися старики, то жінки, то ето... Но землю людям не роздавали, колхози були, так як оставалися, так і були. Був дуже здоровий один колхоз, колхоз імені Кірова. Тоді розділили на двоє, і став один Кірова, один – Ілліча. Тут був Ілліча, я не помню, хто перший...

Ми були невеликі, так ми ходили, знаю, шо були у школі, а після обіду ідемо в степ, бо там в'яжуть снопи, а ми дітвора таскаєм, у кучі складаємо.

При нємцах школи були. У нас був учитель, по німецькій він харашо розгаварював, – він сам учитель німецької мови, преподаватель німецької мови, от. І ото він, я знаю, у нас був керівником, в якому класі, чи шостий чи сьомий, уже переростки були...

Ми в школу ходили. Все время то колхоз, то в колхоз на роботу їздили після уроків. Оце із Канєвського приїжали, там який сад був, черешні, от, так воєнні присилають свої підводи, нас забірають прямо з школи. Бо так немає ж в колхозі такої сили шоб привозили, понімаєте? А ото воїнські часті стоять і в їх єсть оце підводи, це я помню добре, вони приїжали... А тут у Бєлєнькій пішки ходили, аж на гору, на степ, пішки. Даже було до часу ночі, поки місяць світе, ми носимо снопи, тоді вже темно, – ідемо додому і пішки ідемо. Школьники. А утром опять на заняття, і які там уроки! Коли вже ж, шо запомниш, шо в школі читали...

А колхозніки ж уставали чуть світ, треба ж дома їсти приготовить мужу, дітям чи там з вечора чи коли утром. І за сапку і на гору, в степ, полоть треба було чи садить, чи все, шо робить, я робила, і на ноги. І ото чуні оті шили, клеїли із різини, з камер оцих, які вже стариє. Клеїли в віді галош, якось клеїли, продавали їх, дуже багато ходили. А тоді ото якісь валенки чи обмотки пороблять і всувають, і ходять люди. Ходили люди на роботу, от, і дуже харашо, ноги ж не такі мокрі... І які там магазини. Магазини були, так воно так і попадало коли так, то ближнім... В основном уже опісля стали забирать прідсідателі колхозів, єслі привезуть там кирзові сапоги, так забирають на ферму або на бригаду, якось там уже бригадір зна, кому нужніше продать.

Закінчила я десять класів школи, як обично іспити здавали. Вимагали, шо треба, шо проходили за рік. А після школи я хотіла поступить в медичний технікум, а тут якраз у мене мама захворіла, інфаркт. Сорок, даже сорок три дні, по-моєму, лежала в лікарні. В мене це не состоялося. Пішла я на місячні курси счєтоводов і ото їх закончила. Робила у ліснічестві, тут оце ліспромхоз в Запорожжі, а од його це ліснічество було.

Тут великі плавні були, дуже великі. Великі озера, одне називалося Вовче, таке глибоке було озеро, на тій стороні, в плавні. А тут з цього боку тут кручі, тут не було плавнів, в Бєлєнькій не було. Тут, де от до Лисої, там були такі, невеличкі. А по тій стороні –це в основному аж отуди в ту сторону, де Канкриновка, – оце ж все туди тянулося плавні, дуже великі плавні. Люди там жили, посьолки цілі були, от. Оце кол-

хози було, як весна начинається, весь молодняк, всю скотину перевозять поромом через Дніпро на ту сторону і там оце випас. Скільки було коров, скільки скотини було, із других районов, десь із степних сюди приганяли і тут сінокоси були. З Бєлєнького також вивозили. Ми лічно свою корову, батько, це було лодка і за лодкою прив'язують, і корова ото якось як надується і її тянуть по воді, і вона як пузир лежить, пливе. І оце отак переправляли корову, це їхній старий метод такий. І це крайні улиці, які отутово – всі ото так переправляють. Там коса була, велика-велика коса, пісок, страшне. І ото чередника наймали, він виганяє в поле, там пасе через косу, а на ніч на косу сюда приганяє. Вже корови знають своє місце, там стовпчик закопаний і вона сама приходе туди, от. А лодкою переправляються люди. І в плавні – на ціле..., оце ж весною раннєю, тіки травка начала, і вивозимо як кажуть, до білих мух. А осінню вже пізньою, уже чуть лі ні сніг начинає, тоді вже забірають їх з плавнів, бо холодна вода, тоді вже переводять через паром. А весною так в плавні отправляємо і всьо. І колхози так паромами відправляли. Ну це ж і колхози все время в плавні... Такі плавні були...

Коли повінь, на високі гряди переганяли, а тоді переводять з гряд, вони вже самі перебрели воду і пішли, бачуть, де гряда пуста... Колхози строїли, де вищі гряди, там вони строїли такі загороди і ото там даже зімували. Таке, зверху очеретом накриють, очерету в плавні багато, і там корови зімували, особенно молодняк... Були ж гряди такі, шо не пускали туди скотину, то для сінокоса, понімаєте. Запрєт там, то для сінокоса і колхози сіно заготовляли, і люди отак заготовляли сіно там. Та було, кормільніца така була, плавні, а тоді оце затопили, хтозна шо. Ловлять рибу, а тепер і риби ж такої немає.

В плавнях ходили на охоту і рибу ловили. По озерах скільки риби було, оце корзинками хап, накрив, вона сплива по корзинкі... Раз, витяг, а другий раз гадюку витягнув вмєсто риби [сміється]. Ой, плавня багато давала, спасала багато, та шо ви, після війни... А щавель, щавель – це ж була перша їда на борщ. Скільки людей бродили, отакого він у воді, так ще вода не зішла, збирали щавель і той щавель возили в город продавали. І люди спасались оце, дуже багато спасались. Знаю, тут мама моя, була корова і тьолка. Коли думали тьолочку оставлять, а корову же єслі шо заб'ють, а вона оказалася, шо нетільна. І вже три годи, а здорова така корова. Зарізали, а в неї, вона вся жиром обросла. Було повезе, п'ять кілограм жиру продасть, – буханку хліба купе, отаке було. Ну і спасалися, мішок щавлю продаси, – буханку хлєба купиш...

Плавня було велике діло. А дров скіки, тоді ж такого угля не було доступно як зараз, тоді ж не було, тіки дровами. І все з плавнів. Як замерзне Дніпро, так оце саночками скіки їдуть люди туди. І ото де сухі

вітки обламують, обламують, обпилюють і нічого не запріщали ж людям ліснічество, бо тому шо сухе дерево все рівно убірать нада.

А тоді ж оце як начали строїть Каховську ГЕС оту, тут воду задержали, плавні заливали, стали вирізать дерева, вирізали дерева. Я знаю, шо я робила уже після того касіром на пристані, пароходи ж ходили, і я робила касіром на пристані. І оце ж оформляли зерно, одправляли із заготзерна баржами, і по ліс сюди приїжали з Києва даже. Я знаю, був один ковбасник, він даже ковбас півмішка привіз [сміється], шо я йому оформила, оце нада було. А там були і дуби, і верба, і осика, і осокори, разне, разне дерево там було. Там спеціально пітомніки, було, виращували оце деревця, тоді засажували цілі ряди.

Ну людей відселяли, коли оце ж Каховку. Нас, ми ж жили коло самого Дніпра, нас же виселили. А за хату вони нам сплачували шось, я не знаю. Ми розбирали хати, трошки нам сплачували, я вже не помню скіки воно було, ну трошки сплачували.

Ну а потім як жилося навіть і не знаю, ми харашо жили. Заміж вийшла, дві дочки, обидві кончили інститут педагогічний, одна – історичний, а одна – фізмат. Старша ця, шо історичний закончила, робила в райкомі, а тепер трошки в школі, а тоді з школи ото її забрали в райком. А тепер работа в горісполкомі в Запорожжі, горжилобєспєченіє... А младша – ця фізмат, робила в школі, в Запорозському районі, Новоолєксандровка... А тоді як батька поховали в 93-му, вона переїхала до мене, бо я сама...У город переїхали б, там десь жили, так в мене тепер ще й інсульт оцей... [кінець запису].

Кавуннікова Марія Григорівна, 1918 року народження, с. Біленьке Запорізького району Запорізької області[1]

Марія Григорівна Кавуннікова, народилася 20-го марта 1918 року, уже восімсят чотири.

Батько мій – Гриша, Григорій Мойсійович, помер рано, мені було десять років. А народився він по-моєму 188..., це шоб, як кажуть, і не збрехать. Забула вже, мама – [18]82-го, він [18]80-го.

Мама – Анастасія Яковна. Дівоче прізвище Чобота. Вона [18]82-го року.

Діда трошки пам'ятаю, бабуся Наталка, бо на мене кажуть оце: "Схожа на бабу Наталку". Кажу: "Да?" Сміялися ще, кажуть мені: "Баба Наталка довго жила". Так мені одна ця, як її, хотіла швидко сказать, та шо то ворожать все... Вона не циганка, сербіянка вона, каже: "А ти, –

[1] Опитування провели А.В. Бойко та М.А.Бойко (21 червеня, 2002 р.).

каже, – будеш жить до восімсят чотирьох год”. Кажу: “Хай Бог милує”. А вона: “Нє, ото Бог не милує, а помагає”, – каже. Хто його знає, чи поможе чи не поможе, а воно вже і справдилося, бо восімсят чотири года вже дожила.

Дєд у нас Гордієнко був, а ми Паталахи були. Мама Чоботівська була. Ну це шо я пам’ятаю своїх рідних, ото і все.

Дід і баба по батькові, трошки їх пам’ятаю. Знаєте, вони ж самі работали тоді, так жили в [Катьовшині] Томаківсього району, так почали ж ото евакуіровать. Не евакуіровать, ну, людей присікать, шоб вони не дуже хазяйство шли, а дєд такий непосидячий був... Він займався сільским хазяйством. Ну шоб сказать дуже хороше хазяйство, може і не хароше, ну були свої коні трошки, коровка була, от. А він узяв та поставив за огородом, там бугорок невеликий і на тому бугорку поставив вітряк. І до нього ото прискіпалися, шо він вітряком володіє та те-то, – це кулак. Це до діда. А у діда було п’ять хлопців. Ну і вони отож работали всі дружно, такі дружна була сім’я. Ну прискіпилися до дєда, ага, а хлопці були в армії, ще совєтській, совєтській армії, не в 20-х, а вже в 30-х роках... Це ж колективізація і це в погоні за людьми, шо кулаками називали. Ну і вони ж, до їх прискіпилися, “Давай!” та й виганяє їх із хати. А хата [сміється]! Там би хто бачив! Хата під соломой, така глинобитна, своя, та нема на шо дивиться, січас таких нема хат, хатини нещасні, да. Ну і їх вивезли десь аж на Урал, не помню вже який город, от. А дєд такий добитний був, ну і добився, хлопці (а хлопцям написав у армію), і їх повертають, повертають у село, а вони кажуть: “Та уже не поїдем, не поїдем ми в своє село”... У Томаківський район. Та поїхали вони, ой, як же ж... на Кубань. І ото вони там прожили, і там і померли. Там дівчата осталися, їхні діти, от. Там на Кубані ж, забула городок, ну і то вони там прожили...

Батько хворів частенько, шо в нього було, я не знаю...

Як в Бєлєнькому опинилися? В Бєлєнькому вони опинилися потому, шо батьків батько тут жив, у Біленькій. Це січас Павловка, да, ну і він мав право тоді переїхати в своє село, в свою хату, а та хата уже була запродана чи шо це таке. Ну він приїхав в село і на тій вулиці, отам уже, знаєте якщо село, ставок аж туда, от біля ставка недалеко. Вони там построїлися, батьки, як кажуть, самотужки ж, з глинобитної зробили харошу хату, ото я там і виросла, ото таке.

Батько як построївся, нічого з хазяйства особливого не було... Це в 20-х роках, в 28-му році було... Хозяйство було просте, селянське. Ну була конячка та привела ще двох лошаків, ото і все. А тоді коровка була своя, ото і все. Ну вівці так, то бували, то вирізали їх, більш нічого. Землі багато не було, спокійно.

Дитинство моє пройшло у Бєлєнькому.

На досвітки я не ходила, я ще тоді ж мала була. Тоді досвітків таких не було. А було просто з сусідами, з дівчатами там були і все, більш нічого. Старші були, у нас тепер я одна осталась з роду. Старші на досвітки ходили. Проходили ці досвітки у піснях. Я така, усе цікавилася дуже, як вони співають. Сестра моя дуже харашо співала, так ото ж я все було: “Поля, Поля, а яка це пісня? Яка це пісня?”, – все добивалася. Пісня співали українські. Якісь “Ой верба, верба”, і уже й позабувала всі пісні, які пісні співали, і про козаків співали...

Ще в ті ігри на досвітках, в ігри якіся [грали], не пойму я їх... Ми жили на краю, а в нас забора не було, а батько купив камні. І ото цей камінь зробив забором ніби, поскладав так і ото вони на тих камнях тирлувались, а я сміялась, кажу: “Уже на тирло прийшли?”

А хату знімали на досвітки – це раніше було. Раніше я ж не вникала в це діло, як воно, шо там було, шо до чого.

В дитинстві в м’яча грали. Його самі шили з тряпок. Накрутять-накрутять і добре його зроблять, а тоді ударять, а він підлітає, о, – харашо. На видумки, знаєте, всі дівчата дружні були, от. Та те зробить, та те зробить...

У родині нас всього було: брат, один помер у 24-му році, а старший, Ваня, 7-го года був, Анютка – 13-го году, ні, обманула, 10-го году, Поля – 14-го-15-го, Коля – 13-го, Коля помер, а я – 18-го – оце і все...

В 28-му році батько, мені десять років було, як батько помер. Мама залишилася [зітхає]... і ми жили так, потихеньку, як кажуть. Робили всі, як кажуть, як прокляті, і на огороді убирали, як кажуть, самі робили. Самі як той копали, з тими сусідами спрягалися та пахали. Земля ще була довгий час. Обробляли землю, з сусідами так харашо спрягалися.

Батько ще живий був, так дуже любив риболовлю. Рибу ловить, у тому ставок, закупили риби, пустили туди і там коропи були, о. Ото він там організовував з сусідом бригаду, ловили рибу, ділили, продавали потрошку, людям роздавали...

А в Дніпрі я не знаю, я не вникала у це питання тоді. Я знаю як січас оце Григору каже: “Григорій, коли будемо ловить рибу?”, – це помню, дядько Антон, не сусід, там трошки дальше жили, Кромченко фамілія, – це вони друзя були. Білий, там тоже такі заядлі всі, ото і робили, все, як кажуть... Білих тут дуже багато, от, а того дядька Білого нема, помер. Кромченка немає, того немає, уже нема нікого оце.

Вони ловили неводами, сєтками такими, ага. Ну це бригада була така.

Як з матір’ю тоді залишилися, землю опять з сусідами обробляли, да, да. А тоді ж у колхоз пішли, пішли в колхоз.

Як виникав [колхоз], записувалися, от. І так він і виник, хто бажав і пішов. Я знаю, шо сестра пішла в колхоз, і одна , і друга. Ну а уже як у школу ходили, то ми тоже бігали на поле, помагали там.

У 33-й був голод. 33-й помню добре, я вже вчилася, вже мені надоїли ті ячні коржики... Пекли такі коржики в голод. Ячменна крупа безперивно значить: то суп, то каша, то се. А я вже в технікумі була. Тут була агрошкола і я там училася. А тоді добудували цю агрошколу, так я у Запоріжжі поїхала та інститут, це педагогічний технікум, попала туда. Случайно дівчата мене повели до того директора, а він такий дядько покладистий, хороший: "Нічого, всьо будет хорошо". От. Ну я привикла до цього технікума і так ото закінчила, Інструкторсько-педагогічний технікум. [Все самі робили], оце таке, хоч січас і гвоздь заб'ю і наточу, шо нада.

Була комсомольцем. Вступила, я вже і забула... Поїхали ж учіться. Недовго в селі була, поїхала вчиться, і ото там уже [нерозбірливо] в Запорожжі. Ото таке.

Ми, студенти, знаєте як студенти... Збираються та й усе, там або вечоринку якусь, ігри якісь організовували. Вечеринки – це тоже ж там при клубі.

А ото ж технікум у Запоріжжі я вам сказала, де січас великий базар, а проти великого базару січас там єсть як... метал, метастаз чи шо там таке. Ну і то оцей, це ж перестало, а то в основному цей технікум був, от. А потім вже... перейшло воно. Мєтізний по-моєму...

Після технікума учителювала... Василівський район, на тій стороні Дніпра. Село Шмальки називалось, село Шмальки – ото там. Ні, Нововладимирівка, сначала там работала, мене послали в Нововолодимирівку, початкові класи.

Два года, третій год нас перевели в Нікополь, у технікум. І ото в Нікополі технікум закончила, і призначення получила – Нововолодимирівка Василівського району...

Нововолодимірівка, а люди не знають, от не знали і всьо. Вони по своєму називають, "колхоз ХТЗ" і всьо. "А, це в ХТЗ", – кажуть, а в мене в направленні написано Нововолодимирівка, та до того доїхала, до Орлянського, зайшла в магазин, кажу: "Хоч ви може скажете, де тут Нововолодиміровка?" А він каже: "Ніколи не питайте Новолодиміровка, питайте Батькоброси". А вони з [Балок] батьків побросали і повиходили на посьолки. Ото мені так і сказали, так я сміялася і досі сміюся, кажу: "Батькоброси".

Почала работать, а тоді значить, вийшла заміж, та в Шмальки повіз чоловік, на велосипеді. Ото так виїхали.

А тоді через время війна, уже чоловік в армії з 39-го року пішов і так і залишився там в армії, от. Война, написав рапорт, шоб мене виряділи до воєнкома, ну та мене вивозили, вивозили в Ставропольський край. А із Ставропольського, другий раз як німці дійшли, – в Алтайський край, от, побувала коло ріки Бія. А потом уже звідти почали звільнять Україну, все потрошку звільняють. А я ж таки, як кажуть, трошки понімаю в цих, читаю газету: "Так, скоро Бєлєньку звільнять". Звільнили вже, так ми там трохи, я робила у сєльсоветі секретарем [нерозбірливо] і відкликали нас, в основному, відкликали звіти із того Алтайського края. А потом із Ставрополя уже ж як Бєлєньку звільнили, да. Так я сюди написала, мама жива ж була, "Хто живий, – відклікніться, Родіна кличе". Так хотілось на Родіну мені, я й поїхала на Родіну тоді, і поїхала, приїхала сюда, от.

Тут почала работать, назначали в Мар'ївку, а тоді замінили призначення на Бєлєнькую і в Біленькій тридцять років проробила у школі. Викладала і рускій язик, і український, трошки німецького читала, ну німецький я не хотіла, трошки підміняла. А то в основному рускій язик читала. А український, тоже покойний Іван Самойлович Пазюк, цей заставив мене українську читать, каже: "От, іди покажи їм як українську читать". "Смєхотворище", як він казав мені. Каже мені: "Ти сама себе в роботі загнала", – дуже активна була, дуже заядла, то така я була, так шо...

У Біленьке у 44-му році, 19 іюня, як тіки освободили. Тут було все розорене, і шо хочеш. Ну нічого, я робила в школі, дали квартиру мені потом. Жила сначала в брата, а невістка почала "дурлобить", каже, шо приїхала на наші гроші, на наш труд, кажу: "У мене тоже єсть труд". Я пішла у школу, сказала директору, а він каже: "А ми осьо, звільниться, буде виїжать [нерозбірливо]", прєподаватіль тоже та виїхала на Запад, там її чоловік був, там її сім'я... [нерозбірливо], вона виїхала, а мені квартиру дали. То я в школьній квартирі жила, а потом построїлася тут, ті кльонові, кльонова посадка була, кльонова, кльон весь посажений, а потом його стали вирубувать, вирубувать, вирубувать. Ну я, помню як я поїхала в облно, за... мене послали на совершенствованіє, приїзжаю, кажуть: "Уже роздали всі участки". Кажу: "Як це так роздали, а я шо не заробила?", от. А я за время войни вощє була проста така, добитна, кажу: "Я заробила тоже". І во время войни робила в колхозі, значіт потом і в школі робила в Алтайському краї, так мені пришлося покурсіровать, покусіровать скрізь, узнать шо таке Росія, шо таке життя...

Як приїхала до Біленького, бачите, сначала мене як чужу зустріли, а потом такі упізнали, шо це я своя. А чужих, я знаю, як вони чи люби-

ли чи не любили, ну в основном, я ж кажу, шо... Но по-моєму так, по-моєму шось було таке, бо це таке говорили.

А коли пізнали, шо своя, то канєшно змінилося [ставлення]. Змінилося те, шо я у школі робила, по-перше. Діти дуже до мене привикли. Дружними такими були діти і старалися всігда, я ж з ними по-дружньому, по-хорошому все. І вони тоже, і батьки харашо відносилися до мене, хорошо відносилися, і січас, досі: "Ой, Мар'я Григорівна, чого ви так похудли", - то се, то те". Кажу: "Життя проходить", – отак кажу. "Все в землю лягут, всё прахом будет", – так говоріл Горький.

У 47-му був голод. Погано канєшно було, погано. Я тоже була в таком состоянії нехорошому, ну вижила, вижила. Мама умерла моя. Шоб було сказать від самого голоду, ні. Вона дуже мнітельна була така, мало їла, старалася для дітей усе, ото так.

Всього пришлося пережить. Три голода пережила: в 21-му мені було три года... Я пам'ятаю як тянули курай у хату, бєлий курай, із зерна курая робили коржики і ми їли коржики курая. Ще батько був, ото таке. Ото я пам'ятлива така [сміється].

У нашій сім'ї любили готувать борщі... Борщі, супи. І квасоля там була, і помню ця... свекла. Даже ботву із свєкли, я знаю як, сікли і замість того, ото... Замість капусти, та всякого було.

У дитинстві свята, які були в народі, такі і в нас. Релігійні свята в основному. Різдво... Вечерю носили. Бувало, меншенька коли ще була, мене ото потянуть із собою старшенькі дівчата, сестрички. А хлопці окремо там собі, я знаю, я на це не звертала уваги. Дівчата співають щедрівки всякі!

Щедрівочка щедрувала,
До віконця припадала...
Що ти, тітко, принесла,
Неси мені до вікна,
Щоб я ручки попекла.

Та хіба я запомню все... Ну то це ж коли мала була, як вроді пішла в школу, уже тоді як менша стала ходить. Не знаю чого, добре не пам'ятаю чого, чого це в мене так получілось. Чого я так раньше стала уникати туди, на вулицю уникала, уникала і нічого. Старалася чимся іншим заняться, то шила шо-небудь руками, то в'язала кой-шо, от.

Крім Різдва це ж і Великодень був. А на Великдень шо, тоже ж... до церкви ходили. Була церква отуто десь, січас оцей магазінчік, де продають білєти. Ото там яма була, на тій ямі там церква була, а потім ту церкву розорили. Не знаю хто розорив, хто там хазяїн був, там розори-

ли її і поставили магазин, магазінчік був. А потом базар тут був і накінець пішов прахом, то так...

А до церкви ходили, ходили. Ну нас цікавило, я, наприклад, любила слухати як співає пєвчій. Дуже любила, піду як стану, то дивлюся, дивлюся, так харашо співає, це для мене таке задоволення було ісключітельне, от. Це коли ще в школу ходила.

А потім [на Великдень] хто шо робив, а ми гуляли, бігали як діти та й усе, та то крашенками грались. Уже забула як, крашенками грались.

На Зелені свята уквітчували у хаті, на дворі, скрізь, шоб було красіво, любили красоту, ну це ще як мала була. А як уже пішла в технікум в нас, агрономічний, де школа стара січас, двухетажна вона, так ото там технікум був агротехнічний. То я попала туда, хотіла попасти далі, а [нерозбірливо] попала тільки в технікум цей. Це вже брат работав в совхозі тракторістом, а там друззя його були агрономи та кажуть: "Давай, нехай Маруся йде у технікум у нас", я смєкалиста така, хороша, ну і мене привели сюди.

На Перше Мая на площаді грали наперегонки, і чого хочеш. Площадь в селі, де січас базар у нас тут, – то у нас місце розваги було, от. Хароша площадь була і оце тут дуже багато всякі ігри організовували. Комсомол.

Вулиці раніше називалися Павловка, Медянка, Миколаївка, це все. Павловка – січас Кооперативна. А чому Павлівка була, ну там Павлов жив, перший наверно поселився. А Медянка, не знаю, не можу сказать.

Пазюк Галина Яківна, 1930 року народження, с. Біленьке Запорізького району Запорізької області[1]

Ой, Ви будете записувати? [Сміється] Я – Пазюк Галина Яківна. Народилися 1930-го року.

За діда, за бабу нічого вам не скажу, я їх не знала, не бачила, вони рано померли, дуже рано. А народилися в нашому селі, в Бєлєньком всі, да. А от про них абсолютно нічого, – тоді не було модним це розпитувать, шо і як. Їх я не бачила, при мені вони уже не жили, рано померли дєд і баба...

Батьки – Пазюк Дар'я Титівна, народилася в [1]901 році, батько – Пазюк Яків Гаврилович, народився в 1889-му, різниця є.

Батьки жили тут, у Біленьці весь час. Правда, ще за мого царювання, як кажуть, вони років три-чотири, мабуть, жили в Запоріжжі, а уже тоді приїхали сюди, в Біленьці були весь час. Мама працювала в школі,

[1] Опитування провели А.В. Бойко та М.А Бойко (червень 2002 р.).

вчителювала, учителька була перших-четвертих класів, а папа бухгалтером працював весь час.

Батько народився в Біленькому. Він весь час працював бухгалтером. А до того – я не розпитувала, а може я і розпитувала та тепер уже не знаю, пройшло скільки років.

У батька була багатодітна сім'я, це я знаю. Батьки тримали ну як і всі, мали ж вони землю, небагато ж там видно землі вони мали, от. Вони мали там свій участок землі, приусадібну ділянку і цим вони і жили, нічим вони не виділялися... Його батьки ж тоді тримали [хазяйство], а він уже нічого, цим не займався, він хазяйством не займався. Батько у Першу світову не воював, він не воював, по-моєму, бо я б знала тоді, він був язвєннік, язва желудка в його була і, по-моєму, через те він і не воював.

А я народилися в Біленькому в 30-му році, тут училася. Нічого я хорошого не пам'ятаю з свого дитинства. То шо я пам'ятаю, вас то не цікавить. Нє, нє, нє. Батьки в мене були добрі, хароші, і батько і мати, сім'я как говоріться, не п'ющая була [сміється], по Некрасову, "здоровая, не пьющая семья", хароша в мене була сім'я. А я інвалід із дитинства і оце все в мене перехамаркало, я дуже переживала. Навіть в сімдесят три роки свої і січас переживаю дуже, от, ну шо я можу пам'ятать? Війна...

А батько до войни працював. Я до войни закінчила тільки четирє класа.

Дітьми грали на вулиці як і всі: в городки, в жмурки. В городки – це коли б'ють м'ячом і м'яч, там значить команда, два стоїть, один підкидає, другий б'є гілкою, а там команда ловить цей, от, на дві команди. Ну як і всі діти. В жмурки, хто буде водить – считалися, а як я вже не помню. Не хочу згадувать. У класики гралися, разні малювали, і січас діти малюють на дорогах...

В школі вчили нас нормально, учителі були непогані. Предмети всі ті, шо і січас, тільки січас там уже комп'ютери різні вводять. Я вчилася у нормальних класах, не зведених. В нас школа була велика, вчителів у нас було багато.

Їсти в школу ми нічого не брали, абсолютно нічого, нічого не брали. Перші-четверті класи – там чотири часа і дома уже. А уже як після війни училися, то в нас не було чого брать у школу, не було нічого їсти дома, не то шо з собою в школу шо-небудь.

Зі свят тоді святкували Перше травня, Жовтня, Листопада (Сьоме Октября), Новий год. А тоді і свят не було. Ми не були верующі, Боже упасі, ви шо! Це січас я стала вєрующа, на семидесятому, як у мене горе таке зайшло в хату, от. Так я і повірила тепер, тепер я вєрующа. А

раньше в нас сім'я була така, мама працювала у школі, папа тоже то в школі, то в МТСі, бухгалтер. Це мені даже не казали, шо я хрещена, я даже не знаю чи мене хрестили, чи не хрестили, так було. І в нас у хаті ніколи не було паски, не було ніколи крашених яєць, нічого в нас не було. Це у нас так було. А інші, сусіди, ну в тих було, ті трошки і то з-під поли, як кажуть, тихенько, щоб ніхто не бачив, не знав. А якщо побачать, ну не знаю, всяко було, нас минуло, шо це репресії і проче, а в селі дуже багато таких випадків було.

Навіть раньше, як моя мама вмерла в 49-му році, і то, на Провода (Гробки), оце празник, і то не можна було піти, ми не ходили, так було. Тож я своїх питаю чи я хрещена, чи ні, я не знаю мені не казали. Знаю, шо в мене сестра була на п'ять років старша, та хрещена, тій сказали, видно вона ж 25-го року народження і наверно тій призналися, шо вона хрещена. А мені казали, що ні, – отак було. Так шо ото раньше які там празники були? Причому мама то працювала у школі, а город у нас був п'ятдесят сотих і не обрізали. Двоє дітей, папа працював на Лисій горі бухгалтером, то мама день і ніч робила дома, і в школі, і двоє дітей ще. Так шо коли там було думать за празники, так шо в нас не було такого, а січас одні празники.

Було, неділя, бабочки посідають напротів нашого двору, посідають там, лялякають. А мама, пробачте, як проклята працює і в неділю. "Дар'я Титовна, гріх працювать!", а вона кричить: "Мені, – каже, – не гріх, гріх – людей обсуждать, а мені, – каже, – треба робить". Мене, та й сестру, мама не дуже заставляла робить, ми не дуже якось і кидалися. Ну помагали, ну не так, шоб з утра до ночі, от. Ми ж трошки помагали мамі, не можна сказать, шо нічого не робили. А папа, його почті дома ніколи не було, він працював на Лисій горі і пішки туди. Ви знаєте, де Лиса гора...

На Дніпро дітьми ходить дуже далеко було. Я жила не тут, а в центрі села, мама нас малих не пускала, боялась, сама нас водила дуже рідко. Так шо ми так не росли, шо, ага, – побігли, покупалися. Мама дуже боялася за нас і викраювала такі моменти там, шо водила нас. Так що ми не, нічого хорошого і не запам'яталося із життя...

Війна відклалася в пам'яті. Ну шо, папа в той час уже, перед війною, працював в МТСі, бухгалтер. МТС евакуіровали і папа виїхав з МТСа, а з людьми не розплатилися. І вони прислали папу і ще помоєму [Козиряцького], я вже не пам'ятаю, з грішми, шоб вони видали зарплату і забрали сім'ї. Ну якраз так получилося, папа приїхав, роздав зарплату людям і дали йому із колгоспу підводу на дві сім'ї, – Козиряцького, от я вже не пам'ятаю, він тоже працював в МТСі, а ким він працював, не знаю, і нам. Ну ми погрузили ж свої пожитки і до берега

на переправу, евакуіроваться. Під'їхали туди, стояли цілий день з утра до вечора, а вечором приїхали і все время ж переправляли солдат. Багато їх було, дуже багато було і цивільних, нас же ж держали, потом, потом, от. А тоді перед вечером десь годин у шість, мабуть, розвідка приїхала і крикнула, шо біля села вже німці, і хто куди. І ми все бросили і додому, от. А тоді вже аж прибігли ж додому, а всі ж пожитки там, ну пішли забрали, куди вже ми, уже ж ніякої переправи. Ще солдати переправлялися, от, а ми осталися тепер дома, ну і так тоді жили при німцях.

Солдати не всі переправилися, хто куди ділися, як миші розбігалися. А потом ми ж і самі ж там не сиділи, ми ж боялись, та й ми вобще під страхом. Як тільки німці приїхали, нельзя ходить так, хтозна шо буде, це ж розкажуть, шо ми хотіли евакуіроваться. Ну так добрий час, тоді не трогали нас.

Ну а при німцях жили як і всі. Ну погано жили при німців це ж ясно, нічого ж хорошого не було. Робили... Тоді були перші-четвертітреті класи, по-моєму, мама працювала в школі. А папа, по-моєму, ніде не працював...

Бачите, о, нємци як ішли побідітєлями, то воно нічого... Було вони пройшли і їх і не було тут. Тут був старостою німець, Йосип, Роберт у Мар'ївці і наші, радянські хлопці вони були, вони хароші, до людей вони відносилися хорошо. Сестра їхня, Ельза, навчалася по-моєму, може з Тихоновною [Бережна Ніна Тихонівна], вона вам не згадувала? Ця Ельза, вона дуже дружила з моєю сестрою. Так благодаря їм моя сестра ізбіжала Германії, вона підсказувала, коли буде набор, і сестра ховалася. По-моєму, і Ніна тоже так, не пам'ятаю цього. От вони були непогані до людей.

Поліцаї були і були різні, ну до мене, я дитина була ще, до мене воно не доходило ще. Ми не боялись. Я не знаю як вам казала Тихоновна, ну я не пам'ятаю, шоб я боялася там німців, може як верталися, одступали німці, тоді було, канєшно, страшно. Тоді німці позволяли собі, шо хто хотів, те й робив. Наприклад, такий случай був. Папа ж остався ж тут, то він ето, ховався. Копали спеціальну яму, де він ховався, у нас садок з малиною був, так там він сидів все время, от. Причому зимою це не можна було до його і підійти, бо сніг же ж видно було. І був такий випадок, шо якраз пройшли мимо цієї ями, де папа сидів, і в метрах п'яти-семи розстріляли одного сельчанина, тому шо ж біля нього. Він тоді вийшов утром і німці об'явили, шо хто де остався, шоб вийшли. І він вийшов тоже, побоявся вже, шо його можуть і вислідкувати і так дальше. Я вже не знаю скільки чоловік зібралося, по-моєму, около ста, більше, мабуть більше, і десятого розстріляли. Посчітають десять і

одинадцятого чи десятого, я вже не знаю, і розстріляли. За те, шо ховалися од німців, не хотіли евакуіроваться з німцями. Це перед відступом. І був розстреляний тоді якраз і мій соученик. Це ж представте, це було йому десь років тринадцять-дванадцять і його розстріляли тоже. Отак тут у нас він в братській могилі.

Оце якраз вони прийшли, як відступали, і оце ж облава була і ото там більше ста чоловік, ото считали десять, а одинадцятого... стріляли.

А ми тоже ховалися, з однієї улиці перебігали, не хотіли ж тоже евакуіроваться. Ми так із однієї улиці переїхали на другу улицю, а тоді дальше, от. А бігали ж додому ж, і шо як, ну і по нас тоже стріляли.

Тоді тоже такий випадок був, шо нас вигнали на другу улицю, Широка, її назва. А тоді в мене була дуже красіва сестра, вона на п’ять років же старша. Їх ганяли, молодьож ганяли на окопи. І до нас зайшов, сюди ж, де ми були на квартирі, зайшов німець, побачив сестру. А ми її наряжали та й мене, хоть я і мала була тоже наряжали в шмаття грязне, на голову надівали грязний платок, павутину, шо тіки могли. І він прийшов. Глянув на неї і каже: “А ну скидай, – каже, – я тебе, – каже, – знаю, я тебе бачив”. А мама показує, шо вона умалішонная, а він – ні, ні, – причепився ж до неї. А тоді ноччю прийшли, мама не одкривали, каже: “Комендант не розрішає одкривать”. Вони витаскали вікно із рамою, з усім, наставили гвинтівки, а я так злякалася, шо дієтвітельно як умалішонная була. Мене так тіліпало, так трясло! Я не пам’ятаю, чи я бігла на штики, на гвинтівки. Вони наставили у вікно, мама мене держе, а я вириваюсь і біжу туди. Вони зайшли в хату, забрали корову у хазяїна, і начали требувать, шоб сестра вела їх корову показувать чи забирать, чи шо. А я сиділа, з мене і слина текла, я була ненормальна, він показує, а мама каже: “Она больная і ця больная”. Ну, вобщім, Бог милував, вони в нас не наробили гріха, а через четирі хати вивели жінку молоду і насміялися як тіки хотіли.

Після того на утро я начала кричать, виїжаємо і все! І ми виїхали. Ну як виїхали, возиком вийшли за село, перелякалися, і жили ми в якісь Грушівкі, там недалеко оце... під Нікополем. Причьом так получилося, шо ми тільки виїхали, на другий чи на третій день наші зайшли. Так ми до того плакали, шо як же ж ми, скіки ж ми мучилися і виїхали з села, - наші прийшли.

А батька забрали, батько був в Германії, батька погнали в Германію. А ми – я, сестра і мама були в Грушівкі, місяць іще терпіли. Ну а тоді уже ми прийшли, вже все тут було, всі свої, все харашо.

Після війни теж голод був, теж розруха.

Я пішла в школу в п’ятий клас, ну і закінчила тут десять класів в 47-му році. В 47-му голод був. Голодували, мама пухла була, їли і тра-

ву, і шо тіки ми не їли, вижили. Спасали буряки, у нас буряки були. Город же був, те шо сіяли на городі там, картошка, буряки, городина у нас була. На нашу сім'ю хватило, но по сусідстві двоюрідний брат мамин жив, він так з голода і умер. А мама ж помагала йому, давала йому, а тоді в самих нічого не стало їсти тоже. А вже весною, тоді ж і лобода появилася, щавель начали їсти. За щавлем їздили у плавні. А в нас же був кінський щавель і той, не хуже того було, от. А потом мама працювала ж у школі і батьки учнів, вони наші були якісь далекі родичі, вони працювали десь у радгоспі. Ото маму трошки підкормлювали, то городину давали, то те, то се... та так і вижили. А чи в школі дітям щось давали – я не пам'ятаю. Вчителям давали, пайок був, уже скіки я не пам'ятаю. Я знаю, шо я ходила по хліб у школі, ну дуже мало, його не хватало.

Закінчила я десять класів. Був у нас випускний вечір, краще його не згадувать. Я ж кажу шо в мене в житті нічого хорошого не було. Мама захворіла, у неї дуже в тяжкій формі був клімакс. Врачі начали признавать тіхоє помєшатєльство, мама повісилась... І це якраз було на екзамен, я здавала екзамен. То який в мене був вечір? [Плаче] Ніякого в мене вечора не було. Вечір був, причом я ще ходила получила атестат із папою. Пам'ятаю як раділи, танцювали, веселилися, а я пішла додому, в сльозах.

Тоді поступила в Запорізький педінститут на факультет російської мови та літератури...

Вчитися було в педінституті тоді нормально. З викладачів майже нікого я не пам'ятаю. Я тоді, от не пам'ятаю їх, імя-очєство, фамілію. Це ж тоже так, понімаєте, я дуже була нервова, жила тіки, як кажуть своїм горем. Пішла до ректора інститута, попросила шоб він мене перевів із пед на вчительський, бо кажу: “Батько не може мене вчить, шоб я скоріше на свій хліб пішла”. Він мене перевів, я два роки повчилася там. А нас у нашій групі якраз, тоже так, одна я була така і друга така ж тоже, пробачте, ненормальна як я. А тоді ж старе зданіє було по центральній дорозі, отам вікна одкриті, і як тільки хто умирає, несуть-везуть... [Там же був цвинтар Філіповський] От я не помню де, як, шо, но мімо наших вікон... І оце музика тільки вдарила, Галя Білоус (у неї тоже мати померла) січас падає, губи синіє, витягується, кончається...

Я закінчила учительський інститут, поїхала працювати у Новоніколаївку. Там попрацювала я всього чотири місяці, а тоді рішила лучше вийти заміж [сміється]. Так получилося, шо я поїхала туди, а захворіла, признали туберкульоз льогкіх. А тоді ж рентгени як працювали: я приїхала на рентген, а мені сказали, шо рентген поламаний, но у вас льогкіє задєти. А в мене тут молодой чєловєк був, я приїхала, дома

розказала. Я тіки тоді узнала, шо цей же син у [мачухи] туберкульозник, вони даже не признавалися, казали, шо плєврiт. А вона садила нас із ним з однієї тарілки їсти. Ну і це все якраз розкрилися, як в мене на руках больнічний по туберкульозу льогкіх. А цей же ж мій молодой чєловєк сказав: "Всьо, кончилось, завтра розписуємося, ми тебе забираєм сюди". А він туди до мене їздив. "Забираєм тебе сюди та одгодуєм якось, а так ти там так і вмреш, а тіки, – каже, – в тебе нема туберкульоза, в тебе [нерозбірливо]". І то ми розписалися в 51-му році, я тоді приїхала сюди. Тоже ж голі, босі, і він і я. Жили ми тут оце посусідству, а тоді начали строїть, построїлися, тоже в злиднях, поки викарабкалися. От не пам'ятаю вже тоже, по-моєму, в якому я році, та в скорості я поступила заочно, закінчила педінститут, от. І проробила тут весь час без всякіх приключеній.

Працювала я вчителькою, п'ять років працювала організатором внекласної роботи, а потом по собствіному желанію і тоже ж недопрацювала до пенсії, отот так. А чоловіка, бачите, пережила...

Був на квартирі [у батьків колись] Струнніков. Малював портрети, ось тут же він написав [показує]: "Гостєпріімній хазяйці Дар'ї Титівні", по-моєму, да? "Одарці Титівні Пазютивні від автора Струннікова", "21-й рік". Він їм малював, ну, як подарок, а тут у нас у селі багатенько було він людей малював, Струнніков. І забрали, викупляли, ці портрети...

Карая Надія Михайлівна, 1924 року народження, Непочатая Олександра Михайлівна, 1929 року народження, с. Біленьке Запорізького району Запорізької області[1]

Карая Надія Михайлівна: Звуть мене Надєжда Міхєєвна Карая. Народилася 1924-го года, второго фєвраля, Запорожская область, Акімовскій район, село Красноармєйск.

Непочатая Олександра Михайлівна: І я тоже там народилася, Акімовскій район, село Красноармєйск, Олександра Міхайловна Непочатая, 29-го года, 27-го апреля.

Надія Михайлівна: Папу звали Міхаїл Артьомович Карий. Він народився 1897-го года. А мама – Марфа Яковлєвна, дєвічя фамілія її Панова, а по папі ж Карая. Народилися вони... В Запорожской області, Камєнско-Дніпровський район, по-моєму, там були...

Бабушку помним, Марія Тіхоновна, а дєдушку ні....

Олександра Михайлівна: Ухажували за нею.

[1] Опитування провели А.В. Бойко та М.А. Бойко (22 червня 2002 р.).

Надія Михайлівна: Ми жили всі – Запорожская область, Акімовський район, совхоз "Переможець". Батьки там жили, да. Ми там родились.

Олександра Михайлівна: І ми там родилися... тоже в Акімовськом районє.

Надія Михайлівна: А приїхали сюди ми уже у 50-м году.

У батьків, у папи, де ми жили же... хазяйство було...

Олександра Михайлівна: Держали гусей, поросят було.

Надія Михайлівна: Дєдушка не знаю, бабушка з нами жила, там була корова, порося було...

Олександра Михайлівна: Ще і баран був, барашек. Гуси були, кури були...

Надія Михайлівна: А такого більше ніякого хазяйства не було.

Олександра Михайлівна: [Батьки] работали і всьо.

Надія Михайлівна: Работали. Уже при моїй памяті, шо я помню, папа работав у совхозі... цим... завскладом горючого, заправляв.

Олександра Михайлівна: У нас колхоза там і не було.

Надія Михайлівна: У нас був совхоз з самого початку, да. А чим він відрізнявся від колхоза, я ж тоді не знаю і як воно. Це вже як начала, шо ми вже начали знать як воно, а то ж шо ми? Малі були, ми не інтірісувалися нічого, даже не знаю як вам сказать і шо вам сказать.

І батько там працював.

Олександра Михайлівна: А мама на фермі.

Надія Михайлівна: Це ще до голоду. До голоду, а як голод начався, шо голод у 32-му на 33-й, кажеться, да? То ми уже, ми помнили. Десь пішов папа на заробітки, не знаю де, пішов хто його зна, де він пішов, о. То там хліба давали по скікись там, не знаю, грам. Ну вобщім, у нас була сім'я п'ять чоловік нас було, дітей...

Олександра Михайлівна: І мама, і папа, і бабушка.

Надія Михайлівна: Да. І це папа десь пішов. Нєт, трошки не так мабуть. Це ж де?

Олександра Михайлівна: Я не знаю, де папа работав.

Надія Михайлівна: Ми голодували, голодували...

Олександра Михайлівна: Голодували, брат був пухлий...

Надія Михайлівна: Пухлі були, голодували. Ну а проте не на каждому отдєленії [у совхозі] був голод. Не на каждому, на одном отдєленії жили люди, нічого, без голода, вони не знали голода, а на другому отдєленії, ну напрімер, і в нас...

Олександра Михайлівна: Там була, пєрвая, вторая отдєленія, третяя, четвьортая...

Надія Михайлівна: Совхоз такий був, він один считався.

Олександра Михайлівна: А центральна була ще, там всі начальство були, шо туда їздили получать і хлєб, і продукти, і товари, і все, це в центральному отдєлєнії.

Надія Михайлівна: Ну от як папа поїхав десь шукать, шоб же ми не померли, то приїхав він у совхоз же ж, у цей, де ми січас оце ж, де ми народилися, і привіз відтіля... Хліба багато привіз, заработав там, давали чи на паї, чи на трудодні, чи хто його... Ну, вобщім, привіз хліба багато і сказав мамі, шоб дітям багато не дала хліба, по кусочку. Через те шо понаїдаються і... Мама і робила, по кусочку дасть і з'їли ж, на другий раз по кусочку, шоб не наїдались. І так папа остався там работать, оце ж на цьому третьому отдєлєнії устроївся він на склад, де горюче, заправщиком тракторів, комбайнів. Работав там заправщиком. А потом...

Олександра Михайлівна: А потом сестру заставляли скирдувать, управляючий заставляв. Іще у нас сестра була, заставляв скирдувать, вона каже: "Я не вмію скирдувать". Ну він нагнав її з роботи, каже: "Єслі затече скирда, будеш полностю отвічать". Ну а як же, вона якщо не вміла скирдувать, як вона буде... Та ще сказав, шо буде отвічать. Папа тоді і розсердився, отак розчіталися, приїхали оце сюди, у Беленьку...

Надія Михайлівна: Як казать, так казать усю правду і вспоминать як воно, хто оце...

Олександра Михайлівна: В 50-м году приїхали.

Надія Михайлівна: Ну а в школу я ходила ще там, в Акімовке, в Акімовском районі, совхоз "Переможець" це...

Олександра Михайлівна: Я не ходила в школу, ну там була школа.

Надія Михайлівна: Була школа, я там дев'ять класів кончила, а десятий мабуть не кончила, бо война началась.

Війна началась. Були німці, в нас були німці.

Олександра Михайлівна: І румини, і німці.

Надія Михайлівна: Ой Боже, яких там тіки не, яких там тіки не...

Олександра Михайлівна: Було румини прийшли, дощ такий, слякоть, а він маму за руку взяв, румин, шо "виганяй дітей із хати". Усіх нас мама повиводила з хати, а він позаводив у хату коней своїх. А потом, той, нємець ішов та каже: "Кіндер, шо це кіндер?". Мама каже, шо вигнали з хати, а коней завели. Він туди, у хату, як, шо він там вже кричав, не знаю, зразу повиводили на улицю, а дітей мама завели, нас усіх завели у хату.

Надія Михайлівна: Були, були і німці хароші...

Олександра Михайлівна: Були і хароші німці, і були хароші і румини, як хороший він такий, він хороший. А як поганий, то він і наш поганий, і руський поганий.

Надія Михайлівна: Коли одступала наша армія великих таких боїв у нас не було. Нас вакуіровали, виганяли, все позабирали, ну як... Ми ще при совєтській власті вакуіровалися, ще нємци не прийшли до нас. Десь вони ще були, ми не знали, де вони ідуть. А уже тіки повивозили нас у степ, побіжали хтозна куди...

Олександра Михайлівна: А ці самольоти з транслірующими цими пулями стріляли по нас, шо ми тачками шиєм, у кого коровка єсть, то за ту коровку...

Надія Михайлівна: Виїзжали хтозна куди, ну евакуіровались.

Олександра Михайлівна: А хтозна, повиганяли і всьо. Ну наші ж оце були, а хто уже виганяв, не знаю. Ну шоб не було тут, бо вони же знали, шо... німці прийдуть.

Надія Михайлівна: Людей тіки евакуіровали і все, а може і совхоз, ну ми тоді і не знаєм толком.

Олександра Михайлівна: А хто це евакуіровав, що тоді ж наші прийшли, як наші [ж прийшли]. Були і ночю вже приїхали, вернулися, додому їхали, думаєм, шо будем додому їхать.

Надія Михайлівна: Шо буде то буде...

Олександра Михайлівна: Ну куда їхати, як...

Надія Михайлівна: У пекло, куди?

Олександра Михайлівна: Ну да. А тоді вернулись домой тоже, посьолочок був тоже наш, о, там переночуємо, коли ноч, – прийшли наші вже...

Надія Михайлівна: Руські.

Олександра Михайлівна: І крик, плач, цілуються всі, раді, шо наші прийшли.

Надія Михайлівна: Це вже нє в 41-му. Це вже даже чула якось уже [сестру] забрали в Германію, ой, уже нічьо не помниш.

А німці, в нас німці недовго були, недовго. Ну я знаю, скіки вони там у нас побули? Може з год. Як ото комендант ходив до коров це гнать [нерозбірливо], били. Хто його зна, вже нічо не помниш.

Були німці в нас, комендант був у нас, це в нас центральна була, сіталась, центр совхоза, о. То там комендант був, а так приїзжали сюда, як...

Олександра Михайлівна: Ну як, провірять чи хто, приїзжали.

Надія Михайлівна: А наші всі чісто шо були, тут у нас оставалися, то так вони і оставалися.

Олександра Михайлівна: Це ж при німцях у Германію брали, а папин друг був поліцейським. Три рази, четвертий раз оце вона [сестра] тікала, як у Германію забирали. Приходила домой, то ми її носили на город їсти і воду, і все. Вони кукурудзинням обгородили, шоб не видно

було. А папа ж як другу сказав, а він каже: “Веди її додому”. Вже посліднє время чуствовалось, шо наші прийдуть. А папа узяв та й привіз, привів додому. Пішов на город, а цьому ж сказав. І через время він прийшов і забрав сестру, забрав і отправив оце в Акімовку, у район, і всьо. І отправили, і через два дня чи двоє суток, чи на другі сутки наші вже прийшли. А всьо равно довезли до Германії, но вона вернулася додому. Довго не було чуть, уже всі люди прийшли, а її все не чуть було. А пісьма не доходили, вона писала, а чьо-то не доходили пісьма.

Надія Михайлівна: Папа работав тоже ж тут.

Считався, як совхоз так і остався совхоз, о. Як і німці були, так і работали...

Олександра Михайлівна: Дєньги получали.

Надія Михайлівна: Був же у нас мабуть і управляющий...

Олександра Михайлівна: Був, канєшно, бригадіра були.

Надія Михайлівна: І на полі працювали.

Олександра Михайлівна: На полі я на прицепкі більше була...

Наші прийшли, як хліб зібрали... Такі хлібини, було, мама із пєчки витягують, так не витянуть, а перекидають, шоб витягти хлєб. А тоді воєннополєнних наших багато йшло, то вони пошти кажен день пекли хліба, давали поїсти. Ну вони у німців були, а тоді я знаю, як воно.

Вже як наші прийшли і уже ж хліб зібрали і мама оце, мама намолола...

Надія Михайлівна: То мабуть не так...

Олександра Михайлівна: Ну намололи муку.

Надія Михайлівна: Після війни ми там працювали, пошти все время.

Олександра Михайлівна: Работали і поки полдісятого.

Надія Михайлівна: Як война кончилася, в 45-м году, от ми там ще п’ять год прожили, а в 50-м году приїхали сюда.

Тут, хто його зна як було. Хтозна, кажуть, розказують, тоже було і вбивали, і розстрілювали мірних жителів, но в нас, в Акімовкі, такого не було. В нас такого не було. Може десь у самому центрі де, но так на окраїнах в нас такого не було.

Олександра Михайлівна: А тут нас прийняли погано, погано прийняли. Я ж була в Запорожжі, а тут...

Надія Михайлівна: А прийняли як. Папа, раз там не вжилися ми, шукать місто десь луче, то поїхав сюда. Приїхав, найшов собі работу, приїхав...

Олександра Михайлівна: Плотніком устроївся в школі.

Надія Михайлівна: Каже: “Приїдем, поїдем в друге село”. Ну поїдем, то й поїдем. Приїхали сюди, встроївся папа на роботу і ми живем. Ми як миші, та й те не корєнниє біляни, приєзжі...

Олександра Михайлівна: "Приєзжі" нас називали.

Надія Михайлівна: Да.

Олександра Михайлівна: Ми не як біляни, це січас уже, а старі [нас] "приєзжі" називали. А я, було, їду додому у автобусі, автобус пустили. То був катер ходив, а тепер автобус пустили. Воно як із ночі іду, це на автобус, місто єсть та й сяду. Ой, як вони кричали, старі біляни! Ну біляни їх називали, корінні біляни. Уже молодьож – уже совсєм другоє дело. Так вони і зганяли з мєста, і називали "румини", "понаїзжали сюди", і руминами нас називали. Поназивали, шо зайві міста не захватиш. А вони стоять же торгують, от, а я ж то їду з роботи та ще й з ночі, думаю сяду, раз єсть мєсто. Кричали дуже, а тепер усі повмирали старі...

Надія Михайлівна: А молодьож уже вся...

Олександра Михайлівна: А молодьож, біляни, такі як уже обращаються харашо.

Надія Михайлівна: А так ну шо ми можем розказати? Я, напрімєр, усе забула, шо називається. Воно б може і не забула, як не хвороба ця.

Бугарь Антоніна Василівна, 1914 року народження, с. Біленьке Запорізького району Запорізької області[1]

Антоніна Василівна Бугарь, 14-го году, народилася у в Біленькій. Тут же ж народилась, тіки не в цьому домі. Ми жили там, Каховку як ото пустили, вода залила наш город, під хату пішла вода і там не можна було жить.

Батька [мого] було звать Пазюк Василь Дем'янович.

А мати – Анастасія Денисовна, а по-дівочому не знаю. Це вже тридцять год як мати вмерла, то мати три місяці тіки не дожила до ста год. Вона була кругла сирота. І батько сирота, і вона була сирота. То дідабаби я не пам'ятаю.

Батько робив у кузні, кував. Кузня була од колхоза, це не те, шо він сам робив. А поки ще колхоза не було, він робив оце у Ревенків, у Біленькій, де мати оце моя жила. Батько і мати померли у моєї матері, взяла її тітка, і ото вона в тітки жила. І батько мій там робив, зразу учеником, а потом вивчився і став тим. Ну він як сирота ж, [наймався] понятно? І вони оддали її за його заміж, понятно? В його не було нічого. Тітка хатинку там поганеньку построїли їм і ото вони там жили, понятно? Ото так. І він ото робив кузніцом, а як колгосп став, він у кол-

[1] Опитування провели А.В. Бойко та М.А. Бойко (23 червеня, 2002 р.).

госп пішов, од колгоспу, в колгоспові робив, не частно, не то шо він для себе, а од колгоспа.

Землі тоді не було в їх нічого, це вже землі, як оце в 17-м году стали давать землю, тоді вже і на нас стали землю давать. У їх вобщем було нас п'ятеро дітей та їх двоє, ото давали. Ну а землю ж ми не могли оброблять, у колгосп одали ж. А поки колгоспу не було, отдавали людям, у кого там коні були, понятно? Отдавали там ото, ну як би вам сказать... в аренду. Ну не помню яку частину, щас і не знаю. Ото вони там сіють, косять, нам ото зерна привезуть скіки, ото і все.

А землі на кожного чоловіка давали по два гектари. Нас п'ятеро дітей та батько і мати, понятно, от. А тоді то пішла у колхоз. Батько тоді робив, поки молодший, у кузні, а як уже постарів, то був сторожом у колгоспі. Даже був сторожом у теплиці, де вирощують разні оце там помідори ілі капусту, огірки. Ну і з Запорожжя приїжали фотографірувать і батько був сфотографірований на кіно, та й батька фотографірували.

У дитинстві тоді діти гралися, тоді діти робили, понятно? Ну а тоді так ото сусідські діти, це ж і я, так вийдем на улицю та трошки пограємося там чи в м'яча, чи так ото побігаєм, особєнно дєтства в мене хорошого не було.

В м'яча харашо грались – один м'яч кидає, другий палкою б'є, а там же ж той, а ми тоді біжимо, там до якої межі, як вспіли. А як не вспіли, там м'ячом ударили, значить ми уже тоді переходим, вони тоді беруть, а ми встаємо в поле.

Як маленькі були, кукли ж шили, дівчата кукли шили, кукли грали, дівчата збираються, хто найлучшу куклу пошиє, от. Тряпки ж були, у матері попросиш, дайте мені лоскутів, шиє ж мати, тоді ж... швейпромів не було, шоб там швейпроми шили. А кажда мати вміла шить і шиє то з плаття, то з сорочки. Кукли робили тряпчані, а там ото фарбою такою розмалюють, наведуть і брови наведуть, і все, і голову зроблять, і волосся, і косу, все як кукла.

[А так] ніяких таких ігр не було. Знаєте тоді як було, тоді бєдность така була, шо нічого не було такого шоб ігри, які там ігри? Ті люди, шо харашо жили, ті канєшно, шо в їх було все, а шо в нас? В нас нічого не було.

Я вам скажу, оце ж тепер живу я і чую, як молоді спорються з батьками, з матерями і все. І батьки між собою, батько-мати між собою спорються. Я прожила, я не чула, шоб коли батько повисив голос на матір, чи мати обідила батька. Ми не чули спорки ніколи, несмотря на те, шо ми жили в одній хаті. Це не так як тепер, каждому комната, а тоді знаєте шо, ще у нас серед дівчат і син був. Син оженився, невістка

була, діти в невістки були, от. Ну жили дуже дружно. Я вдивляюся, шо тепер оце спориться, для мене це диво, ну я не чула, щоб батько сперився з матір'ю, такого ніколи не було.

Діти робили все. Старшим давали там, ну город же ж був, на городі там шо робить, молодшим, ну як я сама менша, підмести двір там, чи шось таке. А ще мати привчала нас до всього робить. Ще ж маленька я була, уже велика, а тоді ж хати були, знаєте не такі як тепер, – з призьбою, земляні хати, нада було мазать. А призьбу нада рудою підводить, і хату підводять, і призьбу мазать. От мати в мене і каже: "Тоня, іди будеш підводить". А я кажу: "Ма, та я ще ж не знаю, я ж вам спорчю", – "Нічого, я поправлю, іди", – "Ма, я ще ж мала". – "Нічого бери, бери щітку". Беру я щітку в руки і веду, ну десь там може, знаєте, трошки не так, – мати підправе після мене. Ну шоб колись чи кричала мати там, шо там не так чи шо, цього в нас не було. Сім'я була дуже дружна, дуже дружна була.

Призьбу підводили рудою глиною і кізяком, коров'ячий чи кінський. Ну стіну білили білу, а призьбу рудою мазали. Ну а якже, спризьба – це ж якраз коло землі, ну отака завбільшки, заввишки, спризьба буде... [сантиметрів двадцять], да. Так воно ж буде, шо ж воно, пиляка і все, а то руде, а таке біле далі.

Старші [сестри] – ті пряли постійно, там ткали, все. А в мене, значить, обов'язок був такий – м'ять коноплі. Ну вони ж такі довгі, і ото значить покладуть мені і я ногами ото тру-тру, поки зроблю їх м'якенькі. І ото ж у неї костриця є, у коноплях, поки уся костриця випаде, понятно? Уже готове. Тоді подивиться там чи невістка, чи мати, – уже все, хвате, не нада м'ять.

Коноплю самі сіяли, на городі сіяли. З неї ото ж ткали полотно, понятно? Пряли, прядка така була, гребінь був. Це ж [нерозбірливо] вона бере потрошку, а прядка крутиться, пулька накручує. А тоді верстат був, ткали самі полотно. Витчуть полотно, а тоді білить. У воду намочуємо і розкладаємо на сонці, потом нєсколько раз зробимо, воно стане біліше, понятно? Ми ткали тіки полотно. А тоді шили сорочки і плаття.

Це другий раз до дванадцяти часов сидять коло прядок. Це в нас, значить, було дві дівчат пряло і невістка, три прядки стояло, понятно? І оце пряли вони на сім'ю, все ж на сім'ю. Усе ж, усе ж було. І укривалися тоді ж не одіялами, а ліжник там був чи дерюга була. Ну рядно так буде, о, пожалуста, оце таке нада було приготовить. І рядно самі робили. Тіки ж це полотно як роблять, так на прядку, – це тоненьке, понятно? А на рядно – це на веретено, веретено таке і ото береш отакого його крутиш, а тут смичеш. І оце тут у тебе крутиш, а нитка отут з

валу. Тільки це вже не з коноплі, не з [нитки]. А вал, – це вже те, шо на полотно йде, тонке витягнеш усе, а остається тіки вже там таке, шо на вал, понятно? А тоді ото з валу потом, вал той ото веретеном крутиш, поки воно крутиться. Накрутиться веретено, на клубочок змотаєш, опять, так от і робили.

Я не ткала, я ж мала була тоді ж, мене не пускали ткать, кажуть: нитки порвеш, а мені хотілося. Оце як устане невістка з верстата, піде на двір, а я скоренко сяду, поки нікого, кинула і стук, стук, стук, а ногами ж тоже так. Так кіну і опять, то так харошо. А тоді ж гляну у вікно, вона біжить, думаю, треба уставать скоренько, устаю, а вона входе: "Шо сідала за верстат?", – "Та ні", – "Неправда". А я кажу: "Та трошки, я не вспіла, як кажуть тіки сіла, хотіла, побачила, шо ідеш та я і встала", понятно?

А верстат люди спеціально робили тут в селі. Робили в селі і ото так. Кому треба – отож бере, ну оце, наприклад, як на кварталі два верстати: один сьогодні, можна завтра там... Ото так ділили. Ходили так, береш у кого верстат.

Сама старша [сестра] виучилась, пішла вчителювати. Друга була у хазяїна, найнята, Ревенко Фока, оце він тут жив, на цій улиці далі. Коров доїла там. Він же багач, багаче був... землі багато мав, хата цеглова була, гроші були, от. А тіки робив він тоже од зорі до зорі, не тіки робочі робили, а й він робив, од зорі до зорі. Не те шо там робочі роблять, а він спить. І в його велика сім'я і наймав багато. І сім'я вся робила тоже. Не було такого, шоб вона там не робе чи шо, а оце ж і посіють же, багато ж сіяли землі. Це ж нада скосить, пов'язать його, помолотить, то всі ж ходили на в'язать. Він на сезон наймав, да.

І оце сестра одна й друга, дві ходили на сезон, [наймались]. А взимку ж пряли, взимку пряли. А влітку – по городам оце, ходять по наймах, ото заробляла ж собі, шоб було в шо вбуться, вдіться, ото таке. Платив грішми, ну і хлібом, ну шо треба було нам, понятно? Якшо нема в шо одіться, значить вони грішми, там же купить чи чоботи, чи шо там кому? Це вже вони гроші оддадуть, а вже батько і мати купує. А якщо хліба немає, можуть хлібом дати. Таких, до яких наймалися, не багато було, не дуже багато. Ну може, село в нас велике, оце на село чоловік тридцять якшо було, так і харашо. Не дуже багато.

Був тут і пан, ну я не помню, це до мене ще він був. А тоді вже тут була школа, так шо до пана не ходили. Батько робив у пана, він робив зразу коло волів, ото вхажував, їсти давав їм, чистив коло їх і все. Ну небагато, а потом то взяли Руденки у кузню і він став у кузні робить... А як пана звали не помню, не буду казать.

Економія була велика [у пана], ну батько там не дуже довго був. Його оці [Руденки] забрали. Батько був трудяга такий, хоч і молодий, но вони побачили, шо хароша з його може буть людина і вони забрали. Ну це ж тоже ж багаті забрали, у їх же була кузня, все було в їх і те, наймали оце ж землю. Їм бідні здавали, а землі ж багато було, так шо наймали це ж косить, в'язать, молоть, це все ж наймали вони.

Батько був у кузні. Там же ж він не тіки один був, а колгосп як став, так було їх там чоловік десять, понятно? Так шо ото батько наряд давав каждому шо робить і сам робив же. А мати ж по хазяйству, коло плити їсти готувала, сім'я велика була.

Їсти готувала борщ, гарбуз, кашу. Все таке готували. У нас, було, тепер же немає так, а в нас, було, значить, квасили буряки, от. Буряк кидали туди, вода кипить, – кидаєш буряк, картоплю, от. Википає харашо, а тоді там зажарку робиш, чи салом затоплюєш, чи там олії вправляєш. Вчила мати, вчила всіх, учила. А борщ коли з м'ясом, а більше без нічого варили, клали і помідори, і капуста, ну все, шо треба, і квасолю клали, шо треба в борщ, хто з чим любе, понятно? Хто любе, шоб з квасолею, хто без квасолі, кому який нравиться борщ.

Борщ, суп варили у печі, в казанку. Ото рогачом сунеш його в піч, а тоді витягаєш як ото уже попробувати чи він готовий, і витягуєш звідтіля по-маленьку, шоб не те. Це все вчила мати, нас усіх.

І хліб [мама] пекти учила як. Ну я буду за себе розказувать. Я ж була сама младша, ще ж мала, вона каже: "Тоня, будеш місить хліб". Тоді були такі називались постовці, ну як діжка, поняв? Це отака невеличка діжка, і ото, значіть, там ото опарку запарим. Опарку, – значить, зараз закіпятили, у воду хміль і розмішували рукою, вона там постоє трошки, вихолоне, а тоді запарювали. Спеціально вже була приготовлена опарка, кидали туди опару. Оце ж із хмелю робили, з хмелю робили опару. Оце варили хміль з водою, а тоді кидали туди муки. Оце опара, у тісто його кидали, і воно і підходе. І один раз каже мати: "Будеш місить тісто". А я кажу: "Ма, та я ще ж мала", – "Нічого, я поставлю стільчик, на стільчик станеш і достанеш". А я кажу: "Ма, – місю ж, – а тоді, – Ма, ну я ж не знаю коли воно буде готове", – "Як, – каже, – буде од руки одставати, то буде готове", понятно? Тоді вже тісто місене. Ну, канєшно, після мене там ще мати подивиться, ще трошки поправе і все.

Ну тоді, тоді ж пекти, це ж у печі тоже треба пекти, треба ж піч натопить. Ну топили тоді так: дрова були, кірпіч був, ото топили... Ну скотина ж була, кізяки збивали до купи і ото, значить, висушували і той, і топили ним. Ну більше дровами топили, дров тоді хватало, дровами топили і оце горить же в печі. Кажу: "Ма, ну я ж не знаю чи воно

нагоріло чи не нагоріло", – "А ти так, хай хорошо прогорить, нєсколько раз, а тоді, – каже, – возьми кочергою, розсунь жар по стенках, от. А на середину возьми жменьку муки і кинь, як мука буде горіть, значить черінь напалилася, можна тоді і хліб ставить туди". А тоді хліб ото з діжки брали, отак виліпиш його, виліпиш на лопатку, така дерев'яна лопатка, покладеш. Клали туди із капусти сушеної той, листок, ото покладеш і ото лопаткой посунеш, лопатку витянеш, а воно останеться там, понятно? А тоді ж дивіться, чи можна його, треба ще загнітить. Це із споду, він буде уже той, підпікаться, бо я ж кинула, мука горіла, значить буде підпікаться хліб, понятно? А зверху може не той. Тоді покласти трошки там соломки чи шо, поперек же у пічі, а тіки поперед же хліба. Засвітить, і вогонь піде по хлібові, понятно? І оце воно хліб стане розовий, вобщім верх хлібини стане розовий, ага, вже загнітився, тоді одсоввуєш той жар і всьо. Витягали ж тоже лопаткою, ото туди засунеш і витянеш. На тиждень ото спечем і на тиждень хватало. Раз у тиждень пекли ми. Ми більше п'яти хлібин не пекли, шість найбільше і ото на тиждень хватало. Ну піч як велика, смотря яка піч, як піч велика і десять хлібин можна спекти. А як менша, – менше. Все завісіло од пічі, яка піч.

Зберігали [хліб] у хаті, воно лежало, спіціально в шкаф, шкаф така була, туди покладеш, закриєш, то там нічо, чисто, харашо, він лежав. Там такий ящичок, тоді накриєш там його, він не черствіє.

Ще готували кашу: пшоняну, ячмінну. Ячмень ото на ступі товкли, – ступа така, ото стаєш, отакого, а воно ж б'є. І ото поки воно обіб'є все, всю шкурку, шо вже тіки чисте остається ячмінь... Рису тоді ще не було, може хто багато жив, той рис їв, а в нас оце з пшона каша і з ячміню.

Садок у нас хороший був, це з груш, яблук, вишні – озвар хороший готовили. Оце ж узимку озвар їли. А літом тоже таке їли. А сушили це ж у пічі. Лист застилається газеткою чи там бумагою, тоді насипається туди потрошку і уже як хліб витягнеш із печі, уже ж піч не така гаряча. Тоді поставиш, і воно там ото прив'яне. Раз поставиш, другий раз і третій раз і готове. Це груші так. На сонці вишні сушили, а груші на сонці не сушили, тіки в пічі. Ну знаєте, на сонці на грушу було мухи сидять, це ж їх треба як розрізана, а як ціла, то друге діло, а як розріжеш, муха може сідать, а в пічі там ото поставиш і все.

[Мати по хозяйству ще й] стірала, дітей же ж було п'ятеро, нада ж було і постірать, і погладіть і все, шоб було чисте. Тоді машинок не було, руками стірали, милом. Мило самі варили. Ото так, курицю чи шо заріжеш, ото кинеш туди води іще там, брали порошок якийсь і ото воно вариться, вариться, поки стає таке як мило. Захолоне, а тоді різали на кусочки і ото так. Стірали, коло нас було озеро і то зімою на озері

ми стірали. Ну як стірали? Полотняне ж було, сорочки там, і штани, все ж було полотняне. Так ото ополонку таку виб'єш, кидаєш туди, витягаєш, а ногой отак совуєш по льоду, понятно? На озері вже мила не кидали. І так човгаєш, поки воно стане біле. А гладили утюгом, такий, шо кидався туди уголь. І отак гойдали його і гладили.

Матері це ще треба свині якщо є, коло свині, коло корови, це ж мати управлялась, а не батько. Мати оце вправлялась, а батько з робочими в кузні. Йому давали людей із колгоспу, він в кузні робив, от. А мати корову це годувала і доїла і нас учила доїть. Ще мала я була, каже: "Іди дої". Кажу: "Ма, я ж,– кажу, – не вдержу і відра". Вона: "Нічого". Стоїть мати коло мене, я беру відро, отак між ноги і починаю доїть. Дою-дою вже, уже немає, считай. Тоді кажу: "Ма, я вже видоїла". – "Ну вставай". Мати сяде після мене, трошки провіре, там ще трошки побіжить після мене і ото то. Це перве врем'я поки я навчилася, тоді вже сама я, мати тоді не провіряла після мене. І коли я вийшла заміж, так у чоловіка, значить, велика сім'я була. Було десять чоловік їх, три невістки було, і отож дві дівчат і хлопець нежонатий був. Дев'ять їх було, та я вже десята була. Ну от приїхали батьків брат, приїхав гукать на свадьбу. А мати й каже (а дві корови було), ну як це поїдем на свадьбу, хай батько їде. А був, шо женився, так батько був хрещеним, а як же це без хрещеного батька свадьба уже. А я кажу: "Ма, та їдьте й ви, а корови я подою". Це вже я вчителювала. А вона: "А та шо ти, корову здоїш?" Кажу: "Я подою". – "Та ні". – "Не бійтеся, ну, – кажу, – ось прийдуть іще люди, ви погуляйте на дворі, я подою, а ви тоді подивитеся". – "Та корова може тобі не одасть". Кажу: "Одасть". Сіла, одну здоїла, процiділа, матір баче, кажу: "Ну провірте". Сіла, молока немає, то значить я видоїла харашо, процідила. Сіла під другу, другу здоїла так само, тоді мати поїхала тоже на свадьбу, ото так.

При мені досвітків не було, це старші ходили. Сестри, ті ходили, ті збиралися сьодні там в одної дівчини, завтра в другої, післязавтра в третьої, ходили. Вишивали там, кружево в'язали вони, рушники вишивали, а я вже цього не застала. І хлопці там були. Хлопці ж приходили з гармошками. Пороблять трохи, а тоді пісні, музика, гармошка заграє, танці там після того, і тоді додому порозходились. Дівчата теж, ті з рушниками, шоб рушники шить, той вишиват чи там ще шось зробить, а тіки хлопці з гармошкою. Їсти там не готували, просто так збирались ото гуляли, а їсти не готували. Це може раз у тиждень. Дома нада було робить, знаєте, тоді не дуже гуляли, не так як тепер, тоді не гуляли, дома ж пряли.

Я ж не ходила на оце вишивать [на досвітки], а дівчата ж ходили, вишивали, плели кружево. Так всі там же і знайомилися. Я вже туди нє, уже се отпало, уже не було.

А як ото вирішували оженитися, вони договоряться, приходе, та каже: "Папаша, отак і отак, сьогодні прийдуть старости, ви приготовтесь". Ну мати приготове їсти, там чи жаркоє жарить чи риба, коли яка пора року, приготове їсти. Самовар поставе, а тоді ж були самовари, у самовар труба надівалася, угля туди кидали ото воно, угілля це горіло і поки аж закипить у самоварі вода, тоді снімаєш трубу і, так шо...

Приходили свати, ну договорялися. У молодої, як до молодої ж приходив вже жених, питали: "Согласна?" – "Согласна". Ну согласна, значіт. Приходе жених і приходе батько там чи із старостами, понятно? Ото. Ну приходять ото вони так. Договоряться, а тоді вже як договорились, тоді вже ставе мати на стіл їм закуску.

Зараз же молоду питають: "Ну як ти, согласна?" – "Согласна", – "Ну ти харашо обдумала? Шоб не те шо сьодні пішла, а завтра назад". Раньше ж цього не було, чи харашо чи погано, сказала "согласна", – живи, не те шо "я бросю". Ти ж дала согласіє, значить живи. І ото "Согласна"? – "Согласна". Все, бери магарич за сватання, а тоді договоряються уже, коли свадьбу гулять. Свати пішли, а молодий остався коло молодої, вже ночував з молодою після засватання, да. Переночував, пішов до своїх батьків.

А далі кажен день приходив до молодої ж оцево, а готовляться ж до весілля, вінчалися ж раньше. Перед самим весіллям дівчата у нас не збиралися на дівочник, цього не було. Ну, в основном, це вже підготовка до свадьби. Тут оце, значить, уже батьки, і одні і другі готовляться до свадьби, так шо тут уже менше ходять по хатах, а вони готовляться до свадьби. От женіх приходе до молодої ж, у молодої отночує, а тоді ж повінчаються, свадьбу згуляють і тоді вже ж жизнь іде...

У нас у Біленькій церква велика була, це приходили значіть на таке число. Приходять вони в церкву, молодий і молода, старша дружка, от. Піп вінчає їх, кольца ж понадівають, одному і другому і тоді приїжають до молодої... Сідають за стіл і там уже то дівчата співають весільних пісень. Співають весільні пісні, ото жалкі такі, шо дочка матір бросає, іде вже до другої. Молода плаче, а молодий сльози витирає, вобщім, кумедія ціла була. І оце весілля продовжувалося один день. А то там уже кури, каждий іде, хто на свадьбі гуляв, курицю несе, і тоді то їх патрають, жарять, варять і як закуска. Музика грає і танцюють, співають, все буває. Буває так, шо передіваються, ну це вже передіваються вони на другий, на третій день, а більшість не передіваються, так.

Свята, шо тоді було, усі святкували. Коли маленькою була на Різдво, вечерю носила. Якщо єсть хрещені батько і мати недалеко, несеш тим. А якщо далеко, то не підеш же ж значить туди, а сусідам понесеш вечерю. Мати там зваре кутю, рис на кутю був, купували. А як так, кашу варили, а на кутю купували рис. Рис, вишні там ото на рис покладуть, посолодять його, мед бджольний, ото таке несеш. Ну пирогів мати напече, принесеш, поздоровкаєшся, кажеш ото: "Батько і мати прислали вам вечерю, а я принесла", от. Вони вечерю приймають у мене, дають подарок, там в кого шо є. [А носили вечерю] в каструлькі, або тарілочка, або така мисочка, така шо внесеш. Отдаси їм, а вони на тарілочку на мою, своє кладуть, понятно. Вони викладають [що принесла], а на мою тарілочку кладуть своє і я забираю. Це ще в 20-х роках так було.

Ходили дівчата старші із звіздою, я не ходила. Оце ж зроблять ту звізду, ходили ж співали оце там пісні такі божественні, ходили до кого там отож, щедрували. Їм тоді давали подарки, гроші давали, шо в кого було.

На Маланку, на щедрий вечір співали ж, ходили ото, співали оце пісні. "Миланчина мати прийшла щедрувати"... Ну я забула вже, чесноє слово. Я мало і ходила, я вже не дуже, уже тоді воно отпадало оцево. Не забороняли, ну якось воно уже те, як пішла в школу, я ото більше знала про школу ж, а тоді я ніде не ходила.

На Великдень це ж паски святили, от. Ну і Паску ж святкували, паски пекли, ходили до церкви, святили паску, крашанки красили. Я один раз була на освященії. У дванадцять часов ночі мати прийшла, мене взяла, я спала до дванадцяти. А тоді мати прийшла, взяла, я там ото постояла, а тоді ж піп виходить, святили паски, крашанки, у кого шо є, сало, ще м'ясо. Те, шо їсти, коли прийдеш од церкви то сідаєш за стіл, те носили ж оце на Паску, у церкву, шоб піп посвятив, а тоді те їли.

На Зелені свята, це значить субота, це ж сьогодні значить нарізать хорошої зеленої трави, трусим долівки, тоді ж полів не було. Хлопці рубають гілки, [клетчання вішається] і в хаті, і на дворі, і на воротях, ото було. А далі в неділю ж гуляли. Ну в кого шо там, хто як зумів, так і гуляє. Хто там родичи приходять, гуляє, а хто сімейно там проводе, у кого як получаїться. Старші дівчата [через костьор плигали], а вже як я – цього вже не робили. При мені ніяких кострів не було, а ті дівчата старші, да. Я не бачила, ну вони мені розказували. Оце огонь горить, а вони переплигують через вогонь, уже сонце зайде, то вони тоді.

На Паску у нас, у Біленькій, були качелі. І ото на качелі каталися.

Був [пруд], тепер вже немає, а тут було оце як вийдеш сюди, де ми жили, оце все була площадь велика. А посередині церква стояла, там де

оце білети продають на автобус, на тому місці церква стояла якраз. І оце ж гуляли, тут площа велика була, церква, хорошо було, чисто, вже не було там ні сміття, нічьо. Красиво. Це каруселі на площі були. Ото круте там, а тут сідають по двоє на лавочки такі, і ото нєсколько штук, і ото вона круте кругом ото. А гойдалки, – це так там на вулиці в себе хто зробе, у дворі, і ото стає. Доску покладуть одну з одної сторони, другу з другої, бере за канат і ото так гойдаєшся, це таке...

Колхози в Бєлєньком почались аж в 32-м году. Записувались, собрали собранія, записувались. Вже ж там сєльсовети були чи волость називалася раньше, і ото збирали людей і казали, шо так, в колхози записували і ото в колгоспи ж ішли. Пошти шо всі [записувалися], у Біленькій якось там не дуже багато возражали, а люди шли в колгосп. Це не йшли куркулі, но їх мало було, понятно? Їх вивезли з Біленької...

Коло нас там, де ми жили раньше, через два двори жили ну багато, мельницю іміли вони, коні, багато їх було... Ревенки, да. Батька Ревенко Іван було звуть. Був у їх хлопець самий старший, тоже Іван. Дмитро був, Іван і Прокіп, самого меншого Прокіп, було, звуть. І дівчина одна в їх була, Шурка. Ну і от приїхали їх вивозить із Біленької. Ну діти ж біжать, я кажу: “Ма, я піду туди”. Мати каже: “Ну чьо ти підеш туди, не нада дітка йти, гуляй дома”. А я: “Та он дівчата всі біжать і я побіжу”. Ми тоді якраз ото по сусідськи через дорогу, далеко б то не пішла, а так пішла. Ну шо їх? Вони спокойно виходили, усміхалися, з усмішкою такі веселі, виходили, сіли. Приїхали гарбою за ними, не бричка, а гарба – це така як ото літом возили снопи, солому, шо то з щаблями воно. Ну і самий послєдній виходив Прокіп, він самий менший, самий послідній сідав на бричку. Ну і багато таких, батько і мати наші не ходили, а другі ходили. Ну і Прокіп каже, це я добре запомнила, Прокіп каже: “Ну нас вивозять підводою, а вас пішки будуть виганять”. Я це так запомнила, шо не знаю, думаю, ну як це пішки будуть виганять? Пришла же додому і стала казать, мати каже: “Ну шо ти там, людям горе таке, не нада було там і буть”. Я ж кажу: “Ми ж нічого, мовчки постояли, все”. А мати пита: “Плакали вони?” Кажу: “Ні, і Шурка сміялася, і всі, кажу, хлопці улибались, а Прокіп отак і отак сказав”, да. Ну і мати нічьо не сказала і всьо. А тоді як німець нас виганяв, оце як война була, з Біленької як виганяв, так я тоді Прокопа вспомнила. Шо їх підводою, а нас пішки гнали. Ну я зараз за їх розкажу.

Значіть, вони всі були грамотні, поскіко багаті, млин держали, ну шо називається багаті. Діти були всі грамотні, учьоні, вони поперміняли фамілії і всі були на високих должностях. Оцей Прокіп був у Москві, в НКВД работав, а Шурка у його була, ну як би сказать, ото печатала там, чи секретарша чи як це, понятно, ото? Ну а коли я була вчи-

телькою, поїхала в Київ з товаришкою, тоді ж було трудно достать там шо-небудь, а дівчина, хотілось і пальтішко шоб хароше таке, і платтячко там набрать на те. Гроші зібрала за год і поїхали. Ідемо ми у Києві по центральній цій вулиці, дивлюсь, Прокіп іде, чи той, Дмитро іде. Іде з тросточкою, в шляпі, це було, 36-й год, в шляпі. Я подругі кажу: "Ой, це ж мій сусід". Підходю, здоровкаюся, а він: "Я вас не знаю, я вас не знаю", – "Та чого, Митя, це ми сусіди, шо ти не помниш? Та й сестра ж у мене Катя і ти, ти ж знаєш", – "Я не знаю". А потом: "Тося, я всьо знаю, я на такой должності зараз работаю... А де ти будеш ночувать?". Я кажу: "Та ось, у подруги моєї там єсть знакома і кажу будем ночувати, харашо", – "Я б тебе взяв до себе, я не хочу, потому шо, каже я ж, у мене каже, стоїть охрана", понятно? Значить він такий чин, шо його дом охраняють і каже, будуть же бачить, шо постороння людина і всьо, вобщім так. "Оце ми з тобой поговорили, ти, я тебе не знаю, ти мене не знаєш",– це вже як я була вчителькою, то я його зустріла, понятно? Ото він так мені отвітив. А тоді приїжає до нас, ну материн племенник, ну мати ж поскіко була сирота, ну вона у тітки той, тітка воспитувала її. І тіткин син і його ж тоже виселяли. Ну його, у Слав'янскі він був, приїхали, це до нас приїхав, приїхав, ну я ж не дуже його знаю, ну а мати ж харашо знає, да. Він же здоровкається, цілує матері, а мати каже: "Я вас не знаю. Хто ви такий?". А він "Тьотя, та я ж Гриша, хіба ви не знаєте мене? Я ж Гриша тьоті Фені, шо ж ви не знаєте?". Мати каже: "Я не знаю". Він приїхав, на йому рубаха біла, галстук, костюм хороший і каже: "Я живу в Слав'янську, в мене дом який, работаю, каждий год на отдих, місяць отдихаю, – каже, – шкода, шо нас раньше не розкуркулили". А в його було чотири пари, вобщем, четверо коней було, дві корови, ото таке було.

Тоді, я не знаю за шо його розкуркулювали. У той хай і млин був, у Ревенка, а в цього [Хіжняка], не той. І каже: "Я такий щасливий, ви ж подивіться", – но ми його не взнали. Каже: "Шкода, шо нас пізно розкуркулили, нада було раньше". І всьо, так шо ото так...

Голодовка, це ж я училася саме у педтехнікумі в Запорожжі, якраз ось педтехнікум і Великий базар недалеко. Ну шо нам давали? 600 грам хліба і все, на день. Побіжиш, ну стипендію платили, нам стипендії тоді платили копійки, побіжиш на базар, купиш стакан ряжанки, хліб і з'їси, а тоді в два часа підеш в столову: вода тіки, де-не-де бурячок плава і всьо, і хліба нема. Так шо в мене оці годи дуже важко пройшли.

І в селі ж таке саме було, і в батька ж нічого не було. Чим же мені батько і мати поможе, як і в батька нічого не було? Тоже ж голодні були. А тоді вже як стала я робить, стали давать 16 кілограм муки ото на

місяць, от і зарплату ж платили. А батьки ж пухлі були, бо не було нічого, так я муку їм одвезу... Це вже в 33-му, а сама так ото. Так шо годи важкі були, ну все пережили.

Тоді така засуха була як оце зараз, горіло все, все горіло. У нас там город такий хороший був! Чим він хороший? Він на низині, понятно? Це ж недалеко до води. Потом от нас метрів десять озеро велике було, або ставок називався, понятно? От такий ставок, обсажений деревами був, дуже чисто, ну це метрів десять од нашого двора. Так там оце ж як стали копать картошку, то ми накопали картошки, потрошку на кажен ділили, була картошка. А сестра моя далі жила, так пішла на город, тоді ж городи були великі по 50 сотих городи були, да. А та пішла, город викопала і у фартух накопала отако картоплі, всьо. А ми ото тіки спаслись тим, шо в нас город хороший був, шо ми картоплю накопали харашо і ми ото вижили. Тоді така засуха була, така засуха була! Так як оце зараз, пече, пече, вітри такі сухі були, от і ото таке було.

А шо ж у колгоспі було [тоді]? Так як тепер у колгоспі нема нічого, кажуть і косить не будуть, нема чого косить, так і тоді, шо колгоспи були, а нічого не було.

Це в [19]30-32-м я була в педтехнікумі ще, вчилася два годи в технікумі. А потом я робила у Новому Запорожжі, шість год. Там мені уже давали 16 кілограм муки і зарплату, ну 33-й кончався, начинався 34-й.

Ото даже дожила до літа, отпуск нам же два місяці учителям же дали. Ну шо ж, мені значить дали це два місяці, я получала муки по 8 кг, 16 кг мені муки значить можна було получить. Ну я ту муку получила, привезла батьку і матері, бо вони жили тіки вдвох, нікого коло їх не було, от. І сама поїхала, а мати й каже: “Дочко, де ж ти їдеш?”. А я кажу: “Їду туди”, – “А шо ж ти їдеш, оце нам привезла муки, а шо ти будеш їсти?” А я поїхала і стала робить в дєтсаді, у яслах, понятно? Того, я думаю, і батько і мати останеться живі, а я пороблю з дітьми, то я робила в яслах. І так пережили, і батько остався живий, і я осталася жива. Ото, а вакувація як була, я за Прокопа того вспомнила.

В Біленькій, оце ж я в 41-му, один год поробила тільки до война, а тоді війна почалася. Оце ж я вам розкажу як було. Значить, залетіли, прибіг німець “век-век”, через десять мінут, шоб нічого не було, нас виганять. Оця сторона, шо от Дніпра, всю виганяли, бо красні по той бік Дніпра, значить, понятно? (А красні як відступали, я була тоді в Балках) Ну і прибіг: убирайтесь, убирайтесь бистро, шоб не було нікого. А батько і мати вже були старі, вже було їм по 75 год. Він: “Ну ці старі хай сидять (корова була в нас), ці хай остаються”. А, значить, вигнали, в чому стояла, – те якраз на Октябрську, 7 октября, день був хороший. Ті, шо в колгоспі робили, тим давали значить по конячкі, підводу, ті

посадили дітей, ті брали і харчі з собой і всьо, а я шо? В чому стояла, вигнали і пішла. Ну і дішли, значить, ми тіки з Біленької виходим, а перві уже аж у Мар'ївкі, ото скіки тяглася у нас така очірідь.

А дощі ж тоді які були, хтозна шо! А гнали нас ті, не німці, а калмики. На конях сиділи, калмики виганяли і ото з пруткою, не можна було значить, як тіки носились... Ну знаєте, потом по своїх справах там, ну я так скажу, як воно є, попісять треба, а він кунскою тобі ото, чи як воно називалося, шо... Пльотка, да, ото тією значить поре і всьо. "Чого ти, хочеш утекти?", – "Та нє, куди там я втечу? Нікуди я не втечу", – це не тіки мене, це всіх так. Калмики нашою мовою говорили, говорили харашо, і пороли нас. Ну а шо ж, це нас вивели, утром у десять часов утра і ми уже темно було, ми тіки долізли до Мар'ївки. Це село за Біленькою, называється Мар'ївка, 7 кілометрів ото пройшли. Ото так тяглася шеренга, понятно? Тоді там церква, оце в Мар'ївці, ну всі ж ми не помістилися в церкві. Хто перший, ті шо перві в церкву увійшли, там ото опридiлилися, а ми прямо так, на землі сиділи. А дощ як пішов, ну були кой доски, де стояли, уже ж поболочене ж було. Так ото під солому підгнали нас, та у соломі вириєш кубелечку, влізеш і сидиш. А дощ, а дощ, мокрий як хтозна шо, і так ото цілу ніч! І це нас гнали до Новоівановки двоє суток, отак ми йшли.

А у Новоівановкі там було, значить, ну як би сказать, розпридiлiтельний чи пункт, чи як його назвать? І обгорожена високо колючою проволкою, ото загнали, шоб відтіля ніхто не вилізе, сидітиме там ото. І ото нам там їсти дали у Новоівановкі, це вже на третій день. А сестра моя жила у Марганці, і моя старша сестра, оця ж шо тоже вакувіровалась, но в неї двоє дітей маленьких і бричка, і одно конячка. Їсти, куди там їсти? Як ми мокрі, померзли, все, а пить... все ж важко грязно, все прилипає на обув, не піднімеш ноги. Отак нахилишся, калюжка води, возьмеш, нап'єся, хоть у роті помочиш, – і хвороби не було! Ми вже такі були, шо хоч луче вмерти, як ото так те. І хвороби не було, от. Я кажу: "Давай як-небудь тікать відсіля". Ну тут стали давать там бурдушку ту, а ми тихенько з конякою у другі ворота виїхали і помаленьку давай тікать, шоб од'їхать оце од Новоівановки. Вона каже: "Доженуть нас, – постріляють". – "Ну, – кажу, – нам уже однаково, поб'ють, – поб'ють, вже однаково,– кажу, – жизнь пропаща". А тоді попитали людей як проїхати на Марганець, нам розказали і ото ми були на Марганці. Це на Октябрську нас вигнали, ото ми цілий місяць блудили ото так, а тоді ото в Марганці пожили. Тоді сестра каже: "Давай, конячка ж є, давай їхати назад, давай може в Мар'ївкі буде десь, давай ближче до Біленької". А двоє дітей маленьких було в неї, ну ми і давай їхати. Оце ото приїхали ми у Новопавловку. Ну тут ніде було, тут були і родичі,

так повно німців було. Тоді в Мар'ївку заїхали, там знакома була, пустила нас, каже: "Ну оце як хочете, велику хату займають німці, а оце у нас хата і лежанка. Оце наша кровать, ми тут із бабою на кроваті (це та невістка каже), а якщо хочете, ось лежанка, поміститесь, оставайтесь". І ото нас четверо: двоє дітей, я і сестра, на лежанкі лежали, тоєсть сиділи.

Кажен день виганяли на окопи, окопи копать, а їсти ж хочеться, а нема ж нічого. Тоді мені плохо було з серцем. А провіряли там, це ж мар'ївська каже: "Знаєш шо, Тоня, тобі плохо, тут врач провіряє, він тобі дасть справку, хоч на окопи не будеш ходить...". Німецький врач. Каже: "І він тобі дасть справку, так тобі і харчі будуть давать". Ну я і пішла. Сначала боялась, думала отпоре, ну, думаю, шо буде вже! Пішла, він прийняв мене, провірив, каже: "Да, плохо у вас з серцем, вам плохо, вам нельзя работать", - значить і всьо. Сам німець, да, а говорив хорошо по-нашому. І дав справку мені, шоб мене не трогали на окопи, понятно? А у Мар'ївкі церква там, вона вже не була, а тіки там оце було значить як розприділітельний пункт називався. Там ото продукти були, давали таким там, як оце називалось ми евакуіровані, давали там чи пшона кіло, чи там шо у їх було, понятно? Так я вже з тією справкою, могла пійти і получить. Ото зваримо уже, а сестра на окопах, а діти ото самі сидять, поки я получу там ото, шо дадуть. Ото зваримо, поїли і всьо.

А тут же [у Біленькому] старости були, поліцаї. Оце ж поліцаї у войну так в десять раз хужі були за німців. Наші поліцаї в десять раз хужі були німців. Вони добровільно прилизувалися до німців і робили, біляни, самі йшли. Чи їх заставляли, не скажу. Ну а були ж поліцаї. Ну так це, вони добровольні ж поліцаї. Та їх уже давно на світі немає. Вони вже давно померли. А староста зараз же німецький тут, німець був ото... забула як його звали. Він жив тут де... Йосип, да, Йосип Ольденбург. Він вродє ще й помагав коє яким людям. Ну в мене не було ніяких. Я до нього не зверталася ні з чим, так шо я вам не скажу нічого, як він обращався. Ну так не чула, шоб там шось. Кой які хвалили, кажуть пішли, він сказав, шоб дали там, ну в кого не було нічого їсти, сказав, шоб виписали... Ну я не зверталася ні з чим до нього, не буду і казать. Я його і не бачила.

Побули ми в Мар'ївці недовго, ми побули всього дві неділі тіки в Мар'ївкі, а тоді Новий год, чуємо: стукотять, стукотять. Я кажу: "Це кажу вже наші, собираємся, будем тікать звідсіля, наші напирають, це вже німці тікають". Коли тіки німці вибрались зразу з хати, ну з Мар'ївки вже німці пішли. А наші були, єсть тут Канівське недалеко, біля Біленької, наші вже були в Канівському. І ото як бахне, як бахне! Наші відтіля стріляли на німців. Багато людей було побито, таких, ну гражданських, які ходили, ну пуля летить вона ж не баче... Но вона ж

не, вони ж не бачать чи це це німець там чи шось. Вони стріляли, а хто там попав, якраз і уб'ють.

Ну ми їдем додому. Приїхали ми, або не їхали ми, кінь дітей везе, а ми пішки з сестрой ідемо. Приїхали в Біленьку сюди, доїжаєм до края Біленької, коли кажуть: "Ой, Боже, куди ж ви їдете? Та там же ваша частина замініpувана, вас же поб'ють, вертайтесь, не їдте туди". Ну ми вже такі були, шо буде те й буде, як кажуть. Приїжаєм, це ж ми там курсірувати од Октябрськой і до Нового году. Кажу, шо буде, то й буде.

Прийшли ми додому, я перва жила, тіки в Біленьку заїжать, я там блище, а сестра на одній улиці, ну далі жила. А батька і матір оставляли, кажуть: "Вони вже старі, їм нічого, було по вісімдесят год, хай ці сидять у хаті". А я значить молода, мене вигонили. До хати... вікон немає, дверей не одних немає, ну двері познімані, це на бункера забирали, а вікна, ну те... Ця частина осталася в Біленькій, це наші біляни і грабили. Ми закопували одежу та і муки трохи закопували, картошки, – все було поодкопувано. Но це не німець поодкопував, це наші поодкопували. Холод, шо робить? Це ж зіма, холодне, ніч перву переночувала сестра зо мною. Лягли на пол, підослали, лежимо, так і заснули. Тож ми скіко виморилися, так заснули, шо значить. Зайшов, значить, наш, червоноармієць, і нас значить тим штовхав. А ми ото так спали, ото так ми вимучилися, і в холоді, і все. "Куда ви ото те, шо ви, он уже на кладбіще нємєць, куда ви приїхали? Нємєдлено на ту сторону, тікайте в плавні, бо зараз німець вас поб'є". А я кажу: "Хай уже, мені однаково, хай б'ють". А тоді вже днів через скіко, було вже червоноармійців більше, прийшли, принесли нам з бункерів двері, хоч не наші, но вже які-небудь, повісили двері. І ото і нічим же було, забрано все, була корова і корову забрали, і сіно ж було для корови, і дрова були... Ну це біляни забрали, от, все забране було. Так вони привезли із ферми макухи, плитка була, ото топила я макухою і жила. І це я жила так два місяці, через два місяці батько і мати повернулись... А вони були тоже на Марганці, через тиждень і їх вигнали, тиждень вони тіки побули.

Каждий тікав хто куди, люди, ви знаєте, так спасали люди! Ми такі благодарні, я боялася, думаю не схочуть нас і пускать, а пускали, ховали нас, їсти давали. Кажуть: "Вони бєдні, хіба вони винуваті?" Ну і правільно, ми же не винуваті, шо таке з нами получилося, нас люди дуже приймали, ну це наші приймали люди свої ото. А тоді вже каждий через три місяці поверталися, тіки шо уже все з хат повигрібано, те, шо закопане було, – повикопували, так шо жизнь була хароша, шо ж робить?

Красні вже прийшли, да. Школа почала робить, я в Біленькій уже робила. Уже ж школу почали, ще не занімалися, вікна там оце уставля-

ли, парти мили, таке робили. З Октябрською в Біленькій робила, ну записували ж мене на роботу. Пішла я на роботу, нема ж нічого, ну хоть би кіло муки було чи шо, нічого ж немає, і ні грошей немає, нічого, ну як же жить? Коли зустріла свою подругу, соученицю, вона каже: "Ти знаєш шо? У мене місто є, у подруги, шо робила, чоловік прийшов ранений і забирає її тепер, вони виїзжають в Сінельніково, а в мене є місто". А оце совхоз, тут Лиса гора, за Бєлєнькой, сім кілометрів, був там начальнік совхоза Бардиш. Каже: "А Бардиш так нас снабжає! По кілу хліба нам дає в день". Думаю: "Боже мій, кіло хліба!" Кажу: "Так це мені треба їхати в районо", – "Не нада, я сама, я буду завтра їхати, я сама оформлю, не нада їхать". І я пішла на Лису, до Октябрської пішки ходила сім кілометрів, пішки на роботу, не було квартири зараз. А вже після Октябрскої квартиру дали мені, тоді вже я була взяла і медсестра там, в одній комнаткі, невеличка кімнатка. Нам вона велика і не нужна була. Бардиш давав по кілу хліба печеного і восєм кілограм муки, півлітра олії, то він давав нам. Так я ж сама прожила, для мене кіло хліба хватало, а вісім кілограм муки батькам отдавала, і батьків спасла, і сама прожила.

А чоловік був в армії, ну і коли получив пісьмо, шо я на Лисій, він зразу ж присилає трикутничок: я значить в армії, яке мали право тебе забрать на Лису? А я написала ж пісьмо зразу. Пишу, пожалуста, не пиши, я так харашо встроїлася, мені кіло хліба дають, а батькам я муку отдаю, і батьки живі будуть і я жива буду, не трогай, пожалуста, мені дуже харашо. І ото я на Лисій ходила пішки до Октябрської, а тоді другий раз в суботу тіки приходила. Приду в суботу, а в неділю іду туди на Лису. Ото так, прожила войну, так шо всього було. І батьків спасла, і сама прожила, а так би і батьки погибли, і я погибла.

А після війни зразу ж було, ото 47-й год, голодовка ж яка була. Боже, голодовка була! Пухлі, вчителі пухлі тоже були. Чоловіка мого ж тоже ноги були пухлі, кожа лопається, це жить, не дай Бог, це страшне, шо ми пережили! А молоді в цього не вірять, молоді цього не вірять, вони думають, шо це так було, харашо жить було, от. Ми пережили страшно.

Ну а в 47-му ми купили козочку, була козочка у нас. І давали по шість кілограмів муки, і він шість кілограм получав, і я – на місяць. Ото значить я получаю 6 кг і чоловік 6 кг, 12 кг получали ми муки – це на чотирьох. А батько ж і мати були, на іждевенців не давали, тіки на робочих давали 6 кг муки. Ну тіки благодаря, шо в нас була козочка, а так би не вижили.

В школі я в молодших класах робила, а він робив в старших класах, він історік-георгаф. В армії був, награди були в його. Ну я ж кажу,

другі вміють якось приспособлюваться, а ми до цього – ні він, ні я. Своїм трудом все тіки наживали. Люди єсть такі шо і пулі не бачили, а інвалідами поробилися, понятно? А Петрович мій був до послєднєго, кончилася война йому, він у Берліні був. Казав, за каждий не то шо там, за каждий метр такі бої були. І його, значить, один госпожий дом був і, каже, два стало на дверях, а він, як розвідник далі був, калідор метрів десять був. Так ті, шо стояли на дверях, волною їх порізало, от, а його як кинуло там на цементовий пол, він упав головою ну і потіряв сознаніє. Ну там врач же ж був, а він молодий був, енергійний був, зразу ж його одкачали, він живий був і "пашов впірьод". Впірьод і впірьод, а тоді, канєшно ж, йому ця война вийшла... В нього три інсульти було, це ж його з головою... Помер він у 97-м году. Награда єсть – Орден Слави, і За Відвагу, єсть у його медалів багато, все. Його багато награждали. Ну знайте, він казав: "Воно мені не нужне було, я не знав чи я живий буду, чи ні". А вже коли война кончилася, так його ще додержали. Вже, значить, война кончилася, Дев'яте мая, а він, мобілізували його, вже він прийшов в Біленьку чи приїхав 18 декабря. Ото його задержали, бо він же грамотний був. Нада було виписувать, оформлять солдатів чи шо, шоб вони додому, а там, каже, такі всі були безграмотні, нікому нічого, а нада ж було... Отож його задержали. А прийшов в Біленьку, – вже міста не було. Робив ото до кінця года, до декабря фізкультуру читав, ну вже хоч шо-небудь получав, а тоді вже він робив учителем.

У нас колгосп був Ілліча, де оце ми живемо, а та сторона, то Кірова був колгосп називався. А кутків не пам'ятаю, не було такого.

Прієзжих багато було в селі, конечно, шо багато. Білян уже настоящих мало в селі осталось, а це вже все більше приєзжі. Настоящиі біляни – це які корінні, так як ото я, шо я і родилася ж тут, понятно? Це називається корінні біляни, да [сміється]. А оце ж уже поприїжали отакі, от. Канєшно, тепер уже багато приєзжих, корінних уже мало осталось.

А шо? Вони однакові люди, однакові, все харашо було, тут скандалу не було, не то шо там. Шо ж не однакові люди? Все було харашо.

А по національності тут українці жили. Це ж при німцях тіки калмики були. Німці, вони ж ото на конях той, це тіки коли німець був, калмики були, а так не було. Ну вони оце тут і не були. Оце нас вигнали із Біленької, а тоді ото як уже Біленька освободилася, тут ніякого, ні калмиків не було, тіки вже осталися наші люди, німців, калмиків не було.

Колонія німецька була, де Новослободка, там було оце німці, потом Нижня Хортиця недалеко отут. У Новослободкі я зналася, там мій брат робив кузніцом у Новослободкі, у німців. Ну як колгосп, у колго-

спі. Він робив і йому там... Ну я вам скажу, шо невістка не схотіла жить вкупі. “Шо ж ми будем робить? Я пряду, а їх багато, і мені треба ткать”. Батько не возрожав, хочете, – ідіть. Ну і вони поїхали. А потребували сюди кузнєца, це в Новослободку, то він поїхав. Він поробив, жив зараз на квартирі, побув на квартирі. Побачили, шо він харашо робе, йому, за те, шо він харашо робив, построїли безплатно домік, німці. Хороший дом построїли, поставили. Оце, було, поїду до брата, вони [німці] приходять, говорять так, угощають, не таке шоб... Ну це брат там робив, а хто я там? Я чужа, так? Ну як оце я заходю там до брата чи шо, дивлюсь, там зайде і вгощають, і такі говорять і все... Були гостепріїмні. Оце як война була, оце тоді було, а так як той, вони харашо односились один до одного.

Плавні дуже помагали. Скіко ж дров було, це ж нада, це ж топливо було, потом ожина була, повітря хароше було, понятно? У школі як робила завєдующєй школи... Я в молодших класах робила, він у старших, була завєдующа школи, а нічим же топить. Ходила пішки, це переїдеш тут Дніпром, а там перевезуть каюком, а тоді пішки кілометрів шість ідеш по піску. А там давали участки, ото там які сухі участки можна вирубувать для школи. А тоді ото організовувала батьків та батьки їздили, пиляли. І ото так топили школу, шоб діти не померзли.

Була і риба там у плавні, там озера були у плавнях, і риба була, все було. Оце в Балки як ідеш, там Конка була, потом ще... Їздили отдихать туди, наберуть тут харчів, випивки, їдуть гуляють в плавні. А скота скіко пасли! Боже мой! Ферми ж не дома були, не сиділи, не на конюшні стояли, а в плавнях були, а туди їздили тіки доїть. Це тоже велика польза була для колгоспу. І свійські, хто хотів, – вивозив. Ну а в основному ферми вивозили.

Оце Каховку построїли, конєшно жаліли, шо затопило. Аякже, отаке багатство пропало. Це ж ви уявіть, тока у Біленькі були два колгоспи, – колгосп Кірова і колгосп Ілліча. І в каждому колгоспі скіко було скота, молодняка, понятно? Хай корови, ці шо дояться, хай тут, а молодняк же весь! Це літо як почнеться з весни і до пізньої осені, там же ідеш – отака-во трава! І не вигоряла. Куди там вигорять, це ж воно паслося, і вода і все, все вдовольствіє. Це ж яка помощ була. А тоді затопило і ото через шо і наша хата там пішла. Бо приїхали одміряли, якраз од вікно, од стіни, значить поставили стовбик, – оце до сіх пор буде вода. Як же там жить, як там вода, треба було нам тікать. Оце ж купили хату тут. А за ту виплатили, та шо вони виплатили? Три з половиною тисячі виплатили (це ще ж до реформи), а хата дванадцять стоє.

Це ми сюди, в цю хату перебралися уже тридцять год як. Це мабуть в 72-м, в 72-м, да. Тоді ото в цій хаті жили, а в 97-му якраз тринадцятого лютого помер чоловік. Це вже шостий год...

Шачіліна Олена Іванівна, 1918 року народження, Чернова Зінаїда Іванівна, 1924 року народження, с. Біленьке Запорізького району Запорізької області[1]

Чернова Зінаїда Іванівна: [Звуть мене] Зінаїда Івановна Чернова, рождьонна 1924 року, первого мая. А фамилія Чернова, а дєвєчя – Тепла.

Шачіліна Олена Іванівна: А мене Олена Івановна Шачіліна, а була– Тепла. Ми сестри. Народилася я 1918-го, двадцять первого мая, в городі Запорожжі. Батько тоді там жив з матір'ю. Там я родилася з старшою сестрою. А Гріша в Біленькій родився, старший брат у нас був 13-го году. Умер, йому було три годіка.

Зінаїда Іванівна: Батька звали Іван Тихонович Тьоплий.

Олена Іванівна: Теплий.

Зінаїда Іванівна: А коли він народився, вона луччє знає.

Олена Іванівна: Тисячу... 1879-го года.

А мама... Олєксандра Михайловна Пушкарьова.

Зінаїда Іванівна: Девіч'я фамилія.

Олена Іванівна: Дєвіч'я, а вийшла заміж за Теплого. Мама 1893-го.

Зінаїда Іванівна: Да. Вона ж на чотирнадцять год молодша була.

Олена Іванівна: А діда ми не знаєм. По розговорам знаєм, а так ми... Тихон Євсєєвич...

Зінаїда Іванівна: Дід, батьків батько. А мати, Лєна?

Олена Іванівна: А бабушка була Анісія, побатькові не знаю тоже.

Дід жив тутечки, у Біленькій. Білянський сам дід. А материні батьки в Запорожжі жили. Ну занімався дід сєльським хазяйством. Земля була, хазяйство було, корови були, коні були.

Зінаїда Іванівна: Як обично. Плуги, сівалка і таке все. Інвентарь був.

Олена Іванівна: Вони у пана працювали. Ну точно я не скажу, як вони на пана робили. Бабушка наша, сестра дєдова, робила у пана тоже.

Зінаїда Іванівна: Вони якось робили, шо один день на празнік отчислявся, другий день на пана... Но пан дуже хароший був, вони розказували.

---

[1] Опитування провели А.В. Бойко та М.А. Бойко (24 червня 2002 р.).

Олена Іванівна: Якийсь день панові одробляли, а то самі дома хазяйнували. У нас пан був, розказувала. Пан у нас був первий... Миклашевський, неженатий. Це бабушка вже, Горпина, сестра дєдова, розказувала. Він був нежонатий.

Зінаїда Іванівна: З Ленінграда сам, да.

Олена Іванівна: Сам він був Лєнінградський, от. А потом оце підходило діло до революції, так він своє іменія не продав, а проіграв у карти Мазаракі. [Мазарака] старий був, молода в його жінка була дуже... І той [Миклашевський] виїхав у Лєнінград. І як перед от'єздом, Біленька невелика, казала бабушка Горпина, він собрав людей...

Зінаїда Іванівна: Він же ж тут багато построїв...

Олена Іванівна: Він построїв оте, де музикальня школа, де биткомбінат, ото упоперек одна, де почта, а ото так біла школа вона колись була, а її тепер окрасили на якусь красну... То тоді оце, де банк, ото він построєв, отут школа була, це де Нетреба построєний тут ось, недалеко од нас, стара школа, ото він тоже построїв. І построїв він церкву. Церква в нас дуже багата була! В нас така багата церква була. Дзвони за двадцять кілометрів чуть було. І найшовся якийсь предсєдатєль, шо решив, прєдсєдатєль сєльського совєта, відкіль він приїхав? Хто він такий? Не знаєм. Не білянський. І решили цю церкву розорить. А я саме тягла воду, протів хати в нас був колодязь. Так як упав дзвін, так я і корду пустила, і відро пішло у колодязь. Затрусилась земля, як упав дзвін. І цю, значить, церкву розібрали. А Маклашевський як перед от'єздом зібрав людей, і попросився, шо "Я виїзжаю у Петроград і єслі я умру, то мене привезуть хоронить сюди, шоб мене похоронили тут у церкві". І отак, як заходить у церкву, так от прям у вівтаря крилос пєвчих був, а оттуди – запічок отак був, там його похоронили. Ще до революції. А от я не скажу, в якім году цю церкву розбирали.

Зінаїда Іванівна: Лєна, в 37-м году.

Олена Іванівна: Нє, нє, нє, раньше, раньше, году в 34-м.

Зінаїда Іванівна: Лєна, нє, нє, я ходила осюди в школу! У четвертий клас.

Олена Іванівна: Ну і шо, шо ти ходила уже в школу... Ну і не в 35-м. Нє, нє, нє, Зіна, раньше. Я точно не скажу в яком году. І той...

Зінаїда Іванівна: Він же ж був, Миклашевський...

Олена Іванівна: Він був дєкабріст. Це вже отутечки, дід Макаренко, даже було собраніє у нас у тіатрі, як шось у президії неполадки були, шо, той, оцей Макаренко виступив і каже: "У пана Міклашевського не було так, як той..." А йому зразу: "А, ти за панів, ти за панів!" А він каже: "А ви знаєте, хто був Міклашевський? Він був дікабріст. І він з людьми считався. А ви, – каже, – не считаєтесь із людьми!"

Зінаїда Іванівна: Да, в кого було корова, кажуть, здохне, чи шо, – обязатєльно гроші дасть, щоб купили, і гроші шоб не повертали.

Олена Іванівна: І казала бабушка, шо оце, каже, як великий праздник... Ну тоді ж Біленька населена невелика була... Він оце посилає посильних, скільки в кого дітей, чи нуждаються, і на празник, оце на Пасху і на Рождєство – і на платтячка, і на обув, і все дає людям! Дуже хороший був пан, цей Миклашевський. А Мазарака, це вже старий був, він же перед революцією уже тут заступив, і де він дівся, я не знаю. Ну жінку, казали, білі офіцери забрали на катір. І як забрали її на катірі, і неізвєстно, де вона була, а потом уже як будто би десь її найшли... Хвиля винесла її на сушу.

Зінаїда Іванівна: Убили.

Олена Іванівна: Як це воно там було, не знаю.

Зінаїда Іванівна: Ну вона сама була із дєтдома, кругла сирота. І він її не випускав із зданія, огорожа ж була, всігда замкнуто, все.

Олена Іванівна: Вона була [молодша] на його, мабуть, більше як на двадцять год. Год до тридцяти.

А тут був сажньовий забор, а отуди була забора, – там ворота красиві були, по боках були калітки красиві. Це вже як начинали оцю нову школу строїть, розорили все. А забора, забора там була сажньова, висока забора дощана. Так у голодовку, в 21-м году отам то шо люди розібрали на топливо, топить нічим було. Так шо...

Нашу хату пан построїв. Це ще чи з Литви, чи із Латвії нанімяв пан людей сюди, чи наміняв чи навербував, як казали, і оце він строєв хати. І оце наша хата найстаріша в Біленькій. Оце во, да. Скільки їй років, не можу сказать. Їй год до двісті, як не більше. А тіки шо тут же вже я од оцього причілка аж кругом до двірей нові стіни робила. А сволока старі стоять.

Зінаїда Іванівна: І шо ви думаєте, як крили хату оту і знімали верх, вона оце ж шифером... Так такі крокви, шо...

Олена Іванівна: На кухні у мене балки стоять із кроквів. Крокви познімали і новий ліс мені зять на заводі "Мотор-Січі" робив, і там виписували ліс. Ми ж їх употребили ото...

Зінаїда Іванівна: На літню кухню. Но дуже кріпкий ліс...

Олена Іванівна: Сохи, сохи тут були не поставлені, як теперечки ставлять на камінь, а повкопувані. І вони вже так попідгнивали, шо як карандаш. Як вийняли соху, як упала стіна, – одна у сіни упала, а ця на наружу. Так то ж мені з колхоза дали мастєра і він прийшов, так пиляли, пилка дзвенить, така просмольона сосна, серцевина, шо пилка дзвенить, як пиляєш. Сохи підпилювали, щоб вони ж не були гостряком, шоб поставить... на камінь.

А потом оце ж оці-во сохи заправляються, називається “глиці”, заправляються отак. Отак, отак, отак, а тоді плететься лозою і валькується з того боку і з того боку. І січас вона так зроблена. Оце од цього причілка і задня стіна, і причілкова стіна, і ота до дверей стіна – нове поставили. Сохи ті самі попідпилювали і поставили. А тіки їх підпиляли й на каміння поставили. А теперечки ж той, я ж уже строється то не буду. Я ж Гомєнюкові просила, доказувала, я два рази до нього, негодя, їздила!!! Шо шо ж ви дєлаєтє? Больниця нужна, я не протів. Ну зачєм ж ви оце таке робите? Ви ж отводу не зробили, а строєте упоперек больницю. Так я пішла до главврача, він і січас тутечки – Коваленко. Кажу: “Петро Юхимович, як же ви строєте, шо отвод же нада?”. А він: “А шо вам нужно?” А я кажу: “Того нужно, шо мене заливать буде. Тут же буде вода”. “Ну шо, – каже, – плавать будете”. Отвітив мені. Кажу: “Петро Юхимович! Бувши вами, я б ніколи б такого не сказала. Ви мене як довбньой по голові вдарили. Значить, піде ливень, мене заллє і я буду плавать. Біссовісні ви, – кажу, – біссовісні!” Плюнула і пішла, та поїхала до Гоменюка, а він мені: “Буде, буде отвод...” Та й досі отвод, як ливень, так забиваю двері, шоб у хату вода не пішла. Кажу, хами ви й більш нічого, а не люди. Ви живите самі для себе, не для людей... Вона соломою була вкрита.

Зінаїда Іванівна: Лєна, отакі ж віконця були отут-о.

Олена Іванівна: Віконця невеличкі були, трьохшибочні, такі як і сійчас, а тіки невеликі. Ну більше в півметра. А це вже колхоз мені вікна поробив, двері поробив.

Зінаїда Іванівна: Лєна, отут іззаді отаке завбільшки...

Олена Іванівна: А, так це ж іззаді коло печі було невеличке вікно. Це невеличке тут. На пічі всігда невеликі віконця.

Ну а дід коли поселився в цій хаті, не могу я вам сказать, коли він поселився, як він поселився... Батько тут жив, сестри порозходились у город.

Зінаїда Іванівна: Ця хата переходила, вона осталася, так і передавалась.

Олена Іванівна: У нашого батька батькове осталось, дідове, а дід тоже ж, прадід був, і прапрадід був. І в оцій хаті жили усі.

Зінаїда Іванівна: І тут у Бєлєнькій і поховані.

Олена Іванівна: Батько мій, батько це вже перед колєктівізацією, купив коня і бричку, а потом у колхоз пішов і здав у колхоз. А робив він в оцього купця, на Пазнякова. То товари возив, то шо...

Оце стара пристройка, больниця, то жив купець – Пазняков. І де сєльсовєт, це його брат двоюрідний жив. Пазняков Григорій Ніколайович жив, а ото – Пантілєй Михайлович. Михайло і Григора – це бу-

ли брати рідні, а то... Так я Ніколай Ніколайовича знаю і знаю Григорій Николаєвича, а уже того, Фьодор Ніколаєвича, самого старшого, не знаю. Так, Григорій Ніколаєвич, він нежонатий був, жив із матір'ю. І закупляли вони хліб, протів їхнього дому лавка була рядом із домом, а амбар на вулиці стояв. Дуже великий амбар, метрів тридцять, мабуть, дліной. На отаким фундаменті він був, бо ми лазили попід амбаром, як він був обшитий досками. А потом воно вже розвалялося, так ми ховалися там, у жмурки гуляли. А Ніколай Ніколаєвич у Томаківки скупляв хліб. Куди вони його одправляли, ми не знаємо, ну вони купці були. І потом одне врем'я хтось сестрі сказав, шо, а сусід отут був живий, Гаврило Нужний, каже: "Ти знаєш, шо Пазняков прислав пісьмо?" А Валька каже: "Да, надо отвєт написать". Написали, то він, назад вернулося те пісьмо. Оказується, це краянець наш один пошуткував, написав як от Пазнякова.

А їх, значить, отам жив Боровський, це Боря знає, то був дом Василенко, як його було звуть... Димид, Димид Овер'янович. І Димид Овер'янович тут жив. На Копєратівній жив Арсентій Овер'янович. Тоді Дмитро Овер'янович у Днєпропєтровському був професором, врач, професором був. А Андрій Овер'янович був, як же ж, у міністерстві сєльского хазяйства. Він ізобрів сівалку гніздопосадочну, кукурузну, виростив гібрідний кукуруз. Оце Василенко. У мене була така маненька газетка... В году, мабуть, у 26-м...

Зінаїда Іванівна: Восьмом.

Олена Іванівна: Нє, раньше, оцей Василенко Димид продав оцю, а у їх сім'я розійшлася, двоє осталося їх: дядько Димид і тітка Тетяна. Таїса в їх така як я в їх була... У їх була кантора заготзерна і заготзерно купив їхній дом. І оцей Димид Овер'янович каже Пазнякову: "Григорій Ніколаєвіч, продавай дом і уїзжай". А у Пазнякова жив на квартірі начальник лєспромхоза, і він запросив за свій дом двадцять сім чи двадцять восім тисяч. А йому лісничество давало двадцять чєтирє. Це мужики вже приходили бриться, стригтись до батька і балакали, а я ж чула (батько наш стриг, брив людей. Навчився сам по собі. Заробляв оце! То з тим вип'є, то той... А я шить сама по собі навчилася, ніде не вчилася).

Той каже: "Продавай і в'їзжай". І він поки передумав отдать за двадцать чєтирє, а прийшли й опечатали. І вони вибралися до Головка, сама крайня хата була коло Дніпра. І вони там неділю чи дві пожили і виїхали, чи в город, чи куди. А потом діду Головку прийшло пісьмо. Це вже Головки зняті [переселені] були в связі з Каховкою, на площаді вони були, так той, а я на базарі торгувала огірками...

Зінаїда Іванівна: Так ти ж докажи! Шо пісьмо, і він писав шо...

Олена Іванівна: Оце ж пісьмо... Торгувала на базарі, і мені сусідка каже: "Лєнко, ти стоїш і не бачиш, он женщіна проходе і так дивиться на тебе, а чого вона так дивиться? Кажу: "Чо ж ви..." Іде вона, і я дивлюся, а вона й стала протів мене. Я з женщіною розщіталася, зважила їй огірки, а тоді гукаю й кажу: "Льоля, ти мене пізнаєш?" А вона так улибнулась і підійшла, і стали ми з нею балакать. Кажу: "Льоля, Дядя Гриша писав Головкові пісьмо, що єслі здоров'я позволе переїхать мені воду, ми ще встрінемось із оцим дідом Головком. Приїзжяв дядя Гриша?" Вона так улибнулась, зніяковіла, каже: "Да, дядя Гриша приїзжяв і поїхав до, у Томаківку до дядіної Коліної жінки, і там заболів і вмер. І більш, – каже, – ми його й не бачили". Дуже хароші оці купці були.

Зінаїда Іванівна: Я ще помню як ми вечерю носили до бабки...

Олена Іванівна: А батько тоді пішов грузчіком у заготзерно. Ну він уже тоді старий був... А як молодший був, він товари возив Пазнякову із города. Чи з города, чи відкіля. А потом вони лавку, не стали вже торгувать. По восім копійок метр матерії брали у їх – ситець. Да. А тоді ото начав він хлібом торгувать. А хлібом він і тоді, і тоді торгував. А лавку він закрив. Лавки не було вже в його. Не торгував. І батько грузчиком у їх робив. А потом вже перейшло воно в колхоз, і в колхозі батько трошки грузчикував, а тоді вже по старості заболів.

Ото ж тоді батько як грузчиком був, так приходили сюди лайди під кавуни то шо, і ото грузчики своїх жінок беруть і грузять оті лайди із тим... із кавунами, а ми дома хазяйнуєм. Нахазяйнуєм так, шо прийдуть ще і отпорять, шо не так похазяйнували. Бо друзєй наведемо і забудем, шо нам батьки казали зробить. А вони топить не заставляли, бо топили то соломой, шоб пожарю не наробили. А такички...

Зінаїда Іванівна: То абрикоси полупайте, то гусей отам отженіть, попасіть, ще шось...

Олена Іванівна: То свиням дайте. А мама дома як домохазяйка була. [Постійно біля печі, їжу готувала].

Зінаїда Іванівна: Готувала як обично, шо було.

Олена Іванівна: Я дуже любила борщ із галушкою.

Зінаїда Іванівна: Дуже добрий.

Олена Іванівна: Ріжуть курча, і з молоденьким курчатком місять той... галушку. Борщ варять з куриною, місять, значить... Сметана, пережарять сала молодого туди, і чуть-чуть соди туди, і от ті галушки такі, не галушка, а просто воно як коржик. Ото кидають туди, як борщ уже кончає вариться, шоб воно прокипіло трохи. Ох і вкусно!

Зінаїда Іванівна: Дуже добрий, ой добрий.

Олена Іванівна: Шоб була та галушка із м'ясом. А сєйчас м'яса я не употребляю.

Зінаїда Іванівна: І тоді борщу насипають, а м'ясо ото кусочками, поріжуть цю галушку і їмо. Доварюються борщ, а тоді галушки кидають ото.

Олена Іванівна: Пироги пекли. Оце літом із шовковицею, із вишнями, із щавльом...

Накришем щавель, кип'ятком обдадуть його, а тоді розкачують по розміру листа такий корж ложуть, розкладають цей щавель, сахарку присипають, сахарьом.

Зінаїда Іванівна: Харашо трусять.

Олена Іванівна: А тоді другий корж накладають і зліпляють краї і в піч. А тоді ріжуть.

Зінаїда Іванівна: Які добрі. А було, заставляють нас із капусти...

Олена Іванівна: Листя велике з капусти.

Зінаїда Іванівна: Та й пироги. Бабушка іногда...

Олена Іванівна: І піроги із тим... із вишнями. Здоровий пиріг зліплять. Він на капустяне листя – і в піч на черінь.

Зінаїда Іванівна: Ой добре, запах такий хороший.

Олена Іванівна: В дєтстві, в дєтстві у м'яча гуляли.

Зінаїда Іванівна: У Панаса харашо гуляли. Догулялися, шо стрибнули в макітру, там де вода [сміється]. І пішла вода вся по платтю.

Олена Іванівна: А Іван за грубу схватився, а той за ногу його тягне, а той і грубу потягнув за собою. І кажемо, шоб той, це раньше як в школу і ланками заніматься, по п'ять чоловік у ланкі. А на нашій улиці нас шість!

Зінаїда Іванівна: Книжок же ж не було...

Олена Іванівна: Шість душ було, у школу ходили – сусіди. Ну й сказав Роман Олєксандрович Чіков, був у нас тим... класним керівником. "Хай уже й Нужний Іван з вами". І ото нас п'ятеро дівчат, і Іван із нами – шостий. І оце усігда уроки учим у Важненків. А батьки йдуть до сусідів у карти гулять. І ми сидимо, вроки учим, покинули вроки – і в Панаса, як отой... Ходікі були, часи на стіні, Анюта (це сама старша) каже: "Дівчата, вже скоро наші прийдуть. Бросайте в Панаса". Бросили в Панаса, кружка води, – водою побризкали, щоб пиляка осіла, позастилали, сіли – у карти гуляєм. Приходять: "От і харашо, – дід Сергій каже, – от і харашо, шо техенько посиділи". А ми думаєм: "Е-е, минут би на двадцять ви раньше прийшли, ви б побачили, шо тут..."

Зінаїда Іванівна: Творилося...

Олена Іванівна: А досвіток при мені вже не було. Як я вже начала на вулицю ходить – так ото тєатр, сєльський будинок був там, читальня, ходили ото туди книжки-газети читать. І, той, у кіно ходили, постанови були хароші.

Зінаїда Іванівна: Ой, раньше як харашо. А січас ніхто й ніде ні заспіває!

Олена Іванівна: Нема ніякої самодєятєльності!

Троїцю святкували раніше так – прибирали зеленою травичкою, трусили в хатах, зілля вішали у хатах. Через багаття пригали, через костьор? І ми плигали з друзями. Подруги собираємось, не через вогонь, а через кропиву, – де сама вища була. Та як зачепиш, а воно ж кусається.

Вечерю носили на Різдво. Сусідам, із хати в хату, хрещеним. Прийдеш, вона мою вечерю возьме, а свою положе. А ми в другу хату несем, додому не хочеться ж вертатися. Яка баба дає всігда із квасолею, так ми понанизуєм на ці... оце як не понравиться, так ми на забор понатикуємо і пішли... Як дадуть копійку, три копійки – ой, це такі раді були, що куди! Теперечки руб дай, так ще не довільний.

Зінаїда Іванівна: Ця з чотирнадцяти год пішла робить.

Олена Іванівна: Я з чотирнадцяти год... Колхози начались, ми пішли в якому? У тридцять, у 27-м году, кажись, у колхоз.

Колхози як ставали, то подавали заявлєніє, який состав сім'ї. Батько оддав коня, бричку у колхоз, і збруї мабуть пар на три. Тутечки – за Пазняковим,– Важненко, а за Важненком жив Коваленко і в його на квартирі жив і торгував, там магазін одкрив, Шварц, єврей. Соломон Абрамович, Абрам Борисович і Борис Абрамович. Їх там три були, два брати і в одного син був.

У нас був оце Шварц тут, так він виїхав і в батька позичив грошей, двісті рублів. Тоді ж рублі були. Мама і просила: "Іван, Пазинич їзде з своєю сімйою, ставе стовб на хату. Давай построїм нову хату! Давай построїм!" Ні, позичив Шварцу гроші! А тоді їх стали прикривать, оці магазіни часні, і він батькові збруї дав на ці гроші. Мама каже: "От, посвисти тепер у цю збрую." І корову одну... Нє, корови не той, у нас тоді осталась одна. Ряба ж корова здохла отам той, а одна осталася. То в нас її не взяли.

Зінаїда Іванівна: У нас в колхозі до войни харашо. Дуже мало таких людей, шо не їздили в Москву, а то всі їздили туди скуплятися. Було гроші получать... По шість, по сім рублів давали на трудодень зароблений, і хліба дуже харашо давали [до війни]. Мені було шиснадцать год, я курси кончила у тому...

Олена Іванівна: В Хортиці.

Зінаїда Іванівна: У Хортиці при районо, у колхозі робила воспитатєлєм дєтскім. Ну а тоді война...

Олена Іванівна: Голод ми пам'ятаєм. А чого ж не пам'ятаєм. Я помню голод у тридцять... 21-й. Стіхійна голодовка тоді була, неврожай.

Зінаїда Іванівна: Неврожай, даже капуста не зав'язалась, казала мама. Це в 21-му. Це не виноваті ніхто.

Олена Іванівна: Дуже сильна засуха була. А 33-й...

Зінаїда Іванівна: Спеціально зробили.

Олена Іванівна: Це Єжовщина була. Спеціально здєлалі іскуствену голодовку. Тут в Біленькому хліб вивезли кудись увесь.

Зінаїда Іванівна: Слухай. У заготзерні ж були ті... кагати із кукурузой...

Олена Іванівна: Були.

Зінаїда Іванівна: А люди пухлі ходили.

Олена Іванівна: А люди пухлі ходили. І давали книжечки, на книжечки там на іждевенця – двісті грам давали, а на робочого – триста на день. Ходили ми отуди-во, совхоз був, де оце тепер почтовий, там був совхоз Ворошилова. І той...

Зінаїда Іванівна: Робили ж там...

Олена Іванівна: Там кантора була, там і столова була, і кладові там були, і ото туди ходили получать.

Зінаїда Іванівна: Дуже там багато людей спаслося, щоб не померти.

Олена Іванівна: Да. А 47-й, 47-й – тоже засуха була.

Зінаїда Іванівна: Да, ніхто не винуватий в цьому.

Олена Іванівна: В 47-й тоже стихійна голодовка була. А як начнуть у радіо, ну ти знаєш, і чуть же молодий!

Зінаїда Іванівна: Голодомор робили...

Олена Іванівна: Молодий [по] радіво балакає, і кажу, знаєш, шо йому написали, те воно і читає. А знать воно нічого не знає... 21-й год, це ж було той, у нас жито вродило, хароше жито вродило. Приїхав мамин брат сюди, так мама йому видавцем давала хліба, боялася, шоб він зразу не наївся. Голодної же ж людині нільзя багато дать. Бо воно ж порції не знає, желудок трєбує, а багато ж нельзя. І мама каже: "Сєнька! Ну ось перегодом я ще тобі дам хліба. Тіки не той. Не думай, шо я не хочу тобі давать".

Зінаїда Іванівна: А ця така брезглива була, шо як дадуть кусочок хліба, так вона дивиться, чи нема там волосини. Голодовка така була, а вона ще придивлялася, чи він чистий [сміється].

Олена Іванівна: Придивлялась, да...

Були тут і куркулі, аякже, конєшно. Куркуль – це хто наймину силу мав. Да, хто мав наймину силу.

Зінаїда Іванівна: А єслі своєю сімйой обробляв – це не куркуль. Він сам своїм собствєнним трудом наживали вони все.

Олена Іванівна: На нашій улиці оце М'ягченко, Йосип Паталах, Паталах Карпо.

Зінаїда Іванівна: Ну Карпо Паталах, він же сам обробляв, Лєна.

Олена Іванівна: Сам обробляв, а найшлись такі дільці...

Зінаїда Іванівна: Шо підказали. А багато й таких було, шо оце скажуть, і їх садовлять. А за це сто рублєй получали.

Олена Іванівна: Да, у нас Красотка був, це вже після войни ми, якийсь празник був, сиділи, а його жінка ніде не робила! Ото дома книжечки читала, а до неї прийдуть за те, що вона плаття пошиє, і поприбирають, і посуду перемиють і все. Ніде не робила. А потом, як німці розстріляли її чоловіка, і після войни ж нада робить, то вона робила в сєльсовєті розсильною. І сидимо коло Важненків і балакаємо ж шо той, а вона каже: "Ой, хоть-би вже як-небуть до пєнсії доробить, бо вже не могу". Кажу: "Тьотя Паша, важко?" А вона каже: "Важко вже, так важко." А ніде ж не робила, то конечно ж їй важко. Да. А вона каже: "Боже, боже, скільки Пархфирій власті добра зробив, а мені поблажки немає. Хто перву репресію создав – Пархфирій..." Це в Біленькому, да. А я сидю, кажу: "Тьотя Паша! Так оце дядько Парфирій скільки людей продав?" А вона тоді їй ні сюди, ні туди, невдобно. Та каже ж: "Хіба тіки Парфирій?" А скільки невинних отакі дураки, наші, собствєні біляни і людей топили. А його нємці розстріляли за шо? Це я була маленька, бо мама казали, їхав із города, так мама держали мене на руках, ну, ше году не було мені... Шо кажуть їхали, мамин брат їхав у Біленьку по полову. Він підговорив полови тут купить. І дядько Сєнька паганя коней, а мама іззаді до нього спиною сидить. І дивлюся, – Сенька, – їде городською плавньою на переправу против Розумовки. І по шелюгах їде. Кажу: "Сенька! Шо ти?" А він махає, "З дороги!", я й звертаю з дороги. І тіки, – каже, – бричка минула нас, лежить три зв'язаних на бричкі. І один, каже, скочив із брички, так, – каже, – як він біг. То стрибне, то отак присяде, то в ту сторону, то в ту сторону! Поки у великі шелюги, лоза оце, чорноліс, ускочив. І стріляли-стріляли по йому і не могли його... І втік він.

Оказується, шо оцей Сальник должен продать полову. І їх три організувалось – Ніканорівський, той, Троценко і Красотка. І вирізали сім'ю. Невістку вбили, діда й бабу, а хлопець був малий, і його прибили і один ногою його штовхнув, шо він під діван підкотився, хлопець. Скільки йому було год, може восєм-десять. І вони тоді пішли, а грошей не було. Вони дольжні були продать шось там таке, шо в їх дольжні були гроші буть. І вони ото полізли до їх. І тоді оцей хлопець одійшов ноччю та до сусідів пошкрябав у вікно, та його заховали. А Красотки довго не було, годів скільки не було! А тоді ж уже власть востановилась, всьо, прийшов Красотка, і ото женився і на нашій вулиці поселився. Одного

хлопця взяв догодовувать, батьки померли. І він тут жив коло нас недалеко.

А тоді оцей хлопець, він же вже взрослий, получилось шо в Отєчественну войну він у поліції був конюхом. І німцям дав карточку, як німці зайняли Біленьку. А тікали ж у плавні і кой-хто вертався вже додому. А він німцям дав карточку, шо як попадеться отакий, він вже розказав. І німці Красотку там на переправі і вбили, пририли його там на островку, сестра хотіла поїхать – перехоронить, а їй не розрішили. І в наводнєніє той острівок затопило, і хтозна як воно там. Оце такий Красотка в нас був. І в оту репресію скільки людей безвинних, бо вони дєнюжки за це получали. Такі ото, як Красотка.

У війну в нас великих боїв не було...

Зінаїда Іванівна: А тіки ви знаєте шо, от неправильно зробили. Гайок тут такий був і відтіль переправлялися під Смоляною. Отут посьолок єсть Смоляна, тут битва велика була під Смоляною. І отож в наступлєніє должні були йти, ну переправились, переправлялися ідти в бой. Так надо ж було предупредить, а ГЕС ці зірвали і так тут усіх солдатів затопили! Отут о, в Бєлєнькій.

Олена Іванівна: Переправа через Дніпро на той бік. А плавні ж затоплялася в наводнєніє. Тутечки той, крайня хата була, ото де верба, отам коло Дніпра, там же люди жили, так тамички і людей позатопляло.

Зінаїда Іванівна: І обозами вони ото стояли, Господи, у два часа ночі, коні іржуть, люди кричать, тут страшне шо робилося! І вода пішла...

Олена Іванівна: В два часа ночі.

Зінаїда Іванівна: [Сильно пішла], конешно шо. Оце ж страшне... Отсюди доставала вода.

Олена Іванівна: Аж до больниці була вода. А там же вулиця була аж до самого Дніпра.

Зінаїда Іванівна: Багато затоплено вже того... І воно бистро затопило, канєшно! Це ж страшне.

Олена Іванівна: Аякже. Це ж мгновєнна вода! Вогонь можно водою затопить, а воду нічим не вдержиш!

Зінаїда Іванівна: Ви знаєте, шо вогонь, шо вода. Ну багато ж [солдат]...

Олена Іванівна: У плавні переправлялися і отут над берегом був гайок, там стояли підводи, переправлялися.

Зінаїда Іванівна: І їхнє обмундірованіє і все чисто плило. Ой, все. Було таке, шо, ви знаєте, ми і спасали людей. Бо німці ж осьо, а вони ж бідні – ранені, передівали їх, а шо ж, смерть же ж людям підходе. Ми багато передівали, а шо ж ти зробиш.

Олена Іванівна: А єврейка в нас була, Софа Олександровна, її розстріляли.

Зінаїда Іванівна: Начальник у больниці. В неї мати тут постєльно лежала і вона не той. І хтось сказав, що вона єврейка і її розстріляли.

Олена Іванівна: Бухгалтер у нас був єврей. Так він одступив, а тоді як... він не вернувся, а вона із двома дітьми.

Зінаїда Іванівна: Дітей брали розстрілювать, і вона каже – "І мене розстріляйте заразом, чо ж я буду"...

Олена Іванівна: Жінка в нього не єврейка була, руська. Він у нас бухгалтером був.

Зінаїда Іванівна: Учитель був тут, жінка єврейка була. Так він пішов хліб мінять дітям, а німці прийшли, двері вирвали, дітей забрали, розстріляли.

[А як німців вперше побачили – страшно було], а як ви думаєте.

Олена Іванівна: Аякже, вони мотоциклами прямо до Дніпра, а там четвертий двір, де М'ягченко жив, там же німець жив, і вони прямо до того німця поїхали.

Зінаїда Іванівна: Вже знали.

Олена Іванівна: Це ж він до войни ж був тут, робив він чи в рибколхозі, чи де він робив, шо тут жив у Біленькій. Я не помню, як його звали, не могу сказать.

Зінаїда Іванівна: Лєна, а ось же ж в нас були німці тоже, шо той був...

В 42-м мене угнали [в Германію]. Ми тікали, а все одно нас ловили. Прийшла я додому, мама і каже: "Знаєш шо, дочка, тебе в Германію беруть". Кажу "Ти шо ж, нездорова? Як же ж мене в Германію?" – "Тепер, – каже,– не дивляться на це." Я пішла до прєдсєдатєля, в сільський совєт, чи як там було звать його, а він каже: "Да, ви должні їхать, ви будете їхать." Так кажу: "У мене ж мама нездорова, як же я буду їхать?" А він каже: "У тебе сестри ще коло матері будуть, а ти уїдеш". Значить, первий раз поховалися, не одправили. А на другий раз каже: "Не будете їхать – повбивають вас." Ну як, який вихід з положення? Надо їхать. Жить же хочеться каждому. Поїхали ми на станцію... Де сєйчас уголь получаєм, от сюди нас гнали пішим ходом, Канцеровка. І там товарняки стоять, нас погрузили. Музика грає, а ми ж плачемо! Шо нам та музика...

Їхали ми восім суток товарняками, приїхали в Магдебург. Згрузили нас. Нічого ж не понімаємо по-їхньому, нас отправили сєйчас на мойку. Чимось понамазували, так ми до того воняли тиждень, шо не можна. Дезінфіцирували нас, коней та коров. Ну а потом нас отправили кудись на сєльську мєстность, вибирали конечно ж здорових, шоб

там помагали, а цих туди одкидали. Ось ми утром устаєм, кажуть: "Сьогодні приїдуть вас забирать". Ставлять нас отак по кругу, заходять, і значить, кому яка понравиться. Підходе женщіна така солідна, взяла мене і ще двох бере. А я кажу переводчику, щоб взяли іще і подругу. "Ні, – каже – це дві сестри двоюрідних, я забираю хазяїну другому, – тельманець там жив, – а її я собі заберу." Приїхали. Вона, правда, накормила мене, а мені все ж дом перед глазами і все. Ну шо, шо приказували, те й робили. Усе ми робили...

Олена Іванівна: А ми робили у колхозі так, як ми і робили. А командували вони, німці. Шо їм нужно, те вони й брали в колхозі. А робили, так і свинарники були, і ті, і скотарники. А руководив, у нас був у сільсовєті, Зіна, а як їх фамілія була? Йоська називали його.

Зінаїда Іванівна: Тоже німець. Його брат у Мар'євкі був, а він тут.

Олена Іванівна: Німець молодий. Там Роберт був, а тут Йоська. А як їх фамілія, з голови випадає, все. Вони руководили сєльськім совєтом, а німці поставили в нас тим... А хто в нас був тоді прєдсєдатєлєм?

Зінаїда Іванівна: Я ж не знаю, Лєна, я ж не була.

Олена Іванівна: Не помню. Дядько Іван Коваль був тим, у нас аграномом на огороді, огородником. І ото...

Зінаїда Іванівна: Ну його спеціально оставили, бо тут був предсєдатєльом колхоза, а потом він діректор МТСа був... Він дуже заслужений був, орденоносець, як його?

Олена Іванівна: Корній Овсійович Хижняк.

Зінаїда Іванівна: І він ото через фронт переходив, сюди приходив, і все ізвєстія брав, цей же ж Коваль.

Олена Іванівна: І Білик. Усе давали йому.

Зінаїда Іванівна: А тоді вже його посадили. Наші вступили і цього Коваля посадили на десять років. І він отбув десять років. І йому як сказали, шо все, ви освобождьонні, – він вийшов, тіки переступив поріг – і впав. Розрив серця получив.

Олена Іванівна: У плавнях, там вівці були і при німцях. Мазали ми бринзоварню... і пішли до кухарки обідать сюди, де чабани, де вівці саме пригнали, ярок доїть на обід на бринзу. І кухарка нам понасипала обідать, – це Нюська Хижнячка, я, Єлька, і Маруська Кремежна, четирє. Ось іде якийсь дядько, на йому шивйотові брюки хароші. А тіки Нюська каже: "Он, дивіться, як вони на йому плотно, там шось у його під сподом, а то він наверх надівав". Оказується, він з оцим Корнієм Овсєйовичем був спущений на парашутах. І у кухарки просе води, а кухарка каже "Та ну беріть он кружку, ідіть отам напийтеся в озері, шо ви, хто, відкіля, й сюди, й сюди". Ну кухарка його знала. Да. І ми значить, ідемо вже на своє місто мазать, а Нюська Хижнячка і каже: "Дів-

чата, ну мені оцей дядько подозрітельний, шо прийшов води напиться". І напився він води, сів і той. А ми узяли три порції борщу, а четверту не брали. Тоді Єлька пішла, взяла ще одну порцію і взяли оддали цьому дядькові, а він питає дорогу на Запорожжя. Да. Йому мужики кажуть: "Слухай, пареньок, ти так дуже открито не йди, бо сєйчас тайна поліція тут по плавні ходить, то шоб тебе не задержали". А воно недалеко Окишенська посадка там. Називалась місцевість у плавні Окишине. Не знаю, чо його так назвали. І оказується ми ж кончили свою роботу, приїхали додому, собирається мітінг у тому, у літній... коло літнього тєатра, у парку... Де оце школу построїли, там був літній парк, там така красота була, там літній тєатр був, і читальня, і вобщем, дуже харашо було. І прийшли ми, значить, а об'являють, шо хто викриє де якого чи партізана, чи шо, то получе вознаграждєніє. Оказується, называється в чабанів оті підпасичі "сакманщики", і оцей Зубко, знакомі хлопці були з оцим дядьком, шо приходив води напиться. А він в Окишенській посадкі находився. Корній Овсійович то вийшов відтіля, а він остався. І він його зарізав, оцього парня. І прийшли ми ж на собраніє у сад, а Єлька штовх мене, каже: "Ти бачиш?" Кажу: "Шо?" – "Ось іде Зубков в отих штанях, шо ми у того дядька бачили". І він получив гектар пшениці за те, шо чоловіка зарізав.

А вже після войни, як освободили нас, стали вертаться ж додому, і мене послали кухарить у плавні. І оце ж як іду, мені кажуть: "Отам в Окишенській посадкі такі хароші дрова, підеш наскладаєш, а їздовий приїде, привезе". Так мені як йти в оту посадку, так аж волос угору дереться. Думаю, це ж в оцій посадкі зарізаний, оказується, партізан, і його оцей Зубков зарізав...

Кругом єсть – і в німців, і в українців, і в росіян, і в любих, бо каждий хоче собі кресла, і хоче тебе придавить, а сам вилізти...

[У війну] на нашій улиці сам пішов один у поліцію. Ну він так і не вернувся в Біленьку. Сім'я його той... А він був у поліції, з однією з'якшався, і як при одступлєнії ж вони одступали, а нас зігнали, етапом гнали отуди, по ходу Марганця. Ми й на Марганці були там. І цьому ж Хведорові сказали: "Хведор! В оцім етапі твоя Санька їде із дітьми!" А в неї, у їх два хлопця було: старший і менший. І вже ми ночували під соломою, а тоді утром уже сонце зійшло, начали ж нас організовувать далі гнать, ну далеко, ми тіки той, нас на Марганець нас... Нє, у Новокиївки розійшлися ми там. Кажуть, дивимось, сірими кіньми главцями їде Хведор Лапеза, по-уличному його називали, а фамілія Михольський. То Санька, його жінка, не підпустила його до дітей. "Іди, іди, – каже, – відсіля". Як вона сражалася, не той...

А потом у сестри в моєї... чоловік був в неї офіцер і сапаги, а осінню холодно, і вона наділа ті сапаги. І один поліцай побачив. Та харашо, шо в кінці нашого города там Агата Яковлівна була німкеня, та сестру, а то б могли розстрілять і сестру. Продажні шкури в нас були, но їх уже нема, вони вже померли.

[А німці себе вели] по-разному, в кого який характєр. Мені ні з ким не приходилося, шоб отак, німець чи кричав на мене, чи шось там таке. Ніколи не було цього.

А були разні. І крашанки забирали, і курей забирали, по всякому було. А які понімали, шо в їх тоже сім'ї є... Наші й ті, кожухи одбирали німцям. Наші біляни, поліцаї, у кого були кожухи хароші, забирали! Не німці, а наші. Так шо це в завісімості от характєра, як хто себе поведе...

Тут запретна зона була, ми тут не жили. Ми жили по ту сторону центральної дороги. А відселили нас через шо, шо отамички Партмашева, і чуть не до Лисої, була одну ніч знята застава німецька. І одного німця вбитого найшли в підвалі. І ото тоді начали по хатах ходить, мужчин забирать, і ото у нас скільки... двадцать... в общім не знаю, чи двадцять восім чоловік, чи шо, було розстреляно. Там, у братській могилі сейчас вони... Заложники, називали німці...

Скільки розстріляли людей! Етапом погнали, а тутечки і той, увійшли наші в Біленьку в скорості. Ну ми були у Новокиївкє, а з Новокиївки нас вигнали аж на Марганець, там ми тиждень побули. Коли сусідка рано-рано приходе, баба Парамонша, каже: "Ви знаєте, що цю ніч були красні у нашім посьолку? Так шо той..." Коли утром дивимось, згори сунуть, а як вже один, по-моєму він білорус, як він просився: "Заховайте мене". А як же ми заховаєм, як ми не дома? Ну заховали його, а все одно він побув-побув, і тоді пішов. Ой, кажуть, там через лиман, ой-ой-ой, скільки німців і роздіті тікали, як наші ото вже освобождали. А тоді приїхали ми з Марганця зімою – у нашій хаті сапожня була. А сусідка через дорогу, у них же два погріби було в сестри. Так ми в один погріб і стулля позакидали, і машинку швейну вкинули, і цибулю, і рису ми тоді багатенько получили. Шо може ж таки прийдеться вернуться, шоб було шо їсти. Так вона солдатів наших, красноармєйців, заставила, шо каже: "Розкидайте отой лампач і в тім лампачі погріб, і в неї тамечки..." Ну вони тіки цибулю взяли, більш нічо не брали. А наші – позабирали! Хто первий вертався додому і шастав по хатах і кругом забирали. Так шо хароші німці, хароші й наші...

Зінаїда Іванівна: Це таке золоте дно було – оця плавня! А її отако стратили, біз толку. Хтось тисячі получив за ніщо.

Олена Іванівна: Оце ж такі й січас, були і будуть і є!

Зінаїда Іванівна: [А у плавнях] випасювалось – Дніпропєтровської область, Запорозької області. Із Маріуполя полностю, оце зімою тут вівці. Да, да, з Маріуполя приганяли сюди овець!

Олена Іванівна: І кажду зіму із Маріуполя тут. Сінокоси великі тут, випаси, ліс.

Зінаїда Іванівна: Це ж доход був який.

Олена Іванівна: А рибу ловили...

Зінаїда Іванівна: І рибу. Раньше, знаєте, яка тут риба була? Було ходять оте зимою, озерця там, і оце прорубують, і вона сама вистрибує. І ото накладуть у мішки...

Олена Іванівна: Називається "на духи". Як оттєпєль, так риба ж до льоду підходе. Їй же дихать нічим. І ото прорубують сквозні ті... ополонки, і прямо підсакою беруть рибу. Колись батько наш відер четверо привіз риби. Мішок, вобщем, риби привіз. Їздили "на духи". Так оті в'юни – ох, вони ж і сладка риба! Така добра! Є й велика, а тіки головки в неї, як у гадюки [сміється]. Ми ото як мазали бринзоварню, так найшли ямку таку, уже ж вода збула і: "Дівчата, давайте поболотимо оцю ту..." А як поболотиш той, шо, так риба йде у муляку, у берег, у берег. Ну наловили харашо, й карасі, й линці такі гарні, по відру. Так ноги ж у нас були, як земля чорні, ота муляка позаходила. Кажу: "Ну шо?" І платком ловили, платки чорні стали, кажу: "Дівчата, дасть мені мати оцього платка!"

Чи був звір у плавнях? У нас вовків мало було, мало. Но після войни були появилися. Так рибаки як рибалили, Гришка Головко, він іще живий, а тільки кажуть, слабий сєйчас, негожий нікуди, дочка коло нього й нікого не пуска до його, убив, убили вовчицю. А потом оце, де ракетна точка в нас, там могила була і маяк, і за маяком там наш табор був, тік. У степу ж і молотили раньше. І пасіка там близько. Меду насипали, а бригадир передав півхлібини на трьох і миску вареників із вишнями. А там недалеко стояв табор і рішили трактористи перевірити, ті, шо ночували там, таки оказується вовчиця. Так один румун, забула як його звуть, з лопатою за грушку став, і бачить, вовчиця на нього іде. Питають у нього: "Ну як, Пантелій, у тебе штани сухі були?" Каже: "Де там вони сухі були, хлопці, я вже без пам'яті отак як махнув лопатою, і попав їй отак у челюсті, і вона впала. А трактористи тоді збіглись і добили". А отак їздив один в лісок і вовченят узяв і десь возив, чи в звіринець, чи куди...

В плавнях хутори, люди жили у плавнях. Оце на Вовчому, на Іванільському, третя сотня вона називалась, шоста сотня. Наша скотина на Гаменистому випасювалась. Річки там називались – Камениста. А на Яшниковому – Іллічі були, іллічовська скотина ходила. І дойна

скотина бувала в плавні. Після війни іллічівці тут були. За тим, за Вовчим Горлом, там де контора лісничиська була. Там люди жили у плавні. І хорошо жили. Один, як його, Мойсеєнко, кажуть: "О, ти бачиш, на якій "Волгє" їздиш" – це вскорості після війни. А він каже: "Якби мені сказали сейчас, а то жалко, шо плавня залита була, якби мені сказали, знаєш шо, бросай оцю "Волгу", бросив би сходу, пішов у плавні".

У плавні хорошо було. Шо воно, здоїла корову, пустила, пішла вона пастись. Свиней не закривали. Нагодували. Пішли вони десь риться, на вечір приходять їсти. Птиці було тамечки повно у їх. Огороди були в їх там, чо ж там не жить? А хліб возили. Магазин там був... На Вовчому був магазин, на тому... а як же воно називається? На Сінокосах! Сінокоси, і оце осінь, зима начинаються, приїзжають, тюкують сіно. І куди воно відправляється – хтозна. У кого, де немає корма, то туди відправляли.

Рябоконь Лідія Максимівна, 1919 року народження, с. Біленьке Запорізького району Запорізької області[1]

Фамілія моя Рябоконь Ліда Максимовна. Народилась 19-го года, 5 дікабря, – село Сергіївка, Томаковський район Дніпропетровської області [тоді Катеринославської].

В сім'ї нас [у батька] було троє. Син Пєтя, дочка Зіна, і я – Ліда. Це нас троє було. Брат робе січас, робив... Подождіть... Лиса Гора, парторгом. Я проробила в торговлі, а вообщє спеціальность – учітєль. Работала я до войни, а після войни я не робила вже вчителєм, а пішла в торговлю. Ну оце, шо ще вам сказати...

Батько мій із 20-го комуніст був, строїв колгоспи. В Сергіївкє дом у нас був.

І дід же там жив, – Петро Ставрович Хімоні. Ми греки, як гібридні вже, бабушка – українка, а дєд – грек. Він на Сапун-Горі жив, тамочки, у Криму, і їздили в Дніпропетровськ... Катеринослав... тургувать там вишнями, чи шо... Він побачив бабушку мою, – вона українка, дуже красива була, – влюбився і приїхав посватав її, і забрав туда. І ото відтіля вони приїхали. А потом пожили там, на Сапун-Горі, а бабушка стала плакать, шо нема ж родствєнніків нікого її, і він обратно вернувся сюда в Сергіївку.

[Дід] держав малесеньку лавочку, невелику, керосіном там торгував, канфетами такими, всяким там бусером, ну лєнтами, отакії... Ну не знаю, чи матерія була, чи нє. Це по розказах уже... А потом началася...

---

[1] Опитування провели А.В. Бойко та М.А. Бойко (25 червня 2002 р.).

Шо ж началося, шо? Дєв'ятнадцатий год, о, і комуністи, хто-то з комуністів заїхав, а дєд уже постоял..., іще кромє лавочки держав постоял[ий], і заїхали переночувать. І він не знав хто, а то виходе шо хто-то з комуністів. І він їх положив за грубою, знаєте як у селі ото груби, пєчки, і він їх туди поховав. Но він не знав, шо це вони там, шо за ними біжать. І приїхали сюди ж до дєда і: "Де вони?" А він каже шо: "Нє, я не знаю". – "Дєньгі дай!" – "Дєньгі, у мене днєвноє пропітаніє, у мене дєньгів немає". Вистрелили і вбили в 19-м году. Мама ходила мною, і вбили дєда. Ну й тоді... А батько мій робив на почті, у Запорожжі. Тоді от визвали батька, похоронили дєдушку, а потом за врем'я я родилася. І в 20-м году, в 21-му – почали строїть колхози, і батька вибрало село етим... головою колгоспу.

Да, вже в 21-м, 22-м. Ну а потом батькові шо-то пришухали, шо він не так порозкуркулював як надо, і він узяв переїхав у Нікиполь. Поступив на завод Лєніна, начальником ширпотреба був. Потом, значить, поробив там, – 33-й год, голод. Баче, що не прокормиться, переїхали у Каменка-на-Дніпрі. Опитна станція тоді [от Одеси] була, ото він там бухгалтером робив. А потом переїхали обратно, бо село російське, а ми по-українські занімались, і батько нас перевіз тоді на остров Хортицю. Тобто його трест назначив на остров Хортицю, там ДЕСК завод був, був совхоз на самому острові. Це вже в двадцять... 38-м, 39-му, у ціх роках було. Потом послали... забрали брата у армію, він служив аж у Краснодарі. Ну й тут война начала...

А я ходила в тєхнікум, занімалась в тєхнікумє у Запорожжі, в 5-й школі. А училася у 25-й школі у Запорожжі. Це було, як оце права сторона називалась, от як же вона... Вознесеновка, на Вознесеновкі. Занімалася у 25-й школі, в 25-й школі я вчилася до дев'ятого класа. А в дев'ятім класі я сухім плєврітом заболіла і мене направили у дєтський піонерський лагерь на етом, на правом берегу, де січас ето... на Великий Луг. Там я була два місяці, а потом отстала ж от школи, і рішила піти в тєхнікум. Пішла в пєдтехнікум, закончила пєдтєхнікум, направили мене на роботу у, як його, вже пам'ять... за Хортицьой великий совхоз, от забуваю... Отрадноє, в Отрадноє. Одбирає пам'ять уже. І там мене і война застала, от. Я заміж вийшла ж там, родилась дочка в первий день войни, началась евакуація, – це страшне і сумне, нельзя і вспоминать...

А евакуація проходила, значить, з правого берега перекидали нас тим, як його називається, паромом, на лєвий, о. А тоді ми їхали совхоз Вербний там було. Як ми переїзжали через Дніпро, то сильна бомбьожка була, і на тому паромі вже вбили коняку, одного чоловіка, і Дніпрогес зірвали і вода пішла вниз. І нас стало тєчєнієм туда, це ж Отрад-

ноє там, і оце таскає нас до Запоріжжя сюда. Ну і якраз ми на якийсь островок попали, шо оце остановився етот... паром. Ну а вийти не можно, болото страшне. Тоді, мужики, я знаю, помню, шо доски перекидали, переходили на берег туди от, і вєрьовки за собой тягли і тоді баржу оцю потягнули до берега і нас усіх висадили. Висадили, тоді ж там коні були, все, хто куди мог їхать. Ну шо, я знаю, шо ми доїхали в совхоз Верби, а тоді ще якийсь совхоз, ну це так давно було, я вже позбувала... І нємець уже нас одрізав. Одрізав і начав вертать назад. Уже осінь була глибока, а їхали ми ще ж літом, а то ми все блукали десь. І заставив всіх вернуться назад, от. Ну вернуться назад заставив. Буря, вітер такий страшний був. Нас оце повкидали в [б]аркаси такі здорові і перекинули обратно в Отрадне.

І в Отрадному начали тутички вже нємці орудувать. Картошку, осінь глибока, нас заставили картошку вибирать, копать оцево. А потом я от вам толком не розкажу, шо як воно було, шо начав нємець підбираться, людей забирать. Ну із Отрадного мене (це ж моя фамілія тоді була Хімоні Ліда Максимовна), мене і потом одного нашого агронома, жінку, а як уже фамілія, чи Бабенко, чи... уже позабувала. І ще доярку одну, – должні були забрать ноччю. Ну нам поліцай переказав, шоб ми убралися. Це вже в Отрадному. А тоді, як він переказав, перевезли у Запорожжя на Яр, Зєльоний Яр.

Це осіню, чи в зіму, нє, зіму не зімували, осіню сорок... в 42-му... То оці аграноми, шо я казала, женщіна-агроном, так і спалили будто би на стулі в Хортиці її нємци. А доярку оцю будто би отпустили. А я удрала, оце мені... В первом класє занімався в мене його син і був, як би так отсталий, а я до нього харашо односилась, учила. І він мене пожалів, прийшов до... мого чоловіка брата жінка, і він переказав, шо скажи так і так Максимовні, щоб нємєдлєнно сєчас десь уїзжяли... І ото ми в'їхали тоді...

На Зєльоному Яру [в Запоріжжі] в це время батько мій [жив]. Я ж отдєльно жила, а батька мого нємци посадили. А робили ми з нємкою вмісті, вмісті, і нємка сказала, шо знаєте шо: "Максим Петрович, Ви, пожалуйста, в цю ніч як випустять вас, ви цю ніч і вбирайтеся, шоб вас тут не було, потому шо вас всьо равно заберуть".

На лєвом березі [у Запоріжжі] приганяли ж нємци наших плєнних. Ідеш там, брата спрашуєш, чи знакомого... Це [отам он за Грязнова, више стадіон був] да, да, точно. І це ж отак, я не помню, чи проволока була чи не була... Нє, проволока, шось таке було. Крічу брату своєму: "Хімоні!" Кричу, кричу, – єсть такий. А там знакомого шо, а він почує, шо його фамілія, як же ж він біжить...

[Витягували їх оттуда], да, да, да. Ну в мене була дитина мала, так шо я це, оце два случаї було, шо ми помогли одного. І я б не додумалася, бо я молода ж була. Та і вона, мабуть, 20-го тоже года, а я 19-го. Ну в мене чи не доварила голова, щоб оце помогти. Одного помогли, вона каже: "Кажи, шо мій". І ми сказали, тоді забрала вона до себе його. І от я не знаю судьбу, як вони далі, куди вона потом ушла, ми з нею незнакомі були, нічого. А тоді знаю, шо там такі великі скирди стояли етого... шлаку, шо вона десь по тому шлаку його повела, не знаю куди вона повела, я побігла додому, бо в мене дитина ж мала була...

В грязі лежать, ой, а тоді поглянеш, страх такий бере, шо ночі не спала...

Погоріло оце во, оті глухонімі занімались там, на Зеленому Ярі. Це ж, в общєм... от страхіття... там і люди.

А євреїв брали, вели, – страшне. Я як вспомню, так і січас волос угору! Таскає оце діти, на оті страшні, як оце, повозки такі, одноконки. Везли їх, дітей скидають! І оце вони все везли до совхоза, як він називається в кінці отамо... Зразу за запорожеской територією, зразу якийсь совхоз є, і там дуже канави великі рили для окопів, для танків, і туди всіх і зводили. Оце й батька тоже туди були повезти. І ноччю... і ця нємка як сказала, батько тоді приїхав і його, я не знаю хто, забрав, партизани. А хто імєнно, шо, – ми нічого не знали абсолютно. Мама не могла скрить од мене, бо я старша дочка була у неї. Вона б могла мені обязатєльно признаться. І потом батька мого вивезли аж у Мєлітопольський район, село Большевик, і він там при нємцах робив трохи бухгалтером у совхозі.

А потом нємци, так ну якось бистро шо освободили, ми тоже вакуіровались туди в Каховку, вернулись назад і начали забирать, а батька оставляли. А не знаю як це шо, оставляли його, не знаю, не можу сказать, чи ті... партізани, я не знаю.

А син [брат Лідії Максимовни] був направлений із Сібірі сюди, на Україну, і тут воював. І [батько] каже: "Син воює, а я буду тут..." І пішов в армію, ну й погиб...

При німцях переїжджали з місця на місце... без конца, дуже страшно. У мене чоловік був інвалід із дєтства на ногу, і всігда за нами слідили, я його нікуда самого не пускала. А чого слідили, хтозна, ну от за такими. Вони ж, понімаєте, як би вам сказать, як я ж на Яру не жила, а сосіди то знали, шо я переєзжа, а хто я така, вони ж не знають, потому шо не дуже тоді усе розказували один одному. І визвали нас, я знаю чого, шо слідили, визвали на трудоколонію чи як. Нє, біржа труда. І визвали нас на біржу труда, і він заморився, ми посідали на лавочки. І підходить до нас два, начинають спрашувать: "Хто ви такі, шо такі". Ну

ми сказали, шо ми. Коли тіки одійшли ці, другі підходять, кажу: “Давай тікать, бо заберуть нас”. І ми тоді попросились до однієї женщіни у двір, а з другого вже двору вийшли і пішли...

Документи перед тим як переїхать з місця на місце, нічого не оформляли. Їхали, ну як їхали. Наприклад, ми в Большевік поїхали, нам дали одного комуніста хату, ми там жили у хаті – це мама, сестра, я і чоловік мій, четверо нас. Коло хати лежала драбина. Єслі драбина так лежить, я вже не помню вам точно, єслі отак лежить – значить можна там, а єслі отак – не можна. По тій драбині, значить, знали, коли нас приїхать забрать, шоб нас забрали. І ноччю приїхали чєтирі... дві підводи, гарби, і забрали нас у Большевик і перевезли туди. А в Большевіку, ото папа погіб на фронті, чоловік робив бухгалтером і касіром, а тоді бухгалтером.

А потом як ми переїхали, як я вам казала, шо із совхоза Большовика ми евакуїровались до Херсонщини туда... А люди нас там, на Херсонщині... Він інвалід, конячка пагана була, кукурудза в їх, вона так обставили, завели туди коняку, а нас забрала в погребі поховала. І так ми оце оцю фронтову лінію і пережили, якби не та бабушка, хтозна як би... Як ту бабушку, шо, тоді не можна. Один горшок остався, там купила, ще їх надо... в музей його здать [сміється]. А там, шо я казала, шо нам поставили, кукурудзою обставлено і там коняку заховали, а нас... А рядом трошки далі був такий сарай, що зерно... То зганяли у амбар, наганяли нємци туди людей і палили... стріляли...

Ми евакуїровались із Большевіка, і до Херсона туди, то начали наші наступать відтіля...

Так стали, начали виходить, а ми ж і повилазили з погребів, і побачила звізду, цілуюсь... Чи наші, чи як їх уже тепер назвать, конєшно наші були, свої. Ну а я ж як ото дура, як побачила звьоздочку і кричу, шо, мол, наші прийшли. І ото на солдата почепилась, одного целую, другого... Чоловік баче, шо я здуріла, так мене забрав та каже: “Ти шо, здуріла? Це може власовці, а ти – каже, – кажного цілуєш ” [сміється]...

А тоді народилося ще двоє дітей уже в мене, село Поляновка, Акимовський район. Він [чоловік] баче, що діла плохі, погано... Там де ми жили – невелике село і пєрспєктіва на то шо школа там буде якась ілі шо, не видно було. Він тоді став переїзжять і переїхали в 53-м году в Бєлєнькоє.

Це степове село, де ми жили, а Бєлєнькє послє того – непогане. Та потом же, ну як би вам сказать, ну і культура тутички. То німецька колонія була, село, совсім постройки другі, все чисто всьо, а тутечки була оце школа, тут так красіво було! Оце школа стара, от школи до Дніпра

була алєйка, цвіти насажені, ну кругом усе так харашо було зроблене тутички в селі, ну понравилось і осталися.

Люди нас зустріли тут дуже харашо, помогли нам строїтся. У нас же троє дітей, нічого ж не було кромє трьох дітей і шмуття цього нещасного, шо ми там нажили, о. Самі квартіру предложили, всьо дуже харашо прийняли. А прийняли нас, як же його... Бардиш – директор тоді був МТСа, тут МТС був. І Бардиш до чоловіка дуже харашо относився. Потом чоловік у мене такий, ну хароший чоловік був у мене дуже, він харашо жив з усіми. І квартиру сєйчас, Клоков, на старому базарі живе, предложили нам таку халупу страшну, і ми жили деяке врем'я, поки МТС найшов нам квартіру. А потом нам освободили там казьонну квартіру і ми перейшли в казьонну квартіру, жили в старій квартирі. Потом я начала казать, шо ці тут хати строяться, я хочу, щоб в моїх дітей була хата. І оце взяли кредіт – двєнадцать тисяч, і построїлися як змогли. Конечно, січас лучє строїться, а ми цьому були раді тоді, шо своє, шо не в общєму.

А оця культура старих білян канєшно відрізнялася. Чим? Тут якось, ну откровенность така була. Потом, якто вони дружно жили, один за одного. Вони свого ніколи не обідять, ну, вобщем, дуже хорошо относилися один до одного. Ну а так...

У них оці вулиці старі називалися Медянка, потом як же ще... Павловка, потом... та позабувала я їх, ті вулиці, а тепер поперемінювали. [Вони цілими сім'ями жили на цих вулицях], да, да.

От строїлися ми, – ми самі пошті нічого не робили. К нам приходили кумов'я, сусіди, хто робив із нами, з ним і зі мною, помагали нам строїться. Наприклад, я не думала цей сарай класти з чоловіком, думали, шо хай послє, зразу хату. А вони: "Нє, давайте січас і зробимо!" Помогли нам тот... наклали горіще, прийшли всі чисто. І ви знаєте, що нікого ж не зовеш, це ж не то шо, шо я ось: "Та пожалуйста, прийдіть мені..." Самі йдуть і помагають, сусіди дружні були, дружні. Січас совсім друге, січас ужас один, ужас один, січас страшне! Січас нільзя, січас...

Там співають, там співають, там свадьбу справляють, там в армію виряжають, а січас іде у армію – тихо, спокойно, нічого, нема в людей, нічого...

Біла Анна Арсентіївна, 1924 року народження, Решотка Марія Іванівна, 1920 року народження, с. Біленьке Запорізького району Запорізької області[1]

Звуть мене Решотка Марія Іванівна, 1920-го году. Вже мені 82 года. Я знаю до НЕПу і після НЕПу, так шо я все знаю, шо вас інтересує, питайте, буду казать.

Ну а я – Біла Анна Арсентіївна, 24-го року народжена, у селі тут же ж народилася.

Решотка Марія Іванівна: А я не тут родилась.

Біла Анна Арсентіївна: А я в селі Бєлєнькому народилася, а потом нас розкулачили, і виїхали ми на Донбас. В 33-му році.

Батька мого було звуть Василенко Арсентій Овер'янович, 1887-го году рожденія. А маму, ну, Василенко ж тоже. Ви знаєте, мама, вона на десять років од його молодша була. Вони народилися у Бєлєнькій. І батько в Бєлєнькій, і тот, і ми в Бєлєнькій.

У Бєлєнькій жилося раніше, вони чи в татар були, я вам точно не скажу, шо тут таке було. Зразу було погано. А потом як пройшла революція, мабуть уже ж була, да? То після революції вже тут у Бєлєнькій началось жить хорошо. Харашо жили. Це в 20-х роках, на початку 20-х років.

За Громадянську війну розказували, що заскакували, забирали все чисто... Ну вони отакі тоді були – Махно, оце такі були, Махно, Денікін, там іще хтось такий. Ви б якби розпитали мою племянніцу, вона б вам розказала, а в мене пам'яті не дуже багато січас. Ну вона молодша мене, вона на цій улиці живе, Росліченко Ніна.

А дід в нас був це старостою села – Василенко Дмитрій Овер'янович. Нєт, я вам скажу, підождіть, це ж Арсентій Овер'янович був, а він був – Овер'ян, от не скажу як його побатькові було. Це в мене пам'ять негодна, інсульт я перенесла, так я позабувала все... Овер'ян Савович по-моєму, і в його ще в академії Василенки, два сина же було в Києві.

І він був старостою села, а потом... В їх четире сина: Арсентій, Дмитро, Андрій. Батько отож на Донбасі вмер, а родився тут, бо розкуркулювали й вигнали звідсіля. Андрій академію кончив київську, в Києві він і жив, там і помер. Він виїхав відсіля і його не тронули, він виїхав у Київ. Дмитро у Дніпропетровськ. І була в їх ще сестра Параска.

Дмитро – професор, Андрій – академік, оце в їх сини такі були, а Арсентій простий і сестра була Параска...

---

[1] Опитування провели А.В. Бойко та М.А. Бойко (25 червня 2002 р.).

У діда на старом базарі такий здоровий дом, такий здоровий-здоровий! А так у його земля була, не знаю скільки землі було, в його все було, ну я вам точно не скажу.

А у батька мого, у батька тоже земля була. Скільки десятин я не знаю, от не помню. Мабуть, десятин двадцять. Це багато, двадцять гектарів? Ну десь отак, десятин двадцять. Тут був дуже великий у нас сарай построєний, у цьому дворі були і коні, корови, все було. Потом розкулачили, все забрали і вигнали.

У нього [батька] була медсестра-нянька, бо в його перва жінка вмерла, а він узяв мою матір, на двадцять год молодша його, от. Була нянька, а то робочі були в нього, робили у полі. Він виращував пшеницю, отаке.

А той, він тіки старостою села був, по-моєму, у нього не було ніякого хазяйства, у дєда. Був уважаємий, куди там, Боже сохрани.

І батько мій був уважаємий дуже, Арсентій Овер'янович. А той, а розкулачили, вигнали як собаку.

Доставалося і даже мені було, шо я і в комсомол не приймали, шо в мене батько був куркуль...

А він такий був, людимий, до каждого, робочі на його ніхто не жалувалися, він людей не обіжав. І його всі любили, всі любили, а потом як прийшла советська власть, за те шо у його багато землі було... У його було мабуть дві пари коней, корови дві, от, сівалка в його була, мабуть і молотарка була, по-моєму. І все він здав, він добровольно все здав у колхоз. Ну його все равно розкулачили і вигнали. Його хотіли вислать вобще, а він ноччю втік. Утік на Донбас, а тоді постєпєнно і нас перевіз туди. І там він працював на шахті, на Донбасі, бухгалтером главним. І так він поки вмер, ми на Донбасі жили. А потом як він умер, то ми тоді сюди переїхали, після войни.

Як в 41-м году началася война, а в 45-му, в 43-му мабуть ми на Донбасі були. І тоді ми вже взнали, що Бєлєньку зайняли і туди переїхали. Я закінчила на Донбасі сім класів з отлічієм... Поступила у педагогічний інститут, но почалася война і всьо кончилось. Це ми повчилися скіки? З півгода мабуть повчилися на Донбасі. А тоді переїхали сюда, а тут я працювала у магазині, сразу у заготконторі робила, роботала замістітєлєм бухгалтера, а потім робила у магазині завмагом.

Сини [Овер'яна Савовича] днівніки вели по Біленькому. Нє, в мене немає днівників. Ми як уїжали з Донбасу, Івановна, як уже як війна кончилась, як війна началась, шо ми ж там осталися, батько ж умер, а ми осталися в злиднях. Мати поралізувало, вона на ногу стала погано ходить, так ми як відтіля виїжали та так забрали на санки подушки,

там каструльки які, там одівачку яку-небудь, і то все бросили і нічого не взяли, приїхали сюда, на родіну.

А оце у мене була сестра жива, Райка, вона б вам розказала! Вона старша мене, вона 15-го году, вона дуже грамотна, вона і в школу ходила тут у Бєлєнькій, вона все чисто знала. Вона писала всєгда, по-моєму писала. Ну ви як сходите до Ніни [Росліченко], вона вам скаже чи вони в неї єсть чи немає. А так вона дуже в нас така [була], оце прийде з роботи була і нічого, а січас сяде напише, шо було, де і як, шо до чого...

Марія Іванівна: [Я] Із Балок... Я пам'ятаю, мала була, коли прийшла революція, роздали землю, нас було четверо дітей. Нам дали наділ і ми самі господарювали, це в 17-м году. От. Кріпаки були, а потом колективізація... Революція прийшла, був НЕП, роздали землю, і оце НЕП существовав до колективізації. От.

Коли нас було четверо, то на каждого по дві десятини, і батько і мати, посчітайте це скільки землі було. Батько робив кріпаком ото, служив у наймах до революції, у поміщика, чи я там знаю у кого. А потом коли вже все роздали землю, уже він стянувся на бричку і там на господарство, і самі хазяйнували. Це було таке життя я вам скажу, шо вони жили і радувались, що це в них земля єсть, оце те, оце все. Ну як от сійчас, хто вміє жить, понімаєте, так і тоді було, от. І у нас було четверо дітей, і ото на кажду по дві чи... ну, вобщім, мабуть, десятин десять було, не менше. І ото самі обробляли, от. А коли началася война, або колективізація началася, оце все винуділи дать. Це було в 31-м году, воно трошки раньше началось...

Анна Арсентіївна: А не в 28-м?

Марія Іванівна: Нє. В 31-м году було сильне наводненіє, уже тут топило, о, і оце все ми здали, батько здав оце в колхоз. Мати каже: “Та хоч трохи заховай, щоб хоч не подохли оці дітвора”. – “Не буду я ховать, потому шо мене тоді на Соловки отправлять, не буду я”. Батько такий був чесний.

Анна Арсентіївна: Вони не питали, вони забирали...

Марія Іванівна: Чесний він був такий, не хотів шоб оце дуже таке було, знаєте? А послє того, коли переїхали вже сюди, так тут батько робив в колхозі. А переїхали в 31-м году на Червону там ото. На Червонодніпровку. Він робив у лєснічестві батько, а ми ото в Біленьку швендяли в школу пішком. У Червонодніпровкі ми жили до 63-го году, з 63-го году я вже в цій Біленькій. Шо ще вас інтересує?

Якраз у 31-му голод почався, сильний голод був, сильний. Ми ж мало не подохли. А голод був, я вам скажу чого було. Штучний голод був, штучний, його усе звезли, а не обробили землю, от, не обробили. Уже все в колхоз у селян забрали, понімаєте, все? А де вони діли чи

поїли, бо то в селі було таке: хто робив, а хто лежав. Надо казать як воно було, так і є...

Забиралося в колхоз, а люди оставалися голодні, біз нічого, біз нічого. Я ж вам кажу, що до зернини все забирали. Це ж мені було дев'ять год чи десять. До зернини все, абсолютно не було нічого їсти. Ми сюди приїхали на Червону, тоді воно ще якось напрямик їхали, це весною було. В 31-м году розлив води, так напрямик так приїхали. Ми ж мало не подохли, якби не отой дядько, так ми б подохли. А так тут давали пайок на кажду дитину, а в нас уже брат мій сім класів кончив, сестра тоже.

Так ми ходили в [парубкових] тухлях серед зими, і іди в Біленьку, попробуй не піти в школу. Мати тебе гоном гнала. Така в мене мати, казала: "Революція пройшла, треба вчитися", да. І батько грамотний, батько свого часу четирі класи кончив. Це тоді грамота, ну як тіки темнота була і злидні. Тож за петуха пан Овсій отдав чи та, Мотря, оддав оцей документ за петуха, потому шо "Твій Іван не буде вчиться, а мій Петро буде вчиться, в академію буде поступать, на, хай похвальна грамота буде моєму Петру"...

Анна Арсентіївна: Я 1924-го году рождьонна, так шо? В школі піонеркой я була, у піонери вже нас приймали. А гралися у жмурка, ну, в общем в такі всякі. Ото жмуриться, хто жмуриться, а ті ховаються. У платочка: то кругом, а платочка роздають, кому платочок попаде. Ще не було так, шоб оце музика вже, тоді вже послє пішло дальше, шо вже гітара була в мене. Шо вже я на гітарі грала, це я вже ходила у 5-й клас.

Марія Іванівна: А досвітки ми вже не застали. Може вони і були досвітки, тіки мабуть ми вже їх не застали, потому шо я не помню, шоб на досвітки ми ходили.

Анна Арсентіївна: І я ніде не ходила.

Марія Іванівна: Вишивали там вони на досвітках...

Анна Арсентіївна: Там пряли і хлопці були і вони...

Марія Іванівна: Оце вони робили, оце були досвітки. А ми цього вже не застали. Ми, я ж вам кажу, шо нас уже колективізація піймала. Ну шо, ото трошки ми пожили, поки не було колективізації. А тоді вже, це був 31-й, нє, 32-й, 33-й, – це сильні голоди, голоди. А тоді ото в 37-м урожай був, це вже ми були на Червоній. Уже я в 37-м школу кончила, пішла робить. Потому шо заробили ми там зерна, шо це ті батьки були раді, шо ми оце ж зерна заробили, бо це було на виживаніє! Ми ті годи, коли нас роз..., розтягли оце в колхозі, ми на виживаніє жили, понімаєте!? Ми дуже бідно жили, в нас не було ні хати, нічого, бо ми у чужій квартирі жили, потому шо дуже це велике переживаніє!

Анна Арсентіївна: Так вас тоже розкулачили?

Марія Іванівна: Та отдав батько ж усе, а хату бросили.

Анна Арсентіївна: Ну так і ми хату бросили і забрав батько рядно чи...

Марія Іванівна: Дадуть кусочок землі і там посадять, шо там. Началась тут посадка...

Анна Арсентіївна: Пам'ятаю я плавні, прекрасно пам'ятаю. Дніпро тоді ж було неглибоке, як ото тут же зірвали, Дніпро неглибоке було. Параходи пошти не ходили. А в плавні і ожина була, і ліса такі були там, шо хочеш, і ягоди там всевозможні, і вовчі...

Марія Іванівна: Там, ви знаєте, плавня була – золоте дно. Там оці всякі колхози худобу держали.

Анна Арсентіївна: Худобу там держали, корови...

Марія Іванівна: Лєсніцтво дуже велике було, воно корзини плело, це ліси плело. Ну тоді лісніцтво, дуже славне у нас лісніцтво...

Анна Арсентіївна: Там вони построїли собі такі хатки, там була з ними куховарка, там вони і ночували, і днювали, там їм дуже харашо було. І коров дуже багато було, а відтіля переправляли молоко сюди, тими... [лодками].

Марія Іванівна: Люди постійно каюком їздили туди-сюди.

Анна Арсентіївна: Каюком, там ожина була, там було шо собирать...

Марія Іванівна: Там знаєте шо, там же ж низина була... От це як весной витане вода, там покопають трошки, нижче води, а городи садили, городи садили. Оце на Червоній жили, а в плавні сіно косили. То це вже накоси, до берега привези, через Дніпро перевези, поки його перевезеш, і це все робилось – сильний труд був! Ну люди жили, виживали, держали худобу, виживали.

Анна Арсентіївна: Худобу свійську тоже відправляли туди.

Марія Іванівна: Да, на зіму.

Анна Арсентіївна: Там корови були ж, а овець там скіки було! Там і вівчарня була.

Марія Іванівна: Переправляли паромом.

Анна Арсентіївна: Або як корови, тоже каюком.

Марія Іванівна: Вона пливе, здується і пливе, корова ляже отак і лежить, вона не гребе нічого. Вона так на бок ляже, здується і на боку лежить, а її тягнуть, тіки шоб голова піднята була, шоб вона не потопилась. І гребуть, тягнуть за каюком, так і переправляли.

Анна Арсентіївна: А то пороном, такий здоровий...

Марія Іванівна: А то пороном...

Анна Арсентіївна: А то за їхньою хатою оце такий паром, там ото і коров перевозили, і овець...

Марія Іванівна: Ну оце ми тіки пожили, можна чісту на чісту правду сказать, при Брежнєві! Як оті хами стали – пропало дома [і на полі], голодні як собаки, [барахла цього повно... де воно набралася?] А голод? А який голод? Оце ковбасу купила, а вона, гад, як резина, я її, нема ні одного зуба, ну як це можна їсти, хіба це ковбаса?

Анна Арсентіївна: За Брежнєвим я так плачу дуже часто, яка була жизнь! Я була в магазіні завмагом, такий план був здоровий. Роботаєш, конєшно, з утра до вечора, а ніколи не уставав, всігда с пєснями...

Марія Іванівна: Да.

Анна Арсентіївна: Ну понімаєте, шо жили. А послє того як став Горбачов, а тепер вобще продав усе.

Марія Іванівна: Ви знаєте, шо наше село було таке, як оце весна – співають, весело! А тепер ніхто не сявкне, ніхто не... Воровство, убійство...

Анна Арсентіївна: П'ятниця, субота, неділя, п'ятниця, субота, неділя і понеділок, вівторок – це сім днів свадьби гуляють! Все, все село в пєснях, у танцях, один до одного "Здрасті!" А січас ідеш – поздоровкається, а хто не здоровкаються, пішов.

Марія Іванівна: Да. А тепер ті пожаднічали, ті багаті стали, не люди стали, ні – звєрі, звєрі.

Анна Арсентіївна: Я знаю, шо нема ж ніде нічого. Тоді тут стояла насосна станція – немає. Вобщем, де шо не було – нема ніде нічого. Усе розбито, розламано і все.

Марія Іванівна: Отут хам, оцей, шо його ще Гоменюк, на Гоменюкове місце поставили, він же, він... Пропив усе, падлюка, ще й у нас за те, те... Той, Кучма, Кучма! Хоч би й Кучма цей здох к чортовой матері! Може б хтось другий був, це ж не життя у нас, ми существуєм.

Анна Арсентіївна: Ну це все Кучма, Кучма.

Марія Іванівна: Ми жили раньше, раньше. Ми жили, ми ж вироблені, ми ішли на колхоз, як на працю.

Анна Арсентіївна: І з пєснями на роботу, і з пєснями з роботи.

Марія Іванівна: А шо нам платили? Нам копійки платили, ну ми робили, понімаєте, робили, бо над нами дуже жестока власть була...

Анна Арсентіївна: Так це ж ми робимо з утра до вечора, а потом ідемо ж там город який був розрушений. На носилках камні тоскали на ті, на платформи трамвая, востанавлювали город і це з пєснями все, і туди і назад. А сейчас "Село неначе подуріло, почорніло, неначе люди подуріли" – так оце точно Шевченко писав.

Марія Іванівна: Ви знаєте, а може шо ми молоді були, ми не відчували цього.

Анна Арсентіївна: І після війни це так: то саламаху зварять якунібудь, поїли дівчата, це обідаєм тіки, а то з дому шо-нібудь візьмемо. І то на бричках вечором з роботи, пєсні! До самого дому поки повставали, на другий день.

Марія Іванівна: Попробуй було не піти на роботу. Тебе в плавні, голодний як собака, поїдеш у плавню по щавель. Тебе й там знайдуть: "Чьо ти не пішла на роботу?" А все вручну робилось після войни. Попробуй було...

Анна Арсентіївна: З косарки скидали, це косарка, з косарки скидали, і усі ми скидали, підіймали до мужиків...

Марія Іванівна: А тепер, а тепер ніхто не считається, ніхто-ніхто ні з ким не считається тепер...

Анна Арсентіївна: Нє-є!

Марія Іванівна: Старі, це було, значить, считай, тепер шо це таке – одброс людей, ніхто не считається тепер.

Анна Арсентіївна: Ми за Советском Союзі.

Марія Іванівна: Як, ви от грамотна людина, вчена, як можна отако перевести людям життя? Як можна перевести людям життя, шоб воно, недород. Ну, конешно, може оце там оті, що торгують там туди-сюди, може вони і живуть. А остальні шо роблять?..

Росліченко Ніна Петрівна, 1936 року народження, Росліченко Анатолій Іванович, 1936 року народження, с. Біленьке Запорізького району Запорізької області[1]

Росліченко Ніна Петрівна, народилась я в 36-му році. Мої батьки, батько – Петро Феодосійович Величко, 15-го року народження. А мама моя, Раїса Арсентіївна, Василенко по дівочому, вона закінчила фабзауч, ФЗО. Оце в мами сестра – [Анна] Арсентіївна. Мама білянська, тут в Біленькій народилась.

Дєдушка був Арсентій, його я не пам'ятаю. Дід же Арсентій Овер'янович, і це ж брат його Андрій Овер'янович і Дмитро Овер'янович , там їх ціла куча була.

Яке господарство у діда було, ви знаєте, я особливо і не пам'ятаю. Я знаю, шо була конячина, була, мабуть, сівалка, шось було, ви знаєте, просто не вникала в це.

Дід був дуже гарна людина. От люди хто так згадує його, тоді коли він був, хто в його працював... Він, трошечки ж таке у нього було господарство. Ну у його було дітей мабуть штук вісім чи десять, багато,

[1] Опитування провели А.В. Бойко та М.А. Бойко (25 червня 2002 р.).

двоє померло. Ті люди, які в нього працювали, були завжди задоволені. Він і годував харашо, і платив так як треба, він дуже гарно відносився до людей. І взагалі-то я вам скажу він майже допоміг і вивчитися тим, своїм братам, і Андрію і Дмитру. І той і той закінчили інститути. І той, і той... Дмитро Овер'янович був медпрацівник, академік, а Андрій Овер'янович, він пішов у..., був директором інституту... в Києві він працював, академік, сільськогосподарське... Як же ж? Останній раз він був по металургії займався... Ну в мене була книжечка його, просто десь видно в бібліотеку нашу отдала. Про нього дуже багато там було написано. Ну сім'я в його, от якраз я фотографію взяла, сюда подивиться: [показує фото] він, дружина його, Андрія Овер'яновича. Він спочатку був прорабом, закінчив технікум чи воно як воно раніше було. Оце він будував, я це не знаю, баба Нюся не казала, де в нас зараз церква, він будучи прорабом будував. Потім десь там ще у нас була одна школа, він теж будував її, розібрали зараз. А жінка його була вчителькою, тут працювала в школі. Там в його дві дочки. Це був добрєйший человек, дуже добра людина.

Батько мій тут працював, він в колгоспі. Потім в рибколгоспі працював, нічим більше не займався. А мама, вона до війни працювала на лєсоцеху, перед тим вона працювала там, де вони були на Донбасі. Виїхали на Донбас, їх же розкуркулили (вважали шо вони дуже багаті всі) і вислали до Донбасу. Там вона працювала...

А хто їх розкуркулював? Ви знаєте, я не знаю, я просто не вникала в це. Це якби от, вона ж знає, вона ж це дочка, чьо ж вона не розказала [має на увазі тітку, Білу Анну Арсентівну], вона ж знає, вона ж дочка, їх же розкуркулювали, вона знає як їх вивозили, вона знає як туди вони приїхали на Донбас, як там його переслідували, розказувала ж вам?

Сьогодні оце вона пише [про свою матір], сьогодні вона поприбирала, сьогодні вона постіль поміняла, ну це ж, це ж не щоденник, це ж таке, це вона просто записувала, шо де робилося. А тоді згадай, тоді шо коли ніде не була, ніде нічого.

А розказувала вона оте, шо вам тьотя Нюся розказала, як вони їздили на Донбасі. А так більш нічого особливого...

Дитинство моє пройшло... ну як? Я отут в Біленьку, ми з Донбасу приїхали в 41-му році сюди. А потім під час війни були тут. Папку були забрали німці. Ну а тоді багатьох, тоді вони не встигли піти в армію, чоловіки які тут були. І зібралися, щоб піти десь, а їх перехватили німці і це багато з нашої улиці, багато. В Германію забрали, були там, він робив у бауера якогось, а брат його тоді ще. Там на заводах робили. А потім повернувся він вже в 45-му році. А ми тут були.

Ми були тут, оце там, де коло них там, як називалась стара хата, там були. Ну ми ми були у підвалі. Виходили, но справа в тому, що у нашому будинку жив офіцер німецький і весь будинок забитий був водкою, і співами, і стрілянкой і все. Ми ото в підвалі там сиділи тихесенько. Там підвал великий то нас там...

Німці в хаті, а шо, ну як ви знаєте, коли нам було по шість, по сім років, шо нам страшно? Та ходили, ходили, і з німцями говорили, і все. Вони більше до старших придиралися. І було до дітей. Там у нас якраз був один німець, такий товстенький, Яшка. Він було все з нами візьме гармошку, грає і каже: "Дивіться, як танцюють оті руські". І начина пригать як бешений. А потом: "От подивіться, як німці" – і начинає вальс. А ми ж дітвора такі, кричим: "Та ні, то не ми так танцюємо, то ви так танцюєте, а ми ось так танцюєм..." Ну діти, ну дітвора, ну шо воно зробиш. Потім прийшли ці, були дома, німці відходили, а прийшли наші добровольці...

В нашому селі був партизанський загін. Я знаю трьох хлопчиків, в нас було в кінці там в школі в парку похоронили два хлопчики, вони були чи зв'язковими, чи шось таке. І їх піймали, так їм пальчики одрубували, потом розстріляли і закопали. Братська могила в нас тут єсть, розстрелили 25 чоловік, білян, за те шо нємця убили. Ну я ж вам кажу, якби ми були постарше, ми б може кудись вникали, ну а дітвора є дітвора. А вже ж після війни в школу пішли, тоді вже ж бачили братську могилу...

Школа працювала після війни нормально. Всі були в різних класах, в нас не зводили класи, в нас дітей багато було. Я, наприклад, в п'ятому класі була, нас було "Д" клас. 5-й "Д", "А", "Б", "В", "Г", "Д" . Класи великі були і в нас не зводили, нас багато було. І четвертий клас, були в нас тоже чотири класи були. Не зводили дітей. У нас взагалі не було такого.

[У післявоєнний голод] важко було тоді. Не було на чому писать, не було чим писать, і олівцями. Їсти не було і вдягнуться нічого було. В школі тоді нам навіть не давали. Тоді не давали в школі. А виживали, дома, дорослі їздили в плавню по горішки водяні, привозили. Із землі, з дна, добували водяні горішки, розрубували їх, вони солодкуваті.

Анатолій Іванович: Був [тоді] поширений народний промисел, вихід у плавні по щавель. Дикий щавель, оце жінки... і мама моя ідуть у плавні, рвуть дикий щавель отак на отих луках, в мішки, мішки на плечі, до берега Дніпра, перевезли. Завтра вона їде, в нас ходив водний трамвай, катер, теплоход називаєм ми як єсть для прогулянок зразу. Ну тоді разів п'ять-шість на день ходив "Біленьке – Запоріжжя". Ото везли продавать в Запоріжжя на базар. А там тоді купляли то оселедця,

то ще якусь їжу брали. А 47-й рік, пригадую, я закінчував 4-й клас цієї школи і буквально пухлий був. І в 47-му році тоді в четвертому класі були екзамени уже, і мене в числі іще деяких учнів, просто в порядку виключення, без екзаменів переводили до п'ятого класу. Це ті, хто вчився більш-менш добре. А в основному пухлі ходили до школи.

Чорнилку в руках треба держать було, бо чорнило замерзне, а писали, – звичайно чорнилка була, пристосована... Зараз музейна рідкість, мабуть ніде не найдеш [з неї не виливається чорнило]. Ручка дерев'яна з пером. Отакі наші роки були.

Ніна Петрівна: Уроки у вісім тоді починалися, тепер з півдев'ятої. Тоді у вісім починалися і кончалися... На перерві бігали гуляли в шо прийдеться. І в м'яча, і так бігали. Ну в нас же були піонерські організації. Ігри були різні. Знаєте, у нас же ж там, то піонервожаті прийдуть погуляють з нами на перерві, то отак. В нас же ж були піонервожаті, були, ну тоді. Зараз, зараз у школі нема нічого такого, от нема зараз оцих організацій. А тоді в нас була і піонерські, і жовтенятські. Ви знаєте, я як працювала вже в школі, так було так приємно дивиться, коли стоять оці маленькі жовтенятка, їхні галстучки на руках висять. Так вони ждуть, що ось-ось до їх прийде кращий комсомолець, пов'яже їм цей галстук. Ну урочисті збори.

Я навчалася у цій старій школі, Міклашевського, а це вже, мабуть, у 80-му вперше одкрили нову школу. А ми в тому будинку навчались. Діти знали, шо це школа, чия вона. Там же [нерозбірливо] дерев'яний, красивий був, все оброблено деревом там було, камін. Ну де вони відпочивали. Парк був дуже великий, красивий, дуже багато дерев було, дуже багато бузку було персидського і різного, смородина така... Знаєте, ну багато було дерев. А потім поступово воно все ж пропадало, а потом оце [з той сторони, зона ж], воно тепер [з зони все стікає], там усе пропало. Там же у нас були і ділянки для дітей, ми ж вирощували там різні культури, великі ділянки були аж до Дніпра. А тепер..., ви записуєте все, я так говорю... А поступово там все чисто все-все, дерева пропали, залишився ще кедр, років п'ять тому назад пропав, один великий кедр стояв. Дуби ще залишились, а так усе ж, парк, посадили тоді сад фруктовий [нерозбірливо].

А за Міклашевських не пам'ятаю я нічого. А дітям розказували, які вчилися в цій школі, тільки й того, що був поміщик, що був басейн, що тут розважалися, а так більш нічого. Говорили про те, що вони це село виміняли десь на шось. Нам нічого не розповідали про..., шо школа це і все, шо там була вінтова лєстніца і там ходили, ну так особливо і не вникали. Просто не звертали уваги. Це тоді ще після війни зразу було не до того, знаєте шо, підручники і надо було купить, і все купить, і все,

в основному у нас в школу. Ну бачте, тоді ми більше вчились, більше вчились.

Ну це ви подивіться "Запорізька правда", Запорізька область..., там же ж є...

Тоді якось більш діти були заняті школою, уроками. Гуртки були у нас і співочі, і танцювальні, фізкультурні гуртки, багато гуртків було. Діти дуже багато занімались, тоді як я ще в школу ходила, і пізніше теж і різні гуртки були. А історію, так як шоб вивчать історію, особливо ні.

Історію у мене викладав Іван Олександрович Василенко, був такий, і Галина Олексіївна Войтиченко. Це мене вчили, Галина Олексіївна – Конституцію в [?] класі, а Іван Олександрович – історію... Це я після війни вчилися.

У нас [у родині] тіки дівчатка були. У нас дві дівчини було, кожна занята була. Я як старша, більше роботи було мені. Роботу робили всяку, всяку. І дома прибирала, і на городі, і коров їздила у плавню доїть. Но особливого розподілу не було між старшими і молодшими. У нас так, все було, все робили так: ага, оце нам треба зробить, зробили вдвох. Батько мій на роботі постійно був.

У нас тоді в плавнях були наші корови. Як оце весна починається, вивозили в плавні отими, човнами перевозили, паромом перевозили. Я ж не перевозила, ніколи не бачила, а ми потім на човні уже їздили. Утром вставали десь в годин п'ять і їхали.

Анатолій Іванович: Я от помню трошки як вивозили (Анатолій Іванович Рослiченко, 1936-го року, народився у селі Нижня Дуванка нинішньої Луганської області). Два човни – носки і корми (задні частини) їх зв'язували вірьовками, на ті два човни помост робили з досок, і туди заводили. В залежності від розмірів човнів заводили одну-дві корови і на веслах перевозили на ту сторону там. У плавні були трави великі...

Ніна Петрівна: Тоді ж там було стіки трави, сінокоси, а тоді Каховка, не стало сінокосів.

Всі городи були там, родило там хорошо. Там же ж в основному цілина була, потім її розкопували. Там же весною заливало все, луки багаті, там дуже багато трави косили, сіно відтіль звозили. А літом, там було дуже багато дерев, не вигорало.

Мошок, комарів – всього було багато [сміється]. І гусениці були, і гадюк було багато, і вужів, і всього. Комарів мабуть саме більше було там.

Анатолій Іванович: Риби багато було.

Ніна Петрівна: Риби – і лини були, і в'юни були, і карасі, зараз карась то єсть, а лин рідко де попадеться, а в'юна взагалі нема ніде.

Анатолій Іванович: А взагалі будівництво Каховської гідроелектростанції принесло більше шкоди, ніж користі. Оце не тільки людські, а й громадські, колгосп, радгосп, у нас Ворошилова був. На літо тоді паром був на тросові, через Дніпро перетягували. Паромом на літо усю скотину туда...

Ніна Петрівна: Там літні табори були.

Анатолій Іванович: Були там, дуже багато були. Ну жити, зрозуміло, шо важко [там було], ні електрики, нічого. Як у дикому лісі. Там кухарка була з людьми, варила їм їсти. Такі тимчасові споруди, де можна було від дощу заховаться, переночувать.

Ніна Петрівна: А скотина наша, свійська, наприклад, без пастуха ходила. Самі ходили, знали, на обід підходили... От людей, шо туди вивозили, наглядали, а так... І телята ходили ціле літо там, і не пасли, вони самі по собі ходили. А зараз у хату тягнеш усе...

Анатолій Іванович: Я знаю, розказували, шо оце два-три хазяїна телят вивели, вивезли туда у плавню і можуть ціле літо туда не навідуватися до їх даже. Вода єсть, паша єсть, приїжджають і глядь – хароший бичок, осіню. Ну, можливо, шукать доводиться іногда два-три дні, перебродять, переплавають, а там були озера, протоки. Це зараз же від русла Дніпра і до Скельки, до Василівки суцільне море зробили. А раніше тут плавні були. Широка полоса була – ліс з озерами, від Дніпра це може кілометра три-чотири. А можливо сім кілометрів лісу. Це ж ми, слабо канєшно помниться, ми пацанами були тоді. А далі туда, от я пригадую, йшла полоса, от як луки, дерев мало, просто озера і трава по пояс, а той по груди.

Ніна Петрівна: Та сіна заготовляли, в основному, так саме там. Я ж вам кажу, тоді ходили наші, скотина все наша ходила. Ніхто нікого не було, не було такого, ну десь заблудиться, це найдуть потім. А зараз шо? Каструлю на вулицю не можна, поставили з водой – нема...

Анатолій Іванович: У післявоєнні роки тільки тим, шо у сільській місцевості люди паспорта не мали. Якшо нада було поїхати десь у Київ там, в Ленінград до родичів, в сільраді брали тимчасову справку, довідку, яка засвідчує твою особу. А так людина паспорту не мала, і із-за цього молодь залишалася в селі. Піти десь працюват на завод, на фабрику, не знаю, на інше підприємство – практично не було можливості. То тільки ті, хто в нас краще вчився і мав змогу поступить в технікум чи у інститут... Тоді після закінчення школи отримували паспорт як для вступу до навчання. І їхали вступали. Ото і ото люди, молодь мог-

ла виїхати із села. А так оце в селі і народився, в селі і умреш. Практично можливості були дуже обмежені.

Ніна Петрівна: Ну це недовго.

Анатолій Іванович: Ну недовго, тіки десь за років життя Сталіна.

Ніна Петрівна: Це ж в 55-му він помер чи 53-го?

Анатолій Іванович: 53-го.

Ніна Петрівна: В 53-му, ну да, ну я в 55-му поїхала...

Анатолій Іванович: Я в 53-му закінчив школу і якраз у березні місяці, число не пригадую...

У колхозі проходили собранія, но ви знаєте, ми просто не вникали...

Ви знаєте, ми дітьми були, ну так у розмові з більш дорослими людьми [нерозбірливо], як вони от проходять. Так говорять, шо інколи, особливо звітно-виборні збори, інколи по два-три дні збори проходять, в один день не вкладалися. Не так як зразу, дві-три години, все, кучою раз-два одобрили, затвердили. А там говорять збори були, вже і голові достанеться, і парторгу, і агрономам, і бригадирам, там усім перепадало.

Ніна Петрівна: Од колгоспників, колгоспники.

Анатолій Іванович: Від рядових колгоспників. Ну шо вони, в той час у нас було в селі два колгоспи.

Ніна Петрівна: Оце зразу після війни.

Анатолій Іванович: Колгосп Кірова і колгоспи Ілліча. Все село практично працювало у колгоспі. Майже на кожній вулиці була база, де трималися коні, по 20-30 голов коней було на кожній базі. Техніки ж мало було. Вся робота вручну майже виконувалася. Все вивозилося на конях, і сіно, і солома до, от ферми. І оце кукурудзу ламали, гарби. Оце виїжає довга така гарба в поле, ламає кукурудзу, качани у ці гарби і їх везуть на зернотік, на зерносклад. Та один час же були, шо кіньми вивозили в державне заготзерно, здача зерна у план державі, вивозили кіньми. Були спеціальні підводи зроблені, де ящики зроблені щільно, шо не було де висипати. З якогось місця була заслонка, яка закривається-відкривається, насипають вручну. Ручні і віялки були, фізичною силою оберталися, віяли зерно. Засипають оці підводи, не знаю чого їх звали безтарки, везуть на заготзерно, під'їжджаєм і то до кучі, заслонку виймаєш, зерно сипиться, решту лопатою згортає. То як коні були основна робоча сила, техніки мало було.

Ніна Петрівна: А пізніше, в 60-х роках, як собранія проходили, ви знаєте, я вам чесно скажу, шо не дуже вникали в ті. Я в цей час училася в інституті, ну були збори, пізніше вже трошки по-другому.

Анатолій Іванович: Ми ж, власне кажучи, пропрацювали в школі, з колгоспом були зв'язані постільки-поскільки. Ну я працював часто

пропагандистом, всі ці політосвіти в колгоспі, то тільки так оце мав зв'язок з колгоспом.

Ніна Петрівна: Ну раніше [у колхозі] трудодні були. Ну така одиничка, яка потім оплачувалась... Невеличка у нас була зарплата, платили грошима...

Анатолій Іванович: Ні, ні.

Ніна Петрівна: Натурою давали в основному, натурою.

Анатолій Іванович: У кого були трудодні, ну там свої норми були.

А оце ж в Біленькому колхоз був порівняно з іншими в районі сильний. Часто був перший у районі по показниках. І от коли люди працюють, їм умовну одиницю ставлять, трудодень, в залежності від того як ти працював, який об'єм роботи виконав, яка важка робота. Як вона важлива, ти можеш за день зробить, можливо, півтора, два, три трудодня. А тоді вже в ході збору урожая господарство розраховувало, який об'єм продукції вони отримували. І давали на трудодень практично усю продукцію, яку виробляло оце господарство. Я тільки не пригадую за продукцію тваринництва, видавали чи ні, більше всього, шо не давали.

Ніна Петрівна: Ні, мабуть не давали.

Анатолій Іванович: А оце, шо вирощувалося: пшениця, рис, кавуни, мед, овочі... І буває таке, шо якийсь хазяїн каже: "Мені не нада, мені досить". Йому привозили – це ось твоє, зароблене. А це вже згодом, то почали частково оплачувать грошима, а потім вже повністю перейшли на грошову оплату.

Ніна Петрівна: В Біленькому [одне врем'я] рис вирощували. Чеки були за Біленькою туда, в ту сторону, там у нас в кінці села, були чеки. Воду з Дніпра закачували.

Анатолій Іванович: Водонасосна станція. Причому рис вирощували у нас на двох ділянках. Отут за Комунарівською, там була городня бригада і туда аж до кінця села. За селом, у ту сторону, там рівнина, низина. Там будувалися чеки, тобто робили вали із канавами, там вода йде, і рівні ділянки із Дніпра з насосної станції закачували воду, пускали самопливом у чеки, і отам рис посаджений. Даже інколи практикували так: у чекові і рис росте, і вирощується молодь коропа. Рибу розводили. Оце була одна ділянка і друга ділянка на південному кінці села...

Ніна Петрівна: За Дніпром.

Анатолій Іванович: За садом, де [дачі ленінградців]. Там за садом тоже низина, більш-менш рівна ділянка, і там були чеки, вирощували рис.

Ніна Петрівна: Непоганий рис зразу був, а потім уже забур'янено, дуже важко було, перестали вирощувати.

Арахіс тимчасово вирощували. Арахіс недовго вирощували, просто пробували арахіс, ну в нас земля тверда, а йому треба піщаної.

Анатолій Іванович: Арахіс тимчасово, і після війни бавовну. Це як експеримент. Бавовну пробували...

Ніна Петрівна: Просто пробували. У нас же несприятливі умови для цього.

Анатолій Іванович: Рицину вирощували.

Ніна Петрівна: І рицину вирощували.

Анатолій Іванович: Да, було біля десятка ставків...

Ніна Петрівна: Багато ставків, коропів розводили.

Анатолій Іванович: Риболовецька ланка була, вони кормили рибу. Під час збирання врожаю зерно відходе, те шо не може буть використане, ото його підводами привозили в ставок і зсипали туда. Запускали, самі розводили, дешеве...

Ніна Петрівна: Були маточники, були зимовики, були нерестовики, були оці, де мальок вирощують.

Анатолій Іванович: Коропи-маточники, 12-16 кілограм. Малька розводили, а інколи закуповували. Навіть у селі був колгоспний кіоск сільгосппродукції, там мед продавали, олію, всі овочі, що вирощувалися в господарстві, і рибу часто привозили.

Ніна Петрівна: І рибколхоз у нас же ж був.

І самі біляни на Дніпрі ловили, а чого не ловили? Ловили удочкою, сітками, сітками ж дозволяли, ятиря ставили в плавнях.

Анатолій Іванович: Ятиря в плавнях ставили, а сітками, сітками, – я не стикався. Не чув, шоб сітками ловили, шоб в ті часи так браконʼєрнічали як січас. Причому риби було, ви знаєте, плавні як залили, як залило водою, коли будували Каховську гідроелектростанцію, риби було – це тьма. Я хлопцем був, човна в нас свого не було, попросюся із товаришами, перевезуть на ту сторону... І щуки багато було. І оце мєтрів 12-15 оця жилка капронова, блєсна, катушки немає... Мати, канєшно, не дасть гроші на те, шоб катушку купить... Оце розматав, закинув, – і руками достаєш, тіки... єсть, хватіт. Тарані було, це кинеш вудочку і ще поплавок не вспів встать – похило, раз і під воду, отакове тарань. Я говорю, це зараз самому анекдотом кажеться, того шо оті вагани, в яких стірають, повні вагани риби я міг принести, це будучи хлопцем.

Закінчив [сам я] Запорізький педінститут. Сесія, екзамени, для підготовки приїжжаю додому. Ото ноябрь, сполучення добре було, приїжжаю же так – три дні в плавні на рибалці, день на підготовку до екзаменів [сміється].

Ніна Петрівна: Да, було колись. А жінки прали раніше вручну. Ну я не пам'ятаю, щоб [після війни] мила не було. У нас було. Доска раньше стиральна була.

Анатолій Іванович: Пральних машинок, не знаю, чи були вони тоді взагалі.

Ніна Петрівна: Та ні, тоді ото доска, замочили...

А їжу, – готовили все. Борщ готовили як звичайно [сміється]. М'ясо варили. Ну ви знаєте, держали тоді птицю, і свиней держали... М'яса варили стільки, щоб на сім'ю вистачало. Кастрюля у нас навєрно літрів на п'ять, на п'ять літрів м'яса кладемо з кілограм, може меньше. Воно вариться, як молоде м'ясо, то сорок [хвилин], якщо більш старе, – то годину-дві. А далі, далі картоплю, потім капусти, томат, все це, морква.

Вода зварилася, – картопля [кладеться]. Коли картопля вже довариться, тоді посолили. М'ясо коли вариться, покришимо цибульку, воно ж запах дає, все. Після того як воно зварилося, оце все, робим засмажку. Цибулька там, томат. А потім туди капуста, морковка, перчик, петрушка, ето не петрушка, а укроп. Перчик солодкий, зелений ще. Це все разом. І сало старе. А сало старе, перед тим як томат кидать або разом із... Старе сало січеш ножиком, а тоді на м'ясорубку перемелеш.

Анатолій Іванович: Раніше було така ступка маленька з дерева, і товкачка. Ото кусочками порізали, туди кинули, потовкли, воно стає така маса однорідна, м'яка.

Ніна Петрівна: Яйце клали, зараз я не кладу. А раньше яйце клали. Варили яйце, яйце тоді вже, сало, цибулька, яйце, все перекипить...

А ще готували і кашу, і жаркоє робили. М'ясо піджарювали, цибульки тоді добавляли, протушилося, картоплю ложили різану, тушилося, ну присолювали.

Анатолій Іванович: В господарстві та й у дома часто-густо було національне блюдо, страва, як по-українські, затірка!

Ніна Петрівна: Затірка, да [сміються]. Це з присоленою водою мука, присолена вода, і получається шарики отакі. А тоді вода кипить, тоже присолена, кидаєш, вона вариться. Ну так як зараз вермішель вариться, ракушки, це те ж саме, тільки тоді воно вже не ракушки, а затірка...

Анатолій Іванович: Замість крупи. Крупи тоді, особливо в 46-47-й роки, та 54-й, мабуть 55-й точно, в нас ці роки були неврожаї. Ну в оці важкі післявоєнні роки крупи немає, вермішель, макоронів оцих ракушок немає. Ну от на бригаді кухарка і готувала: мука, борошно...

Ніна Петрівна: Да-да-да.

Анатолій Іванович: Було два млини в колгоспі у селі. Один млин був отут-о, через будинок від нас, один, а другий там, де зерносвал, на

Червонопрапорній. І оце борошно було, борошно на бригаду отримують і затираєм борошно...

Ніна Петрівна: Олійку туди добавляють...

Я закінчила школу, а потім поїхала в Київську академію сільського господарства, закінчила. А потім в колгосп приїхала працювать, но в мене це... Я по направлєнію не поїхала, в мене склались там такі сімейні обставини, що я приїхала сюди. Працювала в колгоспі спочатку, а потім дальше. Я вступила в Мелітопольський. Якраз в той час вийшов указ про то, шо у школах ввести трудове навчання 12 годин, – і спеціалістів агрономів, врачів, зоотехніків приймали в пединститути на 3-й курс. Зараховували ті предмети, які вчили ми в сільхоз і там доздавали деякі специфічні, а потім заочно вчилися ще три роки. Одержала диплом, "вчитель [нерозбірливо] і сільського господарства". Зразу трудове навчання вела у старшокласників, а потім вже перейшла на [біологію].

Анатолій Іванович: Тоді була у школі посада завуча з виробничого навчання. Крім основного завуча, був ще завуч з виробничого навчання.

Ніна Петрівна: З [трудового навчання у школі] були теоретичні заняття, учням давали відповідно профіль. В нас була агрономія, була механізація, і тваринництво було... Теоретичні і практичні курси. А практично – оце ось якщо у нас тваринництво було, значить ми вивчали все шо касалось, все шо треба було по теорії, а потім на ферму. У нас же було так, один день – шість годин трудове навчання, шість годин – практичне, шість годин – теорія, один день – чотири, а другий день дві години, а один день повністю. І то ми всі на ферму. І там догляд за скотиною, і коров вчилися доїть, і дівчата і хлопці училися, в 11-му, 10-му класі.

Анатолій Іванович: І чистили, і кормили... Все, шо треба.

Ніна Петрівна: Все робили, все робили. І хлопці вчилися доїть. І он тепер Павловський он хірург, а тоді корову доїв [сміється]. Училися. І хлопці сідали під корову і вчилися доїть, теоретично, практично проходили там. А якщо овочівництво, – тоді йшли в нас теплиці були в колгоспі, на поле їхали працювали, це все. І теорія, і практика. Це вже одиннадцять було класів. Девятий, десятий клас кінчали навчання, після того у нас було 24 дні трудове навчання, повністю на фермі. По чотири години. Ну в селах тільки цей профіль був.

Анатолій Іванович: В містах теж було, но те зв'язано з промисловим виробництвом...

Ніна Петрівна: Там же зв'язано з заводами, фабрики, заводи, а в нас... хлопці деякі в тваринництві були, а деякі були механізатори, трактористи.

Анатолій Іванович: Один час було од виробничого навчання спеціалізація – столярна справа. Он син наш, менший, Вітя, він же вивчав даже столярну справу з виробничого навчання. У школі була і столярна майстерня і слюсарна майстерня була. Були розібрані трактори при школі і такі готові, все... Один час в школі один чи два трактори були у нас на ходу. Гусеничний і колісний трактори були. І машини була, вивчали.

Ніна Петрівна: Вивчали хлопці і машини, ну все, все. А дівчата в цей час, в їх [хлопців] же механізація, а дівчата – це тваринництво, овочівництво, а потім з'явились оці шо як швачки, це ж були швейні і дівчата...

Анатолій Іванович: А в школі [тоді] тільки одна яка от велика проблема [була] – це проблема приміщення. У нас школа була розташована у непристосованому приміщені. Над Дніпром панський маєток двохповерховий, там працювала школа. Школа працювала в три зміни. Дві зміни – денна школа, і третя – вечірня школа. Оце була сама більша проблема, особливо в зимовий час, коли темніє рано. А працювати в дві зміни, перша зміна з восьми до двох, да? Друга до семи, до восьми вечора.

Ніна Петрівна: А з вчителями тоді, по-моєму, особливих проблем не було...

Анатолій Іванович: Ну так тимчасово, но тут дуже великої проблеми не було.

Ніна Петрівна: Учнів багато було. Ну не було в нас так, шоб мало учнів було.

Анатолій Іванович: Учнів багато, і ви знаєте, даже один час у нас було тот 7-й, 5-й, 8-й клас було інколи по чотири-п'ять паралельних класів.

Ніна Петрівна: І в класі по сорок чоловік.

Анатолій Іванович: І в класі по сорок в залежності, нас там лімітувала площа класних кімнат. В якій кімнаті, скільки можна учнів розмістить. І був час один, шо ми мали в школі змогу для навчання в старших класах брать найкращих...

У ті давні часи, от післявоєнні, мабуть десь до 70-го року, в найближчій окрузі оце в нашу Біленьківську середню школу ходили учні власне із села Біленького, виселок Червонодніпрова, Лиса Гора...

Ніна Петрівна: Мар'ївка.

Анатолій Іванович: Мар'ївка, виселок Удєлєнське, Смоляна, Новосергіївка. Оце учні із тих населених пунктів ходили в нашу середню школу, у старші класи, мається на увазі 9-10 клас. При школі був інтернат, де діти проживали, їм там їжу готували, були там вихователі, які

слідкували за порядком, за приготуванням уроків. Ночували вихователі там із ними. Оце міжду ними була важка проблема...

Похил Наталя Іванівна, [1917] року народження, с. Біленьке Запорізького району Запорізької області[1]

Наталя Івановна Похил. Народилася 15-го мая. А року? О, я вже і забула, ну етот, 1915-го году я родилась. А зараз уже 85-й год пішов.

Народилася я в Черкаській області, ну я відтіля виїхала, було мені де-то год п'ятнадцять. Ну в нас була мачуха, у неї ми не нужні були, бо в неї своїх було четверо, а нас п’ятеро. То ми рішили в’їхать... Я сама [вирішила], кажу сестрі: “Давай, – кажу, – поїдем десь, найдем роботу”.

Ну як-то там, шо базар був і сиділи надворі отак-от з сестрою на скамєйкі. А той, підходе мужчина годів отакий ну де-то під п’ятдесят: “Шо ви дєвочки тут сидите?” Та так і так, розказали, дєло. “Давайте я вас одвезу в Запорожжє”. Привезли нас у Запорожжє. Як уже він нас віз, но привіз поїздом, да. Ну і шо ж, куда, привезли, а куди ж іти тепер нам. І, ну там добрі люди, канєшно то хто візьме переночувать, а тоді вже встроїлись ми в етот, в парікмахерській в Запорожжі, я – уборщицой.

Це в у 33-м, якраз голод був, да. А тоді війна то... Найшли отож роботу, ну робота тоже не понравилась. Десь узялася женщіна, молода така, каже: “Знаєте шо, дівчата, давайте йти в Бєлєньку. В Бєлєнькій там хорошо, я там, каже, була, і оце обратно туди їду”. Поїхали ми в Бєлєньку, ну ми сюди в Бєлєньку і приїхали. Так я оце і живу.

Ну було харашо, канєшно, ну 33-й год, оцей, звісно ж яка жизнь була трудновата, ну не було так як січас! Ну а в 33-му в Бєлєнькой воно й не той, вроді б я і не помню, шоб такий голод був, ну потому шо я вже встроїлась на роботу, уже вроді копеєчку якусь получила, дали нам уже, от, так шо...

Да, і оце ми в 33-м приїхали в Бєлєньку.

Я встроїлася в колхоз і менша сестричка тоже моя устроїлася. А потом сестра виїхала оп’ять у етот, на другий посьолок, там ще легше було жить. А я вже в больницю устроїлася на роботу і так і прожила. Тоді, я б сказала, шо було легше і шо робить, і жить, як січас.

Як нас тут зустріли? Та ну хто мене буде зустрічать. Ой, Господи, хто там кого стріває. Та-а... Січас ні на кого ніхто не дивиться, а раніше... А тоді вже якось було, знаєте, ну прідсідатель колхоза якось кинувся зразу на нас, говорить: “Відкіля ви, дєвочки?” Ну ми стали роз-

[1] Опитування провели А.В. Бойко та М.А. Бойко (25 червня 2002 р.).

казувать. "У колхоз підете робить?" – "Підем". Куди б іти, то іти. "Підем". І так устроїлися і то хто там, а я тут то у Бєлєньке, та на посьолку була сестра. В общем все вже позабувала, те шо можна отаку Біблію написать про свою жизнь [сміється]!

Ну біляни канєшно шо, относилися харашо. Потому шо вони кажуть: "Дівчата молоді, нічого ще не понімають". Ну конєчно, шо ми могли понімать, шо ми ще могли понімать. То так привикли, привикли, та й по цей час. І велика сім'я була, а я осталась одна... Сестра вже в мене вмерла, з 17-го года, немає. Одна я осталась, співаю кукуріку. Тяжало жить...

Ну подумать, уголь – 200 гривень... [А раньше] солома, солому брали у колхозі, у плавні на тій стороні Дніпра. Ну було легше з топкою як січас.

А у 30-х роках оп'ять перейшла в Запорожжя... Я вже позабувала. Ви мене спросіть, шо я сьогодні їла... Воно, те шо я розказувала, те і було, те і начиналося, і всьо, шо я можу дальше розказувать...

Війну тут пережили. Як хто як міг, так і той.

То шо вони зайшли, я ще була в Запорожжі, потом вийшла звідтіля. Там страшно, бомблять в Запорожжі. Ну так я решила удрать од той в Бєлєньку.

Німці то, канєшно, як сказать би, такі самі як і в нас січас, такі були і німці.

Роботали, слухали, шо скаже, бо як не послухаєш, так пльотки дають. Били. Чи німці, чи поліцаї... А чорт їх знає, чи вони німці, в німецькій одежі [сміється]. Так шо попадало і нам по затилку.

[Після войни] желєза, снаряди розірвані по степах, давали [наряд], шоб робили. Бригадір там сказав, шо отак і отак надо собирать, потому шо сіять будем. Це вже зайшли наші і ото работали у полі, да, у полі. А тоді за це платили й зерном, ну вобщем після войни все в нас було...

Багате, багате було село. Прідседатель в нас дуже хороший був у нас, Корній Євсеєвич. Зажиточне було село. А січас конєшно бідне, обібрали його, в одних трусах оставили!..

Зразу я уже пішла у больницю, встроїлась у больницю, робила в больниці, а потом пішла на пенсію...

Я робила в больниці і той, і чоловік там робив, познакомилися і вийшла заміж. А свадьба, а нашо нам свадьба, нашо? Та! Свадьба! Розписалися тут же ж в сєльсовєтє та і дєло з концом. І не святкували, та откуда там свадьбу робить. Нашо нам та свадьба. Толку шо січас свадьби прямо!...

Вийшла замуж, вже трошки легше, ми вдвох.

Ніде було жить, а вдвох же ж з чоловіком по квартирах не будеш, строїлися. І це ми строїлись, я вже і забулася, ну по-моєму в 74-му годі. Оце построїлися, а до цього на квартірах жили. Знімем тут якийсь куточок та і так переживали.

Ну шо, пожила я дуже мало з чоловіком. В сорок год він умер, а я осталася одна, оце такоє діло.

В Біленькому хороші сусіди, хороші. А старі біляни, – їх уже немає, вони вже повмирали. А і раніше старі біляни відносилися нічого, хорошо, хорошо. Та я вам казала за сусіда, то це жить можна, шо погризешся там за що-небудь, за межу чи шо, той помирилися оп'ять...

Рукас Іван Якимович, 1921 року народження, Рукас Наталія Миколаївна, 1924 року народження, с. Біленьке Запорізького району Запорізької області[1]

Іван Якимович: Іван Якимович Рукас. Народився 21-го году, 1921-го, в Бєлєнькій.

Наталія Миколаївна: Наталя Рукас, була дівоча фамилія Копна. Копна Наталія Миколаївна. Народилися 24-го году 28 августа...

Іван Якимович: В Біленькій.

Наталія Миколаївна: Тут у Бєлєнькій, тіки там улиця Озерка була, а тепер вона Патріотичеська. Дівоча фамілія, оце я замуж вийшла... сьодні п'ятьдесят шість років.

Іван Якимович: [Батька мого звали] Яким Андрійович

Наталія Миколаївна: А мати Розумовські.

Іван Якимович: Мати – Оксана Федорівна.

Наталія Миколаївна: Розумовська.

Іван Якимович: Вобщем, батько 83-го года та і мати.

А діда не помню. Уже гдє-то в 16-м году помер той дєд, а за бабу вобще я не знаю. В якому году, шо, до чого.

Батьки мої тут жили, займалися сєльським хазяйством. Конячка була...

Наталія Миколаївна: Батько був на дерев'яшкі. Батько – інвалід.

Іван Якимович: У дєтстве їхав на коні і упав, і конь наступив на колєнко, а тоді яка ж була больниця. І так він остався інвалідом. Ходив, ходив тоді на дерев'яшкі...

Наталія Миколаївна: І у войну він погиб...

Іван Якимович: У войну погиб.

---

[1] Опитування провели А.В. Бойко та М.А. Бойко (25 червня 2002 р.).

Наталія Миколаївна: У Красногригорівкі евакуація була, його там убили.

Іван Якимович: Такі діла... В нього хазяйство було, ну я ж кажу, конячка та бричка, та дома – свиня, вівці. [Господарював], а хто ж, ну мати, – удвох.

А мати домохазяйка була. Дітей четверо, шестеро було, двоє померли малєнькими, а осталось четверо нас.

І ми помагали по хазяйству, ну аякже. В нас всьо, мати сказала чи батько сказав, – тобі Іван оце, а ти, Миколо, за тим слідкуй, а ти Омелько, за тим слідкуй, – і каждий свою должность знав, як то кажуть.

Гралися у дитинстві на вулиці, ну аякже ж, у шпаката, у м'яча. Шпака, шпака...

Наталія Миколаївна: Палка отака, паличка така...

Іван Якимович: Кидали, паличка, в стовпчик і попадаєш. Ну палкой, той, попадаєш, не попав, – значить наступний, слєдующій. Попав, значить іще попадаєш, поки не попаде, поки хтось займе твою позицію. Це в шпака називається, да.

Наталія Миколаївна: Шпакат.

Іван Якимович: Шпакат. Ще в м'яча, ну це ж в дєтстві. Там у дєтстві в шо хоч, як у дєтстві.

Наталія Миколаївна: А тепер тим не займаються.

Іван Якимович: На Дніпро бігали, аякже, купались, рибу ловили удочкою, тут, на Дніпрі.

Наталія Миколаївна: На Дніпрі, озера були, і в ставках.

Іван Якимович: Ловили всяку всячину. Шо попадеться, гусичка там, щука, таранька, щука, окуньчик, йоршик. Ловилося було всіляко.

Наталія Миколаївна: Воно в який год...

Іван Якимович: В який год лучше, в який год немає нічого вообще. Ну а ідеш посидиш, свіжим воздухом подишеш.

Про поміщика чи розказували у дитинстві? Нє, я у те не втручався, в поміщиків, для мене вони шо є, шо немає.

[У плавнях] і сіно косили, і дрова пиляли, возили на цей двір, скотину годувать нада було сіном, там сіно заготовляли.

Наталія Миколаївна: Я тоже тут родилася, тіки моя фамілія Копна була. Батько у войну погиб, а мати вже в якому році умерла?

Іван Якимович: У 63-м.

Наталія Миколаївна: У 63-м.

Було в них хазяйство це при моїх, я вже мала була. А тоді в колхозі був батько сторожем у саду, вобщем, він такий чорноробочий...

Іван Якимович: Як колхози виникали, коє-шо помню. У 29-м году був "Шевченко" колхоз. А то ЧБ, "Червоний борець", тобто Ілліча, а

наш, як же він звався, – “Шевченко”. Ну я знаю, комуністи, чи партія, чи хто...

Та хто хотів іти у колхоз, хто не хотів...

Наталія Миколаївна: Не всі.

Іван Якимович: Були такі, шо і не хотіли. Я знаю, шо покойний Мойсеєнко, так він собі коня купляв, це коня забирав, все рахував його, а він таки не хотів в колхоз. І судили його, біднягу... А він не хотів у колхоз.

Наталія Миколаївна: Судили.

Іван Якимович: А хто пішов добровольно, той у колхозі був. Та считай усі, считай усі пішли. Один за одним, один за одним, така система була. Не хочеш, хочеш – іди.

Налогами давили, поки це дєда, обложили...

Наталія Миколаївна: Я помню, шо ще платили і молоко, і м’ясо.

Іван Якимович: Ну так це вже коли?

Наталія Миколаївна: Після войни.

Іван Якимович: Та вони і до войни були. [Налогами давили], шоб ішов в колхоз.

Наталія Миколаївна: Розкуркулювали.

Іван Якимович: Коє-шо, у яком году я точно не скажу, но були це таке, чи в 22-м, чи 22-го.

Наталія Миколаївна: Мабуть в 22-му.

Іван Якимович: Десь так, я тоді ще пацаном токо був. Воно до мене не дуже касалось. Це таке....

Голод 33-го пам’ятаю, чого ж не пам’ятаю, пам’ятаю.

Наталія Миколаївна: І в 47-му був голод, да.

Іван Якимович: Ну в 47-му то само собою. А це 33-й год, як у нас був недород, хліба не було счітай, бо тут було у нас іменно, точно. Було квасоля осталася тіки, мати заховала на горище і те забирали. Нічого не оставляли і все... А у сундуку мати заховала муки. Поки вони не лазили на горіще, бачить, сховала там [нерозбірливо]. Дітей же ж нада годувать...

Наталія Миколаївна: [Забирали] комуністи...

Іван Якимович: Я знаю, шо он за компанія... но факт, шо вони забирали.

Я не помню шоб [приєзжі], по-моєму, свої, по-моєму свої.

Наталія Миколаївна: Ворогна Микола. Це вже після войни...

Іван Якимович: Це послі войни агенці були, а то ж 33-й год був, послє коліктівізації.

[А потім жить після голоду стало] як, постепенно, постепенно жить стало луче. Постепенно. Ну оп'ять же война, война... Послє войни голодовка.

Я під час війни в армії був. В 40-м году пішов у армію, дев'ять місяців послужив, – война. Всю війну пройшов.

Наталія Миколаївна: Ранений, пуля війшла, осьо за вухом, пуля через рот вийшла, і він балака плохо, інвалід II групи.

Іван Якимович: ...Камєнск, Каменськ. А в частях НКВД, войска НКВД, внутренні війська. Під Сталінградом, нас оточили, но вже добили, на Сталінград тоді докотили і пошол з-під Сталінграду і далі. А закінчив війну на Одері. Да, оце [там] довбануло.

Наталія Миколаївна: А я у війну тут була, в Біленькому була. В Красногригорівкі, може чули, були в евакуації. Батька мого німці забрали... Красна Армія як відступала, ми тут не були, як вона отступала. А були у Красногригорівці, Красногригорівка, туди як до Нікополя... Там евакуіровали нас, перед войною, я вже забула, і ми там були. Батька там, батько тут остався.

Я помню тіки як красні ввійшли. Освободили, прийшли ж додому сюда. Це вже помню.

А німці, скажу я вам, не помню, знаю, шо я сиділа отут, ну отак це його хата, а це наша. Сиділа під причілком, коли чую, щось гомонить. Коні, і ці, солдати, коли він підходе до мене і питає: "А мати в тебе є?" Кажу: "Є мама і сестричка в мене, - кажу, - є". От він розпитав мене і пішов, поїхали вони. Ото так шо.

Познайомилися ми де? Ну як? [сміються].

Ходив у карти там до однієї дівчини. Та до неї ходив, а тоді шо-то вона направила його до мене, він їй чи не понравився чи шо [сміється], так він до мене.

Донька: Ну папка ж був ранений, контужений...

Наталія Миколаївна: Да, мати приходила його со знакомими там, з зятем, сватала... Ой, голодовка, яке сватання... Дітей у нас три года не було...

Не хотів розписуваться, дітей не було. Тоді вже около трьох год стала я ну така вже [вагітна], пішла... Повів він мене розписуватись, уже ж нада було зарегістріроваться. Привів, прийшли ж ми, а голова сєльсовєта, Іван Самсонович, каже: "Іван Якимович, ви шо, не найшли дня, ви шо, уже на регістрацію до мене привели жінку?" Він скраснів та каже: "Та ні, дітей не було". А він обратно: "От як зразу сходяться і треба регістріруваться". Тоді ж не так як тепер там, місяці. А тоді тільки як зійшлися і ото таке. Ну а він уже ж баче, шо буде дитина, так він

пішов. Пішли та розписались [сміється]. То я Рукасом стала, а то була Копна три годи.

А тоді як начали одно за одним. Троє. Правда, одна дєвочка умерла, вона тут у Новоніколаївці була замужом, шо там случилося? А оця дочка, і син у нас у Москві живе, хароший такий.

А робила я в колхозі, у бригаді, огородна бригада, я там робила. Садили огороди: помідори садили, сині, перець, картошку садили. А зразу правда були ми степові, а тоді степова перейшла в огородню. Там ми сіяли кукурудзу, соях садили, а тоді баштан садили...

Іван Якимович: Багато в колхозі техніки було, багато. Послє войни, постепенно, постепенно от накопилось техніки багато...

Я працював слєсарєм, слєсарь-механізатор. Ремонтірували трактори, комбайни, і все... В основном по насосах.

Начальство до мене ставилось, слава Богу!

Наталія Миколаївна: Його начальство, він додому ходив, то насос справляє їм, то то. То така спеціальність була!

Іван Якимович: До мене относилось начальство дуже харошо. Я не хитрував, єслі шо сказали мені, значить я вже зробив його. Не надо мені було підказувать, вони вже надіялись на мене, як на Бога, як то кажуть. [Посилали] чи в мельницю, чи в тіатр, чи в баню...

Наталія Миколаївна: Чи на хферму.

Іван Якимович: Хферми, було нада і нові комплекси востанавлювали...

Кірова [вулиця] раньше називалась Кислівка. То вони постоянно як то кажуть, тоді ж [нерозбірливо], кисле й кисле, а там грязюка постоянно і не виїхати, не заїхати, не зайти. Як дощі, дощі – немає проїзду, нічого. Як тіки ці дощі значить...

[Донька]: Розказать вам як [вулиці] по-старому називалися? Я розкажу.

Стефанівка – січас Пролетарська, Дніпровка так Дніпровкою і осталася, Патріотична, де мамка живе, – Мала Озерка і Велика. Одна більша, а друга менша. Тоді ось за нами, Кладбівка, січас Міра. Ось наша – Кірова. А раньше Кислівка називалася. Тоді дальше йде Широка – так Широкою і осталась.

Іван Якимович: Майдан ще, щас майдан Волі.

[Донька]: Ну майдан Волі. Тоді рядом осьо, де центральний магазін – отам Шалаболівка. А чого вона так називалася? А січас Коопіратівна. Рядом оте навпротів – Старий базар, а січас вона Стадіонна називається. Тоді Леніна, це ж уже на, а раньше я не знаю, мабуть Старий базар так воно і називалося, так називалася. Тоді там йдуть то Пу-

шкіна, Комсомольська, Маяковського. Це вже нові, як імена називалися, тіки нові улиці, так...

Іван Якимович: А там Медянка, Козача, Ремеслена...

[Донька]: Ну а вони ж раньше по-другому...

Лисогорка. Ось Шевченка, де Шура живе, як вона називалася раньше, – Ревнива. А чого Ревнина – не знаю.

Іван Якимович: Тому що там люди сходились і всі розходились, а таке поживуть день-два чи год-два на оцій вулиці...

[Донька]: Да, а тепер вона Шевченка називається. А оце їх наверно перейменували оці вулиці, год тридцять, може трошки більше, ну я ще, знаю, у школу ходила.

Оце були улиці, і це тіки були називались два колхоза, – Кіровська територія і Іллічовська. Оце Кіровська – до старого базару, да?

Іван Якимович: Да.

[Донька]: А тоді вже іде ото дальше там Гарбузовка, Медянка оце. Колхоз колхозом само собою було, а вулиці так і относилися. А два колхози було, да, па?

Іван Якимович: Да.

Наталія Миколаївна: Кірова і [Ілліча]...

Іван Якимович: А тоді ще ЧБ – "Червоний Борець" і Куйбишева – так посьолок підключили... Червонянський...

Наталія Миколаївна: А моя вулиця називалась Озерка. Велика Озерка і Мала Озерка там тоже є. Кругом вулиці – озера. В нас так прямо отако вийдеш із хати і озеро було. Тепер уже немає, висушилось, немає. Повисихало тепер. Тут Дніпро був.

Іван Якимович: [У селі річка] – бакай її називали. А практично воно кокай. По-научному воно кокай. Ну хтозна, це ще хто його там чи думав, я не буду казать, ну по книгах воно считається як кокай. І ото вона отуда заходила в селі до степу...

Наталія Миколаївна: А, бакай?

Іван Якимович:: Ну бакай, да, а він по-научному кокай. Раньше багато було риби там. Ми називаєм кокай, або бакай по-сучасному.

[Донька]: Коропи були і такі, і дзеркальні... і щуки були.

Наталія Миколаївна: Все було...

Іван Якимович: А щас вобще ж воно ж наводненіє...

Тут ставки були, і з того боку, два ставка. Та в общім кругом. Багато було і озер, і ставків.

Наталія Миколаївна: І озера ж були.

Іван Якимович: Озер тут багато.

[Донька]: Аж де мамка жили на Патріотичній там, я ще маленька була, помню, були озера. Ото біля мосточка там озеро було, я чуть не втопилась... [сміється].

Іван Якимович: А зараз їх, чесно, нема, повсихали. Нема ставків, води немає.

[Донька]: Ні озер, ні ставків.

Іван Якимович: Нема ні озер, ні ставків, все всохло.

А чого Біленьку назвали Біленькою, це вже я не скажу...

Хижняк Олександра Олександрівна, 1929 року народження, с. Біленьке Запорізького району Запорізької області[1]

[Звуть мене] Олександра по-українські, Олександровна Хижняк? 1929-го году.

Нас було троє у мами і папаші. Брат був Мишко, старший, Михайло, і брат був Миколай. А я 29-го, я сама молодша, нас було троє.

А батька звали Олесь Олесьович, Олександр Олександрович Пазюк. А мама – Настя, а дівоче – Путренок.

А діда? А я дідів не помню. Вони померли до мого того... А бабушку – Харитина. Умерла ж вона, тут похована, а я знаю, коли вона там народилась!

А мій батько народився 1903-го году, а мама 1902-го. Тут у Бєлєньком.

Вони в колхозі робили, вони тоді ж і самі хазяйнували, так вони нам розказували. Ну була в них коняка навєрно, ми ж родилися уже при совєтскій власті. Та не дуже вони [нам розказували], ми в школу ходили, не дуже це спрашували. Вони розказували, а просто так ми жили, трудилися, потом у школу ходили, а дальше война... А тоді вже начали ми робить у колхозі і до цих проробили, поки на пенсію пішли...

Жили, батьки поки ж робили, було нас троє, бабусю тоді ж взяли, ми були малі. То казали хліба пошти можна сказать од одного года до нового єле хватало. А дальше ще тоді ж ото помню як була голодовка, це мабуть, який? Сорок сідьмий, так я уже була дояркою...

У 33-й ми були малі, шо мама ходила по хліб у город пішки. Було. забирають, перестрівають, – заберуть, а ми троє дома сиділи. Прийде, плаче з однією хлібинкою, а шо, як воно було? Це ж ми малі були. Помнимо, шо не той, не хватало хліба, а дальше ходили ж ото попід стріхами, в подушках, це я помню, рилися, шукали оті ж, як їх, чи послані чі шо... Хліб забирали, ну як торбинку та забирали, це я помню як було.

[1] Опитування провели А.В. Бойко та М.А.Бойко, 23 червня 2002 р.

По хатам ходили, забирали. Ото так і попід стріхами, по горіщах лазили, а шо вони? Ми ж, ну які там ми були? 33-й, як я 29-го, скіки мені було, це тіки помниться? Ну а дальше тоді як, обжилися, жили тоді неплохо.

Війна почалася, по радіо об'явили війну. А нас уже було [по хатам] радіо, аякже. У нас неплохе було село, і так жили непогано тоді, а потом війна. Ну як же ж, ходили в школу, по радіо об'явили.

Якраз ми сиділи, це на Спаса діло було, із Мар'ївкі шли мотоцикли, пиляка, як тоді передавали шо на Білоцерківське направлєніє німці ж ідуть. А вони з гори спускаються, з Мар'ївки, уже у селі, на Спаса, якраз приїхали в Бєлєньку.

Батьки сиділи так всігда ж біля дворів, ну ми на тій вулиці там жили. Тут як на повороті це ж, он вони приїхали ж на мотоциклах, диркотять... Усі ж розбіглись по хатах тоді ж уже, і так же при німцях ото так. Вони, мабуть, десятки, як вони, трохи там робили. Десятки якісь були, шо ми коней водили... А то вже ми малі, в школу ходили, я ходила у 5-й клас, да, у 5-й. Черкали-черкали, черкали ото вождів, усе закреслювали, а тоді закрили школу при німцях. А тоді вже після війни робила школа.

Це зірвали перемичку, у війну, знаю, води було багато і пішла там по бакаях, а так не знаю нічого.

А війна, як у Германію ото забирали ж тоді, уганяли тих, старших. І брат мій 26-го году був у Германії, воно як на підводи їх грузили, виганяли, насильно брали в Германію. Не те шо ж, з охотою ішли, а так воно, хто втік, а хто не втік. Це ж як батьки: "Та глядіть же, це ж не тікайте, шоб не вбили ж вас ", – кажен же батько за дитину за той, ото таке, та там і не знали, прийшов як война кончилась...

Був тут же ж Коваль, мабуть Іван Семенович, ото старостою. Ну трохи вони ж побули, їх же ж вигнали, я не знаю. Тоді ж отож евакуація була, нас вигнали з села, ми на Новопавлівці були. У Новоівановку догнали, батьків наших забрали, а ми тоді потікали у друге село, а тоді приїхали додому. Це як німці уже відступали.

Да, пожалуй, да, шо ми під'їхали на Новопавлівці ще пожили, там уже чи місяць чи два. Шо у Мар'ївці були наші, а німці були на Новопавлівці, тут якраз на фронті ми жили. А тоді утром устали, на окопи нас ганяли, бо мама ж нас ховала під кровать там. А німець зайшов на окопи гнать, а нас же мама поховала і мішками ж із одежою, бо як же евакуація, то одежу брали. А він з автоматом націлився, каже: "Партізан, партізан ", – а мама плаче, – "Це діти, кіндер мої, – каже, – мої діти!" Ну не стріляв, забрав маму на окопи, а ми остались, тоді мама вернулася. А тоді, мабуть, уже устали ми через ніч, тихо-тихо на дворі, ви-

йшли, коли наші вже зайшли з Мар'ївки, а німці ушли, пішли. І так ми приїхали додому, стали хазяйнувати...

Тоді ж небагато жили після війни... Наша хата там була, бабуся в нас старенька, оставалася у той, бабусю оставили. Приїхали додому, бабуся була. А корову ж забрали, ми ж забрали корову з собой. У Новоіванівці позабирали у нас німці коров, усе так позабирали. А то у нас такий пукарь був і коняка, то ще ми доїхали туда ж, де тікали, в Новодмитровку. Там із боку того..., у Томаківці все позбирали ото в нас, папашу забрали, а ми ноччю втекли як забрали папашу...

А уїхали, забирали з собою тіки одежу! Ну так пукарь, у нас же тоді колхози були, яке ж. Ну таке на базі чі шо, був дєд чи бригадіром чи чим, таке воно, шоб коняку запрягли. Не одні ж ми там були, хто чим тікав же, тоді убік утекли ми. Там отоді пожили і вернулися ото додому, вже як наші приїхали в одне село, тоді в друге, а потом уже тут на Новопавлівці жили поки наші освободили.

І приїхали, уже ж я в школу не пішла, начали ж робить, як? Пішки ходили, молотили на машини, в'язали малими, ото таке діло. Снопи носили, в купи складали, молотили, пішки все робили, ото так і машини високі такі молотили ж ото, локомобіль був, називався. Підключали під таку машину високу, снопи кидали ото на гору, молотили. Ну шо, посилали все у той, у туди ж, на фронт, помагали. А ми віяли віялками вручну ж ото тоді, воно ж позабирали, це ж було в людей воно тоді. А тоді ж воно в колхозі стало, віялка та, машина та, шо молоте. Ото таке робили, а потом уже життя неплохе стало, на тобі – перевернулося все!

Після війни на Дніпрогес посилали. Там по дві неділі, по три неділі робили. На платформі ото взривчатка, ну як, бурили там ми камінь у тому, та бурили такими тими молотками. А тоді взривчатку там іще не закладали, взривали, а ми тоді на платформи носили гравій і востановляли. Оце так було, по дві неділі, по три, тоді додому, – і знов посилають. Ну один раз ми, прийшла зміна, а ми потікали ночю із перемички. Раненько встали, поки там баланду давали, а ми самі пішли додому. Це перед Крєщєнієм, знаю. Ішли з Мар'ївки ми всімох, потікали. Раненько устали, смєна не прийшла, та скіки ж можна носить, не передівшись, ні шо, по хатах там у людей же ж жили. Ходили ще у кіно, ряднами такими самотканими запнуті. Нас то пропускали безплатно [сміється]. "Як закалялася сталь", – так помню кіно дивились ми тоді! А так же ті городські в шапочках, а ми усторонь ідемо, нам дорогу давали. Поки камінь порвуть, ми кіно подивились, пішли сюди носить, ночю це усьо, у ночну смєну. А тоді ото в час ночі у столовій їли борщ чи суп, воно нам давали раз. Там таке ні картошини, нічого ж зайвого...

Це я замуж вийшла в 52-м году, ото там ми жили, а сюди прийшли, тут і дітей не було, так построїли хату і так ми і живемо.

А як свадьба, а тоді яка свадьба? Картошки наварили, борщ зварили, самогону наварили із буряка [сміється] та й гуляли батьки свадьбу.

Було сватання. Прийшла мати із дядьком, бо свекруху бросив чоловік. Так вона прийшла із хрьосним мого чоловіка, ну шо я заміж за його вийшла. Посватали там, всіх поперев'язували, договорились на коли свадьба. Груші у саду насобирали, це ж які сади були, понаварювали самогону та й гуляли батьки. Знаєте, тепер же усяке, а тоді борщ, пиріжки, самогон та й гуляли свадьби.

На бавовну тоді ж ганяли якраз. Як я заміж ішла, на бавовну людей ганяли, молодьож. Ну в Казахстан тоді ж бавовну, там же ж бавовна ж є. З Бєлєнького в Казахстан людей отправляли, ну як, там на місяць, на уборку. З Бєлєнькой на бавовну брали молодьож. Із колхоза посилали, а там не довго, на місяць чи шо, на уборку. Тоді ж і комбайни посилали, як були комбайни чи там шо, туди ж посилали. Там уберуть, там уберуть.

Село [Біленьке] було красіве і небідне село, а тут уже тоді після війни у нас був прідсідатілем Максименко, ну як же ж його? Та, мабуть, Андрєй. Ну такий колхоз у нас багатий, таке село було багате, ну хароше, хазяї були хароші, а тепер! Розбили, розтрощили, нема нічого.

Хто такі старі біляни? Ну може оце на нашій [вулиці]. Я тут родилась та старі біляни. Я тут родилася, там жили ми на тій вулиці, а сюди заміж вийшла. А які? Це може старі, ті шо самі хазяйнували та кажуть? Так тих людей уже ж нема. Ми вже при колхозі жили.

Ну і все, шо я вам можу [розказать]...

Зуб Марія Семенівна, 1911 року народження, с. Біленьке Запорізького району Запорізької області[1]

Марія Семенівна, по батька фамілія Зубова. Народилися 6-го іюня, на Спаса, шостого числа на Спаса, якраз родилась. 1911-го года, у Біленькій, тут. Тут родилась, тут хрестилась і все тут.

Батько був Семен, мене ж Семенівна, батько Семен, а коли він народився, цього уже не скажу, їй Богу. І й мама так само. Мати була Олька, Оришка ото. Батько вмер дуже рано, я й мало знаю, годів десять мені було як умер батько.

Нас троє було, я, ще сестра одна і друга, вже померли вони, нема. Катя одна, одна Галька. Но я сама старша, я сама старша.

[1] Опитування провів А.В.Бойко (25 червня 2002 р.).

Діда й бабу, всіх помню, аякже, дід Метрохфан, а бабу – Катерина. Хороші були діди, селяни, так же ж як оце ми тепер робим, так і вони. Городина, все було, так як оце тепер шо, а то в степу, понімаєте? Вони робили дома. Хазяйнували, да. Дід було каже: "Онучка, уставай, не лежи, будем молотить". Коток же і там шо, пшениця яка чи жито чи шо, розтирають і кіньми молотять, отако було. Машин не було, це ж не так як раньше, шо й машинами, й шо хочеш.

Ну хазяйство у діда було таке, бідненько жили. Конячок пара була, коровка була, та ото й таке хазяйство, бідненько жили, шо там. Уже старі були, старики жили, вже не молоді були дід і баба. Вони жили в Біленькій на Павловці. У Біленькій родились і хрестились, православні такі, вєрующі обоє.

Баба така була вобще болєє-менеє, в церкву вона ходила і така була читає їм, вобще. Вона була багатького роду, а дід біднішого і так вони зійшлись. Дід дуже ж гарний, такий красивенький [сміється], а баба великої сім'ї була, тіки багаті, понімаєте? І так вони зійшлися і жили, і в діда був оце син, умер, оце батько мій умер, і дочка була, втопилась, оце таке... Це ми, троє внуків, були. Одна я осталась, а ті вже померли. Сестри мої померли, нема. Ой, горе-горе!

А дітьми ми робили, аякже. Ми бідненько жили, нас троє було у матері. І в людей картошку вибирала, і садила, і все робила, так шо харошого нічого не згадаю, все робила! І оце осінню картошку убирай, кукурузу ламать їду, ото мати шо ж, мати і нас троє. Та в школу ходила одна, а друга така була, не дуже, вона не любила робить, а то я було, тому робила добре...

Дома малими так помаленьку робили, шо як шо зробим, те й... Вобще старалися, шо його робить шо ж, аякже. Це ж ідеш наймаєшся... Наймалася на роботу, ну їх нема, вже, померли. "Іди ж, Семенівна, вибирать". Платили ж люди, а мама: "Іди, дочко, заробиш", – а як? "Ідеш?", – "Іду". Наймалася до... Копни, ну багаті були люди такі хароші, Прокопи були, це сусіди наші, хароші люди були, дуже. Такі, було, і хлібину, і сало, і всього дадуть, і заплатять. Люди були хароші, це тепер вже поставали...

Дівчиною на досвітки не дуже я ходила [сміється]. Ну да ж, було, гуляли дівчата [сміється]. Напротів у сусіда камінь отако покладений, як оце в нас, і ото – гармонія, хлопці приходять, потанцювали, поплигали та й додому отак. А оце хати не наймали, ні-ні-ні.

Баба дома заставляла: "Онучка, мни коноплі", бо нада прясти, було пряла. Бабушка пряла в мене така, було, прядуть і вчуть ото! Напрядуть на мішки, і полотно було, і товсте, раньше носили, товсті були, і сорочка, було, як почухається [сміється].

А коноплю в городах ото, було, сіють, а тоді... Сіяли ж і наші і коноплю, і льон, а тоді сіють, вирвуть, обіб'ють. Ну оббивали ціпом, ціп. Зерна ж там коноплі, сіять же їх на другий год. А потім держать діди ж десь, шоб же миші, у порядку. Льон був, із нього це олію били, було, молотять та олію б'ють. Тут же ж були тоже олійниці, такі як січас, так і тоді.

Коноплі возили до Дніпра і мочили, позабивають паколи отако, покладуть, намочуєм, накидать землею, шоб вже покисли. Тоді днів скіки, іде баба дивиться, – готове. Ідем витягать і бить. Ну вже ж вони взнавали, шо готове, старі ж [сміється]. А потім сушили, бетельня – б'ють коноплі, терниця – труть, костриця виліта, все, і волокно єсть на нитки і на вал... Це ж потруть уже, потруть, ще ногами нада терти добре, шоб пом'ять харашо [сміється]. Аж ноги печуть! Баба, було, каже: "Внучка, мни-мни!" Мнем ото добре. А тоді баба йде тріпає ж, а тоді на гребінь такий чеше, робе мичку, прядка, і прядуть, да. Було. Попрядуть, тоді ш'ють, шо там було нада. Ой!

Да, був верстат в мене, да, да, був. Но я не ткала, шо ні, то ні. Не буду й брехать. Це не робила я. А я дівчиною ходила в швальню, тут же той чоловік умер, немає... Мажерон. Він був хороший портний, умер він уже давно, і це дівчиной ще ходила вчиться до нього, отак таке. Сама було, дітей обшивала, не наймала нікого, компанія була велика, шість душ дітей. Ой!

Бабушка казала, шо було харашо при пані. Вона було каже: "Обіжаться не можна". Кажуть, ми робили у пана і було, і ви будете робить. Ми робили і в колхозі скіки. Який хоч пан, сьодні такий, завтра такий, мінялися ті пани, кармани понаживали.

В школі вчилися, тіки знаєте, як тоді ми вчились, тоді батьки казали: "Та на шо воно". Не дуже за школу, а "Їдьте, дитину глядіть, на степу", – отакого було. Мало, я мало ходила та і те позабувала, отак прочитаю шо, а дуже мало, розпишуся... А дітей старалась усіх, шоб хоч потрошку. Вже і тих школ немає і тих людей нема, шо я вчилась [сміється]. Коло клуба школа була, хароша, де тепер клуб наш. Шо там я вчилась? Я дуже мало ходила в школу, два года чи три ходила в школу, а тоді то лікбези були, то, ото таке, ой!

Ходила туди у лікбєз і нічого не понімаю [сміється], розпишуся, так як шось таке прочитаю, я вже забула, і не прочитаю, бо не бачу...

Знаєте, я комнєзам помню, я робила, комнєзамом його називали. А оце я уже не припомню багато. Там же організація була така. Було тут, у Біленкій, да, вони оце, тіки давнє діло! Робили, так як оце колхоз був, а воно таке зразу начиналося, комнєзамож, а потом пішов і колхоз, і

пішов, і пішов. А тоді і колхози. А хто керував ним, це я не знаю, не могу це... Я працювала, так працювала, а вже забула, це вже давнє діло.

Як виникав колхоз? Ну вони ж не один був, їх знаєте скіки було перед войной. Той хороший, той поганий. Це ж так було: як хороший, робиш, – той й хороший, а як ні, – то всяк було.

Хто чуть-чуть же жив, а ми жили, не було ні чорта, шо в нас було? Мати та нас троє, от у нас нічого. А люди, є ж такі багатенькі, багаті. За те шо люди робили, їх за те розкуркулили, за шо? Ну за шо? Шо він робив день і ніч, правди не було і тоді. А оце ж розкуркулювали, поналивалися ж, десь же вони дівали, шо вони забирали у людей і продавали. Так як оце тепер колхоз...

Заміж ішла, у колхозі ж робили, у колхозі, все колхоз був... А ми з чоловіком до колхозу, до 31-го году познайомились. Я на фермі робила дояркою і відтіль і замуж пішла.

А яке там сватання? Мати його бідна була і шо там, і сам бідний, бідняк був, приїхав забрав та й все. Хата в нього така. Розписувалися тут у Біленькій, у сільраді, я ж на його фамілії. І діти ж так усі на його фамілії. Тут усе. Я ж тут рождьона, тут і розписувались, і хрестилась, і все тут!

Ходила до церкви! Любила ходить до церкви, а тепер нема состоянія, не піду. Я всіх признаю святих, помолилась, стала, всіх похрестила і в Бога попросила прощення, шоб Бог простив, бо ми грішні і всьо. І Бога просю, шоб Бог дав моїм дітям здоров'я всім, і мені.

А церква – таке зданіє було, шо розгребли, розтягли, собаки, нема нічого, били ікони, топталися! Знаєте ж дураків було скіки, а тепер, бач які лізуть до Бога... Уже тих дураків, білян, давно немає, померли, а тепер чужі та дурні, самі п'яниці.

Привезли зразу ж теж, з церкви викидали, скіки було ікон, Боже-Боже, багато! Ну й все десь його викидали, на машині возили, вивозили десь, у Хортицю, вобщім, де церкви були, туди. А тут розгребли. Таке зданіє було! Церква така була хароша, куди там!

А построїли її, ну були ж такі люди, шо поставили. І їх бідних, там де вони померли і поховали в ограді, так же огорожена церква була, так як оце... Так як церкву розбирали, так видно думали, шо там ламтик золота закопали може на гробки, викопали яму та повикопували тих, шо церкву строїли. Оце так... Повикопували і все одвезли на гроби. Це тіки давно вже, давно... Кості були самі, шо ж, вони ж лежали ж багато в ограді, це ж знаєте, достойні люди були, хароші. Да, зданіє було хароше!

А тепер тут звонять, як оце в церкву, так чуть шо..., но я то не чую...

А празнували все. Як празник, так ми готовимось, так як оце і сьогодні празник, Троїця, – це ж великий празнік. І раніше понімали святки, да, да, понімали. Ну празнували як всі, як вобще, хто як жив, хто як. Знаєте як жили, той бідніший, той багатший. Я жила бідно, бо в мене сім'я була, чоловік хворий все время був поки не вмер, а дітей шестеро. Це ж нада їх було до школи, помер у 55 год, а мені 45 було, це ж нада було їх же до школи, дітей...

На Новий год дітвора вечерю носять було. Приносять вечерю, на Новий год посипають, було, це всі, да, празники ми празнували... Конечно і ми носили. У вузлик зав'яжу та понесу батькові крещеному, матері хрещеній, дєдушкі, бабі... "Здраствуйте, зі Святим вечором, прислали мама і папаша вечерю вам, дєдушка і бабушка" і всьо. Дали нам гостинці і пішли. Гостинця давали шо в кого було. Раньше і коржики пекли, це тепер такі, хто шоколадки, а раньше усього було, усе пережили...

Пекли паски, дома у нас духовка хороша, і форма хароша, формочки. Напекли, приїзжали гості до мене, син приїжав, дочки, всі, попразнували, по пасочкі я їм дала, шо було, як мати. Шо було приготовились, посиділи і всьо. А то в мене зять і дочка дуже хароші, я з ними живу.

Ви знаєте, скажу вам, пішли на гроби. Ну це ж наш рід увесь, пішли на гроби, тітки в мене були, тіток, значить, штук сім тіток, два дядьки. Ну там раньше не так було, шо ага, сідають та самі свої, а раньше було кружечком і чужі, і свої. Ну сідали, посідали, пили, пили добре, а тоді дід був, ну він умер, хороший дід був [сміється]. А тітки в мене були веселі такі, хароші. "Ану, – каже, – давайте заспіваймо", – цей же дядько, дід. А я кажу: "Дєдушка, а яку ж ви будете співать?" – "Та оту, – каже, – "Як приїхав мій милий з поля..." Ой, та на всі гроби! Оце каже: "Хай вони повстають і їм весело буде", – ото дід був, о!

"Приїхав мій милий з поля
та й прив'язав коня край явора,
Сам заплакав горько.
Заплакав сам горько, –
засватана моя дівчинонька"... – це довга, старінна пісня.

Оце тіки трошки, а то я забула, ой-ой, ото були такі хароші, а тепер...

В мене кум був, на баяні грав. Ви знаєте як бідно жили, було отут одна, ну вона вже вмерла, кума. Прийде кума, кажу: "Шо?" – "Гульня ж сьогодні увечері". "Та нема ж чого понести, хлєб..." –"Та, дурна ти, – каже, – я наварю кукурудзяної каші, і буде". Як наварили тієї каші, та як пішли пить... Отакі дружні були! А тепер... А тепер сусід сусіда боїться, і сусіду не скаже, шо я буду гнать, це надо нишком. А тепер го-

нять, ого-ого, у кажній хаті! Кип'ятять його, зводять, дрожжі кинули, пригориться, ще й димом воня [сміється]! П'ють!..

Як війна почалася, я ж в евакуації була, Бог зна де з дітьми, на силу вернулася. Виганяли із хати, куди хоч іди, ой! Наші нічого були, а оце ж на наших нападають, а потом таке, одступали. Виселяли німці, да-да, коли одступали. Ой! Боже! Век-век! Іди куди хочеш і не понімав, шо нема, шо...

А ми під їхніми легенями робили, на степу, де ж? Раньше ж, знаєте, які степи були? Боже сохрани, то тепер вже нема нічого. Голі степи в бур'янах, а тоді Боже-Боже!

Було, бідних людей нізашо тягають, були, ну це було до їх оце таке як ті... уже й померли, немає їх.

Чоловіка забрали в Германію, а я осталась із дітьми дома. А потом я поїхала, вигнали ж і не тіки мене ж тут, всіх виганяли. Кой-хто старики, живі пооставались, ну а ми ж молоді, нас виганяли. Ото коровки були в кого, в кого коровка, в кого конячка та ото складали лахмотя та дітей, а самі пішки йшли, отаке було. Куди вели, туди й шли, дійшли, доїхали аж в Красногригоровку. Там уже спинили нас, цілий обоз, людей багато, ой, бєдні люди! Шо перенесли, зімою, холодно і з дітками, дітки маленькі.

Хароші люди забирали. Було, питають: "Вас багато", – кажу: "Ні, нас двоє дівчат і я", – "Ідіть". Забирали, а де ж діваться людям? Холодно, а потом одступили ж наші, одбили наші і вернулись ми назад, поприїзжали і пішки йшли, як хочете...

І ми приїхали, ми були далеко і приїхали додому, добились. Я приїхала: ні дверей, ні вікон, не було, все повитягуване було.

[Після войни] Люди пробили літ по сім, не платили, і нам же так. Прийдеш, було, ну ще нічого, то м'ясо, то крашанки, то там те і облігація, розписався і все, і йди додому. Багаті жили і тоді, а такі як оце ми, бідні, і тоді страдали.

Ну запишуть трудодень, так от це ж і його оцінюють, шо там чи там руб чи півтора чи скіки заробиш. Так оце ж вони за місяць, підійшло число, м'ясо, крашанки, сільхозналог, облігація, розписався і всьо, – іди додому. Я робила і чоловік робив у мене, вдвох ми робили, і не тіки ж ми робили, всі ж люди робили. Ну так цінили, як оце тепер, шо ось робили і год по сім гроші не платили у колхозі...

Плавні давно ліквідували! Плавні ж вирізали, а були плавні, я була дояркою, там і корови були... А потом же ж плавні різали, все.

Тут уже білян десята доля осталась. Чужого народа дуже багато! Дуже багато. Оце отут-о вже всі вимерли, оце я осталась одна. Вони всі

каються: “Ой, одні ви, бабо...” Ото вже од краю починайте, – в кажній хаті поумирали люди.

[Про переселенців?] ...Якось ні, а тепер їх багато. У колхоз їх приймали багато, а потом... покупляли там землі куски, построїлися, багато людей, да.

Шевченко Ганна Василівна, 1928 року народження, с. Біленьке Запорізького району Запорізької області[1]

Мене звуть Ганна Василівна Шевченко. Я Шевченко, а подівочому Пазюк. Народилася 20 липня 1928-го року в селі Біленькому, Патріотична, 90, – там, де я вам сказала Чайнікова, а раньше була Озерка. А тіки номер я не помню який, то улиця Озерка була.

Діда і бабу я не помню, не було їх, померли. Ніби папа з мамой [за них] не розказували, не помню вже я.

Батька звали Пазюк Василь Олексійович, він народився у [1]901-му році, а тіки я вже не помню якого... А маму звали Марфа Дмитрівна, вона 1895-го, вона була на п’ять год старша за [батька]. Батько і мати в колхозі робили. Весь вік у колхозі робили.

[Мама], це в неї другий чоловік... Вона сама із Балок, народжена, а виходила заміж за Чумаченка Михайла Йосиповича, сюда в Бєлєньку. А тоді він умер, мабуть у ..., якому ж году? Десь 24-го чи отак десь, бо я шо направила вас до Чайникових, – це моя сестра, і там наш двір. Так оце вона [сестра] того батька, помне як він хворий лежав, тоді тіф ходив, він вмер. А мама тоді вийшла за цього, це був холостий парінь... Він був білянський. А як вони познайомилися, – а Бог його знає [сміється]... Ну вони жили отам на Дніпровкі, у нас є Дніпровка, там їх старий дом єсть ще, пазюківський. А мама як вийшла за цього Чумаченка, там жили у бокаїв, ну вони пошти сусіди були. І мій рідній батько пішов в армію, а вона ж була заміжня, та казали ж женщини, шо він любив її ще парубком, вона була заміжня, а папаша її любив. А тоді він в армію пішов, ну там на якійсь оженився чи шо, а вона начала ізмєнять, і він поки з армії прийшов, батьки вигнали ту жінку. А в цієї помер чоловік і от він зразу на неї женився. В неї було троє діток уже і вони женилися, це вже я їхня дочка.

Хазяйство було [у батьків] – корова, свині були, ну птиця, було. Земля – 50 соток у нас було. Коней не було. Ну скіки я знаю, колхоз, мама в бригаді робила, а батько то так в начальниках, то в ревізійній комісії він робив, то ще так якось був, він був грамотний в те время...

---

[1] Опитування провели А.В. Бойко та М.А. Бойко (25 червня 2002 р.).

Ми жили аж там біля Дніпра, у нас оце улиця пряма-пряма, вона отут в кінець стань... називається щас Патріотична. Так вона така пряма, а там уже біля Дніпра розвилочка була, оце якраз наша хата стояла, шо за неї начинається туда і сюда. І тут посередині такий клинок, він і січас существує, то у нас там всі гульні на том клинку. В м'яча, тоді м'яч був, у городки там, у гилки. Тож стоять дві команди, один кидає м'яч, другий гиле, а там друга команда лове, ну хто більше влове, – таке було сорєвнованіє, а ті тікають. Ну, вобщем, багато у нас, таких немає січас. А такі, то в жмурки, то ото стають кругом та один хтось лове, а другий тікає, пока ті не пускають то в середину, я забула як вона називається, платочка, було таке.

Ой, з Дніпра не вилазили. Тоді ж якось купались ми і ходили, такі сорочки в нас були, ну як маєчки, це наша літня одежа була [сміється], в тих сорочках, так мами наші казали, шо із попи верба у вас виросте. Ну верба, вона ж харашо росте, скіки ми купалися, та з Дніпра не вилазили, і пригали з кручі. Робили гатки, або ото як плотіну зірвали, так ми з кручі даже пригали. Ну хто ножками отак стовбиком, а то шартай-мартай – нада пригнуть, перекрутиться і у воду булькнули.

Рибу ловили удочками. Ну ми дітвора, в основном, називали жерці, вони такі невеличкі рибки, ну в'ялені дуже хароші і жирні вони такі. Ловили і на хліб, і черв'яки, та на все. У мене брат оце старший, шо січас уже йому 87 год, він живе у Новопетрівці, село. Так він сам вчитель начальних класов, так він на літо приїзжає сюда, обізательно. Оце в його удочки, удочки ж тоді [нерозбірливо] не було цієї, а з конських хвостів волос дьоргали. Оце він тіки приїзжає, якось там закачує свої штанину і ногами шось там катає як, не помню. Так батько, хоть і нерідний, а вони його понімали всі: "Шо він приїде, не побалака, нічого? Зразу за удочки". Так він, всі казали: "Він молитву наверно знає", – він дуже великий знавець був рибу ловить. Він знав, яка риба шо любе, коли, утром чи дньом, чи вечором, це він знає. Сидять наші білянські рибаки, не ловиться риба, він приходе, на їхнє місце сідає і начинає ловить. Або наоборот, він сидить лове, а вони крутяться-крутяться, він тіки пішов, вони сіли, – тоже немає [сміється]. Він макухи кусочками отак наріже. Коропа він, знаю, ловив, так піде в аптеку накупля соски оце дєтські такі, тіки такі длінні були, на бутилочку надівалися, наріже резиночок і ото макухи наріже кубиками, тою резиночкою прикріпе і кидає. Він знав, яку закриху, що зварить, коли якусь кашу варе, коли шось пшеницю, ну, вобщім, дуже великий знаток риби. А ми так, з удочкою посидим, жевчиків половим, ловили, все ловили.

Пісні? Я вже не помню, я не дуже велика співун'я, ну співала, січас уже рідко співаю. От жінки у нас як собираються де, чи свадьба чи шо,

отака компанія набирається, співали і харашо. Єсть, шо позоставались жіночки, шо знають пісні, співають. От оця Баздирь, вона, по-моєму, знає, вона співать уміє, ну я ні...

Тоді був колхоз Ілліча, тоїсть, підождіть, Кірова. У нас було два колхоза – Кірова, – оце ось ви проходили клуб стоїть, оце був клуб, це якраз перед війною його построїли, так тут був [колхоз] Кірова. А на ту сторону, де щас Дом культури, там був колхоз Ілліча.

Це ми ж, як був колхоз Кірова, а то – Ілліча, так ми так і ділилися, і до сіх пор. От молодьож всігда, якось і хлопці, і дівчата, то вулицями були. Це приходим же, клуб у нас, і танці були, і вистави були, ну і як кіно началося... Так ті хлопці до наших дівчат ходили, а наші, навєрно ж, туди бігали. Так це як біжать: "О! Озеряни побігли!" Озерка там була ж вулиця. "Озеряни он співають, пішли!" Це ми йшли з клуба, всігда співали. А тут тифанівці, оця вулиця була Тифанівка, тоже співають. Оце ж хлопці, які бігали до нас, кавалєрилися. "О, біжать, бо озеряни вже пішли, поспівали", дівчата. А тут тифанівці. От молодьож так ділилася.

А так спокойно було серед молодьожі. Ото у війну, як хто прийде, чи після війни зразу, як хто інвалід прийде, так вони чи зло зганяли, чи хотіли геройство показать, всєгда якусь драку заводять, було таке. Може десь шось і було, но я не дуже бідова була...

В колхозі були не всі, були водники, – на параходах, в нас же ж тоді пристань була при Біленькому... От у нас сусіди там були, дядько робив... Ну транспорт у нас тіки ж водний був, автобуси не ходили, тіки параходи, чик-чик-чик-чик – такі на крилах, на кольосах ето... Не помню точно, скіки раз на день вони ходили, ну транспорт в Запоріжжя їхати був... А більш нікуди, у нас один. І на них працювали і білянські.

Був рибколхоз у нас, і в рибаках люди робили, так шо у нас... Не при колхозі нашому, а просто самостоятільний був рибколхоз. Оце як будете йти до Кулябки, отам якраз рибколхоз [був].

А в колхозі яке хозяйство було? Ну тоді як я ще була дома, ще не вчилася, а в школу ходила, так я не помню яке хазяйство. А вже тоді як виучилася і приїжала, так дуже велике хазяйство було. І оце вже ось я тут живу уже двадцять шість год, як вернулась у село, то колхоз дуже великий у нас був. [Колхоз] один став у нас, об'єдналися, весь колхоз Ілліча, дуже великі ферми, комплєкси, шо там десять корпусів, птіцефабрика була отам, тоже десять комплексів, його ж все розібрали, нема ніде, розтянули, розбомбили...

Вони заробляли дуже харашо, механізатори – на бригаді і ті, шо скот, скотарі там. Це ось рядом бивший скотар живе, можете в його

спитать, а за ним Паталахчиха, дояркою весь вік прожила, так шо можете тоже спитать. Всі люди, самі зажиточні, обєспєчені були ті, шо роблять в колхозі, особєнно на фермах ілі механізатори. Добре платили – це вже після війни.

Я не помню як ми взнали шо війна, тіки помню харашо як німці ввійшли в село. Вобщєм, всіх мужиків мобілізували, не проводжали батьків своїх, батько в нас був же ж. Всіх на Дніпро ж, на берег до пристані, там должен чи баржа підійти чи шо, шоб їх погрузить. А тут сів десь самольот і крикнули: "Німці!". А вони десь з самольотом там, чи сіли полякать. А мотоциклами вже в село заскочили навєрно ж із відтіля. І як крикнули: "Німці!" – ці всі мужики, хто куда розбіглися, хто додому прибіг, а хто десь у кустах, ну вобщім всі вони розбіглися. Ну і батько тоже ж прийшов додому, ще там хтось до нас прибіг, сиділи, балакали.

А! Взрив! У нас стояв пам'ятнік Леніна оце, де і січас памятнік он возле автостанції, там стояв пам'ятнік Леніна. І чи взірвали, чи гранату кинули на його. І ото так, батьки наші осталися дома. А тоді начала вода прибувать, плотіну взірвали, ну це затопило все. Батьки осталися наші дома і як німці зайшли, так вони були дома.

При німцях школа трошки шось там [поробила], місяць, може два, ілі... Книжки ж в нас осталися, то начали портети зачеркувать, заставляли вчителя ж які були. Закон Божий начали в нас учить. Був у нас тут Непечій Антон, вчитель історії, Закон Божий читав, так шо ми співали. А священників не було. Була церква, но в школі не було. Ну а то трошки ето, начали Закон Божий учить, а тоді школу закрили. Ну начальні класи, по-моєму, були, а ми вже пішли у п'ятий клас, ці класи позакривали.

Тоді колхоз розділили на десятихатки. У нас оце як улиця, так бригада була колхозна, а тоді її на десять домів розділили, там по коняці чи по... на десять дворів конячка, ну, вобщім, розділили. Все время так і робили. А, і землю, по-моєму, шо в нас це, помню, баштан був там на горі, ну не тіки в нас, у каждого по скіки-то сотень баштану було. А як уже вони сіяли, навєрно, шо вмісті собиралися і сіяли, не помню. Якось розділили [землю], на кожну сім'ю, да, но я не помню толком. Це по началу, а тоді начали коров забирать, яїчки їздить собирать. Такі коні, в них здорові лапи були, заїде: "Яйка, яйка, матка" – і все. А тоді начали коров забирать, корову на два хазяїна оставляють. Я знаю, у нас корова була ще з одним дядьком там пополам, як уже вони ділились молоком...

Кажуть, шо були [в Біленькому були партизани], но я не знаю, чула, шо були партізани. У нас не було, а там вроді на тій стороні, оце де вулиці на ту сторону.

А тоді вже як одступали німці, так оп'ять нас вигнали, всих гнали, "век-век-век-век". Уже на тій стороні були совєтські войска. Як жінки підуть до Дніпра, ми ж по воду ходили тіки до Дніпра, а відтіля воно ж по воді чуть, хлопці бачать, шо прийшли і питають там шось, чи багато чи шось таке. А вони в плавнях були, і чуть було через Дніпро. Ну тоді ж не дуже широке воно було, плавні аж сюда, а тут берег такий піщаний і то без конца ці землечерпалки прочищали путь, шоби параходи. Тєчєніє було тіки бистре, а хлопці перепливали тот. Ну а тоді, це перед октябрськими, нас начали вигонять, гнать, вобщем. Ми трошки шось закопали, батьки, а те все з собою. Ну корови в нас вже не було, нічого не було, а рядом жили люди, вони жили в плавнях, в їх було дві корови чи два бика, ну шо теліжка така була і два бика. І ото ми туда свої сумки тоже сложили і поїхали в це село. Улицями гонять, а ті начали стрілять із той сторони, вони подумали шо німці виганяють скотину, забирають, а тоді роздивились, шо люди ідуть. І то ми потихеньку, потихеньку, їхали і доїхали на ніч аж у Мар'ївку, до церкви, і там ночували. А тоді переночували і оп'ять нас погнали. А там вже я не помню, які села були, шо я знаю в одне село, ой, як же ж воно? Чи Томаківка, шо нас у якесь село пригнали на другу ніч, воно дощик начався, і уже не в селі ми, а під скирдами ночували. Ну а мужики бачать, шо охрани пошти ніякої немає, а німці ж, холодно було, вони холода боялися, пошли там, на фермі ж для доярок там домік єсть, вони пішли гріться. Ну я одна дитина була серед їх, а оці мужики і мама моя, і батько, і оці ж сусіди, шо їхня телега, вони кажуть: "Давайте тікать". І ночю оце з цією бричкою, ну я не знаю, для мене був тьомний лес, а мужики ж дорогу знають, і вони начали вертаться в Бєлєньку. Там ото посьолки, в одному посьолку дочка жила оцих шо із бричкою, і ми ото скіки днів їхали, тіки так: дньом десь зариємося в скирди, а ночю переїжаємо. Ну мужики ж знають дорогу, і ото ми чи за два, чи за три вже в нас їсти нічого було, ми з мамой ходили, ці сидять за скирдами, а ми в село підем попросим шось у людей. [Про те, шо страшно ходить], за це я не думала, може мама моя...

А тоді вернулися ми, отут село Новопавловка, недалеко от Бєлєнької, не знаю скіки кілометрів, туда вернулися. Тоді пішли в разведку в Бєлєньку. Ну переказують же ж люди, шо німців немає, а комендатура то єсть, ну ми, вобщім, вернулися. Отут уліца Міра, вернулися сюда в Бєлєньку приїхали, ну канєшно ж сидимо в хатах. І тут уже як німці уходили, так вони, ну навєрно ж знали, шо люди живуть же ж, коли і

димарі курять же ночю, вобщім, заскочили. А в нас було собралося, оце мій батько, тоді оцих, що з підводою, вони ж там остались на посьолку, а тоді їхній зять був, вобщім, мужиків шесть було. А таке помєщєніє, шо оце жилі дома, тоді можна не виходить на двір, там ще якісь помєщєнія, то клуня, то конюшня там... і німці заскочили, і всіх мужиків, в чому хто був, забрали, і погнали. А один оце Сидір, він під кроватю був у хаті, вони вже не шукали і він остався, а наших, батько в драних сапогах, вобщім, всіх погнали аж у Германію. А ми осталися жінки, самі, одна я, і мама моя, і ще там дві женщіни. Тоді начали то німці ходить, нас тоже ж виганять, кудись гнать. А в нас сумочки були, а тоді дєдушка отут на углу якраз якийся возичок знайшли, корови ходять, піймали корову, запрягли в той возик і поклали... І погнали нас, оце цією дорогою гнали отуда на ферму, через ферму, там називалося Коса дорога... Оце до кінця села, тоді вона повертається, комплєкс, ну тоді ж не було комплексу, казали Коса дорога, і ето і нас туда гнали. Ви б бачили, як не хотіли йти корови. Вони чуствовали, шо їх виганяють, от не хочуть. Оце станують, упруться, ну постоять-постоять, тоді як начнуть всі кричать: "Гей, гей, гей", – вони з перепугу пішла, пішла, пішла, тоді оп'ять стає, не хотіли. Ми єле-єле за день доїхали до ферми, старі такі мужики з нами були, перекидають санки, а це холодно, ну вже зіма була. Один німець тіки за нами йде, гоне, чи есесовець, чи шось таке, мужики ж бачать... Каже: "Ставайте, баби, ремонтіруються", – перекинув сані, шось там кліпає, а він "век-век-век", ну і пішов. Хто поїхав, і він за ним пішов, і ми ото до ночі посиділи на фермі і назад начали їхати. От, ви знаєте, назад корови ішли бігом, бігом ішли і ми поїхали. Там єсть улиця Ревнива, переночували, ну там у нас всих коров забрали оці добровольці. Ну були такі люди, шо добровольно йшли служить до німців і їх називали добровольці. Тут же в нас елєватор, зерно було, і вони грузили у машини зерно, уже ж німець одступав, і вони, навєрно, позабирали зерна, м'яса...

І в поліцію ж ішли, а то кроме поліції ще казали "добровольці", бо вони пішли добровільно служить. Ну я не знаю, чи вони відкілясь приєзжі, чи біляни були, Бог його зна. Ну, вобщім, ми тоді остались без коров, переїхали на Міра у ту тоже хату, самі жінки. А я вже така була, тринадцять чи чотирнадцять уже, то мене все ховали, то намажуть чим-небудь, шоб німці не побачили нас. Це перед Новим годом якраз, ото там на Міра жили, пока прийшли наші солдатіки. А німці на горі отам пішли, пішли, а вже у нас були солдати. Посідали бабушки і усі, шось несуть, угощають. А жили ж ми аж над Дніпром, ну командір нам каже, шо ви ж не йдіть у свою хату, бо там може замініровано чи шо, хай провірять хлопці, а тоді вже завтра підете.

Ну ми ж, мама і я, пішли на другий день. У нас вікна всі побити в хаті. Отак у сєнцах був підвал у нас, тоді ж перед войною, і у войну воровали. Наші ж селянські, а Бог їх знає, хіба ж вони, їх не ловили, ну влазили. Залазили у вікна, ну ми там хранили... Прийшли, а там у падвал чи лоша, чи коняка, чьо вона заходила? Двері розкриті, всі вікна побиті, і воно заднєю частю отак повалилося, ну і там же борсолось, не вилізло, отам воно і погибло. Тоді стали шукать там де який мужик, шоб витянуть її... Ну, вобщім, то так ми начали стеклить, і опять же ж в колхоз. А тоді вже пізніше начали вертаться з Германії, батько приїхав.

Так як нас визволили, ми, я вже не помню, коли начали вчиться, шо ми ж не в началі учєбного года, а десь в середині, шо ми літом занімалися, шоб догнать. Це ж на Новий год нас визволили, ну зімою, десь ми влітку, шо ми ціле літо без канікул занімалися, шоб догнать. Я пішла в п'ятий клас. Так шо ми пошти без канікул занімались, шоб увійти...

У 43-44-му дітей посилали робить. В нас рисові чеки були, в колхозі виращували... рис. Ну це в нас, по-моєму, і до війни був рис? Да. По-моєму, його розводили, а вже тоді, якого це точно году, ну може трошки в 45-му, ну вже як батьки прийшли з армії чи той, тоєсть із Германії. Шо ми робили у бригаді рисовій, багато дівчаток і школьники. Тоді ж такі чеки були десь може по десять сотих, валами такими, бо рис заливався водою полностю, по коліна. Полоть його, ну трошки спускали воду, а там бур'ян такий був, ну похожий на рис, там якісь колосочки. І ото нам нада обробить було, грести і виривать той бур'ян, забула як він називається, ото ми пололи. Так тоді скіки-то часів бродим, тоді бригадір нас виганяє, ноги грієм, тоді опять, бо вода холодна, дніпрова, так шо...

Це зразу ж оце як колхоз почався. Оце вчимося, а потім ціле літо робимо. Ще замість матерів ходили на ніч снопи в'язали. Ну шо тут розказувать [сміється]? Батьки, чи хліб нада спекти, чи отдихнуть, хліб пекли-то то самі, а каждий день на роботі. І ми такі молоді дівчатка за косаркою, кіньми ж косять... Десь чотирнадцять год, – за косаркою, один скидає дядько, а ми всі снопи в'яжемо і босяка причом, стерня ж колюча [сміється], в'яжем. А тоді там слідом зносимо вверх, отакі дві жердини, ну палки такі, на ці палки ложем, не знаю по скіки снопів, – одна впереді, друга, – носилки, і зносимо в копни складаємо. Да, і таку роботу робили.

А дома по хазяйству помагали, все, все! Батьки ж на роботі, а на нас усе. Ну я одна була [у батьків], а ті ж троє, так вони вже були взрослі. Оце сама менша, шо січас тут живе, так вона була училась в інституті, Дніпропетровський сільськохазяйственний, а тоді перед войною бросила. І вобщім вона на якомусь заводі робила, шо завод евакуірова-

ли, так шо вона в Сібірі була. А брат учителем робив, та й січас він там десь, у нашому районі, тіки на ту сторону, до Дніпропетровська. А сама старша сестра вже у Запорожжі робила. А я одна була, на мні все хазяйство, город п'ятдесят сотих, так у нас навєрно половина – сад був і це в два ряда абрикоси, причом дичка. Це ж нада всі визбирать, розлупать, скласти, такі доски папаша поробив, на яких сушить, як дощ та мені нада їх всі занести, прибрать, шоб не намочило. Та работи було! Качки, накормить, корова, ходили стада в нас, ну корові нада поїхати туда на леваду, нарізать мішок чи два трави принести, це обізательно пока, все це на дітях було, не тіки в мене, всі так. А батьки з утра до вечора. Ну на те жизнь була: їдуть на роботу жінки бричками, співають, їдуть з роботи з пєснями, о, уже жінки їдуть з роботи, а тепер...

Мама робила не в степовій бригаді, а оце тут понад Дніпром, огородня бригада – це помідори, капуста, це все. А рядом сад був у нас великий, так там, в основном, молоді жінки з дітьми, там ясельки були. Ну це ж в кажній бригаді кухня, завтрак готовлять там, борщ, суп чи шо, обід обізательно, каша, хліба не хватає, кашу ту пшоняну зварять, вмісто хліба їли. Ну в кого там і молочко з дому возьме, то молочко, а так два раза кормили. І оце там у саду ясельки були і мамаші такі, шо і грудні дітки, то такий звон був, ага, там десять часов, нада кормить, звонять. Мамаші бросають роботу, ідуть, дітей покормили, пішли дальше. І ми, діти, як оце уборка, яблука, груші, так оце ж дівчатка, – на дерево полізти так в саду тоже. І хлопці, хлопці – їздові на конях. Кому такої роботи нема, корзини таскаєм, понариваєм корзини яблук і це ж нада однести на склад, така була хата, де оце ясельки, кухня там, сарай, туда ж нада все нада знести. Роботи було багато...

Ні, тоді дуже трудно нам канєшно було, і голод був, і це в які? Після войни зразу, 47-й, я якраз кончила школу та пішла учиться. Так, Господі, голодуха страшна була. Помню, це у нас у школі... Ну школу ж ви знаєте, здорова, тіки цієї нової не було, а то красна, то дом помєщіка. Матлашевський, по-моєму, да. Це в його вроді би як дача була, десь він жив аж в Америці чи шо. Оце так, помню, поза школою там були басейни. В одному басейні казали... Чи Мазарака, кажуть, це Мазарачиха купалася... Така ванна зроблена, в одній там риби... ну це казали, шо тут риби розводили, більший такий басейн, а отуто маленький такий, так кажуть, це Мазарачіха тут купалася. Школа ж красіва і ті, балкони такі красіві... Я розказую так, те то се...

Так оце ми ходили в десятий клас і люди роз'їхалися, хто куда, був голод. І осталось нас три ученика, а екзамени, тоді ж екзаменаціонна комісія була солідна, багата дуже, і із-за трьох чоловік оце присилать стіки людей... Нас на послєдню четверть, шоб і ми привикли до учите-

лів і до нас придивилися, перевели у район, у Верхню Хортицю. Там був одинадцятий клас, той, десятий клас вечірній, ну там і робочі, і офіцери вчилися чи хтозна, ну хлопці такі молоді. І нас туда перевели трьох, три дівчатки. І ото там ми послєдню четверть училися, привикли до вчителів. А школи наші всігда сопернічали, та ж районна, а ця селянська просто, і січталася наша кращою, ну вобщім, вони не соглашалися. Ну і ми там здавали екзамени. Ото жили на квартирі, получали по кусочку хліба отак, на день, у школу ходили в буфєт. Там учителям давали, ну й нам, навєрно тоді як приєзжі, – давали по кусочку хліба, а жили на квартирі там в людей. І то нам батьки то капусти, то хто шо. Мама моя ходила в степ, десь там кукуруза, це ж на качанчики собирала і то драла, і пекла там, то передавали нам сюда-туда. А тоді, ну дівчата єсть дівчата, діти ж ще були, і ми бігали там гулялися чи шо, і одна поламала ногу, Даша. І ми її... Шоб одна пішла получила за всіх хліба, – ні, не давали, тіки кажда должна получить кусочок хліба. І ми її ото так, складем руки вдвох стульчиком і вона сідає, її несемо, шоб получить по сто грам хліба. То так ми кончали десятий клас.

Кончили і випускний був. Ну та як там? Шось батьки вже, це ж воно, уже шось там з овощей було, і учителя були, і класний руководітель наш був... Та хіба я помню подробності... Ходили поздравили нас. А ето, учитель в нас математики був... Павло Мусієвич, уже він помер, Симоненко, по-моєму. Жінка його ще жива. Так він тут робив матіматіком, а там, у тій школі не було матіматіка з вищою освітою, і його прислали туда принімать екзамени. Так шо принімав по матіматікі, тоді ж матіматіка, географія, геометрія з тригонометрією, – отдєльний екзамен, пісьменний, алгебра отдєльно екзамен пісьменний. Тоді екзамени солідні, за всі три класа: восьмий, дів'ятий, десятий. І білетів же ж не було. Це вчитель напише вопроси сам, а так, шо як січас, – білети, пожалуста, читаєш, готовся. Тоді ж не було цього, ми не знали. Всі три книжки нада перечитать чи виучить, чи як там тобі вже вдається. Восьмий, дев'ятий, десятий. Це ж і історія, і література, все так...

А тоді після цієї школи поступила в медицинськkій інститут в Дніпропетровськ. А їсти то нічого. І це ми, з Тарасовки там хлопці, ну такі постарше, вже з армії поприходили, і це ми параходом їдемо, на октябрські празники нас отпускали. Їдемо додому за мішками, сухарі там батьки, лапши наріжуть і назад їдем, це ж параходом, пока шлюзуємося на етому... Довго їдем, до Дніпропетровська. А там все здаєм у камеру хранєнія, а камеру обікрали. Кухня така, подвальне помещеніє, я жила в общежитії, там печки великі-великі такі. Це ми поки із заняття прийдем, уже там спеціально кочегари розтоплять, яке жидке таке паливо було, розтоплять печки, то ми занімали очередь, шоб каструль-

ку поставить шось зготовить. А тоді і стипендію платили, я не помню шось, ну заробляли, чи двадцять з чем-то рублів шось таке. А тоді конци... Год провчилася і бросила інститут.

У батьків нема шо, тоді ж платили після війни в кінці году, на трудодні робив, а виплата – як соберуть урожай. Тоді на каждий трудодень там грам скіки, триста грам насіння, кукурузи чи шо, так аж в кінці года. Так цілий год, хто як крутиться. Не хватило у батьків кінців, перейшла я в Запорожський учительський інститут, тоді два года був учительський інститут. Перейшла я сюда, тут ближе, поїхати можна додому, взять. Ну тут кажду неділю ми їздили. Як коли і опаздаємо, в понеділок опаздуєм на занятія, це пріподавателі кажуть: "А! Це біляни, вони в понеділок всігда приїжають пізніше". Приходиться і прогулять, додому приїхать.

З викладачів я вже не помню, десь в мене єсть фотографія, обща така, не помню вже, назвать. От Балясна, по-моєму, у нас була молоденька, а тоді вона, по-моєму, десь в міністерство освіти, Балясна, як її було...

Учительський кончила, два годи. А тоді ж направляли на роботу, приїзжали з каждой школи, кому шо нужно, приїзжали, і вобщім я согласилась на роботу в Токмак. Великий Токмак єсть, центр Токмакського району, в 13-ту школу пріпадователем математики. І там я вийшла заміж, там народила четверо дітей. А тоді, чоловік любив випивать, за мене був на тринадцять год старше, в партизанах він був. Ну вобщім так чоловік хороший він був, закончив Одеське артилерійське училище ще до войни, перед войною якраз послали його отам у Японії там заварилася ета, чи в Китаї? Ханкінгол, по-моєму, чи шо. Туда вже він як командір батареї чи хто, а тоді ж ця війна началась і сюда при ето. Ну вобщім, любив випивать, а кому, не держався, коли і в школу приходив випивший. Ну, вобщім, нада було нам оттуда уїхати. І ми поїхали, він вспомнив, шо колись він в дєтстве, тут оце ж 33-й год, голод великий, він жив на Сєвєрном Кавказі, і ми туда виїхали, на Сєвєрний Кавказ Ставропольський край, хутор Восточний, там восьмилєтка була. Мене директором школи назначили, а він просто вчителем, і там ми жили. Дом нам построїли якраз, там і школа нова тоже. Ми приїхали, так вона, стіни стояли там, достраювали. Ну там так судьба розпорядилась, шо він убився на мотоциклі, а я осталася з трьома дєтками. А тоді, ну як в жизні, вийшла ще за одного, з ним прижила п'ятого і той убився на мотоциклі. Там десять год я прожила, а сюда в 74-м приїхала і оце купила. Ну год жила у сестри оце там, а тоді год отут у Баздирєвой жила на квартирі, а тоді оце купила стару хату, і так я двадцять шість

год оце живу. А робила я в почтовом, заключних воспитувала, учили хлопців там, десять год проробила.

Сюди приїхала із кучею дітей, а діти розкочилися мої всі, тепер одна живу.

Баздирєва Марія Сергіївна, 1924 року народження, с. Біленьке Запорізького району Запорізької області[1]

Марія Сєргєєвна, а прізвище, була я Сімаченко, дєвоча, а зараз Баздирєва. 1924-го году в мене написано у тому... А так я на год... Ну так получилося, шо трохи старшу мене зробили. Я 25-го фактіческі, ну а в документі, та тоді хіба дуже дивилися? То як обично.

Народилася я у Бєлєнькій, тут, на вулиці Дніпровці, отуто. Тоже ж у Бєлєнькій, то вулиця там називається Дніпровка, на Дніпровкі. А тоді жила на Широкій, ми на квартирі жили, не в свойом домі. А потом у 41-м году, отож перед войною, ми якраз построїли хату, шо ото валяється, от. Тіки построїлись, ще жовта була... А тоді забрали нас у Германію...

А батьки... Батько був Сергій Григорович, мати – Марія Калістратовна. Батько [18]93-го году, а от матір я точно і не знаю.

Вобще батьки жили десь у Рогачику, там в Ушкалкі, у Рогачику особєнно. Батько десь у [нерозбірливо], а потом на Кавказі був, козаком робив, той, служив, був донський козак. Ну ото отслужили і приїхали у Рогачик, ото матір зустріли. Він же ж донський козак був там, вот і приїхав сюда у Рогачик. Восємнадцять год було її, а йому вже двадцять сім було в те врємя, посватав її. Ну, каже мати, у нас було і так семеро дітей, і так вже пішла та лишня, не надо уже.

Ну так нічого, вобще, вони там не довго дуже жили (оце брат мій родився там, у Рогачику), переїхали в Бєлєньку. Оженився і із Рогачики, ну трохи у [Карайдубині] вони жили, потом приїхали в Бєлєньку. Приїхали сюда, йому понравилось це село. Ну воно було багате село, хороше, і люди добрі тут усі чисто, хороші. Дніпро близько, все харашо. Ми якраз жили тоді на Дніпровці, отам улиця Дніпровка, вона близько біля Дніпра. І їм тут понравилось, вони тут уже робили сапожником, сапожна мастерська. А потом вони любили степ вобще, батько у їх був, овець багато імів. І вони влюбилися в оцих овець, їм так вони нравилися, шо рішив батько тут вівчаром буть. І в колхозі він так і робив, поки на пенсію пішов, – вівчарем.

---

[1] Опитування провів А.В. Бойко (25 червня 2002 р.).

А до колхозів зі свого хазяйства – ну таке, свиня там, ну своє, домашнє таке. А шоб коні там, чи шо, – цього не було. Батько сапожнічив, ото шив у сапожній мастерській, він мастір хороший, сапожнік. Він у себе [працював], у його там ще і підручник був такий, шо просто вчився в його. Тут було таке як якась організація, шо там оцих мастєров собирали, от. І вони ото сапожником були. А потом пішли туди, в поле, вівці пасли.

[Батько розказував як колхоз создавався]. Ну зразу ж, каже, коні, в кого які були коні, ото приводили їх тоді. Там були збори, їм розказували, шо, мол, ми создавать будем колхоз, от. Так є в кого які коні, корови, щоб розвести оце все, от. Ну люди здавали. Ну у батька коней не було, він їх ніколи не любив. От не любив коней і всьо, а вівці – умирав за вівцями. Оце як був батько, хороший був такий, імів свою цілу отару овець, було багато. А тут прийшов, тут уже колхозні він пас, не свої. То свої були в його там, а там якось же ж було раніше, хто шо хоче, то і має. Ну і то батько там ще підпасичом був малим, а сюди приїхав, вже от як колхоз создавався. Тоді вони бросили своє сапожництво, кажуть: "Я піду, мені оце нравиться".

І де побаче вівцю, вона мені й плакне, от любив він їх, такі вони грусні. Оце іде, він їх ніколи не ганяв, нічого, ото шось таке там сказав, ті вівці "бу-бу-бу", там якісь старші, і пошли. І ото вся отара іде за ним, а він іде собі там покурює, чи з кимсь балакає, а вівці за ним ідуть. Ну такий отаман був, мені самій аж інтересно, кажу: "Як ви оце так, – кажу, – можете отак робить як оце січас?" Там у нас єсть така долина зелена, хороша, туди на Червону, десь сім кілометрів звідсіля. Ото там вони ізбушку таку здєлали, там вони пасли. І мінялися, напрімер, цей тиждень батько пасе, а следущий тиждень... І у плавні – да, тоді ж було тоже. Так перегонили туда овець тим, пороном, перевозили. "Ну, кажуть, мені було легко перевозить, бо куди я пішов, і вівці за мною, хорошо, да. " А тім попробуй, як начнуть ганять, а вони бояться порона... То приходилось батькові йти заводить. "Ану, – каже, – пашлі". І тіки він, шо він їм знає, ну з дєтства він привик. І ото шось таке: "Тпру-прупру", і всі як одна за ним: "бе-бе-бе" і пішли. І ото пороном перевозили туди. А потом, як уже наводнєніє іде велике, шо вже затопляє кой-шо, тоді ото забирають назад, і опять тоді... в Червону. А так ціле літо там. А вони ж міняються, пастирі. Я дитина тоді ще була, до нього в плавні не їздила, нє, о! Ви мене спитайте, чи я хоч раз була за всю жизнь у плавні? Ніколи! А потом стало наводнєніє. Я води боюсь страшне, я не вмію плавать, води боюсь ужасно. Ото підем до Дніпра, так я хтозна-де сижу.

Був момент, коли ми поїхали на Кавказ. Це від голоду ми спасалися. Там тоді жизнь була хороша. Батько і каже: “Ну шо? Поїдемо?”, і ці з Бєлєнькой поїхали у ту. Я родилася ж тут, у Бєлєнькій, я настоящий білянин. І поїхали ж туди, аж на Кавказ, там в них [у батька] знакомих багато: і козаки, то козаки, стоко там народа, всяко і вони... Ото город Кізляр недалеко був, так як оце в нас Запорожжє, отак город Кізляр, ну і нічого там.

Туди поїхали, там багато ж друзєй, усе. Отож винограду багато, так у них там вино бочками стоїть у підвалах. І оцих барашок у каждого повно, і все. Вони як глянули: “О, Григорович приїхав!” Вони там раді були, страшне! Так вони дві неділі гуляли. Я помню сама, яка я була ще маненька, та год навєрно шість мені було, десь так. А мене ще послали: “Піди, Маша, наточи нам винця, принеси”. Сидять отам, “вай-вай”, співають усі чисто. І батько між ними по-їхньому, умів він розговарівать по-їхньому. Я їх не понімаю, шо вони балакали. Ну реготались там, ну веселі були. “Піди, Машенька, налий”. Я пішла по те вино, бочку наливать. Ну кіно! Узяла, откнула бочку, а тоді думаю, шо ж вони п’ють, шо ж воно? Дурне ще ж, шість год, шо та я понімала? Шо вони, думаю, п’ють? Я узяла і попробувала, там налила, а воно добре таке, сладке, хороше, – і випила. І сплю, там лягла і сплю. Це заснула, а воно тече, уже повен бутиль [сміється]. То отакий бутиль натекло воно ж із шланги, о, а сплю, ото я дурна була [сміється], скіки того ума. Коли той, а мати: “А где это Машенька, что-то ее нет?” Ану всьо. Прийшли, значить, туда, Боже мій! А тоді взяли мене, та отой, обмили, і я лежала, спала. Так вони посміялись! Ой, кажу: “Так самі ж винуваті, нашо ж вони дитину послали. Піди вина!” А я попробувала із той шланги, а воно таке вкусне, добре, прямо таке сладке-сладке. І давай, напилась видно, стакан може випила, ну шо ж, дитина. Ото помню. І добре мені це запомнилось, на всю жизнь, яке вино єсть. Тим більше, я його ніколи не пила.

А їхали на Кавказ поїздом, багажнік помню іздавали звідсіль же з Бєлєнькой. А потом може б ми там й жили досі, так мені не підійшов клімат. Пішли в больницю, я отак опухла вже чисто, шо вони глянули і кажуть, от. А батькові, і братові, і матері підійшов клімат, батько вобще тієї породи, відтіля, так йому хорошо там, от. А врач сказав, шо: “Если вы отсюда не уедете – девочки не будет”. І вони тоді шо-то тікать відтіля, забрали, хаміль-хаміль, бігом сюда, в 1933-м году уже ми тут були. Голод саме був в Бєлєнькій. Ну а ми з Кавказу привезли, в нас голоду пошти не було, бо ми усього набрали, привезли, пережили нічого, без голоду.

А тут уже колхози начали ото создаваться, ну і батько пішов тоді в колхоз. І так уже ми жили от на квартирах, правда жили зразу на Дніпровкі, а потом перейшли на Широку і там ми дванадцять год на Широкій прожили...

Я ходила до церкви, аякже, хвостом за матір'ю бігом. Як тільки собирається: "Ну, собирайся, Маша, пайдьом". Побігла. І так ще ж ума там не було, що це там божество, шо це там нада культурно стоять, чи шо. А хочеться ж побігать, високо ж, стриб, стриб, стриб, ото по східцях, це ж інтєрєсно було. І ото стою, мені дуже утомітєльно там, це ж вистоять довго надо, "та піду надвір". Дитині шо, довго можна стоять, їй хочеться ж двигаться. І подалась ото. "Та недовго ж, іди, біжи". Пішла, побігала-побігала, опять приходю.

О, тут церква була! Я аж плакала як її розібрали, я здорова вже ж була.

У церкві був похований Матлашевський. Цей Матлашевський він був строїтєль, церкву він построїв, і школи він ото строїв, оту шо в саду ото. Вобщім багато він настроїв, той Матлашевський. Воно якось знаю, шо він багато настроїв, ну воно мене дуже не інтєрєсувало, ну діти ми були, воно не дуже було нужне.

Там була дочка його похована. І от хтозна, довбались люди, шукали, видать же ж думають це ж там яке золото є, видно шось таке, шо лазили, шукали. Ну я ж тоже тоді так ще юноша була. Помню, шо кажуть: "Чьо вони ото копаються там? Шо там уже, церкви немає", а вони приблізітєльно знали, шо там у самій церкві така оградочка була, от. Не в будинку церкви, а біля церкви, де ото ограда біля церкви. Там Матлашевська, оця ж дочка лежала. І там же наряди, і кольца, і все, може було там золото. Це ж я цього не помню, а знаю, що копали там, лазили, довбались, но вони нічого не найшли. Там уже без їх полазили. Як люди знали, то конєшно без їх там були. А ми ще ж молоді були.

А церкву зовсім розібрали, получився базарь, оце, оце базарь. Церква була здорова-здорова, де зараз базарь. І всьо.

Це ж уже із Кавказу ми приїхали, ходили люди, там видно із сєльсовєта їх посилали, підписувать, шоб той: давайте розпишіться, шоб церкву закрить. І це наші, наші! Тут тіки хтозна хто. З сєльсовєта там були, ну міліціонери, і всі ж там служили, в сєльсовєті були. Так ето, послали такого підрядчика, який взявся розібрать церкву, і каже: "Розпишіться". То мати каже: "Хай мені оце поки руки отпадуть, шоб я, – каже, – розписалася. Ви шо, в самом дєлє!" Отаке зданіє красиве! Ой-ой-ой! Я в школу вже ходила, у сьомий клас, оце тоді розбирали. Щас хоть би не збрехать, бо точно, як же ж воно було? Точно не помню. В 1933-м був голод, ото ми з голода приїхали вже сюда, з Кавказу вже

сюда. Це я вже, кажись, у другий клас ходила, як приїхали. І ото ідемо. А мрамор, мрамор, мраморна церква, яка красота! Я ж розбиралася, шо це мрамор, і ми ідемо, такі красиві, а ми в крем'яшок гулять. А я кажу: "Ой-ой-о, яке красиве осьо!" А подруга моя каже: "Ти знаєш шо, Маша, давай назбираєм і зделаєм крем'яшки, гулять ото в крем'яшок". Ну і там де побиті були, такі, ми назбирали, пообтачували собі крем'яшки. Ото гульня була після уроків, як уроки поучим, тоді гуляєм. То ми там жили.

[Церква була] красіва, вся була мрамором обдєлана. Таку красавицю розібрать! Моя мати аж плакала. Каже: "Боже, Боже, та чого ж Господь їх не накаже, шоб їм там оті руки поотпадали. Як таки так отаке багатство, таке добро, це ж...

Тут у нас один, но уже він, царство йому небесне, йому на тім світі, може в полум'ї горить за ту церкву. Ну ніхто, скільки ходили розписувались, і мати моя каже: "Хай поки руки одсохнуть, щоб я розписалась, отаку красавицю". П'ятикупольна церква ж була, здорова, красіва, не можна. Було східці мабуть сємсят чи восємсят, отут до неї підніматься, і ото там, я побігала по отих східцях, поки упала і ногу уже набила. Тоді стала менше, а то так інтересно ж, багато сходців. І паски святили, і тут патронати були, я помню як у нас паски однімали.

А патронати, дітвора, їх власть направляла, шоб: "От підіть, бо це ж гріх, той..." От на нашій вулиці патронати. Це ж понімаєте, шо таке патронати? Нєт? Це ті діти, які без батьків і їх ото тоді в патронати. Ну діти, вобщім, уже такі, величенькі, вони вже і робили ті діти, і все. Ну а їх направили ж, шо ідіть, он вони ідуть у церкву, так однімайте. Так однімали і паски у людей. Ну а ми із братом бігли за матір'ю, вона несе паски, а ми біжимо. І вони подумали (а у нас пальта були такі як у їх у патронаті), і ті діти (оце спасли ми матір) подумали, що ми з патронатів уже бігли за тіткою, гонимося. А ми матір, бігом кошолки і наверх. І таки ми посвятили паски, прийшли повністю цілі. А у людей багато пооднімали. І це ж направа була власті. Це було дето у... Який же ж год був тоді? Я не можу точно сказать коли це було, це я знаю шо вже ми додому приїхали відтіля, 1933-й був ілі 1934-й, ну жили дуже пагано люди ще. Не хватало усього. Хто б вже ж це за куском біг, якби воно отак було всього? А діти ото безродні такі, і ото вони не то шо маленькі, і великі були, год по п'ятнадцять були такі, шо вже робили, і ото жили в патронаті, бо не було приюта їм.

А робили вони десь на, просто їх посилали, ну так як оце у нас от учрежденія посилають: "Ідіть у колхоз, поможіть". Так ото учрєджєнія посилали, і нас, і їх. Ото забрали безродніх таких, роду немає, зробили там, женщіна така їм кухарила, готовила, а їх ото посилали робить, во-

ни робили, от. Їх за те кормили, вони пользу давали государству, для государства вони робили. Так це вони де-то тоже, отак було у 34-му, воно ще після голодовки люди сильно не оклигали, от. Це тяжолі були года: 32-й, 33-й, 34-й, – це такі.

А далі вже начали розживаться, вже пішло діло, що стало вже і корови, і коні, все. А потом уже дойшли до машин. То вже як у кого машина!..

Уже в школу ми ходили, отак було: "А чьо ти в школі там не був, чи не була?" – спрашують отакі, прихлєбателі вчительські. "А я ходив у церкву, паски святив". А! Оце сміються: "Шо це таке, паски?" Це було страшне просто, стидно вроді би. А вчителі і самі пекли паски, тіки таємно, все було тайно, тайно, все заховано, таємно було. І всі вірили, і всі паски, і гуляли, виїзжали отуди в лісок, і там гуляли, співали, танцювали, аби ж не отут, шоб не показать себе. Нельзя, оце ж бо оце запрет. "Шо, ти в церкву ходиш?", "О, куди там, богомольний який!" – да, упрікали то всьо.

До війни святкували революціонні там ото такі празники, ну Май празнували, таке, а Пасху, Пасху, всі празнували, тіки один одного боявся, це ж нельзя...

На Різдво носили вечерю і все носили. Я пока була маненька носила, а потом мати каже: "Уже ти велика, не нада". Я вже була стидлива, мені якось невдобно заходить. А носили сусідам, родичам, так не ходили ж як старці ото кругом, це не старці, а просто як празник такий. І до нас приносили, і ми до людей, ну я не дуже, я не любитель цього була, носить це. Я стидлива була, мені невдобно заходить до людей. Ото: "Маша, принеси вечерю, принеси".

На старий Новий рік я не ходила, а до нас приходили багато, я не ходила. То подруги, багато там собираються, щедрують, гуляють, випивають, а ми ще такі не були, шоб там гулять та випивать. Пісні співали, "Ой радуйся, земле, син божий народився", – оце співають. Якось так, я вже їх і позабувала, бо я сильно ж з ними не ходила на співи. А так знаю, шо співали "Застилайте столи, та все килимами, радуйся, син божий народився!". Так там багато таких слов оце. Ну вони хором ходили. Меланку ото водили, ходили. Вдівають таку дівчину, вели таку, ну гарненька шоб же ж була, красиво віночок, і ото ідуть, співають. Дівчата красіво співали, красиво, їх ото загукують, за стол садовлять і ото угощають. Такий обряд був. Воно і красіво було, як-то і весело, інтересно, приводять. Ну посипальники – це не так, як оце тепер можуть як коли є посипальник, так зарядили, в каждий двір ідуть, нє. Там було і вечерю приглашають, приносьте вечерю до нас, отак. А ті кажуть: "А ви приносьте там до нас", – там когось гукають чи шо. Не так, шо заря-

дили з цієй вечерєй, чужий чи хто, приносять “нате вам вечерю”. Приносять вечерю до рідного там хрьосного, до рідні, до тітки, до дядька, до сусідів там носили, отак. А не носили ж встрєчним-поперєчним. А тепер було як зарядили так од самого края і до края, у кажду хату вечерю. Шо то за вечірник, єслі другий раз чоловіку він і не нужен, а він прийшов. А по пріглашенію ідуть, о, люди радуються тобою, шо ти прийшов. Погукали і прийшли, не погордилися, садовлять за стол, угощають, ото вечірник. А шо то за вечірник? Прийшов негуканий гость, кажуть, хуже татарина, отак воно і є.

Ми купили отут стару хату, скверну, отам прямо біля отого забора, стояла така завалюшка пошти, вже от-от упаде. То ми там уже года два пожили, а тоді сиро, там не можна. Моя мати і каже: “Знаєш шо батько, то діла так не буде, діти ростуть, будуть усе в таком сиром спать, шо це за діло, які вони виростуть, давай построїм, отам хороша містинка, всьо”. І ото якраз ми строїли хату, от, тіки построїли, мати ще не помазала її, тіки покрили черепицю, покрили там ото, наверху... і всьо. А крили соломою зразу, а потом після того як война уже кончилася – тоді черепицю достали і то перекрили. А то була нова, в 41-м году вона строїлась, вона нова була хата. А солонець, ото бач який, під'їло і вона падала.

Самі строїли. Ну на вальки, то гукали. Ну сусіди шо, бутилку поставили, і або на столі шоб було шо, і ідуть робить. Вони он строїлись, і ми були в їх, помагали. Це таке, обще, сусіди приходять, бо як же ж, людина ж одна не може. На вальки, нада ж качать і ставить той... На цей тиждень допустім поставили один шар, а сім шарів нада, ото сім неділь тіки самі стіни строїлися. Воно один шар, а потім ждуть тиждень поки висохне. Тоді другий шар, потом третій і то сім шарів, півметра шар, два з половиною там метри. Носим такі вальки, а він то шо робе, кладій, сидить верхом і ото йому подають, і він їх так і пошол, і пошол, ото кладе ті вальки.

А вальки робили, прямо місили з землі, землю настоящу, копали ото і з сіном, із соломою отам місили, вимісювали, от. І тоді подавали мужики. Ну багатенько нада на вальки людей, душ 15-20, не менше, і то ж сім шарів. І то каждий раз готовся як на свадьбу, їсти ж надо готовить, багато і все. Це було мати ото готове там і я помагаю біля неї. Ото там нада ж і годувать три рази. З утра прийшли, нада ж снідать дать, в обід, і додому ідуть – не скажеж же, уже одробили, так уматуйте [сміється], а надо же давать. Ото таке.

Це ж война була при Сталіні, правільно. Як він сина ото послав, отож так казали, шо захватили його в плен. Ото привели тоді, кажуть: “Ну, давай поміняєм! Ми тобі отдамо твого сина, а нам оддай нашого

офіцера. А він взяв і каже: “Нєт, я офіцеров не міняю на простого солдата”. І не схотів, не взяв....

Ну а в Бєлєньку шо, утром устали, і всі зашарахалися, – передають по радіо, шо началась війна – 22 іюля, ровно в чотири часа. У нас не радіо було, а було обще – отам воно чи колхозне, отакене, як рупор. Ото клуб і ото там воно кричало, шо от “Сьогодні, ровно в чотири часа напав на нас німець”, от. І Київ бомбили первий, і об’явили, шо началася война. Сперва на Київ, на столицю вони рішили...

Ми знаєм, шо вони вже прийшли, от.

Тут були нємці вже, поліцаї із нємців, тут уже поліцаї стали в нас, уже не стало нашої міліції. Я була тоді дитиною, откуда я могла їх точно знать, [хто у поліції був]. Цього я не можу, брехать не набрешу на людей на тих. Були поліцаї, та їх уже досі і немає. Господи! Це вже прирівнять, коли це воно було діло, єслі мені було сімнадцять год, а щас уже сімдесят сім, так шо можна помнить? Уже я такої дрібниці не помню.

А предсідателем у нас став, як началась война, німець кривенький, Йосип його звали. Знаю, шо це на його Йоська, Йоська казали. Ото у нас був уже предсідатель нашого села, та той Йоська. Він хороший був. Райка, тут одна наша красавиця, заміж за його пішла. А в нас такі люди, – і вашим і нашим. Приїхав і вже понравилась. Вона виступала артісткою тут у тому, і він прийшов у театр дивиться, і ця Рая йому понравилась – і возе її з собою кругом. А вона ж така, шо може все ж і розказувать йому. А йому таких же і надо було. Ну він її посватав, просто взяв, женився на цій Раї. Вона ж у Бєлєнькій жила, білянська. Вона фактіческо родом і не білянська, но жили вони у Бєлєнькій довго. Так мати, кажеться, учителька, з такого покоління. Ну жили вони отам дєто біля сільсовєта, сільсовет тоді був же тоже. Сестра в неї Маруся тоже була. Не знаю тіки чи сестра, за кого там виходила чи нє. А це Рая вийшла за Йосифа. Так люди були всі недовольними, страшне, усі...

Нас забирали в Германію. Вони нас забрали, приїхали, і усіх до шістнадцяти, до сімнадцяти, оце до вісімнадцяти, вобщем даже і п’ятнадцять позагрібали. Оце якраз тоді шістнадцять год мені, кажись, було. Забрали всіх, і я була... Оце мобілізовували і всьо. Забирали усіх чисто підряд, нікого нас не писали. Як ото свиней у той товарний вагон, за Запорожжя поперли нас машинами, і ото прямо...

А збирали біля сєльсовєта тут, у Бєлєнькій.

Відвезли у город Дрезден. Зразу нас привезли у Краков, там розформірували нас, покупали у банях, поодрізали коси. В мене такі до колін були длінні коси, длінні та товсті, такі здорові, всі завидували. Кажу, із’їли мої коси. Як приїхали в Краков, попідрізали, не було, а я

кажу: “А зачєм коси одрізать?” Ми плакали страшне там. Кажу, от звєрі, паразити, поодрізали косу. Вже ж ми такі ж по шістнадцять год уже було, сімнадцять, уже ж були більші ж, понімали. А там нємка приходе і нам доказує, шо: “Арбайтен машінен і гаре, махен, обірве мол, коли будете робить у машині, то вам одірвуть голову з косми”. Ну, вобщім, подлі були, робили подлості страшне багато. А тоді вже нас розформірували, коє-кого в Дрезден, коє-кого повезли у другі якісь. Ну ми у Дрездені були, і там найбільше було нашого народа.

А тоді вже в 45-м году нас визволили, це ж кончилась война, і бомбили, і все, ми тікали в подвали... у Дрездені, да. Бомбьожка була, там змісило все на світі. А нас узяли 700 чоловік, з нашого лагеря і ще з одного, з двох лагерів, а то нас там тисячі були. І вигнали до лісу недалеко. Уже бачуть, шо вже наші ось-ось, ось-ось наші, а ті кричать: “Продержте дівчат, продержте”. Бо всіх же дівчат позабирали сюди. “Продержте, – каже, – їх і ми ось-ось, ось-ось”. І нас сибіряки визволяли, із Сибірю. Наші ж українці уже виснажилися, скільки ж уже воювати. Так сибіряки як прийшли, і тіки нас хотіли туди ж уже вести, править у ліс, щоб вистрілять, а вони якраз прийшли, застали. Та вони їх гнали як скажених, тікали вони, взривали їх. Уже бензіном, каже: “В нас нема чим воювать, – це сибіряк нам розказував, – нема чим воювать уже, так ми, – каже, – бензіна ото і під танки і горять танки ”. Як розірветься, бензін захвачується і все. А вони тікають, вони тікають, їм вже показується хтозна шо. І завоювали таки.

Пожар був, дома горіли, і ви знаєте, чудом можна спастись, просто чудо якесь було. Як началася, вони кричать: “Біжіть”, значить, “в підвал”, от, “алярм”, – тривога, – кричать. Ну побігли ж, і ми заховалися в підвал, коли чуєм: “гур-гур-гур”. Такий самольот тяжолий, такий гул, а завод же здоровий, ми у заводі в підвалі. І ми на одну сторону, а ті нємки – на другу сторону. “А, швайне”, – мол з свиньми будем умісті, хоч і умирать. Умира, падло, а все равно таки не хоче з нами, каже “свині”. Ага, а ми свині, а вони – хароші. Ну вони, ото, на тій стороні, а ми ж, свині, ми на цій. А я тоді як глянула, ну хто нас спасе? Один Бог, більше ніхто. Хто там спасе, вже нічого. І давай молиться живій помощі, і ті біля мене отак, а я отак руки розтавила, як січас помню, таке от просто чудо яке-то було. І отак руки розтавила, всі під мене, як ото під квочку курчата. І німець, мастєр, він у нас був мастєр, дідок, 75 год, і він біля нас. А ті: “Каля, каля, ком та швайне, шо ти з свиньми, іди до нас”. А він каже: “Капут, швайне не швайне, мол, все равно умирать, де б не умирать – однаково”. І він не пішов до їх. І шо ви думаєте, надо ж було так! А я молюся оцій живій помощі, а всі отак зубами цокатять. Кидають опять зажигательну і фугасну. Фугасна розбива, а то горить, весь Дре-

зден горить. Більше як дві неділі горів Дрезден. Поразбивали фабрики, все на світі. А я ж ото молюся, і як гегепнуло, чую – "гугух" на нас. О, я отак кажу: "Господи, мати божа, спаси нас, більш ніхто". Уже ж не поможе нам нічо. Коли як гугухнуло – одна бомба, друга, третя, і зашаталось усе. А туди як ударило, де німці – так їх і привалило. А в нас так зашаталося і остановилося. Той тоді встає цей же ж німець, та усі ж в димові, у їх же провалилось і до нас же дим. А він тоді дивиться, каже: "Марія! Я бачив, сильний ваш Бог, я бачив, як ти молилася!" Так він старий же, 75 год, а робили, бачите, война, і робили. Він тоді був такий, як січас я. І каже: "Я, – каже, – бачив, як ти молилася – смотри, не одну людину не вбило". І полізли ж туди – усі бомби хароші, і не одна не розірвалась, а там усі порвались бомби і їх привалило, всьо. От і каже: "Відіш, руський Бог, – каже, – сильніший, як наш". – "Та вони, – кажу, – молились, вони упрікали, шо ти з свиньми, я чула". Я ж, ми ж понімали, шо вони балакають. Кажу: "Диви, які страдають перед концом, і ми свині, а вони хороші". І ми ж, дітьми ж забрали, ну шо вже, якісь баришні вже стали, вже таки три года робили там у їх, і заслужили "свиней". "Чого ти там із свиньми сів?".

Це бомби були сильні. А фабрика шестіетажна, і ото аж у верху кидали, і наскрізь оце ж скіки пробило. П'ять бомб кидають в одне місто, ото фугасна, потом зажигатєльна – ото кидають. Та пале, а то горить. А до нас кидали – і без пользи. Ні одного етажа не пробили, нічого.

А вже як кончилась война, к нам тоді прийшов, як би сказать, він там главний інженер, який остався живий і каже: "Знаєте шо, діти, ідіть тепер ви хто куди хоче, їдте додому і як хочете, потому шо нас, бачите, шо зробили. Транспорта нема, ніхто нічого вам не поможе, ідіть". То ми ото йшли, ото пройшли до Польщі. Ішли, дойшли до Польщі, а вон там недалеко. Там Дрезден ото і Польща, і там нада було їсти варить їхнім солдатам. Там і наші солдати були, шо якась суміш була: і наші, і польські солдати. От чого вони там усі були, я даже і не скажу. Так вони нас попросили покухарить. "Пока, – каже, – ота розбита дорога, так ви у нас побудьте, поваріть, – каже, – ну з місяць побудьте, бо дорога раньше не справиться, а де ви будете?" Я кажу: "Дівчата, корови тут, будем доїть корови, їм молоко, будем їм варить, і самі ж будем їсти, ми ж, – кажу, – поправимося. Ми зараз на отіх обізян похожі, худющі, страшні". Ну нас шість душ осталося. Там Тетяна, там іще отакі, одна з Бердянська була, а дві були із Харькова і я із Запорожжя одна була тіки. П'ять чоловік нас було. Ну нічого, ми пробули так місяць, покухарили, поварили їсти, і самі їли, поправилися, бо робота таки неважка, а таки ми їли шо хотіли. Вони нам не запрещали, кажуть: "Дєвушкі, кушайте, ви работаєте, ви усьо", – а їх же надо году-

вать. Ми варили такі котли здорові, вони не обіжались, казали, шо вкусне, хароше. Та чо ж, коров женуть, м'яса отако во. А вони відтіля гнали із Германії, відтіль. То в нас були коров тягли, а тоді як завоювали, тоді ми у їх тягли ж ото. І спеціальна армія везла коров, бо коров'ячий отой їхній поїзд, і тоді ото ми біля їх там недалеко якраз од станції, і каже: "Ви будете знать, коли підуть поїзда, шоб ви не думали, шо ми вас обманули. Ми не обманули, поробіть". Поробили у їх там, коли так, справили вже дороги. Каже: "Ну, дєвочкі, тепер до нас уже і повар приїхав настоящій". Вони ждали довго поваря, довго не було, ото місяць ми в їх робили. І вони нам дали на дорогу все таке, тепер – пожалуста. Іде первий ешалон, і той, кажу: "А на Запорожжя?" – "Да, він якраз, – каже, – до Запорожжя йде". Потом опять вертається, далі не йде, оце дороги до Запорожжя справили. Та, кажу, красота. Тоді, саме главне шо, і дівчата раньше встануть, а я аж до Запорожжя, дальше. Ну ото тоді вже ми їхали, це вже був конєц нашої войни і приїхали.

Боже-Боже, скільки радості було дома! Як вони мене встріли. Казали: "Шо, шо, ну Маша точно вона не видерже такого". Там розмазали іначе, забув як тебе і звуть, робота була така. Не считали вони нас за людей. А потом уже, бачуть, шо наші, вони лизаться вміють. А побачили, шо наші вже ось-ось побіждають, ото й кажуть: "Ваші скоро тут будуть". Прийшла нємка: "Ну а у вас там як?", – начала така як зозуля балакать, я думаю, диви. Кажу: "Дівчата, ти диви, яка лизуха, ба яка, то як звері були на нас дивились, то куди там, підлизуються". Ну, вобщім, нічого харошого не було. Як той казав, шо война є война...

[Дома] живі мати і батько, вони як глянули, мати каже: "Я своїм глазам не повірила, та точно, та точно ж Маша, як вона жива, я не вірила, шо ти будеш жива, бо, думаю, вона ж ніде не була". Та ще розказують, отам у Дрездені була Ліда, убило, там бачили як будинок упав і її привалило. Було так, конєшно, багато кого погибло, багато людей, а нас бачите, Господь Бог спас, і не привалило. Ми так і осталися. Остались і остались, приїхали і начали тут существовать.

Ми вже переросли. Так я дев'ять класів кончила до того, а в десятий не ходила, бо война началась і ото дев'ять класів. А брат кончив десять, так його уже ж в армію забрали, був в армії, воював, Ялту визволяв. У Ялті оце недавно і вмер. Тоже в Ялті був, каже: "Я її завоював, буду і жити". Таки в нього, мабуть год тридцять там жив.

Після війни отож і начались, уже у кого шо єсть, ото і скотинку нада ж розводить, нада ж усе: і вівці, і все розводили, привозили, завозили відкілясь усе це. Все востановилося як і було. Трактори начали, стало даже уже після того, як укріпла наша страна, давали ж вже і трактори, і все. І вже отаково жили люди хорошо, дуже хорошо. Врожаї у

нас, це земля гуляла, вигулялася, хоч її бомбили, хоч шо, а не родило нічого, бо ж война. А тоді харашо, тоді вже пішли урожаї хороші.

А в 47-му, в 47-му голод був. Просто не вродило, не вродило, сильний був голод. Просто не було. Якраз не вродило, значить ні в кого нічого немає. Нічого. А в нас, канєшно, ми на городі на свойом посадили, то жито сіяли, то нічого. Ми намолотили, мабуть, ціпами молотили, намолотили того жита лантухів, мабуть, десять, десь так. У нас сундуки два було і ото потроху так і їли. Терли, тертушки такі були в нас, шоб терти. Куда там у млин нести! Прийшли б, у вікно, і задавили б, ніхто і не знав, шо воно в нас єсть. А то сам сів тихенько, натерли, крупу просіяли, та зварили якусь там кашу, чи суп, чи шось з неї, а з того спекли трошки якусь там чивинду, шо-небудь таке, і ото так. Трудно було. Буряків у нас уродило сахарних багато і ото буряки було зваримо, вишні були сухі, вот, каша чи то, кисіль, а воно таки помагало. А люди є, ой, дуже голодували! Мати було, в мене, царство небесне їй, вона було побаче, така жіночка іде старенька і худа, вона нагукає, нагодує, каже, шо Бог послав, вже нема в нас такого дуже багато.

А потом якось вдалось нам і свиню вигодувать. Ось таке, буряків тоді було багато, а я й кажу: “А ви знаєте шо, цукор перетворюється в жири, вони ж сахарні, от давайте буряками будем її годувать”. То вона по три-чотири відра і з’їдала. І зарізали, свиня здорова була, така як оце отако відтіль сюда. Така хороша, здорова, м’яса багато, а сала у два пальці було. Сало, от чого ж воно, тіки от сладості і твьорде таке. Ото знаєте, єслі хлібом годуєш, так отак кинув на сковороду, то воно як масло розпливається. А єслі оце цими буряками, так пристає до сковороди, пока пусте жир... Ну пахне, ну таке пахуще, вкусним пахне дуже, хароше було. І ото мати було загукає кого-нібудь, баче, що іде якась старушка: “Ідіть, пообідайте”. Уже її, кажу, на тім світі перед глазами багато кой-чого. Вона була така добродушна, хороша, так шо пережили голод ми не дуже важко можна сказать. І кури в нас були, бо я знаю, шо ще такий же ж голод був, люди дуже це переживали. Вобщем, пережили багато кой-чого дуже-дуже.

Після війни я робила у промкомбінаті, була мастєр грєбєшков і мастєр мєбєльних ізделій. Стулля, кресла, етажерки – це я робила. Робили з лози, ми були ж у плавні, там лозка росте. Я не жила там, ну робить нас возили ж туди через плавні, я ж вам не доказала... У плавнях там люди жили тоже, там хатки були. Тоді жили, імєлі корови, яка жизня там була їм хороша. Осьо пустив корову і пасуться вони, ліс же, усе. А ми так над берегом, робили це мебель, різали лозку. Ми саморучно, ми сама фабрика. Оце значить великі длінні котли, жілізні. Воно не котьол, а длінне таке, як вагани ото, отаке заввишки. І то води туди

накачують і кип'ятять, кидають туди лозку. Лозу вирізаєм і то кладем туди. Лоза така, понімаєте, то ліс, а в лісі росте така як оце в два пальца така лозка, лоза. Нє, вона не з верби. Як же воно називається, лозовка вона і називається, лозовка, бо кажуть: "Підем лозовку рубать". Це я ці слова їхні запомнила, шо лозовкою називали. І оце цю лозу варить мабуть часов п'ять чи більше. Ото в котли кладуть, варимо, а потом чистим її. Ото часів п'ять по той, а потом охолоняє вона, і ми витягаєм і чистим, вона чіститься, гладеньке-гладеньке, хароше. Лоза така як гадюка, можеш її зв'язать, можеш шо хочеш з неї здєлать. Ото робили стулля, воно ж ну там всякі виділки з цієї лози, ну красіво. Робили і лаком скривали ото її все. Ну зараз уже і не зробила б. Уперед вона вариться, потом вона сушиться, висиха досуха, а потом як нада робить для роботи, кидають у воду... Обчищаєш і вона сохне, без шкурки сохне. Ото ми чистим, стоїмо. Потом вона у пучках так сохне, посохло, тоді пучка два-три кинули у воду, ми ж над Дніпром якраз робили і кидали прям у воду. Воно там ото накисає, і вона така еластічна стає, куди хоч туди і гнуть можна, можеш бубликом зогнуть, як хочеш. Ну ото і я – мастєр мєбєльних ізделій, робила, мене мастєром і поставили.

Ми робили стулля, етажерки, кресла. А оці меблі продавали, вивозили і в Запорожжя. Це вже вивозили, промкомбінат назививався. Не від колхозу, а це був Білянський промкомбінат.

Он етажерка ото в углу стоїть, я робила. Ото ж із лози усе зроблене. Ми ж могли [нерозбірливо] і восьмьоркою, і як хочеш здєлать. Кресла робили. Отакі тоже лозою обдєлувала, потом лаком вскривали, вони такі красіві, так сядеш, і як ото пан якийсь сидиш [сміється]. Хароші. Ну ми большинство стулів робили і етажерок, кресла, за кресло дорого платили. Ми заробляли там по 400 рублів, тоді рублями, ну тоді мабуть дешевші були як січас оце, дешевші кажу були гроші. Це ж іще я дівчина була, як я там робила. В 49-м, десь в кінці 40-х років. Бо тоді ж я вже після тієї лози вже встроїлася, у пікарні робила, в больниці робила.

В 50-м я вже заміж вийшла, вже ось Міша 53-го году в мене родився.

Тоді вже я робила в пікарні, ну там ото хліб пекла. У пікарні я послєднє время найдовше проробила і на пенсію пішла, год двадцять робила. І там я мастєр мєбєльних дел, і здєсь, тут мастєр-пєкарь, а там мастєр грєбєшков і мєбєльних ізделій тоже робила. А потом уже в больницю устроїлась, уже була временно.

Ну то таке, нічого вже стало після війни, харашо, все було, людям жизнь появилась, уже [нерозбірливо] начали, і хліба вже, і паски пекли такі, нарові, хоч крадькома, їх правда, совєтська ж власть була, вони не признавали цього, от. То крадькома і святить їздили десь, тут ще не

той, закрили були. А потом таки як-то началось, отож одкрили церкви і пішло діло. Це як Брежнєв став, при Брежнєві і церкви одкрили...

При Брежнєві, кажеться, вже настояща релігія була, вже як Брежнєв був. Каже: "Все", – він вірив. Може ще не сильно, не сильно може він не распростронявся у страні і может бить про це божество, но у нього були іконки, уже все.

Да, хороший він був такий. Це брат, Лука Сергєєвич, у нього робив. "От ви мнє прийдітє, сдєлайтє грубу." У Запорожжі він жив, і Лука там же жив, у Запорожжі він робив тоже на кірпічному, там де дома то строять. Не знаю, чи він бригадиром був, ну був там і сам він робив харашо, от. Ну і він його побачив же і погукав. Каже, такий чоловік хароший, простий. А потом вони зараз у Ялтах же жив, от, і Брежнєв туди приїжжав до їх туда, от і там ото він зустрівся з ним. О, там радості було, побачив: "О, Сергєєвіч? Як ти тут з'явився?", "Ну пашлі, пашлі". Пішли вони десь туда з товаришами своїми, такий був простий, хороший був чоловік оце Брежнєв. Дуже хороший був, простий, він і для людей, ото тіки всі і казали: "Ото жизня була! Рай у нас, як був Брежнєв!" – против того шо було, Господи, скіки воно переверталось в цій жизні, страшне. А вже як Брежнєв став, ну така воля, така хароша, все дешеве! Все дешево було, жизня була хороша, уже не погана...

Біла Клавдія Василівна, 1920 року народження, с. Біленьке Запорізького району Запорізької області[1]

Клавдія Василівна Біла. Народилися 20-го року, 24-го ноября, у Бєлєнькій. Тут родилась я. Тіки на слєдущій вулиці, колись була вулиця Дніпровка та вона й тепер так і осталася Дніпровка, возлє рибколхоза. Ото таке.

Дєвічя фамілія в мене Макаренко. Батько – Василь Андрейович, мати – Макаренко [Фенька] Даниловна. Батько мій, забрали його німці. Ми тоді малі були, папашу забрали німці... А в якому році батько народився, не знаю, от і тоді не знала, понімаєте. І мами не знаю.

А діда, та-а! Лічно знаю, а коли родився не знаю. Дід Андрій, да, да, да. Дід Андрій, він білянський. Жив тоже з нами, вмісті жили, а бабушки я не помню. Бабушка вмерла до мого рождєнія. Це по батькові. А по матері я батьків, діда і бабу не знаю, бо вони уже тоді померли. Як я вже народилась, так в мами батьків не було.

Дід займався хазяйством, по дому, по полю. Тоді ж коли колхозів не було, а тоді став колхоз. А до колхозів займався сільським хазяйст-

---

[1] Опитування провели А.В. Бойко та М.А. Бойко (27 червня 2002 р.).

вом. [Ну в нього] по-моєму, кроме однієї коняки та корови нічого не було, ми з бідної сім’ї, ми з бідної сім’ї.

Дід, він ніколи нічого не казав, балачок не було, ну навєрно ж і не питали, шо не знаю я нічого. Це тепер уже ми дітям розказуємо за голодовки, за войни, як ми робили...

Вже його [діда] не стало, як у колхози стали.

Помню, тридцять, по-моєму, перший чи у вторім годі організували зразу совбези... ті, забула як даже, а тоді колхози стали. [Артілі], да-да. Їх було 12 чоловік тіки тоді у тому, оце в цьому... Ігнат, Гнат, знаю, бо на нашій улиці жив, Козиряцький Петро Овсеєвич, оце мій папаша – Макаренко Василь Андреєвич. А їх там, мабуть, чи сім чи дев’ять чоловік було. Я тоді була мала, я їх не знаю, бо це з усього села збиранина, то той, то той.

Збиралися оце вони у Хижняка Гната, Авсей..., того, Прокоповича, кажеться. Ото там на нашій улиці було, і отам така як конторка була маленька, отчьоти були, землі там шо-то вони собі, їм дали. Ну сільський совєт [дав], або сільська рада чи як правільно сказать. І ото вони там хазяйнували. А тоді вони ото начали організувать колхоз.

А як організовували, шо я можу, дєтка, сказать, я тоді мала була. Чи мене касалось? Я тоді нічого. Шо я помню? Корови свої з дому ми зводили у той, у колхоз. Мама плакала, ну всьо равно отдавали корови. Ферми робили, ну ото таке. Мало ще було в перве время. Шо уроде – ділили міжду собой. Оце я вам, більш нічого. Скіки мені тоді було год? Десять год. Шо я помню? Дєтка, нічого не знаю, це вже кончила школу, пішла вчиться, то тоді вже кой-шо помниться, а так...

Була церква в селі. Оце, де в нас автобусна остановка, це в нас дуже велика церква була. Був там у церкві багач у нас, Матлашевский називався, і оце він так вобщім селом вроді орудував і ото церква була там. Це він построїв, да-да. [Люди ходили у церкву], а мій папа був (або ми казали раньше папаша), він був, ну як, тоді ж не комуніст, не член партії, а сочувствующий був. Він запріщав, бо тоді запріщали вже ходить у церкву. Так нас уже, нас не пускали.

[А хто тут комуністи були перші] – не знаю, не знаю, дєтка. Не знаю, бо тоді воно так, комуніст, а тоді сочувствующі були, так шо я вам не скажу нічого. А папаша і не був комуніст, ото сочуствующій був. А тоді война була, началась у 41-м, він робив у колхозі бринзоробом, бринзу робив, вівці в його були, там на балкі. А тоді вони, як евакуіровали їх, мабуть додому вони дойшли, там карантин, ящур наложили, і дальше не пустили, вівці забрали, вони вернулись додому. Папаша без ноги був. І ото його в скорості забрали німці...

[Голод 33-го пам'ятаю], да-а! Ну ми не дуже тоді голодували, бо папаша робив в колхозі бринзоробом, то в нас як-ніяк бринза і молоко було. Бринза і молоко в нас було, то ми, я б не сказала, шо ми голодували. То тоді, я не знаю, я вам не скажу, [як тут у Бєлєнькому було], бо я була дівчушкою, може не знаю скіки мені, 33-й, – тринадцять год мені. Я не знаю, вам не скажу.

А батько робив бринзоробом. Доярі ще були тіки, ті, шо доїли овець, і він як бринзороб був, робив бринзу. В його була там хата построїна на балкі така невеличка і ото так. В колхозі вівці навєрно ж купляли та завели. Тепер же бачиш як у кого, раньше було у колхозі і птицеферма і свиноферма, і вівці, а тепер же ж нічого немає. Порозганяли вже все. А тоді були вівці. Купляли наверно десь, матки тоді ж...

[Як він бринзу робив?] Ну як я вам скажу, ну це молоко овечє, запускається туди сечовина. Забивали маленьких ягняток і ото в їх у желудку там шо-то було таке, шо воно порошком його виробляли, на місті виробляли. І ото тим порошком засипали молоко і получалася бринза. [Кринда] називалася, – це тут малосольна була, тут свіжа бринза, а тоді він возив у государство. Оце вони молоко засипали... воно скисло, понімаєте? Якшо ви мій язик понімаєте, скисло. А тоді отакі здоровіздорові були зроблені як мішки, ото туди наливали оцього кислого, ложили гніт на його, заново сироватка сходила, а це получався як творог, тепер. А тоді різали і засолювали, в розсоли клали. Не варили. Ото як скисає молоко, так ото ще ставили його трошки одтопить правда. Воно ж кисле молоко, та й то нада, шоб творог получався. Бринза оце так робилась. І від колхозу государству возили і здавали. Вобщім я уже вам мало шо розкажу...

Овець багато було, багато. Я помню дівчиною там ще була, так оці доярі... мужчини ж доїли овець, не жінки, як коров, а мужчини. Вони як доїли, так вони сім'ями там весь сезон жили, поки кончиться оця, поки вже вівці перестали молока мало давати і переганяли їх у село. Тут було їх табора, були конюшні, де вони зімували, а це тіки на літній сезон їх ото в балку одганяли туди, так багато. Було і в плавні. Ой, підождіть, підождіть. Да-да-да, було в плавні, було. Уже як ото паші не стає, тоді паромами, це ще ж плавня була багатирська, багата була плавня! І ото там отправляли було вівці, до холоду.

[Тут у балкі поки паша була, поки не вигорить], да, а потім усі чисто у плавні переганяли. Уже мабуть в послєднє время там робили таке, шо вони зімувалися. Загороди робили, сіно заготовляли там на місті, вже вони там і зімувалися. Ну тоді ж Дніпро стояло, це паром ходив поки тепло, а як той же стане льод. Люди і дрова відтіля возили, сіна возили самі через плавні, через Дніпро. Тоді же ж льод такий був шо...

У плавнях дрова були, сіно було, так більш нічого не було, я не знаю шо ще там могло буть? Сінокоси, люди коровам косили і дрова возили. Тоді ж раньше угля не було, отак ми ж не топили углъом, дровами тіки, ото відтіля дрова доставали.

Ну з восьми год тоді у школу ходили, школа була у Бєлєнькій. Я кончила десять класів, а тоді поступила в хіміко-алюмінієвий технікум, був на 6-м посьолку там такий.

Ну ми довольні були тоді тією жизнью були, довольні. Я була студентка, я за 25 копійок отак наїдалася, я 7.50 получала стипендію і отако ми жили! Потому шо, я ж кажу, на 25 копійок і перве, вторе, і хоч кампот хоч чай. Їли у столовій од технікума, ну на 6-м тоже, там дє-то де Глінка, де Тригубенко, в тім районі, но січас воно ж поперероблялось, так шо я нічого вже не скажу. Ото там, я даже адреса не знаю...

Ну я кончила три курси, на четвертий перейшла, а тут ото война в іюні місяці. Ми тіки з'їхались, сказали нам: "Їдьте додому, пока война". Бо в пєрву очередь бомбили дуже плотіну, а наше общежитіє там було на 6-м посьолку. Позакривали всі ж занятія тоді, я тоді переїхала додому, мені вже було 21 год...

Ну ми взнали, – устали утром, в технікумі ж училися, поз'їжалися ж тіки в іюні місяці. Ми ще екзамени, мабуть, здавали, главне не ошибтися, або в нас було сесії тоді. А тут война, і приїхали. Нас розпустили, їдьте додому, по радіо. Я була на Анголенка, там у мене дядя робив у Щорса, або тоді Заньковецька була, у тіатрі. Я тоді до його поїхала, а тут по радіо об'являють шо война. Война, – і нас додому пустили. І я приїхала, то вже я ніде не була. Приїхала сюди, в 41-м годі, в 43-м в марту вийшла заміж оце в оцей дом. Тіки це ми строїли з чоловіком повністю все, самі строїлися і хату, і сарай, і гараж, і подвал, ми все-все самі. В мене чоловік дуже мастєровий був. Ото таке.

І більш я не поїхала вчиться, можна було б поїхати, ну вже була в мене дитина, і його забрали німці, та там тоді...

В 41-м годі я приїхала до батьків, [в Бєлєньку]. Ще не було німців, як я приїхала, вони приїхали якраз на Спаса, 19-го це, по-моєму, августа, да. Ми саме купалися на пляжі, німців не було тут, а тоді купалися на пляжі, коли кричать: "Німці, німці!" А вони на мотоциклах усі, – ми давай тікать додому ж, хто шо. А вони ото по улицях їхали, по всіх улицях уже німці, ото 19-го, ну, по-моєму, шоб не обмануть, чи у вторім годі, наче в 42-м, а може даже в 40-м, чесне слово не помню, в августі місяці. Ото вони первий раз приїхали на Спаса. І ото вони заняли наше село.

Ото ми їх вперше побачили... Страшно було, дуже. Вони ж їхали такі страшні, всі чисто в таком держать чи пістолети, чи револьвери, чи

шо вони в їх, дивляться. Їх по три чоловіки були на мотоциклі. А в нас тут Дніпро недалеко, ми з купеля бігли додому, тікали городами вже і ото так, всьо, війна [зітхає]. А потім можна думать самому, шо ж тоді було, шо ж тоді могло статься. Страшно, по хатах ходили, деякі пам'ятники були розбирали. Тут Кірова в нас клуб хороший був, пам'ятнік Кірова був. І колхози у нас в селі були, два колхози, – колхоз Ілліча і колхоз Кірова. У колхозі Кірова – тут мої батьки робили, я ще тоді ніде не робила. Ну вони порозбивали, бігали, їздили, де шо на ходу, пріступлєнія робили які хочете. Я оце балакаю і боюся з вами балакать... А я знаю хто ви такий, може тоді мені шось буде?...

Як приїхала я із города у 41-м годі, зразу пішла в колхоз на роботу, ще до німців. А тоді німці як приїхали, організували десятки були в нас. Десятка – це 10 дворів, участок – 10 дворів. А чого ж по десяткам? Хтозна чого, не знаю, не знаю. А на полі робили ми всі. Хто нам платив тоді при німцях? Нічого. Ходили на роботу та і все. Ми – огородня бригада була, помідори, огірки, капуста, це було наше. Сад був, я вже тоді, як в мене дитя було, там яслі були, я там тоді робила в саду.

Це ж ще у войну..., шо я народила дитину в 43-м годі, да, це ще ж у войну. Чоловік був на фронті, похоронила [дитину], він і не бачив. Він мене бросив, у мене було сім місяців бєрємєнна і він і не бачив дитини. Я родила в евакуацію, в подвалі...

А німці, нас же німці евакуіровали селом в 43-м годі, якраз на Октябрську, 7 ноября евакуіровала ото нас. Вони одступали і виганяли людей із села. 75 кілометрів гнали етапом хтозна куди. А в мене був чоловік, його батько і його брат, і ото мама, свекруха, – нас було чотири чоловіки. Ото ми, хіба нас, не тіки нас, все село. Ото хто старики, не брали, так написали по-німецькі на дверях "кранк" чи як воно, то шо вроді би хвороба. То німці боялись в ту хату входить. Ну ми евакуіровались, випустили корову, випустили кабана отакенного, курей і нас вигнали і ми пішли в чому стояли.

Тут за сєм кілометрів село єсть, Мар'ївка, – ми у тім селі, у церкві нас оставили на ніч усих. А на другий день гнали етапом. Но мій чоловік отдав німцеві, одному поліцейському, часи з руки і він нас випустив з етапа. Так ми тоді там 75 кілометрів дійшли, і сусідка з нами, там родствініки далеко сусідки були. І ото ми там жили всю евакуацію, поки аж нас заняли руські і освободили. І ото ми тоді пришли додому якраз, підождіть в якім, в 44-м годі. Це я в январі родила, дєвочка, а в февралі ми прийшли додому, в 44-м годі. А в 45-м ото вже була побєда, да? Ото вже тоді ми вже жили із свекрухою, тіки ото стара хата, маленька, ото наша була, ото ми там жили, ніде було поміститься. А це ми вже построїли, як чоловік вернувся, построїли цю. Ото таке діло.

Наше село осталось неврідіме. Ми вернулись з евакуації, у нас все на місті як було, як школи, як тіатри, як мельниці, як маслобойня, – все це осталось, школи – через те, шо в нас був тут бургомістр села, німець по національності. Но він жив ще до война у нас, їх було два чи три брати, батьки були, і ото за счьот його нічього-нічого-нічого не то. В нас тут якось так, шо не іздівались над людьми німці. За счьот того, шо він був староста села в нас. Ну а тоді як руські вже, чи може і перед войною, я не помню, вони десь евакуіровалися, шо його руські забрали були, він сидів у тюрмі. Ну шо ви думаєте, з нашого села їздило багато у защиту його. Я тоді, а кого визивали там, шо були слова, потому шо він наше село сохранив і він не обіжав нікого людей. І в Германію брали, то нас, наприклад, дві сестри в нас було, три сестри, ну та ще мала, обох назначили, то він таки одну зачеркнув, а одну забрали в Германію. Була в мене менша сестра у Германії, а я не була.

Його звали Йосип, а от хфамілію забула. Да, Олєнбург Йосип, Андрєйович, кажеться чи шо. Ну я знала батьків через те, шо в його була сестра Ельза і ми з нею дружили, з тією Ельзою, так шо я вхожа туди була... А тоді як евакуіровали, не знаю, я уже була замужом тут, в мене сім'я, так шо я вже з нею не дружила, за неї нічого не знала. Ну вони німці по національності, понімаєте. Ну а тоді ми, ми ж не знали, шо там німці не німці, по хорошому були та і так, якось так зналися ми з нею, як дівчата.

А чи хто ще жив тут у Бєлєнькому крім німців, не знаю я. Нікого не знаю. І то оце німець, він тіки по національності німець, ну він дуже-дуже давно, іще при Совєтскім Союзі тут жив, тіки шо по національності він німець був.

[Поліцаї] були, ну я нікого не знаю. Ні німців, ні наших, нікого не знаю поліцаїв. Були, канєшно, тіки шо я їх не знаю. Я десять класів кончила, поїхала в город, три годи в городі вчилася, я тут нікого не знала. Приїхала ото, заміж пішла, так уже. Вобщім, я їх не знаю...

У 44-м годі, ото вже ми вернулися додому, конєшно, ні курчати, ні поросяти, не тіки в нас, у всих же ж нічого-нічого-нічого не було! Кота ми не бачили в селі. Німці повитягали з хати все, де ми ями, шо копали, уже ж балакали, шо нас будуть виганять, так ми кой-шо то в чемодани то в діжки ховали... Так шоб ніхто не бачив, – ну всьо равно їх німці понаходили і поодкривали і позабирали все. Ми прийшли, ні вікон, ні дверей не було, в феврале холодно, в мене дитина маленька. Ну много переживали. Ходили на степ та ото бур'яни старі в'язками носили та топили і ото так. Поки вже побєда стала. Як не трудно було, як не важко нам, старшно важко, но за три годи! Востановили государство, таке розорили, а тепер...

У 47-му году голодовка велика була, вже я замужом була, то тоді дуже-дуже отразилася на нас.

47-й вобще голодовка була. В мене чоловік дослужував у армії. Він ще тоді малолєтка, його не брали, а тоді там його зразу німці забрали, а тоді як освободили, – рускіє, його забрали дослужувать. І він дослужував в Одесі до 47-го года, в 47-м годі прийшов. А тут саме голодовка, він чуть не опух, ото шо він здоровий в мене мужчіна був. Ото таке. А виживали, хто як змог. Хто як змог, так і виживали. В кого були запаси потроху... А ми жили з свекрухою вдвох, в нас запасів ніде ніяких, та все забране було, а тіки те шо ми получили. А шо там у голодні годи і не давали нічого. І картошка той год не вродила. Ми ходили по городу, свекруха ходила з фартухом, а я лопатою копала, кидала сюди там отаке там, нам не хватало нічого. Вже я дитину заховала, ми вже вдвох тіки були. Я тогда ждала його. То така жизня була...

Ото був на роботі, одмітили скіки в тебе виходів та і все. І на оці виходи нам давали зерно, не помню даже, смотря по урожаю, коли який урожай. Коли дадуть по кілу на виход, коли 200 грам, 300 грам, всякі годи були. Потому шо 47-й, по-моєму і 54-й не дуже врожайний год був.

Були і налоги великі, були облігації дуже великі, а тоді вроді ми сознатєльно понімали, шо нада було востановить страну. То нам перві годи не давали і вищітували, потому шо облігацій нам багато давали. Налоги, за город платили [нерозбірливо], за кажну деревину платили, ну я ж кажу, тоді якось вроді і обіди не було ні в кого, потому шо вроді ми понімали, востановить нада государство.

Тоді вже начали нам в колхозі платить, хоч не як платить, но платили. Тоді вже мінімум був, так шо ми должни були вироблять. Виходи там були назначени на каждий місяць. Ну всьо равно ми жили неплохо.

Працювала. Я вже тоді була в управлінні, була завєдующая яслями, садіком завєдовала. У нас були на каждій улиці дєтсадіки, вже були тоді після войни, оце десь може я знаю який рік? За 50-й год...

[Празнували] Октябрьську, Дєнь Побєди, – оце наші празники були. А тепер оце, як уже стали церкви, церкви – вже пошло, поодкривали, так тепер уже канєшно релігійних празніків багато... Ой, моя дєточка, мені вже треба...

Цебро Катерина Іванівна, 1921 року народження, с. Біленьке Запорізького району Запорізької області[1]

[Звуть мене] Катерина Івановна Цебро. Я народилась 21-го году й 21-го декабря, грудня, у грудні, в селі тут, у Біленькому.

Мама моя білянська, а батько, Іван, був тарасівський у нас. В нас була фамилія моя дівоча – Тимошенко Катерина Іванівна.

Мама – Ганна Петровна по-батькові, фамилія дівоча була Коваль. Мама народилася 1896-го року, а батько, Тимошенко Іван Мартинович, був на два роки старший за маму. І мама моя прожила п'ять років тіки з тим батьком, і батько помер. Сюди як приходили до того, і вродє знаєте, раньше ж тоже на льогкі як оце сейчас напало, не лічили нічого. Ішли вони, тоді потік чобіт, помочив ногу, кашель напав, і з льогкіх. Батько помер, ще меншої сестри не було, – два чи три місяці, сама найменша, шо в городі, 23-го году. І ото нас осталося три дівчат.

Дєдушка [материн батько] в городі, де Южний, ото все мій дєд клав. Все там хати клав, дєдушка. Хати вони строїли, клали хати. І ото дід мій там ото, де Южний, мама кажуть, ото тато все чисто там робили на тому, на Южному. Строїли дома, нанімалися, в їх бригада була. Це ще до революції, мама 96-го году, так мама не сама старша була. Це ж мама як у своїй сім'ї була, у Ковалів, а батько – Тимошенки. Тоже не старший. Тьотя Мотя була ще старша, за її ж, дядя Афанасій був самий менший, і жили так. Ковалі були не з багатого роду. Бєдні.

Помер батько і мама тут оце жила. А батько тепер через два роки чи через три, я точно вам не скажу, мама кажуть, шо я найдовше називала цього батька (нерідного) Улас, – розійшовся із жінкою, вона йому змінила з рідним племенником, син брата батькового цього. І прийшов, мама кажуть, раньше ж було там скаються, коло колодязя сиділи, "й ми з сусідкою Катериною скалися, шукали вошей в голові, як тепер же шампунів не було". І прийшов, посовітували, шо нічого, шо троє дітей, діти – це Божий дар, та ще в неї дівчата, така вона хазяйка... І мій батько тіки приїхав, оцей же другий, сюди в село – і зразу маму забрав, і нас, із дітьми у плавню, плавня ж була ще.

Цей батько другий був же рибак, і в плавню забрав. Були в його вівці, була тоже там хата у плавні. І ми жили в плавні, а я ходила і сестра моя менша ходила, і та старша, в школу от дяді оцього, з двору, де мама народилася. На нашій улиці 97-й номер дома, – туди вище і по цій стороні. І тьотя моя жила, мабуть, 58-й номер оце на другу сторону, тоже мамина сестра – вийшла заміж через три хати як жили. І ото батько взяв, то цей батько був за маму на тринадцять років старший. Мама

[1] Опитування провели А.В. Бойко та М.А. Бойко (26-27 червня 2002 р.).

була 96-го, а він 1883-го. Вона вже каже: “Я вже дітки не собі пару, а шоб вас довести до ума”.

Ну я ходила тіки сім років у школу, занімалася харашо... В школу я ходила, я ж вам казала, оце де мама родилась – 97-й номер дома, тут у дяді в Біленькій, ходили в школу. А до 4-го класу були в плавні школи. Школа до четвертого, учительки були, на Червонянськом посьолку були так само ж, а як уже вище – оце сюди у Бєлєньку, в оту центральну ходили оце. Нанімали квартирю, оце ж ми в дяді жили у свого і от дяді ходили, а на канікули додому. Зімою по льоду. Було ж і машини ходять по льоду і саньми, кіньми їздять, усім же транспорт. Дніпро ж ставало, зіми хароші були, сніги такі були, хіба оце така погода як січас, самих дир наробили...

Батько рибаком був. Вивозили рибу через Дніпро, перевозили і виїзжали. Він ловив ятерями в озерах. Ставе в озерах, ну знає ж де.

В озерах росла рогоза, неслися, дичі було багато, було по скіки вони цих яйців, папаша приносить, і курапатки... Називали папаша оці озера – Корчувате, Розсоха, Помийниця – озера.

Та хіба же їх у плавні сощітаєм, там же ж було багато. Ну яке, ото було, шо називають папаша, шо пішли, чи там нам ожини... Ожини ж по пісках, оце тепер як єжевіка така, то де піски, прямо ж по піску, яке скіки ж там було...

Це і від рибколхозу, називалося тоді ж тоже, шо здавали рибу. Ловив батько каюком, перетягували з озера на озеро, нанімали в кого там коняка, а як близько, то й самі своєю сім’єю. У лодку складає ятеря свої. Ми тоже, плели крила, батько – ятеря, а нас – крила. І пряли, сукали, оце ж папаша понаучували вже нас. Пряли на прядку, мама прядуть, а нас уже заставляють на прядку два клубки там ото до того ізсукувать, шоб кріпший був той же матер’ял – на крила отдєльно, на ятір отдєльно. Смолили, батько ятері смолив у смолі, – такий чавун трьохвідерний чи чотирьохвідерний, ну як оце тепер котли, і ото смолу розтопляють і крила умачують і розвішують, шоб не гнило ж воно, довше держалось, той матер’ял. Смола – блак називалось. Папаша, було, кажуть: “Блак”. Чорний блак, із того... Як і січас єсть оце, і діжки у нас єсть, смолу розтоплюєм і отож варять... шо воно цокотить? А, трактор, – це сусід, фермер він. І ото ми жили в плавні до наводнєнія.

Скотини ми багато держали. Брали людям випасювать телята, ото привозять на літо. Там люди ж тоже сіно косили, городу люди брали і ми так. Лісничєство оце посадочки садять малесенькі, а ті вулички – можна нам там садить, города занімай скіко сили хватає. Свиней держали, сіпаратор був, молоко віяли. Мене, например, брали й у Герма-

нію, то ще у нас чтири корови було дойних, у плавні ми жили. А то людям брали випасювать, і ото так. А тоді вже як затопило...

Корови було пасем по очереді. У кого скіки коров, скіки днів і пасе. Пастуха не наймали, а самі так, свої хазяйни. Вилізеш, запустив у Груську, – так називалася річечка од Дніпра зразу, корови всі чисто не видно в траві, бродять по морю. А ми дивимося, то верби, – виліз на вербу, співаєш всякі пісні, яка в голову прийде.

Були комарі, оводи були як корову доїть. Например, літом всіда вечіром клали курище, прямо таких сухих гілочок ото набираємо і тоді розпалюєм дрова. А тоді привалювали таким гнойком, щоб куріло димом, і ото корови подоїмо. А в обіда хто-небудь іде і бере гілочку – оводи обганяє від корів. Оводи, шоб мама там і корову подоїла. Ото так ми в плавні там і жили.

Були і черепашки, й пацюки, і шо тіки ми не ловили. Черепашки кип'ятком обдавали, та здавали ото ж, оті лушпайки, чи як пацюки драли. Черепашки невеликі, по піскам як ото ж у плавні, багато було, і воно прямо на піску ото. Тоді її кип'ятком обдають, і панцирі їхні і здавали.

А в плавні, де оце збирали пух отой з осокорів, щавель рвали.

Їли у плавнях все, все в нас було. В нас сіпаратор був, корови держали, масло своє вволю, мама і сир, і сирники, як і картошина своя, і кабанів таких вигодовували, молоком ото кислим... і кукурузи насажуєм, і кисляк давали. Одвіє, одвіє мама молоко, жира одібрала, і коли несе сир на базар, а коли ні, коли шо робота, так і кисле молоко оце ж свиням давала. Усе.

А рибу, я ж вам кажу шо виїзжає... перевозять через Дніпро, а там приїжає...

Дома рибу готували! І коренили, і сушили. Коренили всяк, і на пласмак розробляли... засалювали. Ну отак розрізали, шоб не ціла, всяку, раньше міньки були, дуже хароша, там печінка така ото.

А коренили – висалію, шо ви не знаєте, ну хоч і даже сома. Кусками якими нада тоже зрізали сомину, засалюєм, скіки-то днів посолили, от, тоді вимачюєм, а тоді чи на горіщє, щоб муха не сідала, і ото тот. А папаша було олійкою мажуть, шоб муха не сіла. Добрина така, все, все було.

Я найдужче люблю сома. Соми здорові були, та на вірьовку. І сомину робили... Оце колхоз моторкою, всігда до нас їдуть, папаша уху оце варять, і соми, й коропи, й судаки. В сапетах було з лози наплетені, дуже красиві ті... І це батько ятерями ловив.

Ловили ж і в Грузькій, од Дніпра називалась так наша річка, Грузька. Воно ж прибуває вода, заходили і сомів ловили, й коропів лови-

ли, а в озерах – лини, карасі ловили. Лини здорові були, такий добрий борщ і суп мама оце...

Отак шкрібають, там шкура ж така як і в сома, і ото батько отак розробляють, присалюють – і в піч. У піч. І ото сушать, і варять, – лучше як з курятини з лина борщ чи суп... І сушоний, да, сушоний. Сушені... У плавні ми питались дуже харашо. Жили, батько рибалив, скотину держали.

В батька ружжо було, охотнічили. Ну качок диких били, зимою зайців били, на засідку ходили, лисиць били, плавні ж! Із снігу прямо як хату собі виробляють, папаша, де засідку. Бувало, шо й не можна, а як воно прошле, вам кажеться, шо скіки-то норма зайців убить, там стіки, а один Бог зна по скіки били, да, один Бог зна. А було зайців, шо пооб'їдають ото ж, хіба так як сєчас. Ми не плохо...

І заячина тоже добра, і жаркоє з неї, вимачувала мама, все було на той. Я так любила, шо ото картошечка аж прямо жовтувата. Вимочать її, на сковорідку так як і кроля прижарюють зразу, а тоді ж усяку приправу. І лавровий листочок, і душистий перець, і молотий перець, і цілий кидають перчик. І батько в нас оцей дуже любив гірке, гіркий... Це вони три ложки здєлають, хоч три тих, густого – красний перець, а тоді вже їдять так. Гірко їли. Їли гірко. І жив...

А борщ з лином варять так само, як і цей борщ, шо ж ви не знаєте як борщ варить? Оце доварюється ж борщ. І ми хоч із соминою, ага, хочете, добрий борщ із, оце лини... Прям пожарить, як і жарим. А тоді як ми й жарим, шо одрізаєм оце од голови, ну не тіки ж голову, а шоб ще і м'ясо було, пожарили, доварюється той. Тоді вже заправляєм... А для борща оце лина, чи голова з сома, чи з коропа – обжарюєм, так і в муку вмачуєм, і до готовності. Рибу для борща прижарювали, як борщ варили, а хоч – оце суху. І як уже картошка готова шо ота, чи там вже буряк – тоді вже кладуть кислочу, і заправили. Ну голову, голови ці кидають, і шо вони цілі, ви ж знаєте, риба готова – як глаза повилазили, ото шо вже білі ті, – то вже риба готова. І батько ото всігда варили тут їм уху. Харашо й папаша готовив, хоч мами не було.

А суху [рибу], тоже ж, ну вам кажу, шо, ага, линів папаша принесли, в'юни були ще такі, шо ви в руці не вдержете, і я. А ми не знали, а папаша ото кажуть: "Холодне добре, вони з ікрою". А дитина до года удерже в ручкі, отакий... Да, оце і звіряли. Оце було мій батько, це вже моєму, значить, восємдєсят третього году, тисяча восімсот. Сімнадцять цих, і цих сто два – сто дев'ятнадцять год. І ото папаша, було, кажуть, от попробуйте, дайте в'юна.

А на дух, як іде було ж риба, підпарюється ото в озерах, і вона вся чисто і пробиває ж ото льод. Сніги були, і видно, де той. І ото прорубу-

єм і прямо підсаками рибу викидаєм. Кучі понакидаєм риби. Ну большинство короп, чи той, карась в озерах, і окуні буває й лини, в'юни, всяка. В'юни здорові тоже, як оце кажуть цей год діти, шо бички ото були, шо отакі й в'юни, та з ікрою.

Таке холодне добре із в'юнів! А варили, воно ж таке як гадюка, одрізають головки, отак придавлюють же, жовч і те – кишки виймають, а ікра ж там остається – і варять холодне. Ну тоже рибу кидають, шоб було хароше холодне. Тіки... Шоб поринула та, небагато отако водички, шоб риба покипіла і було чим за той... А все – цибулі кидають.

Ми раньше чаю ніколи не купляли, а плавньовий ото викапували. Папаша таку ото траву – чай – знали. Бо плавні ото ж дике росло, так як той, і всігда ми варили ото чай. У плавні жили, у плавні не той, ми харчами даже... Наші оце ж, і дядьо... які голода був, 47-й год, я ж уже тоже замужем так... не голодували ні ми, а вже...

У плавні оце зімою молдавани пасли овець. Да, страшне. А оцю мою саму меншу сестру, Надю, ця шо у городі, один молдованин до того хотів, шоб мама йому за дочку шоб дали. Ну ніхто ж йому не той, не дасть. Яка це мати отдасть, це тепер оце бросають їх. Раньше було скільки тако, як оце тепер, шо як почуєш – волос диба стає. Побрасають своїх дітей, підкидають дітей, рожають по дванадцять год, по тринадцять. Боже мій, до чого подоживали. Нема ні старшого, ні меншого – всі одинакові. Оце дало ті їхні загранічні кіна та все на світі...

А нас же ж тоже, то груші собиріть, знаєте, як у селі, то абрікоси, то сідайте діти лупайте на сушку. Усе без роботи ніколи ж ніхто не сидів. Ніхто ніколи. Оце такими малими, – то з папашей ятері ідем же перетягать, то сіно там, дощ пішов. Беріть дівчата грабельки й вила, – сіно перекидать у плавні, які жили у плавні. Покою не було нікому, шоб дуже рос тим... Ото мама вже їсти варять та глядять, а нас брали змалку робить. Робить, і по сій нині я, например, так уже не годюся, шоб шо піднімать та багато ходить. А полоть, ще я оце все і город сама собі полю, все на світі. Шоб без роботи не можеш, а вже й руки терпнуть...

Оцей же папаша показували, шо шапками носили землю... козаки. І така шо гора, шо розкопували, і казали шо це все шапками. Ми на тарасівського казали “тятя”, а на цього “папаша” казали. Папаша ці казали, що “оце діти козаки носили шапками”, ну ми ж не знаємо. Не знаю шо, а тепер воно все... Но не казали, шо ми козацького роду, не казали. Ці Балабани не казацького роду тоже, не надо і казать.

Коли ми жили в плавнях, то плавні Великим Лугом не називали. Плавні так і називали. І наше село, Лопушине, Помийниця була оце, Сталінське, тоді друга Лопушина. На Помийниці тоже там жили люди. Против, оце я кажу, де Розсоха, усе отако-о посьолочки були там. В нас

було, например, три там – тіки Балабани. Цього мого батька було фамілія Балабан, дядю Олександра, і оце його син Сєрьога жив, і тітка Вєрка ж оце невістка, жили, Нечети там. Ну дев'ять хат отако нас жило, оце називалося дев'ять хат таких.

У плавні дубу пошти не було, а осокори, верби й в'язь, і шелюх, так називався, і лоза. Це на топливо і плести. Раньше в нас ліси були. Оце у нас тоже хату, це мій оце отчій, значить, наклали ми, не дранили ще, як тепер дранять шо, дранку. А папаша заплітали лозою, ото на той, а тоді вже мазали і вирівнювали. Раньше...

Тоже хати були, тіки крокви ставили і заплітали лозою. Оце ставили крокви, і була в нас, це ми ж з шлаку вже вилили й кухоньку, а то була тоже в нас така, ну плановий ліс, і оце самі ми, та зіма була – 48-й год – страшна! Ходили, лісник оце осокорину, а хазяїн сам топором ото вистругував і строїлись... Оце на сволоки, да. І сам усе врем'я, оце всю жизню каже: "Бачиш, неужелі я оце прямо дурак, шо нерівно роз... той, трошки отого сволока поклав". А я доходилася до того, та моя тьотя і дядьо, оце сніга отакі, не хватає сили, вручну ж валяли. Вручну валяли дерев'я. А тоді хазяїн іде ж шукать іще якого осокора, одведе ж нам лісник, а я обрубую. А тоді ж возили з плавнів та строїлися. Ну не, не була мокра ніде хата. Отам було в угольчику так коли ото з неділю немає, а то так, дровами ж топим, – жарко – і висохне угольчик. Хати сухі були, хоч і первий год. Суха була хата. Осокір унаружі буде лежать сто год і він не гнистиме. А усередині, а так він скоро гніє. Оце сволока з осокору.

Хати відтіль і відтіль мазали, не так як оце шо клали, шо ми клали, шо тепер із ... Не вальковї, на сохах називали. Ага, рубали, й тоді ото затягали, обплітали... А укривали рогозою. Рогоза. По озерах рогоза жила і в мене... ми оцю свою хату три раза, синок, перекривали вже. В нас ліс дуже хароший, доски були хароші, а за год ми построїлися з хазяїном, і я 130 кулів рогози жала на Розсосі. А Колосьонок, він уже той дядько тоже вмер, білорус, а тут був под гребьонку, два рази обв'язав оце тим, рогозою, а тоді прямо ото соломою. А в нас був бригадир Білий, фамилія його, і він за солому поміняв ото доски, шо на пол. Були дуже хароші. Поміняли, а тоді стала ота біла черепиця. Купив хазяїн мій і ще один, самі перві поїхали, купили, а вона год постоїла, – тече. А тоді оце старинна розбирали амбари в колгоспі. А я була вагарєм, я була й на вісах, і була і в саду вагарьом. Реалізатором, як ото називають. І була на городі вагарьом тоже, і торгувала у колхознім ларьку тоже, помідорами, овощами такими і фруктами. Ну шо було. І свині, правда, поросята, кому там через мене, тоже йшли. А то рядовою тоже робила у колхозі.

А тут дєдушка Мулява, набагато за мене старші, через хату ото, 67-й номер, шо він камєнщік був такий. В їх дочка така була Маша – як я. Давно Зінов'їч... Так дід Мулява оце перестінки ставив, топку ставив, а це тоді отам, де духовка, – розвалилось усе чисто, та погукали тоже камєнщіка, та він подивився, каже: "Ця стіна хароша, а тут ото переклали"... Ну думаєм, надо пока тепліше, ще немає такої консервації, одна вішня, шо убирать там, і помідори іще не підспіли. І ото такички...

Ну а тоді ж, я ж кажу, ми [крили] соломою. А шо ж солома – солома єсть солома, чи вітер може його й зірве, тоді оце, а тоді пішов шифер. А то рогозою два рази обв'язали ото кульями, кульками в'язали, як із тим, [стріху], і обрізали. А тоді він клав, забивав, ну знає дід як, оцей же білорус, соломою, а тоді оце наша, білянська, колгоспи стали доставать оце шифер. І знімали нашу оце цеглу і бухгалтер наш, він січас ще живий тоже, Іван Павлович, каже: "Катерина Іванівна, хотітє із зерноскладу, ви все волнуєтесь, шо плоха черепиця, тече, так у нас із того". І оце білянською красною черепицею ми перекрили. Обратно наша, больше їй як уже, може по 150 год.

Батьки мої померли разом, считай. Папаша 30-го, мабуть, мая, а мама 29-го іюля, через два місяці, шо мама молодша на скіки. Мама була п'ять год сліпою. Получилось ізліяніє, де ми не возили. А папаша й не боліли. "Папаша, чо ви лежите, шо у вас болить?" – "Ні, нічого". Любили і в карти погулять, і до церкви сходить...

До церкви ходили. Ну була такі-то по хатам, тут же була у нас велика церква – то познімали. Ну ходили так. Була отут, де оце ж їдти до автобусної, – в хаті. Була в хаті церква. Батюшки правили. І я ж, например, оце й хрещена: 51-го году в сестри дочка – я мати хрьосна, і 52-го син у неї – я мати хрьосна. Туди, де магазін на Шалабалівки, батюшка в хаті в такій простій тоже жив. Додому носили і хрестили дома, і нишком. Буває, шо і вечором там ходили, договоряться і покрестить несимо.

Батько дуже цей тоже в Бога вірував, і так і нам із тим, або нічого плохого нікому не робе. Усім нам хочеться, шоб було харашо, це тепер тіки. Так шо самі хоч і професора і академіки, усі чисто, а попризводили, шо у каждій хаті одні п'янки та драки, та різанини. Бо п'ють. І в нас його того сахаря і не буде, бо його більше розходують як води. Скіки він не даватиме, то його не буде.

Там був і магазини у плавнях, тоже так би як оце я хату одкрила на той... і люди – Романчуки. І сахарь був, і канхфети були, необходіме, і мармалад, і лєденци, все, аби у нас гроші були. Все було. У плавні тоже так само.

А електрики не було у плавні, не надо казать. Цього не було. Лампи в нас, фонарі, до корови... Фонарі заливались карасіном, так само як і той, тіки оце проволокою чи чим ото тако кругло. Береш його за той і вішаєш у конюшні. Засвітюєш як корову доїть, чи там в дев'ять часов вечора, даїмо вже як на ніч коровам, а тоді потушили той фонарь, шоб тобі ж іти, бо там же ж тоже стовпи.

У кіно ходили вже сюди. Оце було, ми вже як дівчатми стали шо такими, так ото їдемо у суботу сюди до дяді, до Карпа. Через Дніпро папаша перевезли нас каюком. Ну лодка, ви ж понімаєте шо це. Ви ж по-руськи понімаєте та по-українські [сміється]? Лодка – це моторка називається, моторна лодка. А це лодка, по-руські "лодка" кажуть, дерев'яна.

На досвітках пряли. Наймали там хату, трошки попрядемо, чи поплетемо. Мама оце так кажуть, а трошки і там чи поспівають, чи потанцюють. І хлопці приходили. Раньше ж тоже називалися, як у клуб підуть. Воно на тій, на вулиці сходилися, де перелаз там у кого, в клубі тоже не було. А вдень у сад, оце де школа ото здорова, красна, пана того, шо у нас жив у селі... Я про пана не чула, но я сама в ту школу ходила. Казали, хароша цариця була, дуже хароша.

В плавнях жити було не страшно, там недалеко. Оце ми, например, а до нас носили оці, шо я оце ж за Цебрів, свати моєї ж тепер мами, ну свекри мої – віять молоко. Через бакай перейти – совхоз був Сталіна називався, скотини багато, і робочі ж там, і на Розсосі ж там занімали тоже і городиною, ці ж... Даже Дніпроенерго, так називалося, і ото Дніпроенерго там робили на Розсосі – і все було. І мій хазяїн там був моторістом тоді, уже ми оце – жонаті. А ми поженилися у 46-м году, я прийшла в 45-м годі із армії, а ми встрічались з хазяїном ще до того. А він із армії прийшов і ми в 46-м годі дев'ятого іюня розписалися.

Оце там фотографія хазяїна [чоловіка], це на каюку.

Свекруха моя із села Попільняки, осюди на низ. Вона сама з Попільняків туди, за [Нікопіль], мабуть, Попільняки, дето там. Мами, свекрухи, був рід багатий... І п'ятнадцять год оце була, виїзжали на ярмарку, і побачив оцей же свекор мій, дєд Грицько, побачив – коса до пояса на тому і оце на ній женився. В 1900-му годі йшла вона заміж, то їй в імєніє дарили три золотих п'ятьорки і два ставки, і духовий оркестр грав. Оце свекрусі моїй, дарили їй два ставки і три золоті п'ятьорки дарили на свайбі, а йшла вона оце ж за свекра. І духовий оркестр грав на свайбі. Це Ганжі такі багаті були. Ганжі – фамилія їх, а Цебри були бідні. І мати молодою осталась удовою.

О, і це я з хазяїном, і це хазяїн і я [показує фото].

Да, оце вони на тому... на каюку, да. Оце він племеничків катає. Хазяїн в мене здоровий був мужик, із того... А Цебри – ці бідні були. Шоб сказать дуже бідні, тоже ж розкулачували.

І Цебрів розкулачували, оце ж уже ж мати пішла. Ганжів це ще ж не розкулачували ж, бо мати [свекруха] йшла заміж в 900-м годі, а у 29-м годі уже вивозили оцих же й Цебрів, і мій хазяїн вернувся. А мама і Нона, і... їх багато. У їх дванадцять душ дітей було. Дванадцять душ дітей було, і ці були у голоді, ну мама із Михайлом вернулися раньше, самий найменший, вже він умер, 27-го году. Вернулися сюди ж оце – у Шевченково, до найстаршої дочки. Іван був 1905-го году, геологом був Ваня, умер уже. Дочка-вчителька ще жива, і є оце його онука, тоже і онуки, уже і правнуки єсть. А Ваня молодим умер, вона виходила за другого. А в Цебрів дванадцять душ – і вчителя були, двоє: Вася і Ліда, були вчителями. Ліда в Харькові січас, її дочка там живе, на тому....

...Забрали, а хазяїн мій утік, як хлопчик. Ну, він з 17-го году, дванадцять год було, і скочив із баржі. Вискочив. Баржею вивозили, аж за... у Вологді були, і ще за Вологду. І прийшов, каже: "Поросята кричать, не все позабирали". Коні бігають, отако поодв'язано, ше не все шо позабирали. У Цебрів, це мені ж свекруха розказує, у Цебрів, "У нас, – кажуть, – дванадцять душ дітей було і дванадцять десятин землі було. Молотарка була своя, школа була своя". Да, школа була своя, у Рогачику жили вони, оце їхній дом, школа була своя. Це їхня школа була, там і Цебри, так і хутір назвивався, і тримали вони. Молотарка була в їх своя, дванадцять десятин землі, дванадцять дітей було, і тримали школу там. А тоді розкуркулили – і хто куда.

Ну браві дівчата були, я кажу, дві оце вчительки. А бувало таке, шо батька не називали й батьком, бо як прийшов ото відтіля, із Вологди... Знаєте ж, яка Маруся, уже інститут окончила і робила в торговлі у вєликій, шо із бази в неї брало аж дванадцять філій. А він вернувся і всі кажуть, шо: "Ну хіба ви так оце вхажували за той..." Дядьой батька називали, а в неї жив. Мама найперві з Михайлом [повернулись], він самий найменший. А батько через три годи аж вернувся із Вологди, з Ноною прийшов. І його батьком не називали, боялися ж. "Дядя в нас живе, – кажуть, – дядя живе". "Дядя" всі називали, шоб... А вже ж Маруся була не цієї фамилії, не Цебрівської, на чоловіковій фамилії. А зяті тоже: один льотчик, а оця оце, шо той, восім год в Германії. Ото вона з тим у Грузії. Він із Берліна, восім год у Берліні пробули.

33-й год, я в 4-й клас ходила. Ми не знали голоду. Папаша в [ОТПО], так називалося, рибалили. І получали папаша і на нас по 300 грам хліба, і на себе ж, і мама дають. А ходили ж от дяді, я ж вам кажу, у школу. І мама було, отакий наш рід, мама було каже тьотє Ма-

нькє: "Герасимовна, дівчатам хоч і кукурудзу вари... – і в їх було дві дочки, і ми в школу ходим, – а Карпові, – це на дядю, на нашого, на маминого брата, – шоб ти, дєтка, всігда, на тої... Хай ми й кукурудзи трем там, які ліпеники, шо ти ще робиш, ну давай хліба більше". Ми такі, як діти, ага, наварили тьотя кукурузи – в кармани і в школу, знаєте, як діти. І вродє і добра й кукуруза. Не знали такого ми голоду, картопля довільна, молоко було. Ми не знали. А ось коло нас село – це ж Тарасівка, сім кілометрів чи десять, тут по двісті чоловік мерли. А Дніпропєтровська область.

Я знаю, я в шостий ходила, Енгельберт Християнович, нємець у нас німецьку мову преподавав. Там він і жив, і жінка в його учителька, нємка була, із 5-го класу. Жили там у школі вони. То, де двохетажне, там занімалися, класи були, а то менший дом, там вони жили, вчителі наші.

Кажуть, шо й села були німецькі. Дуже умні люди, хароші, кажуть. І моя свекруха розказувала, шо хароші, нємєць. Мама, свекруха моя розказувала, шо немець Фельдслебер нанімал і 30 рублів платив у місяць, лежнів, тіки шоб лежали. Ну місяця не вилежували. І кормить дуже харашо, і тіки шоб устав, поїв і лежав, і лежав, і лежав. Но більше місяця ніхто не ведержував. Оце мама, свекруха, було розказують.

Були репресії у 37-м, в Біленці взяли безграмотного дядька. Хто й зна за шо. Казав мій дядя, Карпо, він 9-го году, шо їх в отой переворот, чи в 17-й, чи коли в нас ото, в 14-му отут на нашій вулиці отак туди тоже дальше дом, були сім'ю вирізали. І вродє там кажуть, шо тоже наші Красотки. І цей вроді тоже вчаствував у тому, і аж в Бєльгію втік. Це так, балачки, а хто їх зна. І оце ж його, дядьку Сірьогу цього забрали. Як узяли в 37-м году, простий колхозник, простісінький! Я не знаю, чи він хоч года чотири ходив у школу. Кого тіки не брали із села. Та й тих брали, Пазюків. Ну таких. А за шо, Бог його знає за шо. Ноччу забирають. А Бог його знає. І ніхто не вертає і ні в кого ти доб'єся. Тітка Оля Семеновна, ця така була допитна, каже: "Мене з оцих дверей вигнали", як оце кажу, шо дядька Серьогу забрали. Брали, брали людей. Приїжжають, кидають у чорний ворон, та й забрали. Ну ми не бачили, не бачили, а розказували, оце ж дядька Серьогу забрали. А я не бачила.

Люди конєшно боялися... Лягаєш спать і думаєш, не знаєш, чи ти на утро встанеш чи ні, знаєте, яке воно робились. І брали ж тоді й таких, і академіків, і професорів, і чимало забрали.

Но у плавні ми жили неплохо, неплохо. А от як, коли їх затопляли, дорогий, я вам скажу, Дніпрогес ізірвали. Оце в войну, мабуть, 43-й, кажуть... 41-й. Да, бо моя сестра оця ж менша була в городі, і шо на

Скельку тікали, а ми я знаю, шо тьотя Манька прибігли й кажуть: "Карпо, ховайся, уже дєркотять, вода біжить ото отут". Я і сестра були тутички, а той, мама і оце ж старшої сестри оцей племеник, там у плавні, і там наші були.

Забрали ж той, а ми поїдем на степ, якраз хотіли сояхи різать. Прямо по гарбі пулі летять, і назад. Там красні оце через Дніпро, а тут нємці. А там мама ж ходять із Анютою, і з сестрою старшою, і оце її дитина, на руках носять, і коровам за хвости ж. Шо красні тоже ж брали, й худобу різали й уганяли. Аякже ж, їсти ж надо солдатам шо, а там же ж корови, та шоб хоч дойного скота не взяли, не бросали за тим. Пережили не дай Бог, нашо так його... І тоді ото плавню затопили.

...Потопилося ж хтозна скіки там, і нас тоді оце ж сюди, через Дніпро... І бувало, шо люди й у кручі ото...

Спасалися, люди ж знають же, і сільсовєт слав моторні лодки з поронами, і грузили й сюда перекидали. А тєчєніє сильне було, а як же ж, конєшно, шо було тєчєніє. Ну там може де й вал [хвиля], у нас не було. Ну колхоз перевозив сюда на цю сторону. На порони ж гонили і худобу, і все. Як оце стали й скорій же ж худобу усі, як колгоспну, так і ту, шо спасали. Як вода стала тільки прибувати.

Ну тут оце ж по низу оце ж і зробили, це ж було сукупні, оце де очерети, це ж були городи в людей. А тепер оце тут рогоза наросла, і шо хочеш, все.

Вода прибувала, ну не так же ж раптово, а об'явили ж, об'явили, шо началася война. Напрімер і пісню співали: "22 июня ровно в чотири часа, Киев бомбили, нам объявили, шо началася война".

Я кажу шо, зірвали того, шо об'явили ж ото война, моста як зірвали, об'явили ж, видно, нишком, шо колгоспи стали ж своє тоже вигонить. Тож вони молодняк усей, тут тільки дойні корови були, а молодняк же всей у плавні пасся. І сіна ж виділяли з ланки там по два, по три чоловіка із усіх бригад. І косарки косили, сіна клали, заготовляли ж, як люди так і в колгоспі сіно й усе. Моторками все ж грузили, а то зімувало скотина там у плавні прямо. Молодняк так називався...

Війна почалася, – об'явили по радіо, скрізь кричать. Ну а ми ж тутечки, ми в дяді були. В дяді жили і в тьоті Мані. Я ж вам казала, шо якраз нас застало й батько тут був, тіки мама в плавнях. Папаша тут був. Ну шо ми могли думать, хтозна-шо могли думать. Нічого не думали. Кажуть: "Карпо, ховайся, шоб же ж німці не забрали", хто там його забрав.

Та в 41-му в нас война началася, ну до Запорожжя з, у Біленьку не прийшли в 41-м. Прийшли? Та ви шо! Да, на Спаса [пригадує]! Правду ви кажете, на Спаса ввійшли! Це ж Спас у нас 19-го августа. А тьотя

Манька прибігли, правильно, шо ми ще були тут, у дяді... Ну давай мужиків отаких, які дома, забирали, і на роботи гнали усіх чисто.

Як німці зайшли, красні по ту сторону Дніпра, одступали, тут не було.

А поліцаї, я вже вам не скажу. Казали тут у нас і Мазепа був.., Казека якийся був поліцаєм. Ми такого, шо рідні, як оце ваша дочечка за плечима, так ми з дядьою чи за тьотьою не виходили, шоб нас і не бачив ніхто. Всяко ж балакали, знаєте шо.

А нємці тут були, а тут начали оце ж мужиків забирать... Дядю – були на шахті аж на Донбасі. На шахті робили.

А тоді вже ж оце в сєльсовєт визивали. До мами в плавні я й не приїзжяла, а сестра отож там сама старша була і цей малий же 41-го году, що рождений племінник, а нас начали ж оце откуплять, шоб одбирать в Германію, значить. Ну шо ж, гнать у Германію. А вже була й оця сестра, шо в городі незамужня, а в цієї чоловік, – забрали на фронт за три місяці раньше. Оце Володя кажу, із того.

А тоді ото нас у Германію брали, забрали, і я була в Германії. А в 42-м він оце ж начав брать. Я за другим набором...

Були тут бої, були. В мене сестру оце, дяді мого рідного дочку, четирнадцать год, убили, вони із братом двоюрідним... Ну нас уже тут не було. Як отступали нємци, я вже в Германії була.

Зразу нас в Хортицю везли... Везли на бричках, те шо в чемодан поставили чи там, я знаю, у мене з фанерки був... А ми йшли пішки. Трошки на бричку сядеш, бричками везли, ото таке. В Хортиці грузили на вагони на робочі і везли, охороняли. Вагони набивали повно і забито, і везли нас. Приїхали туди – в баню. І зо мною була двоюрідна сестра, а в неї мама вмерла ще в 36-м годі, мамина сестра, і мама ж ото просили: “Шоб тіки не бросали ви, дітки, одно одного.” І та сестра моя маненька, я була, ну мене то 1,63, а така упитана, здорова, міні... мене надо таких на заводи брать, шоб було робить шо, я ж вам кажу, шо кидала із ями гільзи, снаряди. А сестру на кухню брали, таких маненьких-маненьких, і їх п’ять. Три рази німка підходе і до неї. А вона каже, шо берітє, це моя та, і не взяли. А то білянських наших брали дівчаток тоже. Картоплю там чистили вони на кухні.

А тоді ото поселили в дерев’яні бараки, настроєно було, по 16 чоловік у хаті. У бараці – двохетажні койки, більші спали на низу, а менші на верху. Клопів страх! Отут Раю, оце Паночишині де живуть, він як у прийми оцей Паночишин пристав, він построїв хату, а жив із їхніми тими, це Хвилоненки. Вона наверху була Рая, вона худесенька як скілєтик, манесенька була! У неї бєдної отут кров, отут кров, – ото

свєт горить, не тушиться, клопи отак їй падають, кусали. Клопів ото скіки було.

Були ми під током, під такою проволокою, мужчин коло нас не було. Самі ми женщіни. Тільки коли ми приїхали, так із Полтави були сім'ями. І свекруха, й свекор, і дітки на руках, сім'ями були. Був з Ленінграда дєдушка й бабушка, дев'ятсот другий вийшли інженерчики по Совєтскому Союзу. Дуже вони божественно, ми ходили в бункера молилися, у бункері там оце у тому були ото з нами. Всяко. А бить били тоже, як які.

Усі ми були таброванї. Ми, например, нам отдєльно в лагері привозили, де той там його варили, не знаю. Французи нисили "Кл","Кл" як наше, і тоді "си", як той, як печатане, поляки – "ПЛ", ті, бєльгійці тоже якось ділились на дві, на "флами" і "валони", бєльгійці всі чисто де воєннополєнні, всі чисто були клейметі. Ми "ОСТ" носили, "ОСТ." Німці не розділяли українців, росіян, нє-нє, усі "русь швайн", ото.

На шістьох ото давали нам одну хлібинку, оце як тепер чорненькі оці. Ділились ми на пайки, одвертаємося, ага сьогодні ділим, хто там дві горбушки, а то ж і міряєш – одна. А тоді одвертаємося, а хто-то там каже: "Кому? – Міні. Кому?– Катерині. Кому? – Насті. Кому? – Груні", – оце оці пайки попали, розділилися. Два рази нам давали їсти.

Завод – тіки ворота открить і дорогу перейти. Удень як робим, а в неділю раз, і оцей хліб раз їсти, лежимо, думаєм, заглядаєм, шоб не видно, – вже німа нікого коло кухні. Побігли, три картошини у мундєрах дали. Думаєш, не буду їсти, а хліб же ж, та пока дойшов і ото шпінаду того, його ніхто не їв, а хоч із гірчицей, ото картошину вмочить, нєчіщену нічого, так. Пока до бараку дійшов до своєї комнати, з'їв, а хліб положеш, думаєш утром шо вже то, то. Бувало таке, шо бувала в нас Нюся Орлиха, на нашій улиці тоже, невеличка, а така, їстівна. Ми з Райкою, оце шо я казала, Паночишиною, усігда на утро оставляли. А вона ото напозичається пайок і п'ять днів не раз не їсть тоді хліба. Хочеться хоч раз наїстися хліба, більше ми ні про шо не думали.

Я з нємкою робила, вона на станку, а я витягала два метри такою кочергою, гільзи, снаряди на воєннім заводі, у вагонєтку клали. А ці дітки в столовій робили, як то столова шо, і там же ж кого тіки не було: і бельгійці, і французи, і такі вони французи, як то діляться, і балони, шо ті там їдять із тими, питаються, і поляки – "ПР" на защитних тих воєннопленних. Ми, например, "ОСТ" носили. "ОСТ", голуба та, як де два рази нас до Ельби водив мастєр, кривенький нємець, а нас троє, сукін син... Оце точно отак через дороги дерев'яні наші 16 бараків, і тіки дорогу перейти, із заводом рівно, вроді він віка строївся. І ото колюча, як у тюрмі, проволока, під током усе. І вели проз нас був констабор,

лагєрь. Ті в полосатих, оце тих, і як ведуть, а наш барак отак, до вікна, і ото кричить: “Фенцер цу махен”. Ми взнали нашу, я лічно з нею ходила в школу, Марусьою Важнечихою, вона тоді як прийшла і німецьку мову викладала, із Германії. А за шо вона була у концтаборі, не знаю я, не буду... А ми взнали, ото кричать “Фенцер цу махен”, шо вікна закрийте, не нада дивиться. Їх по чотири чоловіка тоже, так як і нас, а тіки полосата та. І ми біз собак. Нас мастєр кричить. Німєць буде: “Авштейн” – “Вставайте”. А мастєр приходе, кричить: “Гюсет зе” – це наш цех називається – Фюнфунд зехтсен”. Припомню я, хтозна як із того, шо кричить, 56 чоловік просчитав, шо скіки там сказав, шо “кранк” – хвора там, яка то, шо в больницю попала, чи шо... І ото через дорогу перевели. І зразу пантохлями ноги порізали собі ми, не вмієм ходить отож у тих пантохлях, дерев’яшках, і ото й співали: “Сонце сходе і заходе, а в моєй тюрмє темно, стєрєгітє как хотітє, дньом і ноччу часовіє стєрєжуть моє окно”. Так і нас, і ще й за проволкою.

Я кажу, шо я за свої, було, плачу, і вона плаче, нємка, і чулки приносе, і поділиться всігда своєю... Оце два кусочки тоже в неї одрізано, ну всігда помазано як вижарками, переділиться, всігда давала. Гріх казать, шо оце ж лучшого... А боялася вона, шо, каже, і чоловік сидить. Узяла б коли й додому, там би може б вона чи з мастєром договар.., так всякі і в нас люди, всякі і в Германії, знаєте. А так хароша женщіна була. І її конєшно давно немає.

Нємка була хароша, казала, шо чоловік у неї поляк, а два сини на фронті. Вона все: “Катерина, останеся?” Та Господь! Така хароша женщіна, но була вона може вже й п’ятдесят... чи більше. Два зуби тирчало, шо казала чоловік у тюрмі, каже: “Майне ман зо”, як забрали, а сини на фронті, а вона робила. Не було нємців нікого, шоб такі. Дід на двох стулях стоїть, страшне шо, тряпки видавав мить оце, витирать станки. А через шо, шо вошей тіки не було, милом гнався завод і ми у відрах усе стірали. Ото води наберем і все собі стірали. І там не то, шо там чи із нержавейки, вода гаряча, із простого, но вода біжить, і холодна й гаряча. Дерев’яні бараки, водили у баню раз у неділю, а то там обмивайся.

Тікали до бауера, вже як оце під осінь, ідем же по дванадцять часов робим. Сестра моя не йшла й раз, а я старша, я ходила до баура. Хароший баур. До села доходим, просимось, то картошку копали. Як робиш було, всігда дає скіки донесеш. Ну хароший поліцай стоїть, а вони ж усе на карточки получали, – дасть усе пронести, а хужіший, – трохи одбере, шо і я ж на карточках, трохи собі оставим. Всяко було.

То просилися, шоб хоч картоплю чистить. В два часа ночі встаєш, а нас знаєте скіки, та пльотками отбивали. Отбивають, шо всім хочеться

піти на роботу шоб взяли, шоб неділю не голодувать. Чи до баура, чи на кухню кого беруть, там, кого чистить, кого грузить, кого шо. І ото так і жили. У неділю ми не робили.

Два дні я получала посилки і оце Рая, оце шо кажу Паночишина, я один день дев'ятнадцять по 250 грам, пшонце там і отакий кусочок сальця. Мамо кажуть, шо по п'ять посилочок приймали. "Поїду ж ото в Хортицю, просю, люди йдуть, просю, шоб здали". Більше ж не приймають як ото, а шо вдруг зайде туди, шо дають, хто там. То два дня, я знаю, один день я дев'ятнадцять посилочок получила по 250 грамов. Одне пшонце й ото кусочок сала там у пшонці. Мама ото кажуть, шо: "Я й простині, дітки, попорола", – ну не було уже чим шоб... а надо ж посилать та обшить же. І ото по 250 грам присилали.

А то мама кажуть, шо, дітки, ми більше слали. Казали, шо і в коробочкє й медку слали. Коробочка, а його ж надо все пообшивать таке. То так прожили. Бодай не були і десяте і сто п'яте покоління, шоб не знало такого Аду, як там, де ми ото у тій Германії. Тоже. І тут було харашо всього, ну якось, шо дома, шо хоч єдой не страдали. А там їли все. Не бачила я і тепер не бачу ні брукви, ні кольраби, ні оцієї синьої капусти, а сядем їсти, оце її принесуть, і два отих-о хробака викинеш і той, як же її можна їсти. Синю оту капусту ізварену, да, синю. Варять брукву, кольрабу. Ото нам таке варили.

А як уже стали під той, шо чувствувать не так, бомбить стали той город Магдебург. То вони такі розтєряні, ці нємці. А то ж у нас і проходна отдєльно. Другий раз ідеш, уже живцем убито, хто шо вкрав, хлопчика бачиш, чи там парня, шо там вор. А в мене, в Дубинихи в Шури, така шаля, і я велика ж ото була, важко робить, стали ноги пухнуть. І нємка давай просить, і лазила-лазила, шоб я хоч котли мила на кухні. А повара були французи. Ну й стали їсти там лучче давать. І ото бомбить, а воно ж під землею так, і кухня, і лучше готовили, і все везуть туди, і вже нам і конхвети попадає, шо возьмеш із того. І ми мили. І тоді вже лучше, й ковбаси бачиш, а миєш, такі своєму узяв кусочок, а воно ж у салахфанові ото і з сими приправами. Виніс, вроді в тряпку та воду виливаєш, тряпкою придавив. Всяко було...

Як ночна, я не той, ні в уборній минутку, вони отож тіки як в уборну – б'ють, тоже шоб не сидів. А цей же ж чи шеф, чи хто воно, пролітає, отож тільки [нерозбірливо], рукою махає до тих із семи, у тіх халатах.

А як оце тривога, шо там вони такі суєтливі: "Во іст майне тайша, во іст майне фляша" – шоб і бутилку ту взять, і сумку взять, і біжиж, той, через їхні ворота. То оце, бувало, я шальою так обіпнуся, знаю шо із дому. Шалі, шо наші оті здорові, та мама кажуть, може вкриєся, да-

вали, обіпнися. Тоє це ж кілограмові ці оці такі як і тепер і макаронів, шо і міні буде, а вже принесеш. І ми утрьох: оце сестра, я, ще сусідка, тепер вона через п'ять хат живе, ми на тому і харчувалися, уже луче нам було.

Там отпуск давали, я їздила й до брата в Дрезден. Нас же ж по всім світі було. У Дрезден до брата їздила провідать.

Всяко, де на заводах є, вольно ходили. Ось кума моя, 26-й год, в Радиберзі були вони, на воєннім заводі, так тоже їх ніде не випускали, й хотіли ж їх усіх чисто спалить в лісу, і воєннопленних і всіх. Як казали, шо оце ось скіки йому нанесли всього, скіки барахла з вагонів. На руках несли, і з того спас він всіх чисто. А то ж думали спалить, шо як завод, як одступали і спалить. І мені моя нємка каже шо: "Іди". І я зразу рано приїхала. І зразу мене на ферму, я учот вела і восім коров руками доїла тут у колхозі у нас. Пока приїхав мій хазяїн із армії.

І як стали під в нас, лічно руські, пацан 26-го году, на білім коні. "Хто в бункері, вилазьте" – каже. А нас поліцаї перевели через мости і кричить: "Воакуг зейн" – "Куда очі бачуть, туди і йдіть". А через мости, через Ельбу перевели. Ельба сама, нас два рази водили, не широка, а бистра-бистра. Обложена. Міні думається, шо яка вона не бистра, я б її зразу так переплила, як тоді ото із того... а через моста. І наша білянська тут єсть, і в газеті за неї писали, Варя її звать. А він був, батько француз, а мати була українка, багато балакав він по-українські і каже: "Вєра... Варя, американо смотрєть, цивіліс, стрелять ніхт." І я кажу, шо Марсель приглашає Варю, нємкі своїй, ну шо знаю по тому, шо якби в бауера, то навчилася би швидше, як ми живемо, а нємка ж тоже приміняється до мене. Так каже нємка мені, шо: "Катаріна, нє, не нада в другую страну", шо там шоб... А як переводитимуть, ідіть, і сказала, шо, шо то нас освобонили руські.

І нас у Радеберг тоді звозили там, і проходили ми дезінфекцію, провєрку всю і по 12 тисяч отправляли в день. Все провіряли, ну од нутрєнності, од голови, і стригли, всякі ж і були, і ті... Єсть же ж їхали із дітьми, і всяко поводили себе. Є шо в баурів тіх, то ті ходили ж вольно, тоже, із того... ну і оце Варя поїхала... у Франції вона. Не разу тут не була, а сестра її із Запорожжя їздила до неї. Да. Брала в мене фотографію. Каже: "Знаєш ти цю?" – "Знаю, знаю", хоч і скіки. Ну вже, каже, забулася, "брюки" знає, а "штани" не знає шо це таке. По-французькі. В неї одна дочка, чоловік уже тоже вмер. І в нас на нашій вулиці, ото дом туди, за оцю ж Катерину Василівну, тіки туди на городи, як вроді із сарая, за голандцем, із голандцем поїхала.

А в сорок... я в 45-м приїхала, а в 46-м ми ото в іюні, дев'ятого іюня розписались. І тоді так і жили. Харошого, синок, нема нічого, я кажу,

одна ото доброта, шо жили, трудились із хазяїном харашо. А так, якби не зазнав ніхто отих войнів і голодів, і холодів... А тепер почитаєш Ієгових, я то не в яку вєру, я кажу : "Мене хрестили в православній, і я й помру так". Ото приходять хоч оці о, а беру, читаю їхні, шо описують – і Австрія. Люблю я й досі читать, і дєток тих рисують, і шо і дома продають, і як знущаються над ними...

Уже не буду, бо згадала все, таку тугу. Коли прийдете, може ще й згадаю шо [запис переривається].

Мій хазяїн, оце ми встрічались, він сім років служив оце.

А вже ми після войни женились. Все шо поприкопували, воно все погнило. Мене, например, мама на возик положили чотири подушки, а ми на Портмашеві п'ять кілометрів от села, батьки там жили. Ми розписалися, вони до цегельні помогли тягти мені і шо було дали даже, а то все погнило. Рушничок махровий давали такий, і той був уже із дирочками. Ні одного одіяльця не було. А хазяїн прийшов із армії, підніме гімнастьорку, немає, як кажуть, голий той. Ну продали, барахличко було, за 650 – я продала костюмчик свій, купила доярка, і красний платок красивий такий, цвітний за 250. Купили хазяїну такий бушлат з шинелі, ну як і воєнний, а тіки коротший, і за 250 собі одіяльце, казали американські, як оце байкові сейчас, шо були по 7 рублів, а тоді ото так купили. І все з ноля. Жили на квартирі, хоч і на квартирі, зразу коровку купили. І так усе вдвох наживали, і жили, не гризлися, бо гризня нічого не дає, не розгулювали, а все до кучки збирали і все необходіме вроді для нас було. І на будень хвате його, на мій вік його хвате усього, і барахла, і всього, нічого, я ще нічого не купляла, придбано єсть усе.

І на коровах же їздили возиками, спрягалися. Оце ж моя ланка все були, аж відсіля до того, й Паначишина Маруся у моїй. І ото коровами. Корови як, ну вже так і поносять, і воли, скирдували волами. І тоже ми ж раньше тими, лобогрійками ж косили і вручну в'язали. І тоді копи ставили, полукіпки. А вже як скирдуєм, ото палки підкладаєм, – тридцять снопів удвох несем. І в стоги. А тоді стоги ж оце, – до стога підтягають, або чи там волами, як іще не далеко, підвозять, шоб не перетягать там молотарку. На "МК-1100" на ніч. День на городі робим, а на ніч, шоб уже як молотьба, на молотьбу, молотимо. І оце вам... Сьогодні полки, на полки кидаєш. Завтра, например, у барабан – даю, а хто-то снопи ріже, а послізавтра зерно носить, отако. Мінялися з-під молотарки. Все вручну робили...

Після війни було всього. 47-й рік... Хазяїн мій був в Запорожжі на судоремонтному заводі, на крані робив, отут на березі. Ми по Глісєрній жили. Тіки я робила ж у колхозі, а на зіму там до нього. То шо ж у нас була 135 рублів – третя частина чи четверта хлібинки. То хазяїн, було

оце, як прийде ліс чи шо, – розгружують. Ага, підняв краном, одбилося, і це він міні колодок отаких ото ж напиляє, наколе, і я два рази однесу на базарь. Ви ж Запорожжє харашо знаєте. Оце отут, у Дубовій рощі дровцями торгували, а воно ж не далеко. Ми по Глісєрній, однокомнатна квартира в нас отуто оце, якраз як трамваї ходять. Я два рази досвіта однесу того, та куплю половинку ще хлібини. Хазяїн, наприклад, грузе та оце ж розгружує ліс, заробляє тоже гроші й тоже там дають, і такі ліпеники купили. Ліпили та шо давали, це він було на голові, в картузі принесе. Покладе, принесе із того. Ходила аж із города пішки через Розумовку ото, із Южного опускаємось і в Біленьку сюди на базарь, через Дніпро. Через Розумовку, а вилазим там на Южній ото, тоді їдеш, і прийдеш там шо і в наших, і в мами, як коровка, то і вони молока. І зімою, й по молоко... Голодувать ми не голодували. І він хоч раз у місяць їхав оце до цієї сестри, шо в Шевченко жила, за Харьковом. І та було оце, хоч рубашка нова женська, зашила то муки, то. Ну не голодували, я за себе скажу, ми не голодували лічно.

А до нас раз капітан парахода пере... той, ножечкі отакі як колода, пухлі, і через той. Я Феді кажу: “Федя, отдай, дєтка, давай усе на світі. Не дай Бог він у нас умре. Нам же ж надо ховать, а де ж то грошей брать”. І капітани були пухлі в 47-м році. І тоже оце осьо навпротів навскоси Кари тепер живуть, а тоді була Максименко, тітка Ольга. І в неї троє дітей. І везла наша завєдующа дєтского саду здавать у дєтдом, шоб дітей хоть спасти. 47-й год тяжолий був. А я кажу за себе, благодаря шо ото такий був хазяїн, шо він і за ніч тіки триста рублів там заробе і я два рази дровець одвезу, однесу по лантуху чи там півлантуха, скіки донесу і спереді сумку, і продам тих дров. Перебивались, хто як міг тоже. Ото 47-й год. А тоді 53-й такий тоже. Ну там і макарони ото ящиками брали людям, хазяїн де оце ліс валяли...

Замужем була ж уже ж я тоже, ланковою працювала. Нас перебрашували, то фермерська, то на степ. І оце на степу такий у нас подсолнух [по двадцять п’ять центнер]. Отут у нас награждав сам Горький, я можу вам ось і книжечку винести орденоносну. В Запорожжє приїзжяв і награждав. Три чоловіка нас було, ланковим дали по ордену, а то, мабуть, два ще чоловіка орден, як, не орден Леніна, а орден Слави, чи як ті менші? “Красного знамені”. Ну льгот ніяких, хотя би там десятку у пєнсію считали. Ні тоді, ні тепер. А в книжечке пишеться, шо звільняються од усього! Не було ні тоді, ні тепер.

Конєшно, шо тоді ж велика в нас ферма, колхоз був передовий наш. Багато скотини держали. Удобряли землі. І посіяли, як кажуть, божий дар, дощі були, ми пропололи вручну харашо, два рази. І ото такі врожаї получились.

У ланкі було по п'ятнадцать, по тринадцять чоловік, смотря як. І в моїй було так. П'ятнадцять чоловік у ланкє. Були й молодші, були й старухи. Ну молодші ми, например, далеко ж ходить, тоді ще не возили так як тих. А старіші тут, де поближе шо роботу робили. А старалися писать усе умісті. Я, например, ми може із моєю кумою були і герої соцпраці, но в третьої тієї, – вони не пропололи, і перший раз не докінчили. А ми ж тоже їм не помагали. Були врожаї, а все умісті косили, а так як реалізатори ж, шо по бункерам як брали, шо возили в Заготзерно по яким скіки шо... А та ланка хужа.

Ліза Павловна, 15-го году була, вже вмерла вона, тоже була ланковою. На нашім краю вона була в невістках, аж із Каховки. Він її чи з армії, відкілясь привіз, ту женщіну. І жила тутички. А ми оце із кумою, кума 26-го, я 21-го. Із моєї ще лічно ланки Василенко Килина Михайловна получила орден оце ж слави, та як вона хотіла перед тим, перед Горьким, шо [слу-слу-слу], ну знаєте, які ж ці колхозники, хотіла як поблагадарить, і ото нас у тому. Осьо онука, вже оце в неї хлопчик у дев'ятому, було ж приїде до сестри оце старшої: "Бабушка Аня, а з бабушкой Катєй у Хортиці, у Дом культури як уходить, портрет висить".

А тут оце, як на збори було шо підеш, тіки побачили – уже счітають призідія, вже той. Пользувалась харошим авторитетом...

Збори в колхозі і до війни собирали. Например, поквартально збори, перед врожайом, послє врожаю, а тоді отчотний. Три раза. Отчотний год – отчітуєтся прєдсєдатєль колхоза, прєдсєдатєль ревізійної комісії, як було ж оце раньше. І розказують, по скіки там центнер дав подсолнух, по скіки кукурудза, по скіки овес, по скіки ячмінь центнерів із гектара, як управилися із врожаями... Всігда були собранія. І шо баштан дав, шо сад дав, шо огород дав – усе. Це всігда звітували, як на зборах отчітуються. І бригадір там городньої бригади, і садової бригади, і префермерської, як по молоку – все чисто було, поквартально. Ну конєшно там, виступають, шо той, там шото не так, шо впустили, там. Як самі ви знаєте. Якшо було в нас – той на того там шо скаже, ну а большинство... Таких не було суперечок.

Робили і діти [для колхозу]. Школа всігда помагала убирать, раньше було оце і дев'ятикласники як і кукурудзу. Кукурудзу ж тоже зімою уручну ламали, це ж тепер вже комбайни шо стали, а то усе робили ж руками. І зімою можем і у январь, і у фєвраль ламать із снігу кукурудзу, шо і миші вже приточили... все руками робили.

В Біленці у нас і цеглу робили, і колхоз-мільйонер був, а тепер не осталось ніде нічого. Все розікрали. Ми робили, ми робили... за 300 грам хліба кидали магістралі вручну. Вручну! Магістралі, шо вода тече. То були такі трактори, шо риють ото ті, а то вручну кидали. І рис

у нас був, і валіки на рис кидали вручну. Рис же ж тоже росте, шоб чеки були, води наливається повно. І рис тут у нас був. Усе робили, робили, як воли, а заробили...

Це при кому ж – при Сталіну. Усе ж, усе ж налоги, облігації та і на деревину налоги, на курку налоги, і на двір. Чи в тебе є корова, чи нема – а 40 кілограм м'яса дай. Нема – гроші оддавай. Немає м'яса, плати шо в, вивозю государство. А облігації, та ше як дітей немає. Двері вибивають, по шість раз за ніч будять. От не виконуєм план по облігаціям. Пишіться і всьо, і ще пишіть, пишіть і все пишіть. Усі нікада і я ніколи, на той...

Готували плавні знищити. Ну, навєрно ж государство готувало, а цім же ж робочім наказ давало, мій хазяїн був там елєктромеханік. І тут допиляли, а тоді туди на низ десь він їздив ще, хазяїн.

Це вирубували зразу отут, біля Біленького, в плавнях, а потім де ж їм прикажуть, там і випилювали, пиляли, валяли всю підряд плавню, до кого вони, чи до Каховки, чи я не скажу куда вони.

З плавнів тоді виселяли людей. І моїх же ж виселили, і нікого вже не було, вже тоді пиляли ото плавні. Ото они он пиляють плавні [на фото]. Оце ж пиляли ліс. Бачите, стоять осьо ці ж пили... "Дружби" ж ці, і пиляють ліс. Оце ось мій хазяїн стоїть крайній справа [показує фото]... А то тутечки і його брат ось стоїть, Мишко, осьо третій справа. І ото вони пиляли. Все, все, все ж випилювали. А куди вивозили, десь же ж продавали та наживалися. Ну ці ж, ці пиляли, валяли, а робочі чистили, а начальство клало, і кому там продавало чи...

Пиляли оце в плавнях, ну я вам не скажу ж, чи года два чи... Оце в 53-м году кончили і він пішов. Іще тут Максим, Максим ось із моїм хазяїном. Максим Іванович, на, мабуть, 61-й номер, живий, на нашій улиці живе. От він тоже з моїм хазяїном пиляли до послєднєго в плавнях, да. Аж тоді, в 53-м году пішов у колхоз.

А хати, шо там були, ну і осьо отут оце в Біленьці ж багато позатопляло, то оце ж і в нас тут позатопляли. Дали отам, построїлися багато, оце я кажу шо Білий, оцей репресований дядько, так жінці вже давали на тому аж де базар сейчас, де заправочна, там построїлися. Моїм оце ж батькам, шо з плавнів, на Верхній улиці, сестра там сама менша живе моя 28-го году із зятьом. І папаша, і мама з нею жили, доживали вже того віку. І в Біленці ж оце ж багато давали тоді, нарізали план і строїлися, й помагало трохи і государство. А хати хто розібрав шо, знаєте, як розібрало, як верх, може яку крокву із того, а шо ж ви розберете. На топливо з лісу, раньше ж тоже такі хати були. Верх там може, бо і курілки, оце ж я кажу. Та багато отут хат і ото всі ото Верхня там улиця і

оце отуто, де той, – це все пересельонні оце, як Дніпрогес, і отож потопило людям, і дали, шоб вони строїлись.

І плавні затопили повністю. Оце де рибколхоз, і тут же були хати, скрізь були постройки. А воно ж потопило, людям подавали плани. Та жаліють же ж [за плавнями], ну чи скотина цілий вік, а тож таки все воно паслося. Отаке багатство було, і пчоли вивозили. Та там же ж бджолярні були і колгоспні були, і у мого хазяїна. Вивозили, пока плавня ж була, у плавню вивозили, на залізняк. Там же ж луги, трави всякі, залізняки, шелюг як рано, верба. Це ж рано шелюг і верба ж дуже рано цвіте, і які ж меда були! Це ж тепер большинство із сахарю наколотять і називають, шо майський мед. Були липи у плавнях, були всякі цвіти. Я сама продала десять уліків своєй сестрі двоюрідній, як умер хазяїн. Дерев'яні, сам хазяїн дєлав. Сестра двоюрідна, матері наші рідні були, думаю, та може ж тоже і міні коли бутильок який меду дасть, знаєте...

[Згодом] появилися тєлєвізори, перший був у нас телевізор "Верховина", великий, тоді обратно хазяїн хотів великий купить, цвітний, а не було тут тєлємастєрів, аж у Хортицю возить, – не схотів, купив... А найперві було, оце на селі отут, на кварталі на нашім, у Земляних, ото аж там де Клавка, і в нас. До нас ходило по 22 чоловіка, і під половики ото понассовують і насіння під коврові дорожки отам у залі, і на відрах сиділи... І шо не було, ми із своїм хазяїном, хоть стиралка, так тіки появились, так первий, перві. Тоді він купив "Крим 217". А тепер ото "Крим 217" і, мов, і діти, та не нравиться воно, там стабілізатори, та все... А тепер оце купила я цвітний. Невеликий, а ото цвітний, купили. Ім то хочеться, шоб бабушка... Якби ж отдали, я ж не кажу шо багато, хоч ті гроші. Оце первий раз я 50 гривнів получила за своє добре і інші, ночував зять та зайняв очередь 50 гривнів получила, а таки 7 тисяч на книжкі, шо у мене було. Якби отдали мені ті гроші, і пожалуста я б до пєнсії добавляла. А січас 250 гривнів, як можна жить, – 250 гривнів тона угля, а надо його саме менше дві з половиною купить. Отака нам старість прийшла, і цим одиноким. Но я не гнівлю Бога. Племеники міні оце два года, і на угля, я їм помагала все врем'я, як вони в городі, й молодші по п'ять мішків і того, і картоплі брали, образи свиней каждий год держала. Оце непосильно, тепер на птицю перейшла, ото кури то були, качки по 60 штук, а тепер кури... То давали оце два годи вони і на уголь, хлопці помогали і цей от, оце привезли і шпали зложені, зложили, то вони й за шпали 150 оддали. Вони бачуть, шо немає, а тітка нічим не криється, і помагають тоже і міні не плохо. Ну і я ім і завістила все чисто, шо в мене єсть, так я живу...

В мене тепер оце ж тоже зоб перерізаний, все так, тепер і вже ж восімсят первий год. Уже це 21-го – восімсят з половиною років було, іюня числа. А ще сама так поманеньку все роблю. Помагають, я не кажу шо не помагають, племенники. Оце ж тоже кажу там шо то. Бачите, яка жизня, чєтирє були рубля – плита купить. П'ятдесят, сорок п'ять год стажу, а тільки шо ж трудодні. Орденоноска, була на тому, у Москві на виставкі, ланковою. Було, приїзжають журналісти – "Де наша красавиця?" Я вже замужем була, по 102 пісьма у день получала. Із армії ото слали, все ж думали шо із тим. А пєнсію оце тіки півгоду чи чєтирє – восімсят шість гривнів. Бо в колгоспі ж тоді нам до 65-го году грошей не платили. А шо-шо, стажу багато.

І тоді писали, за ті ордена, шо нічого не було. Як ходили, стукали, і сама, і сама ж я ходила шо по займам, та по тому, знаєте як, ви ще не застали. Тоже шо тепер, шо тоді: і молока носили здавали, і м'яса 40 кілограм платили, і яйця платили, і дерев'я вирубували, бо налажували й на деревину, на все! Усе чисто платили, і теперечки так – не докупиться нічого ніде, аби прожить. Хіба це можна сійчас, три рублі кіло сахарю, жить на світі? Сємсят дев'ять копійок було. Шо ти за восімсят шість тих гривнів купиш? Так це ж усе, усе шо найдешевше береш. Нема оце мого хазяїна от 75-го году, я ніде нічого в світі не добавила, шоб шо добавить із того, сам. Правда, шо один холодільнік там ото здоровий, у спальні тут маненькій, купляла, так тєлєвізор оце цвітненький купила...

* * *

Мати дуже жалібні співала пісні, шо вона два ж годи, переїхали ж ото із Тарасівки, забрали сюди ж до батька. А у батька вже оцей дядьо був жонатий, а дєдушки уже не було, умер дід, сама бабуся. Мама каже, соломою топить, ті груби чогось хати мокрі на тому. Так вона найдужче пісню співала: "Усі гори зеленіють, тілько одна гора чорна, тілько одна гора чорна" [співає]:

Усі гори зеленіють, тілько одна гора чорна,
Тілько одна гора чорна, де сіяла бідна вдова.
Ой, братіку-сокілочку, прийми мене на зімочку,
Буду, брате, догоджати, діток з хати виганяти.
Сестро моя, перепілко, а у тебе діток скілько?
Раз – четверо, раз – п'ятеро, усіх буде дев'ятеро.
Поки дядько пообідав, а син батька вже одвідав.
Вставай, тату, вставай з гробу, тяжко жити коло роду.

Вставай, тату, вставай з ями, важко, тату, одній мамі.

То моя мати всі такі жалібні пісні співала. Було вони кажуть шо, як їхали, так оцю Надю два рази з гарби губили, з Тарасівки оце, падала. А баба Защіха, ну, може ж, тоді така вже була як я, як маненька ж я народилась, а вона каже: "Та накрий її подушечкою". А мама кажуть до мене: "Шо старе, шо мале. Шо ж воно каже, як же ж це накрить?", "Яка ще у мене дочечка виросла із того". Оце ж на Надьку то. То мамі прийшлося ж горювать конєшно шо із нами. Ну а вони неплохо із батьком прожили. І він нас привіз, і дев'ятеро тих... овець у його було, і рибак, неплохо. Роботи то було мамі багато ж. А вони були як тіки шо – так і нам і кажуть: "Як, дітки, не той, шо він, батько, й харашо. А в його ні тоді голова не боліла, ні живіт, і тепер ні голова. Чи я скажу, шо в Катерини нема, чи в Насті немає шо. А все, – кажуть, – мені". А вони оте туди рибу вивозять, відтіль соль везуть, мама шо там заказують, а той же перевезли. І так само із батьком, роботи багато було. То вона зазнала труднощів, і тоже були п'ять років, той, паралізовані, сліпі. Де ми їх не возили, достатки були, й ми неплохо, і ця сама менша сестра, шо вони з нею жили. Сказали шо нічо не поможе.

Оце ж ті пісні, я найдужче любила свойого батька. Папаша цей нерідний, було як тіки шо наші, так і начинають, бо він був у пліну в 905-м годі. Так вони оце як яка гульня, так ото й тіки й начинають:

Ой умру я, умру я, похоронять мєня,
а родниє не взнают, де могила моя.
І ніхто не заплачєть, і ніхто не прійдет,
только ранньой вєсною соловей запоєт.

То батько було цю співають, а мама було всігда співає [співає виразно, виводить]:

На городі конопельки, верхи зеленіють,
мене ж милий покидає, вороги радіють.
Не радійте, воріженьки, бо це так не буде,
мене ж милий знов полюбе і все ж добре буде.

На горі кладка, під горою хатка.
Не цурайся, козаченько, рідненького батька.
Як батька покинеш, то і сам загинеш,
річенькою бестренькою за Дунай полинеш.

Я дуже багато, шо й мама, шо й папа... Старинні пісні. Було шо, найбільше... Сєйчас я ось вам скажу, це мій дядько Федір, було, каже мені: “Не надо нікого, аби Катерина, аби Катька”. Ось я січас вам [співає, виводить]:

Не щебече соловейко на зорі раненько.
Не щебече, малюсенький, під вікном близенько.
Не щебече соловейко під вікном блезенько.
Твоя пісня дуже гарна, гарно ти співаєш,
Не ти щасливий уродився, бо гніздечко маєш.
Ти щасливий уродився і гніздечко маєш.

[Співає нової пісні]:
І де війна взялася, настав любві кінець.
Дівчина піддалася, як січовий стрілець.
Три годи проминуло, кохання все заснуло,
А соловейко на калині все тьох-тьох-тьох.

Хороша це тоже пісня. Оце ж всі пісні, народні пісні, я думаю. А у нас співали ж батьки, а ми од батьків, я тоже так. І тьотя в мене харашо співала. Кажуть, оцей же мій батько рідний, дуже харашо співав. Мама каже, шо оце поженилися, як на дворі співають – він проситься: “Аню, я піду трошки поспіваю...”

І ото мама було як то, і начинають плакать, і згадувать своє тоже все ж, як пережили то. Ото таке... не можу вам заспівать всі пісні. Як же її начало? [Співає]:

А у мене роду – два братіка зроду.
Прибудь-прибудь, брате,
Прибудь-прибудь, брате, у неділю вранці.
Поставлю горілку в графині й у чарці.
Чогось, моя сестро, горілка не п’ється,
Коло мого серця, ой, гадюка в’ється...

Ще мама моя та тьотя співала пісню [співає]:

В моїм саду дві айстри білі схилили голову в журби.
В моєму серцю гаснуть мрії, далека стала я тобі.
Коли ти йшов помимо двору, я задивилась на твій стан,
Стояла довго я дивилась, пока вечірній спав туман.
Туман іспав, а я дивилась, вечірня зіронька зійшла,

Вже кличе мати вечеряти, а я все далі в гай ішла.
Ой, дайте з горочки спуститься, у річці ніженьки вмочить,
Ой, дайте з миленьким зустріться, про любов з ним поговорить.

Такі, таку мама співала тоже пісню. Тоді вони співали пісні. Знаєте, такі співали вже й ці, і совремьонні ж, як гуляють. Ну а большинство, як оце старі собираються, то всі вони співали старинні [співає]:

На жовтенькому пісочку, коло річки в лузі,
Там сиділи голубоньки і співали тоже.
Вони сіли, хлюпостались крилечками дуже,
То ж вони так закохались, як ми колись тоже.
Голуб сивий, вона біленька, любо й подивиться,
Тяжко-важко на серденько, як вони прощались.

Таку тоже пісню співали батьки мої. А ще про луг? Про луги?.. "Мерехтіли зорі... " – мама тоже оцю часто: І зорі мерехтіли, і соловейко щебетав,... і соловейко щебетав... І зорі мерехтіли... Да, прямо, я ж кажу, шо як оце воно таке напряженіє, якби хто шо. І слова вроді всі й знаєш, і напомниш, а то нічого не вспомниш. Ну хвате вам пісень [сміється]...

[Співає виразно]:
Вечер на дворі, ніч наступає,
Вийди, дівчино, серце бажає,
Вийди, дівчино, серце бажає.
Вийди, дівчино, не бійся морозу,
Я ж твої ніжки в шапочку вложу.
Я ж твої ніжки в шапочку вложу.
Тая шапочка не дорогая, сім парів волів, восьма – корова.
Все я отдав би, моя чорноброва.

Співали оцю пісню [співає]:

Їхал козак на війноньку, сказав: "Прощай, дівчинонько!"
Прощай, миленька, чорнобривенька. Їду в чужу сторононьку.
Прощай, миленька, чорнобривенька. Їду в чужу сторононьку.
Дай же, дівчино, хустину, може я в бою загину.
Прощай, миленька, чорнобривенька, може я в бою я загину.
Осталася же дівчина, козак у бою загинув,
Прикрив він очі білим платочком, шоб не змарніла козака личко.

Щоб не змарніло козака личко.
Ой ти козаче, мій чорноокий, як розставаться, тяжко остаться.
Як розставатися, тяжко остаться.
Осталася я, ще ж і не одна я, буде, козаче, дитина малая.
Буде, козаче, дитина малая...

Ви знаєте, воно як такечки, так я ж вам кажу, шо надумаюсь та те сказали як у тому: "Козак од'їзджає, дівчинонька плаче. Куда їдеш, козаче?"...

[Співає]:
Ой у полі три... дві криниченьки, любив козак дві дівчиноньки.
Чорнявую і білявую, третю рижу препоганую.
Що чорняву від душі люблю, з білявою залицяюся,
А з третьою препоганою, мабуть піду розпрощаюся.
Не всі ж тії та сади цвітуть, не всі ж вони й осипаються,
Не всі ж тії, що кохаються, та й люблятся, що вінчаються.
Поняли?

[Співає]:
Матусю рідненька, ти всім помогаєш,
Яке в мене лихо, ти може згадаєш.
Ой, доню-голубко, цього ж не злічити,
Пора вже настала, що треба любити.
Пора вже настала, що треба любити.
Люби ж, моя доню, що серце кохає,
Не нада влюбляться, як серце його відвертає.
Люби, моя доню, любися з коханим,
І будь ти ласкава, і будь ти душевна.
Щитай же, що мама, так само з любимим,
І серцем й душою його пригортай,
І буде і щастя, і буде і доля, і мир в вашім домі, і вічне життя...

Співала багато пісень, і я багато знала і знаю. І на тому, оце ж кажу, на восемсят год, і сестрі було піісят год, оце шо вона з хазяїном сама менша живе... одбували. Так я кажу, якось так шо, ага, то те скаже в голову, то те. І воно прийде.

[Співає]:
Приїхало до дівчини три козаки в гості.
Приїхало до дівчини три козаки в гості.

Один іде – коня веде, другий коня в'яже, ей!
Третій стоїть під віконцем, "Добрий вечір" – каже.
Добрий вечір, стара ненько, дай води напиться, ей!
Кажуть, в тебе гарна дівка, дозволь подивиться.
Воду дала, щоб напився, і добрий козаче.
Якщо хочеш дівку бачить, виходь у садочок.
Вийде вона в сад зелений, "Добрий вечір" – скаже, ей!
А там серце твоє з нею може й судьбу зв'яже, ей!
Може козак чорнобровий, ну що дівчині скаже,
Чи ласкою, чи всім серцем душу її зв'яже.
Чи ласкою, чи душою серце її зв'яже.
Ой, козаче, мій козаче, в мене дочка гарна,
Щоб ти дививсь, надивлявся, тілько не сміявся, ей!
Вона дитя ж моє тоже, болить моє серце,
А ти, козак, пожартуєш та й обратно в'їдеш.
Останеться та дочичка міні на пораду,
Козак прошу, не зраджуй же, бо вона жалкая.

Харашо співали, і цей батько харашо співав, і той харашо, кажуть. Мама, було, каже, шо харашо батько тоже співав. Співали пісні [співає]:

Раз у вечорі пізненько, мати заснула.
Вийшла слухать соловейка, мов зроду не чула.
Вийшла, стала, постояла та й дивлюсь на воду,
Ні жита жати, ні льону прясти, ні на вечорниці.

А на вечорниці дівки-чарівниці.
Одна дівка Галя, котра чари знала,
Вона того Грицю та й причарувала.

Ой, Грицю, мій Грицю, ти славний козаче,
За тобою, Грицю, вся Вкраїна плаче.
За тобою, Грицю, вся Вкраїна плаче.

Ой на шо ж ти, Галю, Гриця чарувала,
Коли ж тиє зілля ти приобретала.
Нащо ж таке зілля ти приобретала.

Грицю, мій Грицю, мій ти коханий,
Це ж я зробила за твою зраду,

Це ж я зробила за твою зраду.

Нащо ж ти, Грицю, дві нас кохаєш,
Нащо ж ти, Грицю, горенька робиш.
Її кохаєш, мене ласкаєш, може я буду ще ж із тобою...

Тоже співали і про чумаків. А чи в Біленькому чумакували? От ви можете представить, шо я за це обманувать нікого не стану, і казать, коли я не знаю. Чи міні не доходило, до того я не обращала вніманія. Ну співали пісню [співає]: "Ой, п'є чумак, п'є, в нього гроші є, Ой, за ним, за ним, його рідна мати дрібні сльози ллє..." – продав ото ж...

Ми такі були, я ж кажу, хоч і пока в школу. Школа і оце було, я дуже була по матіматікє харашо. Були ото на перер... до воріт, ідуть усі, чи ти задачу там не получається, чи шо. І мама як на зборі підуть, так і Ваня Птухлий, шо був по тому, мамі каже. "Якби, – каже, – Катькє язика трошки одрубать, шоб вона не той..." І ото ж мама і кажуть: "Ну чо ж ти так, шо всім, – кажуть, – роздаєш та розказуєш?" Ну так не той...

Боже сохрани, Боже сохрани, ми ніколи не скажем на свою маму "ти". Мама – "Ви", папаша – "Ви", тьотю – "ви." Моя мама ніколи на свою рідну сестру чи на брата ніколи не сказала "Карпо" чи "Грунько", тьотя Груня. А Петровна, Петрович, по папаші по своєму, по моєму дідові. Оце тьотя Грунька були ж 7-го году, а мама 96-го, наскіки мама старша, мама ніколи не сказала, і раз не чули, шоб мама сказала – Грунько. Петровна, Петровна. Ну і я тут жила, шоб оці зяті тоже сказали. А Івановна, оцей, було, шо я кажу льотчик, каже: "Ивановна, я приехал вашего борща есть" [сміється]. Такого, як оце ж на маму "Назаровна", на свекруху, і "Івановна", ніхто борща, мол, не зваре. Як були тим, і вони шанували. У нас такого не було. І шоб у нас якась була п'янка, оце вони приїзжають, нє, кроме шампанського, кокюру... Кокюр – вино, вино таке привезуть, знали той...

Оце ж на п'ядесят шість суток усігда оця Нона із цим хазяїном приїзжали, а у тому його мати жила. І ото із Сєвєра, і ото приїзжає Марія Яколєвна, тоже в його мати аптєкоршою була. Приїзжає Марія Яколєвна, так вона оце вдивляється: "Вот, такому добру пропадать", шо оце абрікоси падають, знаєте, й сади ж такі були. У мене, у нас було 45 деревин, оце ж груші які. Стали ж налажувать налоги, я ж повикорчовувала без хазяїна і сили немає ж його бризкать.

Шоб вони оце приїхали та казали, кромє "Івановна" і "мама". "Мама" всігда, всі замічали отут оце Семенко, шо жив. Свекруха шила в мене дуже харашо і до церкви всігда ходили в такій чорній спідниці і

тепер як оце до того, до землі, і собі то вкинуть ту, п’ять закладочок на той, ідуть наряжоні, шоб аж по землі ішла та. Щонеділі до церкви. Було, баба, ця шо городи сходяться: “Я ніколи не бачу твою, – каже, – свекруху на городі...” А я кажу: “І не нада, шоб вони були на городі.” Вони оце свиняці, курчаті, все по часам, по часам. Воно все як з води йшло. І нікода в жизні як хто скаже, шо от Катя у вас худа, вони готові хтозна-шо. “Ви подивіться, яка вона в плечах, то в неї кость така. Не худа в нас Катя”. А тепер, якби так прожить, як я прожила з хазяїном і з свекрухою. І зяті харашо їхні, і дівер, і ті його сестри, Боже сохрани. Як поїдемо це ж туди, у Шевченково чи шо, так я кажу тому: “Федю, я вже, – кажу, – не поїду, я ото не переносю, шо Андрій Пантелєїч і руки, – кажу,– целує”. Із того. Хароші були. Та мало прийшлось, 31 год прожила з хазяїном. І помер.

“Тобі, – каже,– дорогая, як було, кажу, як не робим, – каже – все для тебе. Він знав, видно, шо серце в нього... Нічим не болів, один раз гландами, а то нічим. Гланди були...

По Дніпру трамвай оце ж ходив у нас водяний, і тут ставали, шо ми ж тоже самі, наприклад, наші тітки жили і дядько, вообще Тимошенки. Дядя в млині всігда був. Умні такі були люди. Харашо. Харетя в Москві бугалтером, каже, теперішні не зведуть його, так як шо ми проробили. А не було в нас ніякого ніколи в дворі ні крику, ні скандалу, ні шоб оце понапивались оце. Той своїй, і кордики, чи як називаються оце, Саша, і пішли вони у чайну з хазяїном. Раз разом знаю, шо оцей дєд, сусід, шо жив, Сухін, а я шось тут роблю, а шось іде хазяїн додому і Сухіну каже: “Це Катя буде сьогодні на мене кричать, – і каже, – ну я восім рублів пропив із її дядьком” – каже, да. А я кажу: “Нашо вони мені ті гроші, аби ти прийшов”. Чую, чую шо він каже. Кажу: “Аби ти в нормі прийшов, прямо ти гроші”. – “Я ж, – каже, – з своїм дядьком”, – каже. Не плохо прожила, та старість хтозна яка буде. Як ще ті племеники...

[Співає, виводить]:
На горі кладка, під горою хатка,
Не цурайся, козаченько, рідненького батька.
Як батька покинеш, то і сам загинеш,
Річенькою бистренькою за Дунай полинеш.
Як полинеш за Дунай ти, не цурайся родину.
Знай, шо в тебе єсть родина в своїй Україні.
Мав ти батька, мав і матір, і ще й мав сестрицю,
Яка ж стала ось недавно уже ж і удовиця.
Повертайся, мій соколе, бо осталось двоє,

Вся надія, син, на тебе, бо ми ж нездорові.
Як приїдеш ти додому, буду ж виглядати,
Ще ж ти ступиш на поріжок, я буду ридати...

Цю пісню співали і батьки, і ми, а може і нашим батькам ще співали, хтозна. І так і ми, було ото як позбираються, я любила з такими, ось тут на нашій вулиці, Валєнтини Кулішки мати, шостого году, дев'яносто шість год буде, і вона Катерина. Ну їй 6-го дєкабря, а мені 21-го. А бабі, Катерині Василівні, оце 96 буде, і мені 81, на п'ятнадцять років, тоже вона харошо бабушка співала. Я сьодні бачила, ходила оце по кізяки, сидить на дворі, бєдненька, вже й на чоловєка не похожа. А Господь нас не прибирає. Сама тоже живе, у дворі дочка живе із тим, а вона таки в своїм курені... Пам'ятає дуже вона... навпротів там Максима Івановича оцього.

[Співає]:
Який вечір гарний, яке ж і небо видне,
Хіба мій миленький до мене не прийде?
Забув, і що я хвора, і гірко я плачу,
Що хоч один вечор його ж не побачу.
Що хоч один вечір його ж і не побачу.
Ой милий, мій милий, чого ж забарився?
Чи маєш другую, чи вже одружився?
Не маю другую, женитись не буду,
Бо я, дорогая, тебе ж і не забуду.
Поїхав далеко, і думав забуду,
Коли ж моє серце гукає ж: Де ти?
Не можу заснути ні нічку, ні вдень,
Бо так болить серце, що вийде з грудей.
Пишу ж тобі, мила, що скоро вернуся,
Тобі все розкажу, з тобой одружуся...

Мама співала цієї пісні. Мама ще й котки співала, як маненька... [співає]:

Ой, ну-ну-ну, коту, не лізь на колоду,
бо поб'єш головку, то буде боліти,
нічим завертіти, а-а-а-а-а-а.

І ото колишуть, папаша на вервечках. Не було ж тоді ні колясок, як теперечки, нічого, а збито отакі доски, а тоді пришивалася мішковина

хароша, шо отуди ж опадалось, і ото на віръовочкє в тій же колискє колишуть. І ми ж чуєм і нам же кажуть, – такі співали оце ж Дуні. І у папаші була от первої дочка 12-го году, Нюся, а тоді оце ж 28-го году ця ж дочка. Та во Львові вже тоже вмерла, шо 12-го году, учителькой була. А це Дуня, і я її носила, ото ноги по землі теліпаються, а я їй крами, бо так не піднімеш, і ото її носила. Котки всякі мама співала моя харашо. Ото було, кажуть [співає]:

Котику сіренький, котику біленький,
Не ходи, не мукай. Не буди дитину,
Хай спить же ласкаво, а-а-а-а-а.
Засинай моя дитино, дочечко.

Онуки ж приїзжали до сестри цієї, шо в городі, і Наташа, і Валєра, та у бабушки було, знаєте, роблять, ага, тіки од груді одірвало й бабушкі... Співали ж тоже, як засипають. Ну так тоже надо надумать, які ж мама було співають шо, а другий раз, ото як, шо ніколи, лякають: "Надо лягать спатки, а то маненьких діток вовки будуть брать" [сміється]. Кажуть, знаєте як: "Спи, Валєрик", там, чи на Дуню, чи на Наташу: "Надо спатки, онучка, а то прийдуть вовки, тебе вкрадуть. Засипай, засипай, лягай спатки". – "Не хочу, бабушка". – "Нє, лягай". Хоч їй уже й годика три, ото приколишуть. А як дітки ж вони такі, то почухай, ага, спинку, те любе, шоб почухало, не нада співать, а ото його так тим приглажують: "Спи, спи", – вкривають, гойднуть там колисочку. Хто й зна, я ж кажу, шо і коточки ото співали, і про котів, і було ото кажуть шо: "Я тобі казочку розкажу".

І Котигорошка розказувала ще моя мама, і Колобка розказували, шо ото крутиться клубочок і ото ж кажуть: "Колобок, Колобок, не бери малих діток, не мотай віръовочку..." Це все вони на тому розказують. Мама було кажуть: "Колобок, колобок, не мотай... не бери малих діток, мотай віръовочку, шоб моя дочечка спала із вечора до утра. Шоб тобі нічого не снилося, шоб твоя головка не боліла", – було ото кажуть. А Колобок буде тобі розказувать усе які, як тобі спалось. І ото як зачнуть вони там їй, слухаєш...

Дитячі приказки? Їй-богу, не помню... "Бував, Зайчику-Зайчику, шо ти відав? Мене били кравчики..." Ну я ж кажу, все ж його не впомниш.

Як матері, які ці дорогі матері, це тіки тепер, шо співають, я ось чую і Павла Дворського, і того, як її? Дворський, оцей же худесенький. Я люблю співать і слухаю його, і про матір, і цей шо він сам молдаван, чи мати руминка, – Іво Бобил, той шо: "І на Україну повернусь через

ріки, через віки, і ніжно притулюсь до материної руки". І оце співає Надія Шестак: "Сину, сину мій, шо я ж тебе научу як і оберігати, шо я буду то, а я буду гордитись тобою..." Ну таких тепер мало синів. Оце може з тисячі, із сотні три чоловіка, оце шо є журналістами там, шо оце академіки. І то, як народилось воно бездушне... Ну мені думається, шо без душі такі люди не бувають. Люблю я цих, люблю і нашу Аллу Кудлай, артістів люблю, і нашу артістку – цю, западенку, батько в неї, мама вже вмерла, Софію Ротару. Харашо вона тоже співає, і хароші пісні, душу виривають.

А так ні, ото шо кричать ото: "Любов, любов, любов", – більше нічого, а де вона? Нема в їх того. А тепер начинають і до Бога, до церкви, до всього, а ми так нагрішили, шо ото нам тіки і роблять то гради, то шквали. Уже грєшні. Я колись, уже десять год казала ще, і сійчас я при своєму, шо надо було нас видушить, шоб оставить ото тіки комахи оце отакі во, дітки. Отоді може буде покоління. А тепер уже ми понаучалися, тільки шоб я одурила вас, а ви мене обхитрили, і шоб у мене було, чи у вас було, – а в мене нічого не було. Отак, отак ми понаучалися жить. А дружби немає. А раньше ми жили, – пішки ходили дев'ять кілометрів на роботу, як наробились – прийшли, по три картошини знесли, сухі груші і озвар, пєсні, дружба. І ніхто нікого п'яного, без нічого. Правда, в мене оце ще як неділя, який празник, оце кладочка, виносю скамейки, табуретку і ми сидимо, і можем там чи якийсь раз у карти згулять, хоч із того... Сидять, як хто не йде: "Ой, у вас на вулиці, ні на одній улиці такого немає". А на нашій усе до мого, до Іванівни, до мого двору ото йдуть, посидимо із того. Ну мало, мало, я ж кажу, тепер таких людей добрих...

[Мами] моєї з 67-го году немає, й папаші, свекрухи з 63-го, а мама і папаша обоє в однім году, через два місяці, мама позже вмерла от папаші.

В нас оцей, нерідний папаша, ой, тоже багато знали. Хоч і ми були оце вже і великі, так вони було нам розказують, і таки гріх слова сказать, шо нерідний батько з трьома дітьми, з трьома дівчатами. І поотдавали, і вчили, ніхто не каже, ми і інститути кончили. Оця, шо моя менша сестра, ця кончила, шо в Запорожжі живе. А я сім год тіки ходила. Но харашо училася. Тоді вже папаші здоров'я пошатнулось, кажуть мамі: "Анюту, надо вже помочі". А шо ж у школу, я тоді тіки три місяці ходю на роботу у колгосп і всьо, а то ж у школу.

[Далі співає]:
Місяченько блідолиций, за хмару краще ти сховайсь,
Не світи, бо вже й не маю того, з котрим кохалась я.

Не світи, бо вже й не маю того, з котрим кохалась я.

Місяць на небі, зіроньки сяють, човень по морю тихо пливе.
В човні дівчина пісню співає, а козак чує, серденько мре.
Ой, очі-очі, очі дівочі, де ви навчились зводить людей.
Чи вас циганка цього навчила, чи вам ворожка чарів дала?
Мене ж циганка цього не вчила і чарівниця чар не дала,
Віддала серце я козакові і одружилась тепер же з ним.

Ой упала зірка з неба, покотилася в бур'ян.
Ой, сама я добре знаю, що в любові єсть обман.
Ой, сама я добре знаю, що в любові єсть обман.
Ой, не надо ж йому вірить, молодому козаку,
Він жартує із тобою, та й полине за ріку.
Він жартує із тобою, та й полине за ріку.
Річка бистра, нешерока, я до нього popливу, як до нього допливу.

У цій пісні встрічалася вона, він за річку, а вона каже, я ж до його попливу, припливу. А хто його зна, чи вона поплила, як у пісні [сміється]. Пісня, конєшно ж, береться вся із жизні. Хоч наші тепер на того найбільш пишуть, за Вадіма Крищенка нашого, шо пісняр дуже хароший, і він тепер і божественні оці, а співає з братом із своїм удвох, – Микола Гнатюк. Я і вчора ото слухаю: "Мамо ж моя, мамо, шо ж, збуди мене рано, я візьму відерце, піду до криниці, принесу ж я, мамо, тобі я водиці". Вони тепер ці хлопці хароші тоже єсть, слухаю пісні. А я так уже, дорогі, як оце шоб ми зійшлися там старі, як ми, так та той куплет іздумає, та той, а молодші не знають тоже таких. І ото так ми співаєм. А я уже тоже забуваюся.

[Співає]:
Ой, васильки, васильки, сколько сверкало вас в полі,
Помню, у самой рєкі, вас собирали для Олі.
Ольга сорвьоть васільок, к рєчкє головку наклоніть,
Милий, смотрі, василькок, он поплиbьот, нє утоніть.
Как-то вєчєрньой порой он прігласіл покататься,
Ольга согласна била, Вася помог єй собраться.
Тихо було всьо вокруг, Ольгу опасность грозіла,
Тут-же он вийнял кінжал, вєнчік із рук повалілся.
Я лі тєбя нє любіл, я лі тобой нє горділся,
Слєд твоїх слов целовал, чуть прєд тобой нє молілся.
Как-то вєчєрньой порой Ольгу найшлі у залива,

Надпись била на груді: "Ольгу любов погубіла".

Бач, ось співаю, і надумала, мама ще оцю пісню, шо це давнішня [співає]:

Рибалка молоденький над бережком сидів,
А очерет високий по берегу шумів.
Одну очеретину рибалонька зломив,
І з неї він сопілку своїм ножем зробив.
Зробив і став він грати, що знав і що зумів,
Коли із очерету роздався тихий спів.
Рибалка молоденький, будь-ласка, не іграй,
Не рви мого серденька і в рану не вражай.
І ось, одного разу, кохання запитав,
Я слухать не схотіла, а він "уб'ю" сказав.

Ото мама моя отакі пісні співала... Виряжають в армію, співають "Виряжала мати " або [співає]:

В суботу пізненько, в неділю раненько,
Кувала зозуля в саду жалібненько.
Ой, то ж не зозуля, то рідная мати,
Вона виряжала сина у солдати.
Іди, іди сину, іди, не барися,
На третій неділі додому вернись.
Минає неділя, минає другая,
А мого синочка до дому немає.

Я ж кажу, як виряжають... [співає]:

Виряжала мати сина у солдати,
Молоду невістку – в поле жито жати.
Молоду невістку – в поле жито жати.
Жала ж вона, жала, жала – й не дожала.
Перед нею стала тополина стала.
Як прийшла ж до хати, прийшов син з солдатів,
І питає "Мамо, що ж то за причина,
Шо серед городу стоїть дубовина?"
Он івзяв сокиру і хотів рубати,
Як ударив раз він – вона похилилась,
А ударив другий – вона зажурилась.

Не рубай ти, сину, тую дубовину.
То ж не дубовина, то твоя родина...

Шо, значить, на тому, шо мати. Та всякі в нас співали, ну я кажу, шо я вже забуваюся. Якби хто слова хоч казав, а я вже забуваюсь. [Співає]:

Дощ іде, і дощ іде, на стежечкі грязько,
Розсердився мій меленький, на серденько тяжко.
Розсердився, розгнівався, мій милий на мене.
А як гляне – серце в'яне, у нього й у мене.

О, весільних я вам заспіваю [співає]: "Ой, матінко моя..." Я була всігда виводчицею [на весільних піснях], дружкою. Як оце катається молода на ресорі із дружками, без боярина, їзде своїх родичів гукає, так [співає]:

Погонич кудрявой, погонич кудрявой, ой, бєлокучерявой.
Держи ж вожжі ровно, держи ж вожжі ровно, погоняй коней стройно,
Щоб на наші коні, щоб на наші коні, ой роса і не упала.
Роса не упала, щоб коней не зморила, щоб їм сідла і не змочила.

Весільних, я кажу, шо я і співала, співали ми оце ж, було, як їздим, катаємося, так на ресорі по селу. Це як катаються. А це як прийшли свати, так у нас співають:

Ой, мамочко моя, ой, мамочко ж моя, ой я, ой тепер і я не твоя.
Тепер того ж пана, тепер і того пана, щоб під вінцем стояла.
Під вінцем стояла, під вінцем і стояла,
Ой рука ж і руку жала, ой рука руку жала, кольцами міняла.

Ну оце ж прийшли свати ж ці і кажуть, або як оце ж свайба, так продають у нас. Тоже ж сидить, например, продає брат сестру. А приходять же ж викуплять, торгуються. І в нас оце співають: "Братіку, не тіряйся, братіку, не лякайся..." [співає]:

Братіку, не тіряйся, братіку, не лякайся,
не продавай сестру, ще й русую косу....

Оце ж дружки сидять за столом коло: “Братіку ж, – кажуть, – не тіряйся”, а тоді співають:

Брат мій – не татарин, брат мій – не татарин,
продаст сестру даром
за чарку горілки, за чотирі копійки.

А вони ж договарюються по скільки там, чи п’ятдесят дають, скіки ж то, а така пісня. Якшо довго торгуються, кукурузину ото беруть у нас і співають...

Я брат не татарин, я брат не татарин,
продав сестру даром за чарку горілки, за чотири копійки,
Я кукурудзу крав, крав, крав,
сестру годував, годував... – та їх кукурузиною.

Торгуються, знаєте, шо як любе, “ми їдем додому, хай остається”, – знаєте ж як на свадьбі. Хай остається ваша молода, а він каже: “Я кукурузку крав, сестру годував, а вам даром отдам” – сміються, аби шутки ж були. Ну, оце ж, ага, пошутили, а ці собі по-своєму кажуть. А ось надумаю, як же, як ці, шо кажуть, шо наша...

Ну оце і “Погонич кудрявий” співаєм. Ще співаємо весільну: “Ой, мамо, ой матінко моя, – і по вулиці їдемо, – тепер я не твоя, тепер того пана, шо під вінцем стояла”. Я вже вам її співала.

І співаєм, як оце ж сідаєм: “Ой рано-рано та ранесенько, ой, брат сестру за стіл веде”:

Ой, брат сестру за стіл веде
рано-рано та ранесенько.
Ой, братіку мій, чого....
...Сподівайся свекрушино рано-рано та ранесенько...

Засватали, договарюються, коли свадьба, кажуть... Большинство в нас раньше ніколи не гуляли сукупно, як оце тепер складаються, а у молодої отдєльно, у молодого отдєльно свадьба. Ну це ж молодий приїзжає, напрімер, молода, там договорюються чи на три чи на чотири часа, везе йому букет, причепляє й боярину. А самі договарюються вже це коли буде свадьба в нас. І вони там тоді..., – прямо, ви можете представити, шо як вроді шо зроблено, чи я перегрузилася... – ну і чи буде свадьба, шо і фату надіватиме, і кататиметься, як договорюються все чисто і гуляють свайбу.

Тоді приїзжають по барахло, відтіля виділяють там од молодого скіки і приїзжають, а ці тут у нас своїх садять і все сміються, заберуть там барахло, шо кажут п'ятнадцять подушок там, десять, но і стіралка й там, ну це теперечки шо єсть. А тоді ж були дерюги як ми йшли. Дерюги – самоткані оце ж із старого ткали того, та одіяла, шо там давали, є в кого тьолка, давали. Например, в мене сестра 19-го году, то отдавали її моя мама заміж, так і тьолку давала тільну. І фікуси у нас такі хароші, два фікуса, і чотири стула, і шість подушок восємсят на восємсят. У плавні ж пір'я, батько – охотник, такі із прошвами, із батістовками давали їй. І стола давали, як туди ж їхала, шоб було і сісти, от миски до ложки, всього, і свадьбу харошу гуляли.

Були у Германії, співали й про Германію:

Вийду я на гору, та й крикну додому,
Варіть мамо вечеряти, та й на мою долю.
Варила, варила, не багато – трошки,
Нема ж тобі, доню моя, ні миски, ні ложки.
Ложки ж я побила, миски погубила,
А за тебе ж, моя доню, ніяк не забула.
Вертайся додому, ти ж моя дитина,
Всігда буду ждати, як добра година.
Приїдеш, прилинеш до мене, хотя на часок,
Хотя обніму я і почую я твій голосок.
Ой доню, ой доню, я знаю шо тяжко вам жити там,
Ну що ж, така доля настала для нас, що надо усе пережить.
А мамі як тяжко, як важко, де шо не найдеш яку ж ту твою одежину,
Я плачу, і плачу всігда за тобою, журюся, моя ти дитино.

Оце пісню в Германії співали. Це ми тоже співали. А я ж вам співала начинала про війну. Ану заново:

Сестра на війну відряжала мене, матусю від роду не знаю,
Благала мене: "Збережи ж ти себе", а я не зберіг, помираю.
Вже груди мої, вже пробиті штиком, а кров як вода із них ллється.
А кров як вода із них ллється.
Вже кінь, мій товариш, лежить, не встає, так мабуть обом нам не встати.

Бач, не правильно я сказала: “З глибокої рани тече в мене кров, Вже, мабуть, мені і не встати. І кінь, мій товариш, ніяк не встає, так мабуть обом нам не встати”.

А кінь, мій товариш, лежить – не встає, вже, мабуть, обом нам не встати.

З глибокої рани тече в мене кров, як тяжко в чужім краю вмирати.

А тоді ж:

А кінь, мій товариш, устань, подивись, поїдьмо в далеку країну.

Поїдьмо туди, де покинув колись я вірну сестру-сиротину.

А кінь, мій товариш, лежить, не встає, вже ж мабуть обом нам не встати.

З глибокої рани тече в мене кров, як тяжко в чужім краю вмирати.

Ви знаєте, оце як раптово, прямо забуваюсь, а то другий раз як найдуть ті всі чисто, тіки за той, і начинаєш плакать сам. Да, скіки пережито вже...

Співали ми: “На горизонті зоря загорає, тілько віднєлся закат. Только тотчас, как осколки снарядов рану єму нанєслі...” [співає]:

На горизонті зоря загорала, гдє-то віднєлся закат.
І на руках у сестри умираєть краснобалтійскій моряк.
Только ліш час как осколкі снарядов рану єму нанєслі,
С палуби тотчас снєслі.

В фартухє бєлом, обризганом кров’ю, тихо сестра подошла,
І узнавая родімово брата, тихо ридать начала.
Доктор, о, доктор, спасітє больного, гдє-то єдінствєной брат,
Голос услишал свой родний, знакомий, зашевєлілся моряк.

Тихо уж, тихо, зачєм ти ридаєш, тихо, не нада ридать.
С нашой команди осталася много, каждий готов защіщать.

[Співає іншої пісні]:
На опушкє лєса старий дуб стоїт,
А под етим дубом партизан лєжит.
Он лєжит, нє дишит, он как-будто спіт,
Золотиє кудрі вєтєр шевєліт.
Он лєжит, нє дишит, он как-будто спіт,
Золотиє кудрі вєтєр шевєліт.

Долго за стіною слушал командір.
Ласкаво к старушкє он проговоріл:
Ти нє плачь, родная, он гєроєм пал,
І к зємлє старушку сам он приподнял.
Ти когда роділся, отєц нємцов бил.
Гдє-то под Одесой голову сложил.
Я вдовой осталась, п'ятеро дєтєй,
Ти бил самий младший, милий мой Андрєй.

Тітка Сонька всігда каже: "Катько, заспівай її" [співає]:

Стричалась з льотчиком одним харошеньким.
Теперь в Германию пришел набор.
И я уехала, забыла летчика, работать на проклятих бауров.
Живу теперька я в немецком городе, работаю на братьев и отцов.
А может быть теперь по тем снарядам мы...
...а ... работаю на братьев и отцов
А может быть теперь по тем снарядам мы, кто первый, тем...
В любимый город мой вернулись летчики...
В любимый город мой вернулись русские,
Вернулся летчик с радостью домой,
На той же улице, где мы повстречалися,
Как прежде раньше было нам с тобой.

Як же він каже: "На той же улице мы повстечалися..." А лічно ми із Зіночкою складали, такі всі. Зіна, оце з Веселої, не знаю, чи жива. І Катя там була із Києва з своєю сестрою... "На той же улице, где мы встречалися, я снова встретил, изменница моя", – бач, надумала: "изменница". "Но не смогу тебя, моя изменница, по-прежнему ценить тебя. Любить тебя и ценить тебя". Ми співали всі ці пісні, і складали на той, а тепер уже забулися усі чисто... "...Тебя, моя изменница, любить по-прежнему, по-прежнему ценить". Це так каже. А тоді, їй-богу, забулася, вже забула.

За оці двадцять сім год, як би ви оце, і шоб мій дід був, мене хазяїн і хоч на тому, коло мене сідає, хоч навпротів і ніколи. Я виводила, так такий дрожащий голос був, із того, харашо. А тепер оці двадцять сім год, я два года не дивилася, ніколи не включала ні тєлєвізора, нічого.

Я прожила восімсят один год, ніколи зроду не ворожила ні на кого! І не признаю я нікого, ні циганок, ні гадалок. А мати моя казала, і січас я, ось Маринка оце прибіжить, держе по скіки як тіки шо, вот прямо як пороблено. Я кажу: "Ну шо ти оце плетеш, Марино". А она: "Тьотя Ка-

тя так кажуть.” Десь розбирали, так каже, яїчок повно на горищі, найшли. Я кажу, то куниця натягала. Куниці! Ми самі скіки їх находили. Ми колись із покойним раньше було на горищі тіки квочку садить, чуєм, ноччу квочка кричить. Хазяїн отак з фонариком, який оце китайський ж, тіки як ото появилися. З фонариком туди, і вона вже і крашанки повитягала, і квочка сидить на тому... І я нічому цьому не признаю. Найменовано мені жить скіки...

В нас я не знаю, хто знахорі, не буду я казать, чого не знаю, дорогі. Знахарів я не знаю... А мама, як я була в Германії, ворожила. Ходила, Кущ отут о, тоже на нашій улиці, приєзжі, він ворожив. Відро квасолі носила узнать, і мамі сказав: “Приїде з Германії жива, но дуже болітиме послє Германії”. І так оце ж я скажу, шо з хазяїном жила, скіко переболіла, шо лежала скіко в больниці, а хоч тоді, хоч тепер, то даром ніхто операції не дєлав. Дєлалі мені, например, жовчний пузир, – давали гроші, давала й я, якраз у той, шо. Не брались мені зоб, бо він унутрішній. Поїхала я на курорти, а армянка мені каже: “Дорогая моя, какую утрату понесли, вы здесь никакого лечения не приймете. У вас оба щитовидки увеличены”. І я, мене було 47 кілограм. Я відра води отако котю із того... І ніде не бралися. А хазяїн раз до Павловського, тут жив в нас оце, другий раз, і третій раз, і взяв він мене перед Октябрською, а сдєлав аж у февралі операцію – зоб. ...Павловський. І цей дєлав оце ж [вісюжник] тож под мєсним, обкалювали все чисто. Преподніс, ну прямо тухлятина, гной. Видовбав кирками. Я йому тоді, було, кажу, шо яка может буть охота оце отако кирками довбать, кирочками кость чистить. А осталась жива, й тепер, бач, живу ще...

Господь Бог над нами неправильно робе. Найменовано мені двадцять п’ять лєт прожить, значить двадцять п’ять, зачєм оце отак мучить людину, а тоді ще й вмирає.

А прикмети, якщо наприклад... Мама, свекруха, було кажуть, брали в нас багато і Бугорі, отут вони, старші люди, учителя обоє, – молоко. Свекруха оце тіки було всігда у нас у тому... марлічкою, обнаковена хароша ж ото сіль, накрита. Ідеш оце, як обмив той, відеречко, корові вим’я, вилив водичку, витер, он полотенце висить же ж, із того. І так пучечку солі всігда шоб, шо люди беруть молоко, не всі ми одинакові там на той. У відеречко ото капельку солі всігда! Це не моя рідна мати, а свекруха. Як отелиться тоже коровка, перше телятко напоїв, а то вилий під передні ноги корові. [Сщістка] ніколи не давали. Шоб прикапували десь, а тіки тоже в такому місці, шоб людська нога не ходила. Де ото, шо воно перегніє все, чи ото в корови од моста отам прикапували. Оце я жила, у свекрів таке оце було.

Та знаєте ж, раньше і кормили харашо, й трави, толоки були. Несеш, шо й у відро не влізе того молока, іздоїш. То, мов, це свекруха кажуть ото, шоб була та й три солинки там возьми та укинь.

А на погоду? Ну було, кажуть і мама, шо вийдуть там, дивляться, ага. Молодик на годину, кажуть. А я ще пока ж так не дуже розбиралася. І як це так: на годину? А вони були й кажуть, шо не на дощ. Бо коромисло, відро з коромисла не впаде, як на місяць. Оце таке було кажуть. А так нічого. Тоже по каландарю там считали. Дуже додержувалися по праздникам не робить. Ну оце як Паска, Різдво.

На Різдво святкували як усі чисто святкують, так і наші. Шо ото кажуть, шо дванадцять страв, – я не скажу. Такого в нас не було ніколи, не робили. Кутю всігда дєлали. Большинство дєлали із ячменю. Не то в ступі притовчем. Появився рис – з рису варили кутю. Озвар обізатєльно, і шоб сухі груші в озварі. Всігда ото і подушечками-канфетами уквітчають і груші положуть. Раньше було, знаєте, груші-дички, а тоді їх улежували і сушили. І тоже такі добрі, такі добрі вони. Із тих дичок кидають, шо такі груші в озвар, а той так. Пиріжки пекли, шоб було шо їсти наготовлювали.

На Паску тоже, яїчка красили, большинство в цибулині, як оце й нині. Як тіки ото цибулиння-жабуриння оце собираємо і у, например, на Паску, а найду ще ж тоже, на Провода, трошки мочимо на Паску. Ніколи ми, шоб діти руки не мазали, шоб ото краску там яку, шо й одежу красили, та таке воно чи помочило, кажуть, чи одежину. Тіки в цибулі. А тоді в холодну воду і тоді кусочок сальця, повитирали, сальцем понатирали, шо блискучі такі, воно ж ні до рук не береться, ні до чого. Ото тіки в цибулині ми красили. А хто, например, бачиш, і синю дає, та ото дало, а в яке ще й лопнула крашанка, там смуга синя. Ми не робили такого. І рибу жарили, і холодне варили. На всі, на всі празника їди наготовляли дуже багато. Ну не так, як ото кажуть шо дванадцять. Нашо його дванадцять наготовить, як ти каждий день, каждий час собі звариш шо небудь свіженьке.

Паска ж усігда тоже в нас з неділі виходе, а Різдво ж виходе з числа. Тройца оце в нас і Паска, шо в неділю попадають, а Різдво ні.

Мама було особенно постують як перед говінням. А я, ото всігда я йду на страсті в п’ятницю, у п’ятницю піду. А мама щонеділі ходили до церкви, й на праздники, а старі вже стали – не ходили, то ото тоді вже я святила паски. Носили, всігда святили. Тіки приходять і мої. А моя мама розказує, шо оце мамина сестра, шо йшли і казали, шоб же не їли й нічого не брали. А глянуть же ж на Бога, шо нарисовані ж ікони висять, і дивиться глазами, так, кажуть... Настя наша покойна, кажуть

мама, може й за гріхи вмерла... І очі повидовбували, щоб не бачилися, їм же хотілося все їсти, пока прийдуть [сміється].

Будять, ото в чєтирє часа поприходили, як там посвятили, розгів-ляться. Крашаночки, сала, колбасу, все на світі, і хлєб даже святили, все священе розговіться. Од води святили. Ходили, оце наприклад, вечіром, воду за день раньше шо святять. Це худобі, худобі. А уже на Стрєтєніє, то вже шло собі, і скрізь кроплять папаша васильками, оцей шо жив, як ми жили. Води свяченої наливають і йдуть скрізь кропять: і в конюшні, і в тому, і з крейди крести пишуть усередині. На вікнах, на дверях, на тому.

Шоб оце на Тройцю всігда [глечення], ну всігда з в'яза. І хоч ми в плавні жили, то тоді осот різали, він же найвищий, і рядочками, свіжим тим, рядочками долівки позастилали. Долівки земляні, хто ж тоді дорогі слав поли, ще ж тоді нічого ніде не було...

Колядувать ходили. Ой, дорогі, я вам ось [сміється] заколядую. Як оце ж ми жили на посьолку, шо хати самі ті, так папашин брат оцього ж, другого батька, і оце Надя. Вона в нас була гарьковенька така, "р" не вимовляла. Ой, комічний дядя Олександра були [сміється]. Ну коляд-коляд, колядниця, це там добра з медом паляниця, а пісня не така..., шо там учили ж нас калядки ці (Не пишіть!) Так таку, мама кажуть, із поганими словами, не то шо матюками... він каже Наді: "Надя, ти як підеш до дядька Сєрьоги, так ти не так колядуй, щедруй..." А Надька приходить та "р" ту ж не вимовляє: "Меланчина мати пішла за хлів срати. Срала, срала та й заснула, прийшла свиня та й попхнула". Оце він дєд так, дядя так навчили. Мама прийшли, кажуть: "Олександро, в тебе вже совсім висохло, – на папашиного брата, – ну чи можна оце дитині казать?" – "А шо ж тут такого", – каже. Ой, дядьо були такі, Олександра, любили пошуткувати. Так мама їм вигаварювали, кажуть: "Олександра, шоб оце було послєдній раз". А на Настю кажуть: "А ти шо?" – "А дядя кажуть, а я ж думаю шо". Вона прийшла, шо научив. Оцеж піди й матері скажи, знають же, шо мама.... А нас учили так як і всіх, наша ж мама як обнаковенно:

Каляд-каляд-калядниця, добра з медом паляниця.
А пісна не така, дайте, дядьку, п'ятака.
А не дасте п'ятака, візьму вола за рога.
А кобилу за чуприну, та й виведу на могилу. На могилу.
А з січка та на дуб – дайте, дядько, цілий руб.

Да, ото учили. А тоді другу іще. Я Антошу оцього ж, як їм хочеться, все врем'я вчила, а вже сама позабувалась. Посівать – це хлопцям, як

ідуть хлопці посівать: “Добрий вечір, Святий вечір”. Ми вечерю носили: “Прислали мама і папаша вам вечерю. Шоб ми вам принесли”. Ну носили вечерю тіки ж по рідних, по хрещених. Нас там було із тих і це там до дядька. Не ходили так шо цілий день по вулицям, так як теперечки, шо як зайняло ту... Ми до своїх тіки ходили. А то щедрували:

Щедрівочка щедрувала, до віконця припадала.
Шо ти, тітко, напекла? Неси нам до вікна.
Шо ти, тітко, наварила? Неси нам до дверей.
На той, так ото шо, щедрували ці.

[Співає]:
По лєсам сам Господь ходив,
Сам Господь ходив, і благословив.
А Матір Божа ризи носила.
Ризи носила, Бога просила:
Зароди, Боже, жито-пшеницю,
Жито-пшеницю, всяку пашницю.
Сію-вєю, повіваю, з Новим годом поздравляю і здоров'я всім желаю.

Це посівають. Я Антошу, вже він оце кончів десять класів. Ото кажу: “Антошка, шоб прийшов, бабушка рано відкриє, і в сім часов до бабушки”. І то бабушка вже налагодує і шоколадкой, і канфетів, і п'ятьорочку, і жильоточку пришлють іще дідові, кожух, шоб на порога сів, шоб курчатка лупились, шоб квочки сідали. Так я й Антошу, ото він посівать як іде. Ну вже не надумаєш так багато, я ж кажу шо якби шо раньше, то прямо й з голови вилітає...

На Івана Купала, ви знаєте шо, я ніколи не ходила. У нас такого тут не було, шоб я ходила. Не знаю. А на Тройцю, я кажу, шо ми всігда. І шоб, як у плавні жили, так ото рядочками долівка вислана й [глеченням], і в конюшні... А костри не палили, ні. Ото в хаті [глечення] тіки з в'язу. І в конюшні, скрізь чіпляли...

Жебраки... Вроді тоді в нас і не було жебрачества, шоб ходили там просили... Хоч оце ходив у нас і батюшка перед праздниками – і в кажду хату. А ті там їдуть у кажду хату і поздравляє, і заводе, розказує тоже молебінь свою. І кажне з удовольствієм одкривають і: “Заходьте, заходьте, пожалуста, отєц”. Такий і заходе, а хто шо думає там, чи то тоже там дають гроші, троячку ти даси, чи скіки. А такі шоб були жебраки, шоб просили, я й не припомню, як оце тепер. Тепер це п'яниці ось ходять, такі молоді. До мене раз зайшла, я її в погріб по картошку, а

вона алюмінєвій уже старий чавунець, шо я тіки яїчка красю, – уже в сумку впхнула. А раньше це молоді такі, не помню я шоб оце...

П'яниці... Ви знаєте шо, дорогі, оце хоч повірте, хоч ні! Я прожила скіки років, гуляли ми ж як уже і замужні, ніколи не бачили і вроді не було. Оце ж був там шинок, було сміються, шо на три п'ятнадцять та бери на всі. Чекушка – три п'ятнадцять стоїла, а півлітра – шість рублів стоїла. У шинок, тіки водка у шинку була, коли то одкривали – нікого не бачила п'яних. Так само, як за свою жизнь я зроду не чула, і продівували, і в нас у селі такого не було, як оце тепер стала молодь, шо то насильство яке – нікада не чула. Ні у плавні ми жили, шоб оце отак находили шо когось. Скіки в плавні там людей же сіна косять, усе йдеш ти сам – ніде нічого не чула я такого і не бачила. Це тепер страшний суд...

Хіба так як оце тепер, шо розказують, шо наркомани та такі вони, ще й їм і допомогу дають, і лічать, од жиру бісяться. І буде в нас цей сахарь. В каждім же селі, через хату, в кажду хату зайдіть, і в магазін – і тіки самогоном торгують. Пропав мир хрещений, пропали люди і всьо! А якби таки так як раньше, не давали його гнать, шоб тіки в магазін. А то йдуть як у магазіни, беруть, і діти п'ють, поспивалися всі. Боїся, хто до тебе, може, і по-человєчеські хто зайде із того, так ні открить. Оце я спасена, шо ото фермер живе. Ото йому у дворі дала – трактори ото стоять у мене отак, у дворі його, та собаки отак у його. А то скрізь лазять, оббирають, обкрадають, та й то де була яка алюмінійна, все пообкрадали, повикрадали. Лазять.

А на поминках, раньше було ми ось і маму в 63-м, свекруху ховали, і хазяїна ж мого ховали. Так я вам шо кажу, раньше було, боже сохрани, три рюмочки – і все, і невеличкі. Як, например, до первого, до второй, до третього хто там, а большинство може хто із мужиків... А січас же ж хто хоче скіки наставляють там, п'яниці ті, і по два раза залазять, і по тричі, січас. Раньше було, шо так же ж, а тепер оці ж, особєнно хоч і молодь, робить – не роблять, а тіки дивляться шоб де шось, як похорон та шо вкрасти.

Батюшка на похоронах праве, а хоче, шо й дома батюшка побуде і пєвча. І дома буває, шо печатає. А буває, шо приїде на гробах печатає. А тоді, чи йдем у церкву, берем землі, й ото три платочки на цю землю, купляєм там проскурки і поминаєм. Пишемо граматку шо "За упокой," "За здравіє" кого-то там, своїх родичів. Той з музикою ховають, і січас так, і тепер. І січас, і тепер, хто хоче. Вже не співають, це ж похорон. А на проводах батюшка співає і пєвча. Ну хто вміє тоже на крилас, у нас так називають – крилас. В мене, например, ще бабуся тоже, регент оце ж був, водила у пєвчу, хто вміє там – помогають, стоять коло столу. А

там і пасочку, і яїчка положить... на столи ложать. Роздають по тюрмах, ось і в нас тюрма єсть. Це чую так, шо кажуть, шо багато, ну, батюшки дають оце, як праздники...

Як були молоді ж то, знаєте шо співали, приспівки всякі. І гармошка грає, чи баян грає. І на той: "І тупнула я, і притупнула я, з'їла сорок пирогов і не лопнула я".

У міня мільонков п'ять, я не знаю, з ким гулять.
Но нєвжелі із п'яти ухажора не найті?
У міня мільонков п'ять, всєх по імі розкажу:
Гриша, Ваня, Коля, Стьопа, а п'ятого не скажу".

І на лодкє вода, і под лодкой вода,
Дівки ножки помочілі – пєрєвозчіку біда.

Милий Вася, я знялася, вийшли карточки не ті.
Вийшли вуха на макуха, а глаза на животі.

Знаєте, да [сміється]. Які хочте, шо хто надумає – гульня єсть гульня. Например, друге там вип'є ту рюмку, я ніколи не пила її, уже тієї, а й так співать то любила. Співали було, і танцювали, як молоді, а січас ото так...

ПРЕДМЕТНО-ТЕМАТИЧНИЙ ПОКАЖЧИК

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

ГЕОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК

ЗМІСТ